ХЫДЫР ДЕРЯЕВ

ХЫДЫР ДЕРЯЕВ

Эсерлер йыгындысы

Редакцион коллегия:
Г. Кулыев, Т. Гурбанов, Х. Меләев, Ш. Тәшлиев, А. Улугбердиев, Б. Худайназаров, Ш. Чарыев.

ХЫДЫР ДЕРЯЕВ

Икинжи том

ЫКБАЛ

РОМАН

Н. Эсенмырадовың редакциясы билен

«Түркменистан» неширяты,
АШГАБАТ, 1983

Деряев Х.
Д-31
Эсерлер топлумы. 6 томдан ыбарат.— А.: Түркменистан.— 1982-нжи йылдан бәри чыкяр.
Т. 2. Ыкбал 1982. Ред.— 376 с.; 1 м. 60 к.

Икинжи тома «Ыкбал» эпопеясының икинжи китабы гирйәр.
Автор бу тома гирйән эсеринде түркмен халкының азатлык хем гарашсызлык угрунда алып баран гөрешини анык материаллар эсасында ынандырыжы беян эдйәр.

Деряев Хыдыр

СУДЬБА

[Собрание сочинений в 6 томах. Том II]

На туркменском языке

Издательство «Туркменистан»

Редактор *Р. Алланазаров*
Суратчы *В. Моисеенко*
Сурат редакторы *Б. Кураев*
Техники редакторы
Корректор *Б. Ашырова*

Йыгнамага берилди 7.04.82 й. Чап этмәге русгат эдилди 6.01.83 й. Форматы 84×108[1]/32. Физ. чап листи 11,875. Чап листи 19,95. Учёт-нешир листи 20,51. Тиражы 30.000. ТН № 13534. Заказ 31. Бахасы 1м. 60 к.

«Түркменистан» неширяты, Ашгабат, Совет көчеси 46а.
Метбугат өйи, Ашгабат, Атабаев көчеси, 20.

Д $\frac{70303-008}{М 551(14)-82}$ 38—82 4702540200 ББК 84. 3 Түр
47.2.54.2

© «Түркменистан» неширяты, 1983

ГАНЫМЫҢ ГАЗАБЫ

Бекмырат бай соңкы йылларда Бердини, Дурлыны, Аллагы өзүниң иң горкулы душманлары хасап эдйәрди. Вагтал-вагтал гиҗелер ояңанда, олардан ховсургап укусындан ачыларды. Булары нененңси ёл билен ёк эдерин диен пикире чолашып, көп вагтлап оя ятарды. Бу гүн өзүниң иң якын гарындашларындан бирнәче адамы нахара чагырмагының максады-да башында мыдам орун алып, галкман ятан шол агыр пикирини орта атып, олар билен пайлашмакды. Бу гүнки нахара чагырылып, Бекмырат байың тамында отуран адамларың үстүне Вели байың гелмеги билен оларың башы җемленди. Шол халатда Вели байың гелмегине мәхетдел ики табак товуклы палав ичерде пейда болды. Кәширден реңк алан палавың ысы буг билен гатышып, тамың ичине яйрады. Бу ыс отуранларың ишдәсине ишдә гошуп, агызларыны сувдан долдурды. Палав бугланaнда сепилен нар сувуның туршумтык тагамы буларың өң хем ачык ишдәсини хас-да гүйчлендирди. Нахардан соң, палав җош беренде, зыбрым бирмеңзеш гырмызы чәйнеклере демленен чай гелип етишди. Хер ким бир чәйнеги өңүне алып гайтармага башлады. Чеп эл билен ачылан зире чайың айратын якымлы ысы тамың ичине яйрап, холки палавың ысына-да гайра отур диен ялы этди. Эндамы юмшашып, чайың кейпи етишенде, Бекмырат бай өзүниң йүрегинде бент алып дуран матлабының ховлукман, бир ян четинден гүррүң бермәге башлады:

— Шу чака чёнли эден ишимде чиглик галман, ерине дүшүп гелшидир велин, соңкы вагтларда бир хили өзи гаты угруна дәл. Овалы билен-ә, мен шу Аллаклы ишимде ялңышдым. «Душманыны өлдүрдим» дийип геленде, шоны гүпбасды этмелидим велин, болмады — дийип, башыны яйкады.—Ана, инди олам гапдалымыздан гысыр эмгек болуп дөреди—диенде, отуранлардан бири:

— Гысыр дагы дәл, эмгек кеми ёк — дийип башыны ырады.

Бекмырат бай азаҗык пикирленҗек ялы эдип, ене сөзе башлады:

— Хава, душман кеми ёк, оны өзүмем аңян. Ахыры бир гүн гириме саларын вели, йөне шу махал эл бермән гелйә-дә. Ай, зыяны ёк... — Ол кәсесиниң дүйбүнде галан чайы небсевүрлик билен овуртлады-да — Мени шол Ашгабатда газаматда ятан харамзада-да барха ынҗалыкдан гачыря—дийип, өзүниң иң китүвли душманының үстүнден дүшди.—Ахалда шонуң дайысының эдерменчилигини гөрүп, акылым хайран галандыр. «Ит—ата, әр—дая» диен накыл раст болса, газаматдан чыкайса, ол йөне ятмаз. Өзи-хә бир ерден еке чыкан етиммиш велин, хер задам болса, Ахалда галмаз.

Байың гелешдарлары ерли-ерден дилленди:

— «Товшана догдук депе» диййә, хер хилем боланда, гөбек ганының дөкүлен ери Мара айланар.

— Газаматдан сыпса гайдар-ла.

Бекмырат бай бираз пикирленип, сөзүни довам этди:

— Бием мениң осал эден ишимиң бири. Шол вагтда гызгыны билен гөрмелисини гөрүп, бермелисине берип, гөзүни Сибирден бәрде ачдырмалы дәл экеним. Онда шол Сибириң бир ерлеринде совуга чыдаман гатап галарды.

— Бекмырат бай, «Сибирде гатап галарды» диййәсиң велин, шол Сибирден хем доланайянлар бар, хав. Ынха, Бабасибир бар. Нурусибир бар, шолар-а геләйдилер. Аҗалы етен дәлдир-дә хернә — дийип, бурнуна сыртлашып мүнәймели, гүрзелек сакгаллы, келте бойлы яшулы өй эесиниң сөзүни бөлди.

Вели бай:

— Пәхей, Бабасибир-ә хол газаклаң ичине элтип гойберипдирлер. Асыл тә гелйәнчә, элини ише дегирмәндир. Газаклар оны гаты говы сылапдырлар. Нурусибирицем барып гелен ери шол Маңгышлак. Асыл ол

ерде хә түркменлерем бармыш. Гечи-гоюнлары көп дийй-йә. Өзлерем шол улы сувуң ичинде балык тутушып йөрлермиш. Ханы гөрейин, хакыт Сибириң совук ерине иберсин бакалы, шол гелибилшине геләйсин. Сибириң совугы бир кыямат диййәр ахыры—дийип, отуранларың йүзүне серетди.

Онянча башга бири:

Аннанепес сердар-а түйс Сибириң өзүнден гелипмиш диййәлер—дийип, сөзүни соңламанка, отуранларың ичинде бир гарры адам сөзе башлады:

Аннанепес сердар геленде, мен оңа гөзүң айдың диймәге барыпдым. Онуң бир гиҗе отурып, гүррүңини диңләпдим. «Асыл ол ериниң совугы ченден-чакдан гүйчли, хич болар ялы дәл» диййә. Онсоң ол яз чыкансоң, бәрик гайдыпдыр. Сердар адам-да, гараз, йүзүни бәрик тутуп угруны догры болупдыр. Ол ёлда көп улы-улы сувлардан гечип, ахыры бир җемендесиз чөлүң ичи билен ач-сувсуз аз йөрән-көп йөрән, еке ерде отуран ховла душ гелйә. Бу ховла душ геленине бегенип, ичине гирсе, бием бир дөвүң ховлусымыш. «Ынха, ичинде бир еке гоч дев отыр» диййә. Дев Аннанепес сердары деррев тутуп ийҗек боля. О ер-бу ерини сыпап-сермешдирйә велин, нәче гүн ач-сувсуз ёл йөрән адам, гөрс-ә хормуш. Онсоң дев оңа айданмыш «Ынха, шу гоюнлардан нәче ийсең, гысганман, чише дүз-де, ийибер. Соңра, семрәңсоң, менем сени иерин» дийипмиш. Дөвүң бу сөзүнден соң Аннанепес сердарың бокурдагындан зат гечмәнмиш. Онсоң дөв бир гүн уклап ятырка, сердар онуң гөзүне гызгын демри басып, гачып гайдыпмыш. Ол адамлар — Алланың хар этмеҗек адамсы. Дөвүң ховлусындан чыкса, бир елмая чөкүп отыр диййә, ана, бир елмая мүненини билипдир. Гөрсе, эййәм газагың үлкесинден галпагың үлкесине гетирип дүшүрипдир. Галпакдан Хыва гелйә, Хывадан Мара гелйә[1]—дийип, яшулы хекаясыны соңлады.

Бекмырат бай үчин бу яшулының хекаясының дүйбүнден гереги ёкды. Ол бу ерде отуран адамлары булар ялы гечмишиң ялан-яшырык хекаясыны диңлемек үчин нахара чагырманды. Хер хилем болса, бир яшулы

---

[1] Аннанепес сердарың 1880-нҗи йылларда Сибире иберилени, онуң гайдып гелени, соңра Алихан Аварскиниң оны тутуп, ене ызына иберени, хакыкатдан хем, болан вака.

адам өз хекаясы билен гүррүңиң ортасына дүшенсоң, «хә» берип отурды. Бекмырат бай оны яшулы хатырасы үчин чагырыпды, ондан маслахат хантама дәлди. Соңра Бекмырат бай ене ювашлыкдан гүррүңе башлады:

— Яңы сиз өзүңизем айтдыңыз «Шол Ашгабатда ятан харамзада газаматдан сыпан гүни гелер» дийип. Өңем бу ерде ики санысы чөлде гачгаклап йөр. Олам гелип, булара гошулса, ана, болды үч. «Гелиң, ат-яраг тапып берели» дийселер, бир топар ач-ялаңач энтәп йөренлериң хем ичинде олара барып гошулҗаклары тапылман дурмаз. Шейдип-шейдип, бирденем бир гүйч йыгнанса йыгнанар дурубийр. Хер бир зада өңүнден серетмек герек, онда-да гаты йити гөз билен серетмели. Ичине-дашына пайхас-парасат билен середип, нәме болуп билҗек, нәме болуп билмеҗек, шол затлары хас өңүнден гөрүп билмели. Мениң гөршүмче, шол харамзада-да газаматдан чыкып геләйсе, төверегине улы гүйч йыгнайҗак ялы болуп дур. Мегерем, мен ялңышян дәлдирин. Шейле болян болса, доңзы хөкман батгада басмалыдыр. Доңуз батгадан чыкансоң, аңсатлык билен пер бермез. Хәзир доңузлар батгада. Шу махал хаял этмән, шолары еке-екеден басмак герек, ёк этмек герек.

Отуранлар:

— Гаты макул геп айдясың, хаял этмели дәл, еке-екеден ёк этмек герек — дийишдилер.

— Макул болса, илки билен шол газаматдакыдан башламалы. Ол хакда мен Марының атбекатларының бирнәчеси билен геплешдим. Олар маңа «Онуң ишини сөкдүрип, тәзеден сүйт этдирмек еңил дүшмез, айратынам Сибире сүргүн этдирмек аңсат дәлдир. Эгер-де онуң җенаяты Сибире сүргүн гөркезйән болса, шол биринҗи сүйдүң карары билен сүргүн эдердилер» дийдилер. Онсоң мен башга-да бирнәче адамлар билен маслахатлашып гөрдүм. Оларың ичинде маңа оңат маслахат беренлери болды. «Берк галаларам йыкян пулдур. Пулуң алмаҗак галасы болмаз. Пулуңы гысганмасаң, Ашгабадың газамадының ичинде отырка, сениң душманыңы өлдүрип болар» дийдилер. Айратынам би хакда бир адамың айдан сөзи маңа ярады. Ол: «Пулуңы гайгырмасаң, Җебрайыл перишде-де сениң душманың җаныны чүйшә салып, аршы-күрсә алып баряка, саңа гоюп гидер» дийип гүлди. Догры, ол өл-

дуртжек болян адамымың бир көпүге арзамаян, шол чөллерде гоюн бакып йөрен чолукдыгынам билйән. Шейле-де болса, мен шоны ёк этмек угрунда аграмына алтын гоймалам болса, гайра дуржак дәл. Йөрите шонуң үчинем басым Ашгабада гитжек. Ынха, инди нәме «Маслахатлы бичилен дон гысга болмаз» дийййә. Сизе-де шу маслахат салып отурышым. Сизем нәме маслахат берсеңиз айдың — дийип, Бекмырат бай сөзүни соңлады.

Отуранлар эп-эсли вагт дымышдылар, соңра Вели бай ардынжырап сөзе башлады:

— Маслахатың гаты говы маслахат. Кимиң нәме ойланяндыгын-а билемок, йөне өзүм-ә гаты макуллаян. Пулам шулар ялы кын меселәни өз хайрыңа чөзмек үчин герек. Булар ялы ишде пулы гайгырмалы дәл. Ол Бекмырат байың өзи айтды гелжекде нәхили ховп дорап билжегини. Ол себәпденем «Доңзы батгада басмалы» дийди. Басмак герек, галдырмалы дәл. Йөне бу ишде бизден нәме көмек болуп билер, сен шоны айт — дийип, Бекмырат байың йүзүне серетди.

Бекмырат бай:

— Бу ишде маңа сизиң маслахатыңыз герек, башга көмек герек дәл, йөне сизиң көмегиңизиң герек ерем болжак, ол энтек соңра — диенде, отуранлар:

— Биз сениң шол маслахатыңы макуллаяс — дийишип, ерли-ерден дилленмек билен маслахаты жемледилер.

Бекмырат байың тамында зире чайың елгинине маслахатың довам эден вагтында, ол ерден бирнәче йүз километр узаклыкда Ашгабат газамадында гапыл отуран йигит ачык ховадан аркайын дем алмагың пикирини эдйәрди. Бекмырат бай өзүниң агыр алтыныны мениң богазыма гоюп, дем бермән, ширин жаныма эришмәниң маслахатыны эдендир диен пикир бу махал онуң башында-да ёкды. Ол Узук билен гошулышан гысга мүддетини гечмишиниң гүл парчасы хасаплап, илки көп ах уруп, арман чекди. Соңра дережеден гөк асмана, узакдан-узаклара середип отурышына Узугы ятлап, гам-хасрат ичинде гамгын хиңленди:

Ах, хасрат-а, вах, хасрат-а, нейләйин,
Пелек сүтем этди, ярдан айрылдым;
Хош сулх, мылайым, леблери шекер,
Ал яңак, зүлпи тар хүйрден айрылдым.

Дырнаклары — гөвхер, дишлери — дурдан,
Кирпиклери — нешдер, гөзлери — местаң,
Тер ачылан яңы-тәзе гүлүстан,
Мен—билбилем, гүлгүзардан айрылдым.

Зыба кадды хуп чекилмиш сурай дек,
Гурулмыш гашлары, гөр, найза-яй дек,
Йүзлери—шамчыраг, шемс иле ай дек,
Гитди сабрым, бу карардан айрылдым.

Сөзләр болса, сөзи якымлы җана,
Хошаматлы, чын мердана, гөркана,
Аклы дана, ил ичинде түркана,
Көйди багрым, гөзел ярдан айрылдым.

Зындан ичре ишим ахы-пыгандыр,
Көңлүм от ичинде, башым думандыр,
Инди мениң гүнүм ахырзамандыр,
Хаядан, намысдан, ардан айрылдым.

АК ТАМ

Демиргазык тарапдан гелйән бир улы ёл Мургап дерясының чеп гапдалы билен кәте деря якынлашып, кәте дашлашып, ахыры Мары шәхерине гелип гирйәрди. Бу ёл билен гелйәркәң, Мары шәхерине етмәге үч-дөрт километр галанда, эрбет җаранлыкларың арасы билен гүндогар тарапа бир ёл айрылярды. Шу ёл билен дөрт-бәш йүз метр йөрәниңден соңра, Эгригүзер бендинден инйән жошгунлы сув өзүниң айылганч шаггылдысы билен тә үстүнден гечйәнчәң, йүрегиңе нәче ховсала салярды. Хемише гечип йөрен болаймаса, мунуң үстүнден мал-гара гечирмек хем аңсат дәлди. Сәхел сарчрак атлар горкусына хоргурып, бөвүр берип, еңсә-еңсә чекилйәрди. Бирнәчесини җылавлап, идип гечирмели болярды.

Бу бендиң гүнбатар гапдалындакы чуңңул көне җараның дүйбүндәки гара небит ялы сувуң азаляны-көпелйәни хич вагт билдирмейәрди. Онуң гырасына битен гамышларың, ичинде гөгерен егенлериң хемише бир болшуды. Олара шемал дегенде, ыгшылдашып отуярдылар. Йөне велин мунуң ичиндәки мыдам саз-сөхбет эдип йөрен гурбагалар, дөшлерини гайшардышып йүзүшип йөрен гедем йыланлар хемишекисинден көпелен ялыды. Шол көне җарың гүнорта гырасындан өврүлип гечйән ёл билен тә бенде барянчаң, шадыян гурбагалар өз саз-сөхбетлери билен гулагыңы камата гетирйәрди. Эмма бу сувуң хәкимлери йыланлара гөзи дүшенде, олар

ховп хедер астында аз-кем суслашярды; шонда-да йылана гөзи дүшмедиклери өзлериниң шадыян саз-сөхбетлерини ёкары дережә етирйәрди. Бу сувуң йыланлары орән аркайын йүзерди, буларың бири бир затдан гошанчланып, йүзүп гачайса, шол халатда өзи гөзден гайып болуп, сув йүзүни чызып гиден ызы гөзе каклышып галярды. Буларың кенарда гүнешләп ятанлары-да, сувуң якын гырасында аматлы ер тапып, ав авлаянлары-да аз дәлди. Оларың ав авлайышлары айратын тәсинди. Башыны белент гөтерип, бир ерден гозганман, овсун уран йыланың гөзүне гөзи дүшен гурбагалар айратын гыкылык билен йыгнанышярды. Йыланың овсунының тәсири астына дүшен гурбагаларың айылганч сесини узакдан эшиден гурбагаларың барысы-да ынжалыкдан гачярды. Олар хем дуран-дуран ерден айылганч-айылганч гыгырышып, гурбан болян бетбагт ёлдашының яс ерине уграярдылар. Бу ере йыгнанан гурбагаларың турушын гопгунына, зеңзелесине, ахы-перядына хумар болуп, иң алынкы хатарда йылана тарап йүзйән гурбагаларың хайсысының гурбан белленендигини башдан билеймек ансат дәлди, чүнки буларың бири йылана тарап йүзүп йүзүп, бейлеки гурбагалардан сайланып, ысгындан дүшүп ятян болса, бейле янында башга бири ондан хем илеррәк сүйшйәрди. Шейле ховп астында илери сүйшүп, ыза галып, йүзүп барышларына ахыры буларың бири йылана тарап бейлекилеринден сайланып, араны хас ачярды. Ондан соңра алынкы сапдакы гурбагалар ювашжык-да илери сүйшмән, өзлериниң пидакәр ялңыз достунының иң соңкы агысыны агламага башлаярды.

Гурбан болан гурбага дөрт аягыны герип, ики гөзүни йыландан айырман, гаты эмай билен йүзүп, онуң өңүне сүйшйәрди. Йылан илки гедемлик билен келлесини дим-дик эдип дурярды. Соңра, гурбага нәче якынлашдыкча, башыны кем-кемден эгип, ики гөзүни ондан айырмаярды. Агыр гүне дүшен чәресиз махлук өзүниң гурбан болмага бaряндыгына гөзи етенсоң, пессайжакдан гысга-гысга «Гуррук-гуррук, гурк-гуррук» эдип, найынҗар сесленйәрди. Соңабака найынҗар сесленмеси хем галярды. Җәмахал гыгырҗак болса-да гыгырып билмән, йөне бокурдагыны долдурып гойберйәрди. Гитдигиче межалдан дүшүп, соңра бокурдагыны хем долдурып билмейәрди. Эмма төверекдәки гурбагалар агыр

ягдая дүшен достуның келлеси йыланың агзына сокулянча, униградыш хеңини ёкары дережә етирйәрдилер.

Бу ерде баржа жандарлар үчин өлүме догры бармаының нәче кыпылыгы ачык билдирйәрди. Пидакәр гурбага йыланың янына барянча, ёлда бирнәче гезек бүтинлей херекетден дүшүп, өли ялы язылып ятярды, аякларыны йыгнап билмейәрди. Иң соңунда йыланың он-он бәш сантиметрлик өңүнде бүтинлей ысгындан дүшүп, дөрт аягыны хем герип, херекетсиз ятандан, онуң бөврүниң муңкүлдейәнлиги хем шейле бир билдирмейәрди. Шонда-да йылан өзүниң гедемлигини бес этмейәрди, бир сантиметр хем илери сүйшмек ислемейәрди. Гурбага сув серхетини гутарып, хемишеки бөкүп чыкян гырасына баранда, онуң үчин шол гыра иң агыр мензил болуп галярды. Япгыт кенара дырмашып чыкмага онуң дога эндикли аяклары ысмаярды. Хер хили-де болса, тә барып йыланың агзына башыны сокянча херекет эдйәрди. Йыланың агзының гиң ачылмагы билен онуң башы йыланың дамагына сокулярды. Йылан ховлукман, оны кем-кемден дирилигине ювудярды. Онуң башы йыланың агзына етен бадына, оны өлүм ёлуна угратмага йыгнанан сазчы гурбагалар варрык-да варрык болшуп, хер хайсы өз угруна дув-дагын болуп, йүзүшип гидйәрди. Гурбан болмага пидакәрлик гөркезен гурбага энтек башыны йыланың агзына салманка, кесек я-да таяк салып йыланы ковайсаң-да, көп вагтлап өзүни алып билмән, херекетсиз ятярды. Соңра кем-кемден өзүне гелдигиче, онуң бөври муңкүлдәп башлаярды.

Ынха, шу хадысалы жараның демиргазык тарапы кесе япгыт болуп, кем-кемден ёкары галып гидйәрди. Бу япгыт мейдана битен йылгынлар гораглы болансоң, ол мейдан гиден токайлыкды. Бендиң белентлигине чыканыңда, яңкы токайың ичинде бир ак там гөрүнйәрди. Онуң янында ене-де бир-ики саны тамжагаз барды. Ол ак тама түркменлер десятнигиң тамы диердилер. Бейлеки тамжагазларда-да бент ишчилери яшаярды.

Сергей огланлыгыны шу ак тамда яшап гечирипди. Түркменлериң арасында онуң фамилиясыны Ярошенко дийип, догры тутуп билмән, Ярашанка дийип йөренлери хем ёк дәлди. Эмма онуң түркменлер арасында йөргүнли тутуляны өз ады Сергейди. Сергей орта бойлы сүңклек йигитди. Ол сүңңи еңил, чалт херекетли дәлди. Сададан аграсды; эден иши, айдан сөзи жайба-жай

ерине душйэрди. Түркменлер Сергейиң бу болшуны, бейле хәсиетини өрән говы гөрердилер. Ол чаларак сары өнүмгинли гара муртларыны, түркменлер ялы, нурбат угруна товлап, ёкары галдырып гойберенде, гара гөзлериниң ашагында өзүниң долы йүзүне гаты ярашарды.

Сергей өң Марының пагта заводында слесарь болуп ишлейәрди. Соңра Мары шәхериниң ишчилер гурамасы тарапындан Сергейиң түркменлер арасында айратын иш алып бармагы макул тапылып, оны оба еринде ишлемели эдипдилер. Шол табшырык боюнча ол Эгригүзер бендиниң янындакы сув машынларда[1] слесарь болуп ишләп башлапды. Яшаян ери болса яңкы Эгригүзер бендиниң янындакы ак тамды.

Бу гүн айратын бир булашык гүнди. Тозаның асмандан инйәнини, ерден гөтерилйәнини билип болмаярды. Тот-тозаның дердинден асманда Гүн гөрүнмейәрди. Ыпха, шу харасадың ичинде яңкы көне жарың гүнбатарындан гечйән гоша ябың гоша көпрүсиниң үстүнде ики саны гарры аял гөрүнди. Буларың бири узын бойлы, агажетди. Аслы сүңңи бек, гужурлы адам ялы болса-да, әме үчиндир, вагтындан өң били бираз бүкүлип эңлипдир. Эти гачан йүз кешби аслында пешенели аял боланлыгыны айдып дурды. Йүрегинде янян арман оды-да мунуң чөңңелен гөзлеринде гөрнүп дурярды. Бу аял Оразсолтан эжеди. Онуң янындакы аялың эти битин, бойы узынды. Онуң долмуш йүзүнден, улы гара гөзлеринден гужур-гайрат, эденлилик гөрнүп дурярды. Онуң яшы Оразсолтан эжәниңкиден кичи болмаса-да, энтек эңлендиги азаҗык-да билдирмейәрди. Бу болса Огулныяз эжеди.

Буларың йүзлери бенде тарапды. Ери-гөги гаплап алан харасадың ичинде олар гыгырышып геплешйәрдилер:

— Ай, Огулныяз, гудраты гүйчли таңрының ховпы, апаты кәндир. Бу нә гудратдыр, апы-тупапдан, тозандан яңа асманда гүн гөрненок: хова гараңкырап баря. Бу-да алланың азана гөз гөркездигидир. Азгынчылык көпеленде, асмандан бела үстүне бела инермиш. Нухуң тупанам алланың азанлара гөркезен гөзи болупмыш. Ай, гудраты гүйчли аллам, Нухуң эйямының азгынчы-

---

[1] Эгригүзер мейданына сув чыкмансоң, шол машынлар билен суварылярды.

лыгы бизиң эйямымызың азгынчылыгындан гүйчлүмидикә? Я инди «Марыны ел басар» диенлери геләйдимикә? Тоба!.. Тоба, худай-а!..

— Вий, Оразсолтан «Марыны мар алар» дийиә ахырын, сен оны ел басар эдәйдиң.

— Вах, я шейлемидикә?

— Шейледир. Вай, гыз, Оразсолтан, ол сувуң йүзүне бир серетсене. Хий, бейле-де бир йылан бор огушян. Йөне сувуң йүзи агын бойчы ялы чоммалышып йөрлер-дә — диенде. Оразсолтан эҗәниң гөзи көне җарың дүйбүндәки гара сувуң йүзүнде йүзүшип йөрен йыланлара дүшди. Ики гарры өз өмүрлеринде йыланың бейле көп үйшен ерини биринҗи гезек гөрүп, өңкүден-де бетер ховсала дүшди:

— Ай, Огулныяз, «Марыны мар алар» дийлен заман гелендир. Бу бир апатдыр. Болмаса, мунча йыланы боласы ёк. Эй, худай, ахырзаманың адамы эдип ярадайдыңмыкаң бизи? Ёк, Огулныяз, бу азгынчылык бир задың аламатыдыр. Бу йөнелик билен гутармаз, хернә ягшылыга болаверсин. Йөр, угралы, бу аламата көп середип дурмалы—дийип ёла дүшдүлер.

Ене улы ховсала астында нәразычылык билен гүррүңе башладылар:

— Оразсолтан, «Иле дөвлет гелер болса, багшы билен озан гелер, илден дөвлет гидер болса, төре билен тозан гелер» дийипдирлер. Шол айдыланлар еке-екеден гелип баря өйдйән. Хий, бейле-де бир тозан болар огушя. Ненеңси, җан доган, тозамасын, ненеңси дөвлет дурсун? Хол илиң-гүнүң ырлып япышяны Сейидахмет ишан дәлми нәме, онам-а гөрдүң. «Бир гарып бичәрәниң гөвнүни алмак хач согабы ялы болармыш» дийийә. Сениң шол гүнүнде сенден эҗиз, бичәре адам бармы нәме? Шонда-да сениң гөвнүңи алман, йыкып гойберди. Хүҗресиниң ичинде үстүне баран хач согабыны алман, ызына гайтарды. Хий шондан бетерем азгынчылык болармы? Айдылан сөзлер бирин-бирин гелип баряндыр, җан доган. Ине, шу «Пир азман, бела бакмаз» диенлеридир. Анха, гөзи нәме гөрди?

— Вах, хава-ла.

— «Оглы сакгал-муртуны сырдырып, шәхере гидипмиш» диййәрлер. Холха, инди улы ил гүррүңини эдйә. Ол нәме аламат дәлми?

— Аламат кеми ёк.

— Шолар ялы ишанлар-пирлер шейле эденсоң, гарамаякдан нәмә гарашҗак?

— Вах, хава-ла.

— Гарыбың гөзяшы ятмаз, бөвсүп чыкар бир ерден. Гой, гарыбы агырдыберсинлер, гөзлери нәме гөрйәкә?

— Вах, гарыбың ахындан башга нәмеси бар?

— Гарыбың ахы хемме затдан гүйчлүдир, Оразсолтан.

— Ай, нәбилейин-дә.

— Холха, сен онуң өңүнде гөзяшыңы дөкүп гайтдың, гөзи нәме гөрди? Эртеси улы иле масгара эдип, оглы чыкып гидипдир. Сениң ол гөзяшларың йөнекей дөкүлйән гөзяш дәлдир. Гарыбың гөзяшының он ики сүңңүни сызып чыкяндыгындан олар бихабар болан болялар. Гой, болуберсинлер, гөзлери нәме гөрйәкә? Шу затларың барысы аламатдыр.

— Азгынчылык артса, бир задың аламаты болармыш.

— Эйгилиге болсун-да хернә.

— Эйгилигедир, ыншалла, аламат азаның башынадыр.

— Шейле болсун-да — дийип, гүррүңлешип барышларына Сергейиң гапысыны ачдылар.

Сергейиң аялы өйде ёкды. Өзи Гылычлы билен отырды. Гаррылар:

— Аманлыкмысыңыз? —дийип ичери гирдилер.

Сергей салам берип, булары гаршы алды. Ол өйүне гелип-гидйән түркменлер үчин йөрите сакляан кечесини деррев язып, гаррылары отуртды. Ашак отурман, примусда чай гойды.

Огулныяз эҗе:

— Ханы гелниң өйде ёкмуды? — дийип соранда, Сергейиң кичиҗик оглы ичерик гирди.

Сергей:

— Гелин өйде ёк, Юрик, ана, бабушкалар гелди. Бар, олар билен саламлаш — дийип, оглуна йүзленди.

Юрик салам берип, гөрүшмек үчин Огулныяз эҗә элини узатды. Огулныяз эҗе онуң нәме үчин элини узадандыгына дүшүнмән, элинден чекип гуҗаклады:

— Вах, адыңдан айланайын, җан оглум, адыңам түркменче экен. Йүврүк огулдыр би. Бизем оглумыз

болса, адына Йуврук дакарыс. Гара гөзлериңден айланайын! — дийип, гетирен дувүнчегини элине берди.

Сергей:

— Огулныяз эже, сен оңа «Гара гөзүңден айланайын» диййәсиң вели, онуң гөзи гара дәл ахыры, онуң гөзи, эжесиниңки ялы, мавы ахыры — дийип гүлди.

Огулныяз эже:

— Мавам болса, оңатжа, өмри узак болсун — дийип, багрына басып отуран еринде йүрекден алкыш этди.

Сергей булар билен дегшип, көп гүррүң этди. Соңра гүррүңиң мазмуны үйтгеди.

— Сиргей жан, бу дүнъе дүзелермикә я шу юмрулып гидип баршына, ахыр юмрулар гутармыка? Бизиң ялы гарыбың хачан гөзяшы диңеркә? — дийип, Оразсолтан эже улудан демини алды.

— Гайгы этме, Оразсолтан эже. Гарыбың гөзяшы тиз диңер. Онсоң сизиң дерегиңизе Бекмырат бай ялылар гөзяш дөкер — диенде, Оразсолтан эже ене-де улудан бир демини алып, сөзе башлады:

— Ай, нәбилейин-дә, жаным... Хәзир-ә гарыбың гүни — итиң гүни. Хий, хөвес эдип эклэп-саклап отуран гызың етишен гүни, элиңден басып алып гитселер, адамыңы нәхак ере өлдүрселер, юмрук ялы чагаңы яныңда яшатман, өйүңден бизар этселер, мундан бетерем бир зулум болармы?! «Өлен-ә — өлени, гөзүни гарга чоканы» диен ялы, ене-де сен гүнәкәр. Биз-ә билмедик-дә. Инди «Баша геленини чекип отурайын, алланың саланыдыр-да» дийсең, Бердә-де бизиң гараматымыз етди. Бизиңки «Есериң еди ере кесси етер» диенлери болды. Инди хеммесинденем бетер Бердиниң Ашгабатда газаматда ятмагы яман дегйә. Марыда ятанам болса, мундан эл-хал ягшы борды. Онда хер вагт тапанымыздан элтип, «Берди жан, гайрат эт» дийип гайтсак-да, «Дүйә хайт диймек — медет» диен ялы борды. Халха, инди ерден еке чыкан ялы, етим оглан сорагсыз-идегсиз ятыр. Яңы дүнйәниң четинден инен гүл ялы оглан нәме гөрди яланчыда?.. — дийип, гөзүне яш гетирди.

Огулныяз эже-де:

— Тоба! — диенде, хамсыгып, йүзүни ашак салды.

Ондан соң буларың арасында эп-эсли вагт сөзле-

шик болмады. Соңра Огулныяз эҗе өзүни бираз расла-
ды. Сергее тарап якын сүйшүп, төверегине бир серетди-
-де, пышырда якын ювашлык билен гүррүң бермәге
башлады:

— Сиргей җан, мениң иң кичисинден улы гелним
ынха, отыр Гылычлы җаның гелни — Бекмырат байла-
рың обасының гызы. Танаянам болсаң танаянсың, Ан-
нагелди усса диерлер, шонуң гызы. Ол өйлерине хер ба-
рып геленде, бир үйтгешик хабар гетирйә. Дүйнки ба-
рып геленде, «Бекмырат бай Бердини Ашгабатда газа-
матда өлдүртҗекмиш» диен хабар гетирди — диенде,
Оразсолтан эҗе Огулныяз эҗәниң сөзүни бөлүп, ярым-
-яш болуп, гүррүңе гошулды:

— Вах, инди огланың өлүмине биз себәпкәр бола-
рысмы?! Ах, бизиң терс тәлейимизиң гурлан гара дуза-
гына кимлер дүшмеди! Шол хабары эшиделим бәри, бо-
курдагымдан зат өтенок. Шол башымы тутуп отуры-
шым. Гиҗелер гөзүме укы геленок. Инди шоны Бекмы-
рат бай газаматда өлдүрдәермикә?! Хий, бейле-де бир
зулум болармы?! — дийип, ондан артык геплэп билмән,
йүзүни тутды.

Сергей:

— Гой, Оразсолтан эҗе, аглама. Бекмырат бай га-
заматда ятан адамы өлдүрдип билмез, янына-да барып
билмез. Газамадың дашында эли түпеңли гаравуллар
дуряр ахыры. Олар газамада адам якынлашдырмаялар
— дийип, Оразсолтан эҗәни көшешдирди.

— Ай, нәбилейин-дә... — дийип, Оразсолтан эҗе
йүз-гөзүни сүпүришдирди. Соңра ене Сергее йүзленип,
— Сен, җаным, бизе бир арза язып бер, «Ашгабадың
газамадында бир етим оглан арманлы, нәхак ерден чүй-
рәп ятыр. Онуң үстесине-де Бекмырат бай оны газа-
матда өлдүртҗек боля» дийип. Биз шоны Дашкенде
иберели — дийди.

Огулныяз эҗе:

— Сиргей җан, сен бизе Дашкендиң ярым пащасы-
на бир арза язып бер. Мен шол арзаны өзүм алып гит-
җек. Гүлҗемал хан ак пащаның янына барып геленде,
мен ярым пащаның янына барып гелменми? Гүлҗемал
ханыңам хич кимден артык хелей дәлдигини билйән.
Ынха, Гылычлы җаны ёлдаш эдинип гидибийрин — ди-
йип, нәче гүйч-кувват, нәче ынанч билен отуран еринде
гобсунып-гобсунып айтды.

Сергей Огулныяз эҗәни өңден танаярды. Ол өз янындан: «Бу аялда нәче гүйч-кувват, эден-гайрат бар, шонуң билен бирликде-де догры сөзли. Мунуң йүреги — рехим ожагы. Бу адалатсызлыгы гөренде, ол яня, бишйә, гайная, жошя, гайгырман, догры сөзүни айдя. Мунда бир кемчилик бар, ол-да болса наданлык» диерди.

Ынха, Огулныяз эҗе яңкы сөзлерини айдып отырка, онуң башына шол эдйән пикири гелди. Онуң йүзүне йылгырып:

— Огулныяз эҗе, сиз гүррүң эдениңизде, көпленч «Йыланың улусыныңам, кичисиниңем зәхери бир» дийип айдяңыз. Ягшы, шейле болян болса, сиз бу ерде кичи йыланың зәхерини датдыңыз. Инди Дашкенде хас улы йыланың зәхерини датмага гитҗекми? Барсаңыз, олам дадыр, шек ёкдур — дийди.

Огулныяз эҗе:

— Шейле болаярмыка? — дийип, аңры сөзлемән пикире гитди.

Оразсолтан эҗе:

— Сиргей җан, «Сен Ашгабада гидйәмишиң» дийип эшидип гелипдик — дийип, сачагына серетди.

Сергей:

— Хава, Ашгабада гитҗек, шол ерде аял доганым яшая. «Сыркав ятырын, гелип гит» дийип, хабар иберипдир — дийди.

Гаррылар икиси ики ерден:

— Ахыры гелсин, аман-саг бәри баксын — дийишди.

Соңра Оразсолтан эҗе:

— Сиргей җан, биз-ә сенден Бердә иберҗек болуп, бир сачак пишме биширип гетирипдик. Сыркавы сорамага угражак болуп отыркаң, мазалы, өйүңе сачаклы пишме гирди. Пишме говы бор. Ыншалла, тоюң үстүне барарсың. Ашгабада бараңда, Бердиниң халындан хабар алып, Огулныяз эҗең, Оразсолтан эҗең, хеммелер салам иберди диерсиң. Янына эли бош бармагам ягшы болмаз, шуҗагаз пишмәнем элтип говшырсың — дийип, Сергейиң йүзүне серетди.

Сергей:

— Боля, саламыңызы элтерин, пишмәңизи говшырын — дийди.

Ондан соңра гаррылар гайтмага ругсат сорадылар.

Сергей гаррылары ёла салмага олар билен чыкып гитди.

Сергей дашардан гелшине өйүниң ортасында бираз пикирленип дурды-да, соңра сөзе башлады:

— Гылычлы, мен бу сачак пишмәни алып галдым. Алып галмасаң-да, гаррылар яман гөрҗек, эмма мен муны Ашгабада алып гитҗек дәл. Бердиниң ызындан бармак маңа мүмкин болса, соңра мениң ол ерде этҗек ишиме зыянсыз болса, онда мен ол ерден элтмәге шу пишмече зат тапарын. Бу — меселе дәл, меселе башга. Ол гүнки Абадангөзелиң «Бекмырат бай Бердини Ашгабадың газамадында өлдүртҗекмиш» дийип, өйлеринден гетирен хабарыны маңа айдалың бәри, мен шол ишиң угрунда. Мен шол иш хакында маслахатлашҗак адамларым билен маслахатлашдым. Олар мениң Ашгабада гитмегими макул билдилер. Шондан соң мен Ашгабада аял доганыма бир хили нышан билен хат яздым. Аял доганым шол нышана дүшүнип: «Мен хасса ятырын, тиз гел» дийип, маңа телеграмма берди. Яңы мен гаррылара: «Аял доганым кесел» дийип айтдым. Мениң аял доганым кесел дәл. Мен Бердини өлүмден гутарҗак болуп гидйән, эмма Бердини өлүмден гутарып болармы, болмазмы, оны өңүнден айтмак аңсат дәл. Яңы мен гаррылара: «Бекмырат бай Бердини өлдүрип билмез» дийип айтдым. Мениң ол сөзлерим йөне гаррылара берлен гөвүнлик. Бекмырат бай өзүниң түкениксиз алтын-күмши билен өйүнде отуран еринде Бердини хут Ашгабат газамадының ичинде өлдүрдип билҗегине шүбхе ёкдур. Ол айдан айдың, гүнден әшгәр затдыр. Алтын-күмшүң гүйҗи деңсиз гүйчдүр. Алтын-күмшүң гүйҗүнден өкде дүнйәде екеҗе гүйч бардыр. Ол-да эзилен мазлумларың доганлык гүйҗүдир. Бу ики гүйч бизиң дүнйәмизде хер гүн ичинде миллионларча гөрнүшде чакныша-чакныша гелйәндир. Ынха бизиң хәзирки тутан ишимиз-де шол ики гүйҗүң миллионларча чакнышмасының екеҗе бир гөрнүшидир. Алтын-күмшүң гүйҗи билен хер бир чакнышян еринде бизиң гүйҗүмиз өкде чыкмалыдыр. Ол себәпден биз Бердини өлүмден халас эдерис. Берди бизиң үчин гелҗекде герек адамдыр. Биз оны тербиеләрис, оны тербиелемек аңсат, себәби ол яш башындан дурмушың зәхерини дада-дада улалды.

Гылычлы башдан ики гөзүни Сергейиң агзындан

айырман, нәче үнс билен диңләп отырды. Сонра Сергей:

— Шу иш угрунда мен газамада дүшмелем болса, Ашгабатда бир себәп тапып, газамада гирерин — диенде, Гылычлы:

— Сергей, менем сениң билен гидейин. Баша нәме гелсе, шол ерде биле гөрерис — дийип, Сергейиң чигнинден берк тутанда, йүрегинде адалатсызлыга дөрән нәлетиң бүтин гүйч-кувваты онуң гөзлеринде гөрүнди.

Сергей:

— Саг бол, Гылычлы, хер ишем боланда, сениң бир адамдан гайра дурмаҗакдыгына ынанян. Йөне хер ишиң өзүниң тәри бар. Бу иш уршуп-чапышып этмели иш дәл. Сүйдүң, хөкүметиң үсти билен эдәймели иш хем дәл. Өң айдышым ялы, Бердини өлдүртмәге Бекмырат бая ёл көп, эмма оны өлүмден гутармага бизе ёл ёк диен ялы. Догры, бир екеҗе ёда судуры бар, ол ёда судуры билен хем биз барып билерисми, билмерисми, оны хем бу ерде отуран еримизде айтмак кын. Йөне Бекмырат байың өңүндәки улы ёлдан йөришинден биз шол ёда судуры билен хас өкдерәк, тизрәк йөремелидирис. Ана бизиң максадымыз.

Мен гүррүң бердим, сенем диңледиң. Гүррүң берен мен болайын, диңләнем сен бол. Гүррүңи шу ерде этдик, шу ерде-де галя.

Сергей сөзүни тамамлансоң, булар турушдылар. Хәки хадысалы көне җарың гүнортасы билен айланып, гоша көприниң үстүнден гүнбатар тарапа дүшенлеринде, хошлашып, Сергей ёл билен чеп тарапа — шәхере, Гылычлы болса саг тарапына — өйлерине доланды.

АШГАБАТ ВОКЗАЛЫНДА

Гүнүң икинди ерине бармагы билен ыссының гүйҗи гачыпды. Бу махал Ашгабат вокзалына йыгнанан җеменде аяк үстүндеди. Ким өзүниң сөйгүлисине гарашян болса, ким өзүниң эне-атасына, ковум-гарындашына, дост-ярына гарашярды. Ким-де болса уграмак үчин отлының гелмегине гарашярды. Бир ерде дурман, ики яна гезмелейән адамларың бирнәчеси голтукларындан чыкарып, җүби сагадына середйән болса, бирнәчеси гошар сагадына середйәрди, бирнәчелери болса ёкары гарап, вокзалың өңүнде асылгы дуран те-

гелек улы сагада середйәрди. Ынха яңкы дивара асылгы тегелек улы сагадың улы дили гөни он икиниң үстүне мүненде, кичи дили хем эдил алтының үстүне барды. Бу махал Мары тарапдан гелйән йындам отлының паровозы вазырдап, вокзалың душундан гечип даянды. Адамлар дуран-дуран еринден ибирт-де зибирт болшуп, вагонларың номерине середип ылгашдылар. Хер ким өзүниң узак ерлерден гарашян эне-атасы, ковум-гарындашы, дост-ярлары билен тапышып өпүшди-гучушды. Бирнәчеси болса өзүниң эне-атасыны, дост-ярыны узак ерлере уградып аглашярды. Гараз, отлының гелмеги бу ерик йыгнанан җемендәниң арасына улы үйтгешиклик салды. Кимлер аглашып дур, кимлер — гүлшүп. Не гүлен аглана середйәрди, не-де — аглаян гүлене. Хер ким өз гара башына гайды.

Ынха шу ызан-чуванлыгың ичинде ортагүрпрәкдәки ак вагондан эгни гырмызы донлы, аягы хром эдикли, башы силкме телпекли бир адам дыкылып долдурылан халы хорҗуныны чеп элиниң үстүне атып дүшди-де, әвмезлик билен гадам басып уграды. Бу адамың яшы эллиден гечен-де болса, эти-ганы еринде, аяк басышы сагдынды. Өз сүңңүне гаты буюряндыгы онуң бедениниң тутушындан гөрнүп дурярды. Хениз ак сепмедик шар гара сакгалының уҗуны гыркып, тимарлап гойбериши өзүниң долы йүзүне нәче дийсең хайбат берйәрди. Гахар билен середенде, Бухара эмириниң көшгүнде җеллатбашы болаймага мынасып адам экен дийдирйәрди. Уллакан шар гара йити гөзлерини гөвнүетмезчилик билен бир нокада дикенде, аждарханы овсунына чекер дийен пикир дөредйәрди. Бу адам Бекмырат байды. Мунуң янындакы чыпар сары хелей-де онуң татар аялы Ханымды.

Бекмырат байың дүшен вагонының ызындакыдан орта бойлы, эгинлек, гуйлан ялы чортмак йигит дүшди. Онуң яшы яңы отуздан гечен болса герек. Бу йигидиң башында гара папагы, аягында гара җалбары барды. Эгнине геен яшыл сетинден эдилен дикяка көйнегини җалбарының үстүнден гойберип, билини гайыш кемер билен гушаныпдыр. Чала сары сепен гара муртларына, гара гөзлерине, гара гашларына гараңда, украинлере чалым эдйәрди.

Ол вагондан дүшүп, он-йигрими әдим йөрәнде, Бекмырат бая гөзи дүшүп, бир сагынҗак ялы этди. Соңра

Бекмырат байдан галман, онуң бәш-он әдим ызы билен вокзалың шәхер тарапына дүшди. Бекмырат бай вокзалың өңүндәки мейданчада эгрилишип дуран пайтунчыларың бирине ёгын хемлели сес билен:

— Хей!.. Пайтун! — дийип, элини булап чагырды.

Шол халатда бир көнерәк пайтун ян берип, Бекмырат байың өңүне гелип дурды. Бекмырат бай ене ёгын хемлели сес билен:

— Ёк, гит сен! — дийип, башга бир ялпылдап дуран тәзе пайтуна элини узадып — Сен гел! — дийип чагырды. Көне пайтун чекилип, тәзеси ян берип гелди. Бекмырат бай пайтунчының янына барып, ювашлык билен барҗак ериниң адресини айтды.

Пайтунчы:

— Яхши, ниче верир сән? — дийип сорады.

Бекмырат бай:

— Данышма, сана пул лазымды, сүр! — дийип, аялы Ханым билен пайтуна мүнди.

Пайтунчы атларының җылавларындан берк чекип, хер хайсының гандызына бир сугшуранда, атлар дуран еринден алып гөтерди. Ялпылдап дуран тәзе пайтун гүрләп, көчә дүшди.

Буларың ызындан галман гелйән яңкы йигит ассырынлыкдан Бекмырат байың бүтин херекетине сын эдип, оны гөзден сыпдырман дурды. Эмма Бекмырат бай бу йигиде хич үнс бермейәрди. Бекмырат байың уграмагы билен ол-да бир пайтуна мүнүп, ассаҗыкдан: «Шол пайтун нирә гитсе, шондан галма. Эмма ол пайтуның барып дуран еринде сен даянман, душундан гечип гит» дийип, Бекмырат байың мүнүп барян пайтуныны гөркезди.

Өңдәки пайтун отлы ёлдан гайрак гечип, газамадың көчесине дүшди-де, гөни мазарлыга тарап гөнүкди. Газамада етмәнкә, саг тарапа гидйән көчелериң бирине доланып, ене эп-эсли сүренсоң, барып бир дервезәниң өңүнде даянды. Бекмырат бай хорҗуныны гөтерип, аялы билен дүшди-де, пайтунчы билен маслахатлашып, дервезәниң кичи агзындан гирип гитди. Онуң ызындан сүрреклешип гелйән пайтун дервезәниң душунда даянман гечип гиденде, үстүнде отуран йигит ол гапының көче номерини белләп алды. Ондан соңра өз барҗак адресини айдып, пайтунча: «Догры шоңа сүр» дийди. Пайтун башга бир көчә доланып, гөзден йитди.

Бекмырат байың гирен гапысындан хич тарапа гышарман, гөни гидйән далбарың узынлыгы отуз-кырк әдим барды. Далбарың ики тарапында экилен бир сыдыргын гүллер реңбе-рең ачылышып, өзлериниң якымлы ысы билен бурк уруп, гиң ховлыны гаплап алярды. Яңкы далбарың ашагы цемент билен сувалан пәкизе ёлды. Бекмырат бай шол ёл билен барып, далбарың гутарак ериндәки айналы эйваның агзыны ачды. Шол халатда:

— Ах, Бекмырат бай! Коля, Бекмырат бай приехал[1] — дийип, шатлык билен ховлукмач гыгыран аялың сеси эшидилди.

Шол вагтда өйден ховлугып чыкан сары муртлы, узын бойлы, орта яшан адам Бекмырат бай билен шапба гөршүп, онуң элини сансыз силкеледи. Шол гөршүшине элини сыпдырман, икинжи элини мыхманың эгнине атып, гадыр-ыззат билен эйвандакы диваның үстүнде отурдылар. Өй эесиниң Бекмырат байың гелмегине ченден шатланып, келлеси гөчдүми-нәмеми — бир хилилик билен шол халатда Ханыма-да гөзи илмеди. Эмма онуң аялы Ханымың хем гөвнүне зат гелер ялы этмеди. Ол деррев Ханым билен таншып: «Мениң адамымың гөзи оңат гөрмейәр. Ол Сизи гөрмеди» дийип, әри билен хем танышдырды. Әри Ханымы гөрмәнлигине ондан өтүнч сорап танышды. Соңра буларың хеммеси барып, яңкы диваның үстүне дүзүлди. Нәче шатлык, хурсантлык билен гүррүңлешдилер. Эмма бу өйүң бикеси көп отурман, өтүнч сорап, өйүне гирди. Шол халатда-да өй хызматкәри билен корзиналарыны алып, көчә чыкып гитдилер.

Булары бейле гадырлы гаршы аланларың эркеги Ашгабат газамадының начальнигиди, аял адам болса онуң кейванысыды. Бу өйде Бекмырат байың мыхманчылыгы биринжи гезек дәлди, оларың арасында танышлык, дост-ярлык өңден довам эдип гелйәрди.

Булар өңи далбар билен басырылан салкын эйванда гечмишден, гелжекден гүррүңлешип көп отурдылар. Соңра өйүң бикесиниң мерхемеди билен ичерик гирдилер. Улы отагың ортарасында гойлан столуң үсти совуклы-ыссылы нахарлардан, хер хили кондитер иймитлеринден, нийр-иймишден долуды. Жомартлык билен тайярланылан нахарларың хер еринде ербе-ер гойлан

---

[1] Приехал — гелди.

гүлгүн шераплар, ак араклар, коньяклар стола айратын нагыш, зынат берйән ялыды. Ичерик гиренлер отурың-да-отурың болшуп, бир-бирлерине мерхемет билен столуң башында отурышдылар. Өйүң бикеси булгурҗыкларыны долдурышдырып, хер кимиң өңүнде гойды. Соңра гөтериң-де-гөтериң болшуп гөтеришдилер. Биринҗи тосты айтмага арзылы мыхман хатырасына Бекмырат бая ругсат эдилди. Мыхман биринҗи тостда йүрегиндәки матлабыны айтды. Ханым терҗиме этди:

— Биз гымматлы достларымыз өй эелериниң саглыгына, душманларымызың ере егсан болуп гитмегине ичйәс — диенде, «Дай бог[1]» дийшип гөтердилер.

Икинҗи тост Ханыма берилди. Йүреклериндәки хыянатлы матлапларыны илери сүрмек үчин ол:

— Бизе узан душман эли шел болсун, азм билен бакан гөзлер көр болсун! Достларымызың саглыгына ичйәс — диенде, «Браво!»[2] дийшип гөтердилер.

Өй эелери Бекмырат бай билен Ханымың нәме үчин душманларына нәлет окап ичйәндиклерине энтек дүшүнмеселер-де, шоларың максатларына догрулап, оларың хем хер хайсы душманларына нәлет окап тост гөтерди. Бу ичилишикде Бекмырат бай биринҗи тосты билен эсасы максадына ёл ачды. Соңра тостларың хеммеси душмана нәлет билен гөтерилди. Ур-ха-урлук билен пьянчылык етҗек дережесине етди. Эмма Бекмырат бай пьян-да болса, Марыдан нәме максат билен геленднгини ядындан чыкармаярды. Ол хакда мекирлик билен җайба-җай пикирленйәрди. Шол максадының үстүни ерликли ачмак үчин: «Достум, сен — мениң достум!» дийип, газамат начальнигине тарап туруп уграды. Газамат начальниги хем: «Достум!» дийип турды. Икиси гуҗаклашды, өпүшди. Соңра Бекмырат бай:

— Ханы мениң хорҗуным? Тап басым! — дийип, Ханымы гуҗаклады.

Ханым бурчда дуран хорҗуны гетирип, Бекмырат бая берди. Бекмырат бай мекирлик билен өзүни пьянчылыга салан болуп, дыкылып долдурылан халы хорҗунын көҗүгини ачды. Бир гөзүнден агып-дөнүп, өвшүн атян хош реңк сур баганалары чыкарды. Икинҗи гөзүнден күмүш реңк чал баганалары чыкарды. Өвшүн атышып дуран баганалара өй эелериниң гөзлери дүшен-

---

[1] Белки, худай.
[2] Яша!

де, оларың башындан пьянчылык совлан ялы болды. Гыкылык ятды, бидерек сөзлер галды. Бекмырат бай: «Эхли Бухары, Гаракөли, Бекбудыны гөзләп, булар ялы үйтгешик баганалара душмак аңсат дәлдир!» дийип өвүп башлады. Ханым өвги үстүне өвги гошуп, терҗиме этди. Өй эелери әр-хелей баганаларың гөркүне, өвгиниң гүйҗүне акыллары хайран болуп, пьянчылыкдан ачылды. Бекмырат бай ене мекирлик билен пьянчылыга салан болуп, газамат начальнигини онуң аялы билен билеликде гуҗаклады:

— Мениң достларым, сизиң машгалаңызың агзыбирлигине, сизиң гуллук шөхратыңыза, бизиң мыдамалык айрылмаз достлугымызың хатырасына шу баганалары совгат гетирдик. Шулары ак йүрекден гүлер йүз билен кабул этмегиңизи хайыш эдйәрин — дийип сөзүни тамамлады. Ханым хем терҗимесини соңлап, эл чарпды, барысы эл чарпышды. Ханым хаял этмән, долы булгурҗыклары гөтермеги теклип этди. Мыдама җаны саглык үчин, шат яшамак үчин гөтердилер. Соңра ене гөтер-хә-гөтер билен лүл-гаммар болуп ятышдылар. Бекмырат бай өзүниң Ханымы билен айратын отагда ятды.

Эртеси ир билен газамат начальнигиниң аялы багаңалара бирин-бирин середип чыкды. Соңра әрине:

— Бу өрән гымматлы совгат, биз Бекмырат бая нәме совгат эдерис? Бу багаңалар ялы айратын, тәсин совгат эдип билмерис — дийди.

— Хакыкатдан хем, Бекмырат байың бизи шатландырышы ялы, оны шатландырайҗак айратын гымматлы совгат тапып билмерис — дийип, әри бираз пикире гитди. Соңра башыны галдырып,— Билйәмиң? Бекмырат бай дийилйән адам йөне гезйән адам дәлдир. Ол хер хили гараңкы ишлере баш гошуп, тутан ишинде үстүн чыкҗак болуп йөрән адамдыр. Белки хем, онуң менлик иши бардыр-да, шол ишини мениң үстүм билен ёла салҗак боляндыр — дийди.

Аялы әриниң чигнинден берк тутуп:

— Бекмырат байың сениң үстүңден дүзелҗек иши бар болайса, хөкман ёла салгын. Ненеңси кын иш-де болса, дүзетҗек болгун—диенде. Бекмырат байың ятан отагының гапысы ачылды. Газамат начальниги тиз еринден туруп, коридора чыкды. Ханыма тагзым билен салам берип, гадырлы гөрүшди. Соңра «Бекмырат бай

турдумы?» дийип соран сөзүне, «Турды» дийлен жогабы эшидип, онуң отагына гирди. Ханым сересаплык билен онуң ызындан гирди.

Газамат начальниги Бекмырат бай билен гадырлы саламлашып эллешди, соңра:

— Келләң агырямы? — дийип сорады.

Бекмырат бай:

— Агыря, гаты агыря — дийип жогап берди.

— Зыяны ёк, ынха похмель эдерис.

— Ёк, мениң келләм аракдан агырмая, башга затдан агыря.

— Нәмеден агыря, сорамак болармы? — диенде, Бекмырат бай үйтгешик рухда сөзе башлады. Ханым ганыны ере дамдырман терҗиме этди.

— Мениң келләм гаты агыря. Өзи хем көпден бәри айрылман, маңа яман эзъет берйә. Мениң келләмиң агырысыны хич бир доктор бежерип билҗек дәл. Эгер-де бири бежерип биләйҗек болса, ол-да, әхтимал, сен болмалы.

— Айт, башым үстүне. Эгер-де сениң дердиң дерманы мениң элимде болса, ол дерман сениң үчин мыдама хәзирдир.

— Мениң үчин хәзир болса, мен сенден тә өлинчәм разы болардым. Инди сөзүң түркүсине башласам, шу ерде, Ашгабат газамадында, сизиң ыгтыярыңызда мениң душманым ятыр. Сен оны танамалы, ол бизиң шол өңки булашык ишимиз себәпли дүшүпди. Ады — Берди Акы оглы.

— Хава, хава, ядымда.

— Ядында болса, шол адамың гелҗекде газаматдан чыкан еринде мениң үчин иң горкулы, иң ховатырлы душман болҗагына шүбхе ёк. Мен шоны айнада ялы гөрйән. Ынха көп вагтдан бәри мениң келләми-де, йүрегими-де агырдып, маңа ынҗалык бермейән кесел — шол. Инди сөзүң түркүсини айданда: сен мени шол кеселден гутарсаң, шол огланы доланып шу газаматдан чыкмаз ялы этсең. Хас түркүсини айданда, шоны шу газамадың ичинде угруны тапып ёк этсең, сениң мени голдадыгың боларды. Мен сениң шол көмегиңи хич хачан ятдан чыкарман, тә өлинчәм миннетдар болардым — дийди.

Газамат начальниги азаҗык пикирленҗек ялы эдип сөзе башлады, Ханым терҗиме этди:

— Бекмырат бай, сен саг бол. Ылайта-да түркменлериң сениң ялы атлы-абрайлы адамлары саг болсун. Мениң элимден гелҗек иш болса, сениң хатыраң үчин мен хич вагт гайра дурман. Сениң гымматлы сөзүң ерде галмаз. Сениң аркайынчылыгыңы мен өз аркайынчылыгым билен барабар гөрйәндирин. Мен тиз вагтың ичинде сениң душманыңы ёк этмәниң чәресини гөрмәге гиришерин. Ол хакда шу гүнден башлап пикирленерин. Ненеңси сепини билдирмән ёк этмек хакында ёл гөзләрин. Сениң душманыңың шу газаматдан чыкмаҗагына мен сөз берйән. Сен эдил шу халатдан башлап, шол душманыңы ёк хасап эдип, гаты аркайын яша — диенде, Бекмырат бай газамат начальнигини берк гуҗаклады. Соңра икиси бир-бирлериниң эллерини берк гысышды!..

Газаматда нәхак ятан, дөврүниң йигрими үч яшлы оглунын бахасы бир хорҗун багана болды. Оны нәхак гурбан этмек хакда сөвданы биширдилер. Гол алшып, бир-бирлериниң голларыны берк гысышдылар!..

* * *

Бекмырат байың гирен гапысының номерини белләп, дурман, пайтунлы гечип гиден йигит башга бир көчә доланып, бизиң гөзүмизден йитипди. Ол йигит-де өзүниң бармалы адресине барды. Эмма онуң барып дүшен даражык ховлусы Бекмырат байың баран ховлусы ялы деңли-дережели, баглы-бакҗалы ховлы дәлди. Ол даражык ховлының ичи пәкизе-де болса, гураҗак болуп отуран ики дүйп гарры эрикден башга гөк чөп ёкды, чүнки гөк чөп гөгертмек үчин герек болан сув-да Ашгабат ягдайында хемме ховла деӊ етмейәрди. Бу ховлының ичинде Бекмырат байың баран ховлусындакы ялы бишен керпичден салнан, эйванлы, хайбатлы улы там-да ёкды.

Ынха бизиң гөзден йитирен йигидимиз шейле ховла гелип гирди-де, дивары палчыкдан гөтерилен, үсти суваглы чакланҗа тама тарап йүзленди. Ол энтек барып тамың гапысыны ачманка, ичерден яшы отуздан гечен орта бойлы аял чыкып:

— Серёжа! — дийип, онуң билен гуҗаклашды.

Бу аял Сергейиң өзүнден улы аял доганы Наташады. Наташа Сергейи өе алып гирди. Дик дуран ериниден көп затлар сорады:

— Гелҗегиңи билйәдим. Нәме гелйәндигиңи хабар этмедиң, өңүңден чыкардым.

— Алада гоймайын дийдим.

— Онуң аладалыгы болармы? Юрка сагмы, улалямы? — дийип, җигисини сорады. — Нина гургунмы? — дийип, Сергейиң аялыны, башга-да марылы дост-ярларыны сорады.

Сергей:

— Гургун, салам айтдылар — дийип, хер сорагына җогап гайтарды.

Соңра Наташа бир ерден «Бакинский рабочий» газетини тапып:

— Ал, Сергей, сен шуны окап отур, тәсин затлар бар — дийип, өзи чай гоймага чыкып гитди.

Сергей газети гарбап алып, ачгөзлүк билен окамага башлады.

Соңра Наташа чай демләп гетирди. Столуң үстүнде тапан-тупанындан иймит гойды.

Наташа чай вагтында аркайын гүррүңлешҗек болуп:

— Ханы, Серёжа, газетиңи гой. Ал, ий. Ынха сен гидйәнчәң, башга номерлериниден хем тапып гоярын. Мара алып гидерсиң — дийди.

Сергей газети бейледе гойды-да:

— Борис Петрович ишдедир? — дийип, гиевисини ятлады:

Наташа:

— Борис... — дийип сакланды-да, диварда асылгы сагада серетди. — Ол эййәм гелмели — дийип, бираз диңширгенди, шол халатда дашардан аяк сеси эшидилди. Онянча гапының ачылмагы билен яглы гара гейимли, сачлары булашык, дешли адам ич ишикде пейда болды. Сергейи гөренден, онуң йүзүндәки ядавлык совулды. Дуран ериниден:

— Э-э!.. Серёжа!.. Салам, салам!.. Хош гелдиң — дийип, элини галдырып йөнелди. Икиси шапба гөршүп, эллерини силкишдилер. Соңра Борис Петрович эшигини тиз чалшырды-да, эл-йүзүни ювуп, столуң башына гечди. Нахар башында өңүрти аман-эсенлик, хал-ягдай сорашдылар.

Соңра Наташа:

— Серёжа, сениң нышан билен язан хатыңы окан бадымыза, җогап языпдык. Шол хат етишдими? — дийип сорады.

— Етишди.

— Етишсе болса, ынха мени гөрүп отырсың, мен әдил горшуң ялы, гаты саг. Ягшы, инди геплэп отур, нәме хабар, нәме иш чыкды? — дийип, Сергейиң йүзүне серединип, тэсин хабара гарашды.

Сергей ювашлык билен гүррүң бермэге башлады:

— Сиз өзүңиз билйәсиңиз, Мары ишчилер гурамасы маңа «Обада иш алып бармалы» дийип табшырык берди. Эмма, Борис Петрович, хэзирки дөвүрде обада, ерли халкың арасында иш алып бармак гаты кын. Биринжи тарапдан, соватсызлык, гараңкылык хөкүм сүрйэ. Улы обаларда бирлэн-икилэн соватлы адам болса-да, оларам — молла-мугты: нэче дийсең, гарыплары гара гүне итеклейэлер. Онсоңам ерли халкың ичинде иш алып бармак үчин оларың өз дилинде геплемек герек. Урп-адатларыны билип, гаты уссатлык билен башарныклы иш алып бармалы. Догры, дил тарапындан мен хорлук чекмейэн. Урп-адатларыны билйэн. Хатда олар билен еңил, башарныклы сөзлешмек үчин Магтымгулының бирнэче гошгуларыны ятдан тутян. Шейле-де болса, ерли халкың медени дережесиниң ченден-чакдан пес болмагы зерарлы хэзирки дөвүрде оларың арасында башарныклы иш алып бармак өрэн кын. Йөне, бир тарапдан, хэзирки дөвүрде түркменлериң арасында иң бай, атлы-абрайлы адамлар жандармерия ичалылыгына гечипдирлер. Шейлелик билен, оларың хем жансызлары бар. Ондан соңра-да бир ерде яс болса я-да той-томаша болса, шол ерик бай-гарып диймэн, йыгнанышып барялар. Шолар ялы көпчүлигиң үйшен еринде моллалар, ишанлар, умуман, дин векиллери вагыз-несихаты ёкары дережэ етирйэлер. Оларың терс вагыз-несихатыны көпчүлик отурып диңлейэ. Байлар, яшулулар тассыклаярлар, кабул эдйэлер. Ынха шейле терс вагыз-несихатлар асырма-асыр довам эдип гелипдир. Урпа, адата ерлешипдир. Шол урп-адат астында кыямат-ахыретден мыдам горкуда яшаян эне-аталар-да өз чагаларының башына яшлыкдан шол горкыны салярлар. Ана ондан соңра зулумда, жебирде яшаян гөзи яшлы гарамаяк халка нэме пейдалы, нэме зыянлыдыгыны бирден дүшүндирмек еңил дүшмейэ. Олар деңсизлик эсасында гурлан жемгыетиң дузагына пугта чолашыпдырлар. Хатда дога зулумдан, эжирден чыкып билмэн, байларың гапысында дөвүм чөрегине ге-

зип йөрен батраклара: «Сениң өндүрйән, дөредйән задың көп, оларың хеммеси байлара сиңйә. Сен дөрәлиң бәри, байлар дынман ганыңы сорялар» дийсең-де, «Алланың эденидир-дә» дийип, өзлериниң гара такдырларына кайыл болуп отурыберйәнлери-де аз дәл. Гөрйәсиңми, Борис Петрович, асырлар бойы җемгыет гурлушында хөкүм сүрүп гелйән адалатсызлыгы, деңсизлиги агалар сынпы ненеңси беркидипдир, ненеңси канунлашдырыпдыр. Шейле ягдайда агалар сынпының мекирлик билен гуран дин-адат дузагындан чыкып билмән, ах уруп, нала чекйән гөзи яшлы гарамаяк халкың ичинде бизиң дилимизе айратын еңил дүшүнҗек топары-да аз дәл. Олар өмүр бойы байлара өзлериниң гара зәхметлерини арзан сатып, өлмез-өдә кайыл болуп йөрен батракларың арасындан чыкя. Байлар оларың мугт зәхметлерини чепбе чейнәп, гөзлери гызаранда, шол дурмуша, адата сыгмаян, канунсыз ишлер эдйә. Ана шол ягдайда өмүр бойы ишлән хакы көен, өз машгаласының намысына деглен я-да машгаласындан бири нәхак өлдүрилен батраклар ар-намыса, зулума-җебре чыдап билмән, йүрегине гызгын ганы гуйланда, байларың этмишине—этмиш, арына — ар, намысына намыс билен җогап берйәлер. Ондан соңра олар ялы батракларың өлмән, дири гутулып биленлерине өз илиниң ичинде яшамак харам боля. Дурмушдан гысылып чыкарыля. Өлмек кын. Олар өзлери үчин зындана дөнен дар дурмушың ичинде яшайша ёл гөзлейәлер. Иң соңунда, «Атам-бабамы хедерли душманлардан гутаран — Гарагум» дийип, Гарагумуң пинхан голтукларында гизленип, җан сакламага меҗбур болялар. Бирнәчелери сүргүн эдилип, Сибирде өлүп гидйәлер. Бирнәчелери туссаг болуп, газаматда арманлы дири чүйрәп галялар. Шейле гүне дүшен батраклара дил дүшүндирмек еңил боля. Олар ялы батраклара — Сениң үчин ёл бар, шол ёл сени азатлыга элтер — дийип, сөзүни соңламанкаң, олар өр-боюна галып,— Ханы ол ёл, ниреде ол азатлык? — дийип сораялар. Олар «азатлык» сесини эшиденлеринде, парахат дуруп билмейәрлер, шол халатда херекете гелйәлер. Ынха шейле чыкгынсыз агыр гүне дүшен батраклара биз доганлык голумызы бермели. Мен хәзир Марыдан йөрите Ашгабат газамадында пыланча йылдан бәри арманлы ятан бир батрага өз доганлык голумы бермәге гелдим. Шол хакда сизиң билен йөрите маслахатлашҗак.

Соңра Сергей Мырат агаларың башына дүшен иши бойдан-баша айдып берди. Дурдының, Аллагың дурмушдан гысылып чыкарыландыгыны, Бердиниң нәче йылдан бәри газаматда дири чүйрәп ятандыгыны гүррүң эдип берди. Наташа, Сергей гүррүңе башланда, кәсесине биринжи гезек гуян чайыны ичмән буз этди. Иймитден биринжи гезек агзына саланыны чейнәп ювутды. Ондан соңра тә Сергей сөзүни соңлаянча, ики элини дулугына тутуп отурышына, мисли доңан ялы, демини алман, диңләп отурды. Борис Петрович нахарыны ишдәмен ийип отурышына, Сергейиң йүзүнден гөзүни айырман, айратын үнс билен диңледи. Сергей улудан бир демини алып, ене сөзе башлады.

— Гөрдүңизми, бир халк гараңкыда нәче ыза галан болса, шол халкың арасында урп-адат, дин-де шонча гүйчли боля. Урп-да, адат-да, дин-де агалар сынпының хайрына эзмеклиги-де, эзилмеклиги-де ресмилешдирйә. Шол эсасда ар-намыс-да гүйчленйә. Ар-намыс астында галян-да эзилйән топар боля. Шейле ягдайда ар-намыс астында галан я өмүр бойы ишләп, зәхмети көен — гарып-да болса, батрак-да болса, ене-де болса, — хич бир затдан горкман, арслан ялы атылып, догры өлүминиң үстүне баря. Шейлеликде-де, екеликде тутушан гөрешинден йыкылып, ёк болуп гидйә. Түркменлериң арасында бу ягдай мыдама довам эдип гелипдир. Ынха, шол парасатсыз екебир гөрешйән гарыплара, батраклара гөреш ёлуны дүшүндирмек герек. «Екәниң чаңы чыкмаз» диен өз накылларының манысыны дүшүндирмек герек. Ынха, Борис Петрович, мен хәзирки дөвүрде түркменлериң дурмушында довам эдип гелйән йүз дүрли нәхак ишлериң бир гөрнүшини сизе хекая эдип отырын. Эмма галан тогсан докуз дүрлүсиниң хер бириндем хем бир роман язмак болҗак.

Ынха инди гулак салың. Мен гелип, вокзалда дүшен бадыма, Бекмырат байы гөрдүм. Яңы мен онуң баран адресини сорамда, Наташа «Ашгабат газамадының начальнигиниң өйи» дийди. Бу ягдай-да бизиң Марыда — Бекмырат бай Бердини газаматда өлдүртҗекмиш — дийип эшиден хабарымызы тассыклая. Батракларың зәхмети арзан, җанларам арзан, эмма айратын ягдайда оларың җанлары гаты гымматлая. Хәзирки ягдайда Бекмырат бай Берди Акы оглуның җаныны арзан алып билмесе, ол өзүниң сансыз алтын-күмшүни гайгырмаз. Эмма

бизиң башарныклылыгымыз оларың алтын-күмшүниң гүйҗүнден хем өкде чыкмалыдыр.

Хэзир биз өзүмиз хоссарчылык этмесек, башга оңа хоссарчылык этҗек адам ёк. Бекмырат байың алтынының астына дүшүп, онуң чыкып билмэн гурбан болҗагына-да шек-шүбхе ёк — диенде, Наташа ики дулугындан элини айрып дикелди. Соңра чеп элиниң тирсегини столуң үстүнде гоюп, башыны тутды-да:

— Агыр дөвүр! Гөр, нэче батраклар, гарыплар нэхак ере гурбан болуп гидйэлер! — дийди.

Соңра буларың арасында эп-эсли вагтлап сөзлешик болмады. Бираздан соңра Сергей бир гезек Наташаның, бир гезек Борис Петровичиң йүзүне середип, ене сөзе башлады:

— Инди сиз ягдай билен таныш болдуңыз, мениң нэме үчин гелендигими билдиңиз. Берди ялы адамлар бизе герек болар. Инди шоны ненеңси эдип өлүмден азат этмек болар? Ана шол хакда пикирленмели. Мен ол догруда аз пикирленмедим, эмма бу ериниң ягдайы билен оңат таныш болмамсоң, белли бир ачык нетиҗэ гелип билмедим. Йөне шоны халас этмек үчин газамада гирмек герек болса, мен бир ёл билен газамада дүшмэге-де кайыл — дийип гүррүңдешлерине серетди.

Бу ягдайда Наташаның адамысының йүзүне середишинден «Сөзлемэгеругсатмыдыр?» диен маны аңланан ялы болды. Эриниң середиши болса — ругсатдыр — диен ялы болды.

Соңра Наташа бираз ойланып, өз пикирини айтмага башлады:

— Догры, Серёжа, максадымыз угрунда սениң газаматдан гачмаҗагыңы билйэс. Өңүни-соңуны оңат пикир эдип, газамада гирмэниң хем ёлы тапылар, соңра — чыкманың хем. Йөне меселе онда дэл. Меселе газамада гириленде, чыкарылҗак нетиҗеде. Ягшы, сен угруны тапып, бир ёл билен газамада гирдиң-дэ, сени-де умумы газаматчылар деңинде бир камера салып, дашыңдан уллакан гулп асарлар. Ягшы, ондан соңра ики тарапың билен дивара какышып, үч гүнденми, бэш гүнденми Бердиниң хайсы камерада ятандыгыны билдиңем-дэ. Мысал үчин, Берди сениң гапдалыңдакы камерада я-да сенден он бэш камере аңырда ятыр. Ондан соңра эдилҗек иш нэме? Ана меселе шонда. Болмаса икиңиз-де дең хак-хукукда, хер хайсыңыз бир камера-

да ятан адам боларсыңыз. Газаматда ятан адамы хөкүметиң канунындан дашары бир ёл тапып, азат этмек — гаты агыр меселе. Йөне шейле-де болса, шол йигиди өлүмден азат этмек угрунда биз элимизден геленини эдерис. Ынха Борис хем бар, маслахат эдерис. Башга-да бизиң выжданымыздакы ёлдашлар аз дәл. Олар билен маслахат эдерис. Гараз, инди шол йигиди биз ятдан чыкармарыс. Сениң Ашгабатда шол оглан хакында этҗек аладаң бизиң бойнумыза дүшйә. Сен ол оглан хакында шейле гүррүң эдйән вагтында, мен оны диңләп, өзүм өзүми унудыпдырын. Гүррүңиң башындан аягына ченли шол йигидиң сураты мениң гөзүмиң өңүнден гитмеди. Чөл ховасындан гана ювудып етишен, узын бойлы, гиң эгинли, гара гөзелек, пешенели, юмшак тебигатлы, эдермен, батыр йигидиң сураты гөзүмиң өңүне гелди. Шейле йигидиң нәхак гурбан эдилмәге ниетленмегине йүрегим яман авая. Йөне сен шол йигидиң адыны, атасының адыны ене бир айт — дийип язып алды.

Борис Петрович аялының айданыны макуллады. Наташадан соңра ол көп геплэп хем отурмады. Вагт чене етди. Даңың өң янында ятышдылар.

«БЕРИМ ГӨКДЕН ЁЛ ЯСАЯР»

Бекмырат байың бет ниет билен газамат начальнигиниң өйүне гелип-гиденине эп-эсли вагт гечипди. Ол шондан бәри Бекмырат байың табшырыгыны ерине етирмек хакда көп пикирлер эдйәрди. Берди ялы газаматда сорагсыз-идегсиз ятан адамы ёк этмек онуң үчин шейле бир кын иш дәлди, йөне хер хилем болса, хич ким билен багланышыксыз тәк өзүниң бейле иши уссатлык билен ерине етирип билмеҗегине-де гөзи етйәрди. Шонуң үчин хайсам болса, надзирателлериң бирине ынанып, пинхан сырыны ачмак, бет пикириңи пайлашып, өз тарапыңа чекмек онуң өңүнде улы меселе болуп дурярды. Ана ол шол хакда узак вагтлап ойланышандан соңра, надзирателлериң бириниң өңүнде өзүниң пинхан сырыны ачманы йүрегине дүвди, чүнки өң бир вагт бир туссагың гачаны үчин, шол надзирателн гүнәкәрлеҗек боланларында, газамат начальниги оңа көмек беринди. Шонуң үчин-де ол шол надзирателе өз җаныны ынанды. Гиҗе сагат дөртлерде өз кабинетине чагырып, онуң билен көп месавы гүррүң-

лер эдип отурды. Соңра кем-кемден өз максадына якынлашды:

— Басым сени башга бир ише гечирҗек. Айлыгың артя. Ишиң еңлейә. Дережәңем бейгелтҗек.

— Ол ненеңси иш?

— Хәзир сорама. Белленен гүнүң билерсиң, оңат иш. Гаты разы боларсың.

— Саг болуң. Ятда саклаяныңыза гаты миннетдардырын.

— Мен сизи мыдама ятда саклаян. Шол туссаг гачанда, көмек этмедик болсам, сени хөкман гүнәкәрлейәдилер.

— Шонда эден көмегиңизе мен гаты миннетдардырын. Ол ягшылыгыңызы хич вагт ятдан чыкарман.

— Хә... мен-ә оны саңа шейле бир ягшылык эдендиринем өйдемок. Ынха басым гуллугыңы бейгелдерин, ана шол хакыкы ягшылык болар — дийип бираз пикирленди. Столуң үстүнде гоюп отуран элиниң бармакларыны ойнадып — хе-е... — дийди. Ене-де—ол... неме...—дийип, матлабыны айтман, надзирателиң гөзлерине ики гөзүни пугта дикди. Онуң гөзүнден хич бир зат аңлап билмән,— Ол... мен саңа бир сөз айтҗак, йөне ол... мыдамлык пинхан сыр болуп галмалы — дийип, онуң гөзүнден гөзүни айырмады.

Надзиратель:

— Айдың, мен тарапдан пинхан сырың үсти ачылмаз. Хер хили кын ишем болса, мен Сизиң ишиңизи битирмәге мыдам тайярдырын — дийди.

— Неме... единҗи камерада бир теке ятыр. Онуң ады — Берди, фамилиясы — Акы оглы. Ол бирнәче вагтдан бәри ятыр, ондан хабар тутян адам ёк. Өзем чөлде етишен чөл хайваны. Онуң җенаяты суд маддасында атув-Сибирь гөркезмесе-де, ол шу җемгыетде иң зыянлы адамларың бири. Ол Марыдан бир бай адамың никалы аялыны алып, шу ере гачып гелипдир. Түркменлер бейле иш эден адамыны иң яман адам дийип хасаплаярлар.

Шол бай адамың элине дүшен болса өлдүрерди, йөне бир хилилик билен онуң элине дүшмән, полицияның элине дүшйә. Шейлелик билен, өлүмден гутулып, газаматда ятыр. Шейле адамың бу ерден чыкып, ене илиң ичинде яшамагы дөвлет үчин-де, халк үчин-де зыянлы. Шоны газамадың ичинде ёк этмек герек. Бекмырат бай Марының иң бай, иң атлы-абрайлы адамларының бири. Ол

шу иш үчин мениң яныма бирнәче гезек гелип гитди. «Шол адамы ёк эдене берерсиң» дийип, көп байрак гоюп гитди. Шол байрага өзүң эе бол.

Сен оны өлдүрмекден горкма, оны өзүң өлдүрмерсиң. Нененси өлдүрмелидигини ынха мен айдып берейин. Он бәшинжи камерада бир келлекесен ятандыр. Ол хәзир «Бүргүт» фамилиясы билен ятыр. Өң — «Гыргы» фамилиясы билен, ондан өң «Чайкел» фамилиясы билен ятыпдыр. Өзүниң хакыкы фамилиясы буларың хич бирем дәл. Башга фамилиясы бар, хәзир ядыма дүшенок. Ол өкүз ялы гүйчли яш йигитдир. Онуң үчин адам өлдүрмек эшекден палан аланча-да ёк. Ол энтек көп отурмандыр. Туссаглык мүтдетиниң барысы диен ялы энтек онуң өңүнде. Сен оны чагырып, екеликде оңатжа гүрлеш. «Газамадың ичинде бош гездирин» дийип айт. Сөзүң гысгасы, шол адамы өлдүрмек үчин нәме сораса, сен оңа разы бол.— Газаматдан гачмага мүмкинчилик дөрет — дийсе, «Боля» дий. Онуң соран заде эдилерми-эдилмезми, ол соңра гөрлер. — Өлдүрип билсең, бир ерден ган чыкарман, богуп өлдүр. Ене иш аларын өйдүп, соңундан горкма. Барыны акт билен дүзелдерис. Сени гырасында гөркезмерис — дийип ынандырарсың. Ана ол өлдүрмеги бойнуна алансоң, Берди Акы оглуның еке өзүни элтип, жериме камерасына сал. Онуң үстүне-де Бүргүди элтип сал. Ана эдил шол халатда Бүргүт оны дүнйә инмедик ялы эдер. Ондан соңра-да бир бежерип акт язарыс, шол акт биленем ол хакдакы иң соңкы гүррүң гутарар.

— Мениң шу айданларымы башарармың? — дийип йүзүне гаранда, надзиратель:

— Башарарын — дийип жогап берди.

— Башаржак болсаң узаклашдырма. Шу ерден бар-да, Бүргүди өз яныңа чагыр. Оңатжа гүррүңлеш. Олар билен нененси гүррүңлешмелидигине сиз нәбелет дәл ахыры. Эгер-де Бүргүдиң дилини тапып, өлдүрмәге разы эдип билсең, иши узаклашдырмарсың. Вадалашдыкмы?

— Вадалашдык.

— Вадалашан болсак, шу гүнден башлап, херекет эдерсиң — дийип, начальник еринден турды.

Надзиратель табшырыгы бойнуна алып чыкып гитди...

Соңра бир гүн надзиратель Бердини өлдүрмек хакда Бүргүт билен сөзлешди. Онуң тә туссаглык пурыжасы гутарянча, хор болмазлыгына сөз берди. Газамадың

ичинде аркайын гезер ялы этжегине ынандырды. «Нәхили көмек герек болса эдерин, ислесең, гачмага-да ягдай дөредерин» дийип айтды. Бердиниң өлүминден Бүргүде гүнә гелмән, хеммесиниң акт билен дүзелип гитжекдигини дүшүндирди. Бүргүт надзиратель билен сөзлешенден соңра, Бердини өлдүрмәни кын гөрмеди. Онуң хич ериниден ган чыкарман, богуп өлдүрмәге боюн болды.

Надзиратель Бердиниң еке өзүни элтип, җериме отагына — ерземине дыкды. Берди өңүрти ерземиниң ичинде хич зат гөрмеди. Йөне демиргазык тарапда ерден чала сайланан пенҗиреден дүшйән өлүгси гүн шөхлеси җайың ичини чалаҗа ягтылдярды. Бердиниң гөзи кем-кемден өвренишип, шол ышыга аз-кем төверегини сайгармага башлады. Эмма ол дөрт тарапында цементден гуйлан чыг дивардан башга зат гөрмеди. Эглип, аягының ашагына середенде болса, ене эдил шол дивар ялы цементден гуйлан чыг пола гөзи дүшди. Диңиргенип, төверегине гулак салды, не — ичден, не дашдан җандар сеси эшидилди. Шол дуран еринден гозганман, улудан бир демини алды. Башыны яйкап: «Газамадың ичинде газамат» дийди. Эмма бу җая нәме үчин гетирилендигинден бихабар галды. Гапының дашында асылгы гулпуң шакырдамагы билен гапыда пейда болжак җеллат сыпатлы ганхорың салымыны бермән, ширин җанының талаңына гиришҗекдигинден-де бихабарды. Ол хәзир башыны эгип, гозганман дуршуна «Ынха мениң җанымың сайяды гелер, хапа голларыны мениң гызыл ганыма булап, Бекмырат бая вепадар болар» дийип, азаҗык-да пикирленмейәрди. Гайтып, шейле ягдайда шол дуран еринде-де ол рухдан дүшмейәрди. «Мен газаматдан бошарын, мен өлмерин, мен бимаксат өлмек ислемейән, бу хорлуклар, бу зорлуклар мениң яшамага хөвесими гүйчлендирди. Мениң максадымы гүйчлендирди. Мен максат угрунда гөрешерин. Тә ахыркы демиме ченли душман билен ара-чәре гөрешмен» дийип, нәче хыжув этди. Шол дуран еринден гозганман, хырчыны дишләп, башыны яйкады. Гөзүни дикип дуран шол бир нокадындан айырман, пикир лайына батды. Шол нокатда онуң гөзүне Бекмырат бай җеллат азмлы, гылыжындан ган дамып дуран болуп гөрүнди. Онуң өнүнде бойы билен дең болуп, бир улы сандык долы ловурдап дуран алтын-күмүш болуп гөрүнди. Берди шол дуршундан гозганман, чалаҗадан пышырдап, өзүнден өзи: «Болуберсин, ене-де болсун, Ал-

тын-күмүш гүйчлүдир. Йөне яның йүрек, көйүк йүрек онданам гүйчлүдир» дийип, йүрегиниң үстүнде элини гойды-да, улудан бир демини алды. Шол вагт дашарда гапының гулпуның шакырдамагы оны пикиринден оярды. Гапының ачылышы билен Бүргүт ичерде пейда болды. Надзиратель гапыны дашындан гулплап, өзи ерземиниң пенжиресинден, гөрүнмән, сын эдип отурды. Бүргүт ичерик гирен бадына, гараңкыда Бердә оңат сын эдип билмеди. Гөзи гараңка өвренишенден соңра, оңа бойдан-баша сын этди. Эгнини өзүниңкиден даррак, боюны өзүниңкиден узынрак гөрди. Өлүм сөвешине гирҗек душманыны өз чаклайшындан үйтгешигрәк гөрүп, йүреги азаҗык гобсунҗак ялы этди. Ене Бердиниң хаял херекетини гөрүп, муны чаласынлык билен аларын диен ынанҗа берилди.

Бүргүт Бердиниң йүзүне середип:

— Давно сидишь? Көпден бәри отырмың? — дийип сорады.

Бердиниң:

— Нет, ещо не сиду — дийип берен җогабы «Ёк, энтек отурамогам» дийдиги болды.

Бу ики агыз сөзден соңра Бүргүт: «Бердиниң эңегиниң гапдалына бир гезек раслап гояга-да, сеңселедип, соңра богуп өлдүрсеммикәм я-да бирден хамыт[1] салып, сыпдырман алсаммыкам — дийип, бираз пикирленди. Соңра «Эңегиниң гапдалына бир раслап гойсам, цемент полуң үстүне диң аркан гайдып, келлеси ярылар, ган дөкүлер. Ёк, муны, надзирателиң айдышы ялы, хич ерине зыян етирмән өлдүрейин. Бир хамыт салсам, не сес чыкар, не — сеза. Дардан асылан ялы, гөгердип аларын» дийип, усуллык билен Бердиниң еңсесине айланды. Бирденем саг элиниң билегини эдил Бердиниң бокурдагында гойды-да, чеп эли билен өз гошарындан берк гысымлап, бу эмелиң эдилйән дүзгүни боюнча ёкары гөтерип, аягыны ерден үзҗек болды. Эмма Бердиниң бойы узын болансоң, аягы ерден үзүлмеди. Шейле-де болса, Берди яман эмеле чолашандыгыны билди. Яңкы гетирип, дашындан гулплап гиден надзиратель эшидер өйдүп, бир гыгырҗак болды, эмма онуң сеси дүйбүнден чыкмады. Шол халатда деми тутулып, келлеси хум ялы болды.

---

[1] Бир адамың богазына гошар салып богмага этмәшлилер арасында «хамыт» дийилйәр.

Гөзлери петрэп, бэбенеги чыкара гелди. Шейле халатда Берди җанховлуна бүтин гүйҗүни йыгнап, бир омзады. Бүргүт онуң гүйҗүне гүйч гөркезди. Бокурдагындан гошары билен берк гысып, аркан чөкди. Өлчегсиз гүйҗи билен чекмегине-де кайыл болман, ики аягыны ерден үзүп, аркасында дүвдек болды. Берди яман гүне дүшди. Деми тутулды. Иң соңкы айгытлы пурсат гелди. Җан далашыгының иң соңкы секунтларының ичинде саг элиниң гошарындан берк гысымлап дуран элини ачҗак болды, башармады. Ахырда җан ахыркы нокада мүненде, ене эмелиң гаршысына эмел этди. Бүргүдиң гошары билен өз күкрегиниң арасындан ченденаша гүйҗүни йыгнап, зордан бир элини сокды. Бокурдагы эл-хал говшап, дем алмага азаҗык май тапды. Эмелиниң говшандыгына дүшүнен ганхор душманының бокурдагыны ямашгандан гысып, дем бермезлиге эхли гүйҗүни җемледи. Эмма Берди онуң өлчегсиз гүйҗүниң гаршысына ене гүйч гөркезди. Бейлеки элини хем онуң гошарының ашагындан гечирди. Бокурдагы бошап, дем алмага ёл ачылды. Аңырсы-бэрси минута етмедик иң агыр далашың соңкы секунтында дем алмага май тапып, азаҗык ынҗалды. Онуң гошарыны ики элиниң бар гүйҗи билен өзүнден итеклэп, келлесини сыпдырды. Бүргүт хаял этмэн, чаласынлык билен икинҗи эмелине гечди. Гошары сыпандан, Бердиниң эңегиниң ашак этегине ыкҗам гойды, бир чаланда, оны сеңселетмек иследи. Эмма онуң ыкҗамлап салан юмругының өңүнден Берди келлесини совуп сыпды. Соңра икиси гызыл юмруга гирди, җан далашыгының үстүнде икиси-де гызыл гана боялды. Киминиң ниреси дешилип, киминиң хайсы еринден ган акяныны билер ялы болмады. Соңра Берди гызыл юмрукдан зат чыкмаҗагына дүшүнди. Бүргүдиң билинден гуҗаклап, янбашдан эңтерди. Гарнына мүнүп, онуң бурнуна бир гоянда, ик ялы ган зоглап чыкды. Эмма Бүргүт чаласынлык билен галып, Бердини ашагына салды. Ене бокурдагындан богмага башлады. Берди ене оны ашагына салды. Бүргүт ашагында ятырка, Бердиниң күкрегинден дишлэп, гопарып алды. Ондан соңра-да булар тайлы гезек бири — үстүне, бири астына дүшүп, нэче гемришди. Бу далашыгың башындан ахырына ченли буларың хайсы гүйчли, хайсы гүйчсүздигинем билер ялы болмады. Йөне шол бармана Берди Бүргүдиң саг голуны товлап, омурданындан чыкарды. Бүргүт: «Ох!» дийип, чыкан

эшини саллады. Саг эли омурданындан чыкан. Бүргүт эҗизледи. Берди оны аягы билен депеләп, гөвүн солпудан чыкды. Бу өлүм далашыгына пенжиреден сын эдип отуран надзиратель Бердиниң үстүн чыканына усуллык билен эл чарпды. Соңра Бердини даш ишиге чагырып, онуң маңлайына ызлы-ызына какды:

— Сен — акмак, сен хич зада дүшүнеңок! — дийди.

Берди оңа жогап гайтарман, хырчыны дишләп, башыны яйкады.Соңра надзиратель русчалап:

— Эгер-де сениң элиң дөвлен болса, ол сени нәдерди? — дийип сорады.

Ол:

— Өлдүрерди — дийип жогап берди.

— Сен шоны ачык билйәмиң?

— Ачык билйән.

— Онда сен — акмак. Сен шол себәпден газаматда ятырсың, чыкман хем өлерсиң. Сен дүнйәде яшамагың угруны билеңок.

— Мен инди газаматдан чыксам, угруны билерин.

— Ек, билмерсиң. Сениң шу болшуңа газаматдан чыксаңам өлдирлер. Асла шу болшуңа сен газаматдан чыкмарсың. Сени газаматда өлдирлер. Ягшы, душман сени өлдүрмек үчин ахыркы демине ченли сениң билен жан далашыгыны этди. Сенем өз жаныңы сакламак үчин онуң билен ахыркы демиңе ченли гөрешип, үстүн чыкдың. Ондан соңра-да сен оны өлдүрмән гойдуң. Хий, мундан бетерем бир акылсызлык болармы?! Бу гезек өлдүрип билмедик болса, индики гезек ол сени өлдир. Сен душман билен гөреш ёлуны билмейәсиң — диенде, Берди ынанжаң гөз билен надзирателиң йүзүне серетди. Онуң гөзүни үйтгетмән, гахарлы середип дуршундан дүшүнже алып, ызына окдурылды. Элини гозгап билмән отуран Бүргүдиң бокурдагындан алып, гөк даш этмәге гиришди. Бүргүт деми тутулып, ики аягыны етишдигинден гөтерип, уруп ятырка, петрешип чыкып барян гөзлерини надзирателден айырман, далда ислейәрди. Соңа бака ол аякларыны гөтерип урмасыны гоюп, диклигине герип башлады. Шол халатда надзиратель Бердиниң чигнинден тутуп: «Дур» дийди. Берди онуң бокурдагыны сыпдырды. Өлүм серхетинден ашманка, бокурдагы бошан Бүргүт эп-эсли вагт мелул болуп, чалажан ятды. Соңра өзүне геленсоң, багры билен сүйшүп гелип, надзирателиң аягыны гужаклады. Надзиратель бүтин гүйжи

билен ызлы-ызына ики гайра депенде, ол ене ере язылды. Ятан еринде ярым-яш аглады. Надзирателе: «Мени өлүмден халас эт!» дийип, агзының етишдигинден ялбарды. Надзиратель оңа:

— Сен ялбарма, бинамыс! Хәзир сениң дүнйәде гезжек өмрүң гүни-де, сагады-да, минуты-да гутарды. Билйәмиң, хәзир сениң галан өмрүң секунтлары уруп гутарып баря. Сен өзүң адам өлдүрениңде, диричилигиң өңүнде өлүмиң зәхерден ажыдыгыны билмейәдиңми? Хәзир сен шол өлүм зәхерини гана ичерсиң. Сен адам өлдүрениңде, бир акыллы-хушлы адамың йигрими бәш-отуз йылда кемала гелйәндиги хакда пикирленмейәдиңми? Ынха, инди пикирленерсиң, йөне гич болды. Бир чаганы энеси адам эдйәнче, оңа нәче сөйги, нәче мәхир, нәче азап сиңдирйәр? Сен өлдүрйән адамыңы газаплы гахарыңа ювутдырмага дөзйән болсаң-да, ол адама бичәре энәниң сиңдирен азабының, сөйгүсиниң, мәхриниң хакы үчин рехим этсең болмадымы? Сен, сениң выжданыңдакы адамлар ер тогалагының үстүне гөгерсин дийип, бир чигит-де ташламая. Гүнебакарың келлесини дөвүп алаңызда, бир дири чигит ере гачса, шоны хем гөгермесин дийип, ерден гөтерип алып, чигитләп ташлаясыңыз. Ынха сиз нәхили выждандакы адамлар! Сен шу адамыны өлдүрмәге маңа хөвес билен сөз бердиң. Эмма бу адамың жаныңы аланың үчин, мен саңа нәче энгам берейин дийдим? Бир адамың жаны билен деңәнде, хич зат. Мен шол энгамы шу сениң өлдүрҗек болан адамыңа берейин диен болсам, шол энгам үчин сениң дулугыңа-да чалмазды, гаты-гайрым сөз-де айтмазды. Эмма сен салымыны бермән, онуң жаныңа япышдың. Сен — адам дәл, адам — сениң өлдүрҗек боланың. Өз выжданыңдан дәнмежек болсаң, ене өңки кәриңде, өңки ынанжыңда галҗак болсаң, сен — жемгыете зыянлы, сени ёк этмек герек. Сениң дерегиңе гой сениң өлдүрҗек адамларың яшасын, чүнки сениң өлдүрен адамыңы дүнйә байлыгыны берип дирелтмек болмаз. Хер бир акыллы-хушлы зәхмет чекйән ынсан өз аграмына миллион эссе алтындан гымматдыр. Дүнйә малы дүнйәде галар, адам дүнйә бир гелйә. Онуң үчин-де дүнйә инен ынсанлара узак яшамак оларың максатларының сересидир. Сен бу затлара дүшүнмек ислемейәсиң. Адамларың жаныны көпүге гоюп ойнаясың. Онуң үчин-де сениң өмүр секунтың уруп гутарды — дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

Берди гахар-газаба гапланып, рахат демини алып билмән, агыр соҗап дурды. Хәзир онуң йүрегинден рехим-шепагат гөтерилип, барысы гахар-газаба өврүлипди. Бүргүт онуң йүзүне середип билмән, өзүниң гелҗек өмрүни надзирателден дилейәрди. Ол хәзирки үстүне абаныл гелен өлүм зарбасының эйменч пенҗесинден горкусына өз бедениндәки аза-сезалары хем дуймаярды. Шу чака ченли өмрүнде догры гелен горкы-ховатырларың өңүнде әҗизләп боюн бурманды. Онуң йүрегинде бейле горкы-да дөремәнди, ол мыдама горкының өңүнде гөвүс герип, гедемлик билен дурансоң, ынсанларда бейле гүйчли горкының дөрейәндигинден-де бихабарды. Эмма өлүм горкусы ганат герип, өз депесинден иненде, ынсанларда нәненңси горкының дөрәп билҗекдигине дүшүнди. Ол горкының гүйҗи онуң акылыны хайран этди, гайратыны вейран этди. Бүргүт бүргүде меңземеди. Бүргүдиң кешби үйтгәп, башга кешбе гечди. Гөзлеринде ловурдап яныл дуран догум оды сөнди. Йүзүнде мыдам депин алып дуран гахар-газап гөтерилип, орнунда горкы, әҗизлик пейда болды. Ким билйәр, бейле ягдайдан соңра Бүргүдиң дүзелип, догры ёла дүшәймеги хем мүмкин, «Тен билен гирен җан биле чыкар» болаймагы хем мүмкин. Бейле ёла дүшен адамлар үчин иң говы тербие башда ол ёла дүшмезликдир, дүшенден соңра, шол җемгыетде тербиеленерден өтүшйәр. Йөне Бүргүт ант ичип-авы ялап, надзирателе эден ишлерини, соңра бейле иш этмеҗегини агзының етишдигинден дүшүндирмәге башлады:

— Мен өмрүмде айылганч ишлер этдим. Башга адамларда бейле ишлери этмәге гуҗур-эден ёкдур өйдердим. Мен өз гайратыма, гуҗрума, эдениме байрынардым; эден ишлерими ятлап, оңа буйсанардым. Мен еке шол хакда пикир эдердим, шол угурда пикирленишим гүн-гүнден өсерди. Ол пикирим эден ишлеримиң яман тарапыны басырарды, маңа гөркезмезди. Өңүмде гоян максадыма етип билмесемем, эдил гарахассалык кеселине ятан хасса ялы, ишдәден кесилердим. Мен хорлуга-зорлуга чыдаман, гөзяш дөкйәнлери горкак, әҗиз, бинамыс дийип танардым. Эмма хәзир мен сизиң өңүңизде шоларча-да болмадым. Инди шейле әҗизләп, гөзяш дөкенимден соңра, ене шол өңки кәрими довам этмәге мениң выжданым ёл бермез. Мениң сөзүме ынаның, мени халас эдиң. Догры, мен дүнйәде иң яман, бозук адам, йөне ме-

нем энеден шейле бозук ахлак билен догулмадым. Менем энеден догламда, умумы ынсан баласының дөрейши ялы, хемме яман ишлерден даш, пәк хем асуда догулдым. Мени бу ёла өмрүмиң бир дөврүнде догры гелен агыр дурмуш салды. Шол чыкгынсыз гара гүнүмде, шу ёла биринжи гадам гойжак боланымда, мундан үйтгешик хас говы ёллар болан-да болса, ол ёллары мениң думанлы башым сайгармады, гамашан гөзлерим гөрмеди.

Эжем өң өлүпди. Какамың болса бәшинжи йылың иң агыр говгалы гүнүнде көчәниң угрунда гана булашып ятаныны гөренимде, оны багыртлап гужакланым ядыма дүшйә. Бир-де ерден агыр гара дашы алып, душмана тарап гахар билен зыңаным ядыма дүшйә. Ондан соңра, ненеңсидир мен бир тамың эйванында бир сүтүни гужаклап, даш болуп доңуп галыпдырын. Ана шол дуран еримде-де мениң гөзүмиң өңүнде шондан бәри йөрәп гелен ёлум узалып гөрүнди. Шу ёла дүшен гүнүмден башлап болса, мениң дүнйәде йигренйән адамларым суд, прокурор, сүлчи, полиция ишгәрлери болды. Мениң ишим шолар билен... — дийип, гечмишини ятланда, ол хас хем бозулды. Яша долан гөзлерини юмуп, йүзүни ашак салды. Хырчыны дишләп, башыны яйкады-да, — Инди ыгтыяр өзүңизде, өлдүрсеңиз өлдүриң. Ене сөзүм кәнди... Йөне айдып билжек дәл — дийип, Бүргүт аңры сөзлемеди.

Надзиратель онуң бу ягдайына сын эдип: «Гаты гөдек дарышайдым өйдйән? — дийип, агыр пикире гитди. — Нәтмек герек?.. Хәзир Бердиниң тәлейи өлүме гелип диреди. Бу ченден чылшырымлы дөрән ягдайда мен-де гыраксыз-бужаксыз, ёлсуз-ызсыз, гараңкы, жүммүш токайда галана меңзейән. Бу токайдан саламат чыкмак үчин болса башга хили ёл ёк ахыры. Нәтмек герек?.. Максат ёлы нәче агыр-да болса, салмак герек» дийди-де, башыны галдырып, — Сен хәзир ёл чатрыгында азашып йөрсүң. Белки, улы ёла-да чыкарсың... Улы ёлуң ёлагчысы көп боля, белки, ол ерде-де душушмагымыз мүмкин — дийип, Бердини алып гитди. Элтип, онуң еке өзүни башга бир жериме отагына салды. «Ят, соңра бир вагт дүшүнерсиң» дийип, дашындан гулп урды-да, өзи гөни начальнигиң янына уграды. Газамат начальниги Бердиниң өлүминиң нетижесини билмек үчин өз кабинетинде

сагадының минутына середип отырды. Ол надзиратель ичерик гиренден:

— Ери, нәтди, нә хабар? — дийип еринден турды.

Надзиратель:

— Ишлериң угры ёк. Иш ислендиги боюнча болуп чыкмады — дийип җогап берди.

Начальник чалаҗадан:

— Нәме Бүргүт өлдүрмәге разы болмадымы? — дийип сорады.

Надзиратель:

— Бүргүт өлдүрмәге разы болды, эмма баша-баш өлүм далашыгында Берди Акы оглы Бүргүди өлдүрмесе-де, өлүм ховпуны тутдурды — диенде, начальнигиң акылы хайран болуп, агзы ачылып галды.

— Бе... ол шейле гүйчли адам экен-ов! — дийип, муртуна элини етирди.

— Хава, ол шейле гүйчли адам.

— Хәзир Берди Акы оглы ниреде?

— Оны башга бир җериме отагына элтип салдым.

— Янында башга адам ёкмы?

— Ёк, ол хәзир башга адама гөркезер ялы дәл. Бойдан-баша гызыл ган. Онуң дешилмедик ери ёк. Бүргүт шол уршан җайында ятыр.

— Берди Акы оглуны гөни бир ай җериме отагында ятыр. Бир айың ичинде ол аяк үстүнде дуруп билмез ялы болар. Онсоң оны хер кимем өлдүрип билер. Йөне сен онуң янына шу бир айың ичинде бир адамам элтмегин. Гой, еке өзи ятсын. Йөне иш шовлы чыкмандыр. Мен шу гүн дынармыкак дийипдим, болмады... Бу иши гаты гизлин алып бармалы. Бирденкә сыясылар билэйсе, улы галмагал болар. Онсоң икимизе-де еңил дүшмез. Ягшы онда, шу бир айың ичинде Берди Акы оглуны ач саклап, бар гүйҗүни аларсың. Йөне иши бир айың ичинде гутарып дынмалы. Болямы?

— Боля.

— Хош онда, беллешигимиз шу болсун — дийип айрылышдылар.

Бу беллешикден соң тегелек йигрими еди гүн геченде, начальник надзиратели ене гиҗе кабинетине чагырды. Надзиратель ичерик гиренден, начальник еринден туруп, юзашҗа сес билен:

— Берди Акы оглуның ягдайы ненеңси? — дийип сорады.

Надзиратель:

— Ягдайы өрән яман, аяк үстүнде зордан дуря. Гүйчлүрәк түвелей гелсе алып гитҗек — диййип җогап берди.

— Онда какмач эдипсиң-дә?

— Хава, какмач этдим.

Бу гезек начальник надзиратель билен көп геплешип отурмады. Бир адамың фамилиясыны, камера номерини берди-де:

— Инди сениң бу ишде тежрибәң бар. Ол адамың өзүниң дилини тапып сөзлешерсиң. Йөне үч гүнүң ичинде иш гутарсын. Актам бежерип язарыс. Шонуң билен иш берҗай болар — диййип хошлашды.

Надзиратель, начальнигиң табшырыгыны үч гүнүң ичинде берҗай этмәни бойнуна алып чыкып гитди.

Бу вагт Берди хал-рагватдан дүшүп, дулугыны совук цементе гоюп, ятан ериндеп хасрат көйүнде гамгын хиңленйәрди:

Көңлүм истәр, гезсем дүнйә-элеми,
Ганатым ёк, учабилмен, нейләйин?!
Окыр мен, гөрер мен барча келамы,
Манысыны сачабилмен, нейләйин?!

Өй дашындан шерап ысын нош кылдым,
Гитди аклым, өзүм билмей, хош кылдым,
Мей мест болдум, япык гапа душ болдум,
Ругсат болмай, ачабилмен, нейләйин?!

Йитди ёлум, даг кайсыдыр, дүз кайсы,
Аңмаз көңлүм, магны кайсы, сөз кайсы,
Пәхим эйлемез, ёл кайсыдыр, ыз кайсы,
Умыт үзүп, гачабилмен, нейләйин?!

Магтымгулы, бу дүнйәниң намысын,
Йыгып-дүйрүп, еле бердим хамысын!
Пикир дерясына акыл гәмисин
Батырмышам, чыкабилмен, нейләйин?!
Гарк эйледим, чыкабилмен, нейләйин?!.. —

диййип, ол улудан бир демини аланда, ерземиниң гапысының гөзенежиги шакырт эдип ачылды. Берди ховлукман, усуллык билен башыны гөтерип серетди. Шол өлүм далашына гойберен надзиратель:

— Диримисиң? — диййип, гөзенекден серетди.

Берди:

— Саңа нәме?! — диййип, ене башыны совук цементе гойды.

Надзиратель бираз пикирленип:

— Заманамызың адалатлы огуллары мундан бетерини гөрйәлер. Адамың башы гаты гүнлер билен гатаяндыр. Акылланарсың — диййп гөзенеги япды.

* * *

Бердиниң үч гүнлүк өмүр пурыжасы хем ахыр болды. Бу гүн агшам начальник өйүне гайтман, ишиң нетижесине гарашды. Сагадың ики дили хем он икиниң үстүнде бирлешди. Бердиниң дем алжак пурыжасы иң ахыркы мүтдетине етди. Начальник сабырсыз гарашмага башлады. Шол халатда надзиратель үйтгешик горкы-ховатыр астында ичерик ховлукмач гирди. Онуң рухы гачан йүзүне гөзи дүшенден, начальник өр-боюна галды. Ол деррев надзирателиң чигнинден тутуп:

— Нәтди? — диййп, усуллык билен сорады.

Надзиратель ынжалыксыз ягдайда пышырдап:

— Табшырыгыңыз ерине етди. Берди Акы оглы гутарды. Ган чыкарман, оңарып өлдүртдим. Озалам чалажан адам болансоң, бокурдагындан гысыландан, көп урунман, жаны чыкды — диййп, дережә хем гапа тарап гөзүни айлады.

Начальник гөзлерини гиң ачып, диңләп дуран ериниден:

— Өрән ягшы! Инди Берди Акы оглы ёк-да?..— диййп, онуң элини гысып, телим ёла силкди. Соңра столуның чекмесинден бир-бирине чатылгы бир топар кагызы чыкарды-да:

— Ынха Берди Акы оглуның өз ажалына, хайсы кеселден өлендигиниң документлери, хеммеси жайба-жай. Инди оны бир жайламак меселеси галды. Оны хем сен өз бойнуңа ал. Бу ише башга адам гошулмасын. Билен бир сен бол, бир-де — мен. Шейле ягдайда бу ишиң сыры хич вагт ачылмаз — диййп, надзирателиң эгниниң үстүнде элини гоюп, оңа өрән ичгинсиреди.

Надзиратель йүзүни галдырман, еңсесини сыпап дуран ериниден:

— Мен шу иши этдим велин, өзүм яман горкян. Хернә үсти ачылаймабилсе ягшыдыр? — диййп, улудан сожап демини алды.

Начальник ховлукмач пышырдап:

— Ёк, ёк, горкма. Инди иш гутарды. Элтип, ере сокуп гайдарсың, вессалам — диййп гөвүнлик берди.

Надзиратель шол йүзүни галдырман, ховсалалы дуршуна:

— Муны җайламак аңсат дүшмез. Бу якында мусулман гонамчылыгы ёк, ысайылар гонамчылыгында-да җайлатмазлар... — дийип сөзүни соңламанка, начальник:

— Ёк, ёк — дийип, онуң эгнинден элини айрып, чигнинден берк гысымлады. Йүз-гөзүни күршердип, чалт-чалт пышырдады. — Сен эртир шол ерземинде ятан еринден өзүң табыда салып тайярлап гоярсың. Гиҗе гөни сагат бирде-де алып чыкарсың. Алып чыкҗак вагтың мен өзүм хем газамадың гапысының төверегинде боларын. Гонамчылыгың кешиши билен болса эртир өзүм сөзлешерин. Сен гаты аркайын бол. Мен шу ишиң янына башга адам якынлашдырмаҗак болян, ёгсам муны җайламаның асыл кынчылыгы ёк. Элтип, тайяр габра сүсдүрип гайдыбермели — дийип, иши нәче аңсатлашдырды.

Соңра надзиратель ене бирсалым пикирленип отурды. Улудан бир демини алып:

— Берди Акы оглунын хоссары ёкмы? Соңра бир гүн сораг-идег болмазмы? — дийип, начальнигиң йүзүне серетди.

Начальник чалт херекетленип:

— Мен мунуң аңырсына-бәрсине белет болдум. Хенизе ченли Марыдан идэп гелен адам болмандыр. Йөне Ахалың бир ерлеринде бир дайысы бар. Шол хер вагт ызындан гелип дуряды. Муны өлдүрмек күйүне дүшенимизден соң, ол бир гезек гелди. Онда-да «Берди Акы оглы Мары газамадына гечирилди. Бу ерде ёк» дийип, гетирен задыны алман, ызына гайтардык. Шондан бәри дайысы хем гара саланок. Марыны барлап, тапман, ене бизе сорап гелселер, «Өлди, сизиң хем нереде болявдыгыңызы билмәмизсоң, хабар эдип билмедик» диерис. Шонуң билен хем хеммеси совлар гидер — дийип, айратын ынанч билен сөзледи. Ондан соңра надзиратель Бердини җайламага боюн болды.

Эртеси гиҗе сагат бирде надзиратель Бердиниң мейдини араба йүклэп, газаматдан аркайын алып чыкды. Гонамчылыга гошанчсыз гирдилер. Гүндизден газылып гойлан габрың гырасына элтип дүшүрдилер. Надзиратель арабакеши эгиндирмән, ызына иберди. Табыды габрың дүйбүнде гоюп дүзледи. Шонуң билен иш бержай

болды. Бу ишиң гизлин сыры хем ачылмады. Начальник-де, надзирател-де максадына етди.

ГИЕБЛЕМЕК

Дурды дагы Гылычлының тамкепбесинде «Гөроглының» шахаларындан айдышып отырдылар. Агшам нахарың гелмеги билен, гүррүң кесилди. Нахардан соңра-да месавы гүррүң Агаюнус периниң үстүнден башланды.

Аллак ашаклыкдан йылгырып:

— Моллалар хүйр гызлары өвйәлер, китапларда болса перилери өвйәрлер; хакыкатдан-да, шоларың хайсы говука?— дийип, Гылычлының йүзүне серетди.

Гылычлы:

— Мен-ә китапларда перилер хакында көп затлар окадым, эмма учуп йөрен перә саташмадым. Бирнәче моллалар «Бир тамы япып, екеже өзүң «Хамса» Новайыны узын гиҗе оңат оваз билен окасаң, ярым гиҗеден соң перилер гелип башлая» диййәлер. Мен шонам кән эдип гөрдүм. Биз-ә янымыза гелен пери гөрмедик.

Дурды:

— Сени халаян дәлдирлер-дә — дийип гүлди.

— Овазың оңат дәлдир-дә?— дийип, Аллак чыны билен сорады.

— Ай, оваз билен гетирмели болса, бир зат эдердик вели, йөне оваза-соваза гелйән зат дәл өйдйән. Шейле болуп-да, Аллак, сениң: «Хүйр оваданмыка, пери?» диен сорагыңа мен-ә җогап берип билҗек дәл. Бу дүнйәниң перилерини гөрүп билемзок, о дүнйәниң хүйрлерини гөрсегем, не ягшы. Молла Зелили диен адам Магтымгулының егени болмалы. Шол шү дүнйәде хорам болупдыр, харам болупдыр, есирчилигем гөрүпдир, гараз, шү ланчыда гөрен гүни болмандыр. Шонда-да шү дүнйәден гитмеҗек болуп, нәче аягыны дирәпдир:

Моллалар өверлер ол кыяматы,
Гойсалар, бу ягты җахан ягшыдыр —

дийипдир. Шол бичәре-де хүйр гызларың: «Гел, молла Зелили» дийшип, эл булайлашып дурандыкларына гөз етирен болса, бу дүнйәниң чөпүне-чайрына япышып, гитмеҗек болуп ятмазды. Шейле болансоң, пери дийсинлер, хүйр дийсинлер, хакыкатында адамзадың гөзеллеринден говусы болмаз — дийип, Гылычлы башыны сыпады.

Дурды отуран еринде бир гобсунды-да:

— Шү моллалар хүйрлерем бизе етир өйдемок. «Биз худайың гуллугыны көп этдик. Сиз нәме этдиңиз?!» дийип, барысыны өзлери алаярлармыка өйдйән.

Аллак шүвелең билен:

— Вей, олар «Сизиңки о дүнйәде» диййәлер ахыры!—дийип, сөзүни соңламанка, Гылычлы:

— Олар нәме лебизлеринден дәнмәни кын гөрерлер өйдйәмиң? О дүнйә баpансоңларам, «Сизиңки ол дүнйәде галды» диерлер-дә. Онсоң гайратың болса гел-дә, доланып шү дүнйә хакыңы алмага — диенде, отуранлар гүлүшдилер.

Отуранларың бири:

— Биз инди шейдип, хемме ерде алданып йөрмели боларысмы?— дийди.

Башга бири:

— Шү дүнйәде алданып гелшимиздир. Соңунам гөрен ёк — дийди.

Соңра Дурды сөз арасында май тапып:

— Халыпа, Гылычлы, сениң медреседе оканың хайры кән-ов. Акыллы-акыллы сөзлер тапясың. Шол айдышың ялы, «Адамзат гөзелинден говусы болмаз» диениң догры. Нәмә герек, нагты барка, несъйә серетмек — дийип гүлди.

Соңра Гылычлы бираз пикирленип сөзе башлады:

— Ай, Дурды җан, «Ыхласа — мырат» диййәлер велин, шол хемме ерде догры дәл. Мениң окув билен ыхласым гаты зорды, эмма гарыплык мырадыма етирмеди. Медреседе окадым. Ене бирнеме окаян болсам, Сейндахмет ишана сапак берердим, йөне мениң максадым медресәни гутарып, ак селлели молла болмакда дәлди. Огланлыкдан максадым шәхер ышголында окамакды. Йөне, арман, гарыплык мени ол максадыма-да етирмеди. Гечени ятлап, ахмыр эдип отурмакдан хайрам ёк. Ынсан өмрүниң хер дөврүнде бир зады арзув эдер экени. Ынха, инди Сергей билен биле ишләп башлалым бәри, орс дилини өвренмәге хөвесим хас артды. Хер гүн шәхере арабалы барып гелйәнчәм, ики-үч сөзи дилде теккрар эдип ятлаян...

Отуранларың арасында бир эңекчи адам барды. Ол Гылычлының сөзүни бөлтәп:

— Сен-ә индиден соң орс дилини өвренип, дилмач боларсың-ов — дийип яңсылады.

— Ай, дилмаҗам ак гоюн үмрүгин улалдан дәлдир.

Оларам, болубилсе, өзүмиз ялы адамдыр — дийип, Гылычлы ене сөзүни довам этди.— Сергей өзүмиз билен биле ойнап улалды. Соң ол орс ышголында окады. Мен түркмен мекдебинде окадым. Йыл хасабы билен мен Сергейден көп окадым. Сергейден зехинсиздиринем өйдемок. Эмма икимизиң арамыз ер билен гөгүң арасы ялы. Геплешсең, агзыңы ачдыря. Ол акылы нireден алды дийсең, элбетде, орс китапларындан алды. Оны диңләп отурсаң, эдйән гүррүңлери өрән маңызлы. «Окамак герек, аяла-да, эркеге-де окамак герек. Аял-эркек деңдир...» диййә.

— Ай, халыпа Гылычлы, Сергейиң башга айданлары догры болса-да, аял эркек билен деңдир диймег-э болмая — дийип, шол эңекчи адам ене сөз арасына дүшди.

— Нәме үчин болмая?— дийип, Гылычлы жаныгып сорады.

— Нәме үчин болмая? Болмаяны, худай аялы эркек билен дең ясапмы нәме?!. Юмруклашайса-да, он аялы бир эркек уруп йыкжак.

— Я... сениң бар отурып тапаның юмруклашмак болдумы? Сен Марың шәхеринде эпдеге бардыңмы?

— Бардым.

— Шонуң ичиндәки мүңлерче чүйшелери гөрдүңми?

— Гөрдүм.

— Шол чүйшелериң хер хайсының ичинде бирхили дерман бардыр, шоны билйәмиң?

— Билйән.

— Шоларың хий бирини танаямың?

— Ёк, танамок..

— Шоларың хер хайсы бир дердиң дерманыдыр, шоны билйәмиң?

— Билйән.

— Хий, шоларың ичинде биржижегини гөркезип билермиң «Ынха пылан дердиң дерманы шу» дийип?

— Ёк, гөркезип билмен.

— Гөркезип билмесең, сен эркегем-дә; шонуң ичиндәки ак мапрач, ак геймли аяллар шол дерманларың хеммесини танаялар. «Пылан дердиң дерманыны бер» дийсең, бир чүйшежиги элиңе тутдурайялар. Ханы эркек болуп, эт-дә, гөрейин. Сен я юмругы айлап салыбержек, я гошарлап гысыбержек, я-да бадак салып омзабержек. Сен асыл башга ёл бардыр өйтмейәсиң.

— Ха-а... олар орс хелейи ахыры. Сен орс хелейи билен түркмен хелейини деңежек болясың.

— Сен: «ха-а...» дийип, агзыңы өвелтме. Агзыны өвелдйәниң өзи дүшүнйән дәлдир. Түркмен аяллары докма докая. Шу улы халылары докамак эпдекде ишлемекден аңсатдыр өйдйәмиң? — диенде, адамлар — Ханалы, сен Гылычлыдан басылдың, сен геплеме, сениңки гуры эңек бор — дийшип турушдылар. Кепбеде Гылычлы, Аллак, Дурды — үчүси галды.

Адамлар дагашандан соңра, Аллак:

— Догруданам, Сергейиң башга айдян сөзлер-ә боля, йөне «Аяллар эркеклер билен деӊ болар» диен сөзүн-ә менем ынаныл барамок — диенден, Гылычлы оны саклап:

— Сен мекдепде окадыңмы?— дийип сорады.

— Ай, «Окамасаңам, мекдебиң гапысындан салам берип гайтмалымыш» диенсоңлар, менем йөне барып, салам берип гайтдым. Окаб-а элипбием чыкамок — дийип, еңсесини сыпады.

— Ынха, онда сен мекдепде окамадык болсаң, мен окадым. Сейидахмет ишаның кичи аялы Огулнәзик билен биле окадым. Ол бир етим гызды. Эгер-де бир ерде акыллы-пайхаслы машгала болса, болуп билсе, шонуң өзи ялымыка диййән мен-ә. Шоны Сейидахмет ишаның өзүне аял эдинип алмагы шеригата-да сыгян дәлдир, ковахата-да. Шол бичәре гызың ичи йөне түтүн болуп, буругсап дурандыр. Ол хакда соң бир вагт гүррүң берерин. Йөне мен шонуң билен мекдепде, медреседе биле окышымы айтҗак. Мен гаты оңат окаядым. Мениң сапагым хеммелериңкиден ёкарыды. Эмма вели Огулнәзигиң зехини гөрүлмедик зехинди. Мен шонуң билен деңлешҗек болуп, гиже-гүндиз окасам-да, деңлешип билмездим. Ягшы, инди шол дүнъеви ылым окаса, эпдекде-де ишләп билерди, догторханада догторам болуп билерди. Сергейиң «Аяллар эркеклер билен деӊ болар» диен сөзүне-де шейле дүшүнмели — диенде, Дурды:

— Аллак, инди сен аялың өзүң билен деӊ болуп билҗегине ынанямың?— дийип сорады.

— Ай, халыпа, мең-ә аялымың бардыгынам билемок. Мал-мүлкден чыкып, бергә-борҗа батып өйленениме нәче йыл болуп гечди. Бир ай янымда болуп, чыкды гитди, шондан соң бардыгынам билемок.

— Нәме, шондан бәри гиевлемәге-де бараңокмы?

— Ёк, барамок.

— Ханы дур-дур — дийип, Дурды илери омзады.— Шондан бәри бир гезегем гиевлемәге бармадык болсаң,

гелниң сенден өйкеләп йөрендир. Онуң ызындан гиевлемәге гитмек герек. Ничик, Гылычлы?— дийип, Дурды онуң йүзүне йылгырып серетди.

Гылычлы гүлүмсиреп:

— Хөкман гитмек герек. Догрыңмы, Аллак, шол гайдып гидели бәри, бир гезегем гиевлемәге бараңокмы?— дийип, хас берклэп сорады.

— Ёк, бир гезегем барамок.

— Хәъ, Аллак, өзүң бир говы йигит велин, шулар ялы кем гайдян ерлериң боля-да. Хенизе ченли бир гезек бармадык болсаң, сен гелниң ичини халыс түтедипсиң. Ол өзи ялы гайтармаларың үйшен еринде гаты гапыргалаяндыр. Өз деңдушуның арасында онуң дили келтедир — дийип, Дурды Аллагың йүзүне серетди.

Аллак Дурдының оюн эдип айтмаяндыгына дүшүнди. Гылычлы хем бу гүррүңе бат берди:

— Ёк, хов, гайтармалар бир-бирлери билен терслешселер, «Сен бир иле меңзеш ыбалы зат болсаң, әриң ызындан гара салмазмыды?! Ил деңинде сениң әриң ятламазмыды?!» дийип, гыжалат берип кемсидерлермиш.

Дурды Гылычлының бу гүррүңине хайран галып:

— Бе-е-е, чынмыканайт шу айдян затларың?— дийип сорады.

Гылычлы илери омзап:

— Бе... чын болман, шейле гыжалата чыдаман, аглаямышларам — диенде, Дурды чыны билен:

— Бе-е-е, Аллак, сен-ә түйс зындан экениң. Хий, бейле-де бир зулум болармы?— дийип, Аллагы гөнертледи.

Аллак чалажадан йылгырды.

— Йылгыран болма, Аллак, ханы гөрели шу гиже гитмишиңи! Бойнуңа йүп салыбам экидерис. Шейле дәлми, Гылычлы? Соңра агзы тагам тапанжа ере өзи ылгар барар-дурар — дийип гүлүшдилер.

— Шейле, муңа бир азы ярдырмасак болмады.

— Вах, сизиң ялы илгезек ёлдаш тапсам, мен өңүңизе дүшүп, өзүм гитжек.

— Бу адамларың саңа ёлдашдыгыны окуң өңүнде гөвсүни герип япланышанда билмән, инди шу гиевлемәге гитжек боланда билжек болямың?! Ынха ёлда Гошабутгадан саңа бир яглык сүйжем алып бийрис. Гелниң ызындан баран эли бош барян дәлдир — дийип, ене гүлүшдилер.

Гылычлы дегишмекден:

— Барың, гидиң бакалы, биз-ә сизе ёлдаш болмарыс. Гайын энелигиңиз Энекүтем-ә сизден асгын дүшәймез. Аллакдан бейлеки гиевиси: «Нәче гезек гиевлемәге бардым велин, бир гезегем гызыны сыпдырмады. Гиевлемәге гелендигиңи дуйярам, онсоң узын гиҗе ятма ёк. Өйүниң төверегине гара салсаң, итини күшгүрип йөр» диййә. Бир эрбет ярак гара итем бармыш — дийип гүлди.

Дурды гүррүңи гызыкдырҗак болуп:

— Гылычлы, сен өзүң биз билен ёлдаш болуп гитмесең, гитме велин, бизи горкузҗак болма. «Серчеден горкан дары экмез» дийййә — дийип, Гылычла гөзүни гыпып гойберди.

— Серчеден горкан дары экйән-ә дәлдир велин, Энекүти серчәң-перчәң-ә чени дәлдир. Нәбилейин, шондан үстүн чыкып, гыз алайсаңыз-а, сизем зор болдугыңыз-да...

— Ялбарыс-да, болмаса.

— Ёг-ей, ялбарсаң-а, ол еңсе басар, түйс мүрзе Велиниң атыдыр. Йөне дуйдурман, өйүң гөзенегини гөтерип-дагы эдип, Аллагы салаймасаңыз... Хава, ене-де бир зат бар. Шол хатарың, хай, гысыр этине мүнен мес гайтармалары кәндир; шоларың элине бир дүшәймәң. Онсоң ховут салып, узын гиҗе мүнүп чыкаймасынлар — дийип хезил эдип гүлди.

Гылычлының бу сөзүне гүлүшдилер.

— Гылычлы, сен Аллагы гайтармалар билен-ә горкузып билмерсиң. «Он аяла бир өзүм тай гелерин» дийййәр ахырым.

— Тай гелсе гөрйә-де. Шол ерде жүйҗелең саналян вагты-да тиз гелер.

— Гелсе гелиберсин, онча инениң арасында ховутлам болсак, луммурдар, чырпынар йөрерис.

— Гөрерсиң-дә.

Аллак сүңңи еңиллик билен:

— Гөрерис. Гүл үзенде, онуң тениңе батян тикенлерем шыпалы ахырым. Гүл тикенине дөз гелмеҗек болсаң, гүл ысгаҗагам болмалы дәл — диенде, ене гүлүшдилер.

Энекүтиниң хатарына гиевлемәге бармак аңсат дәлди. Хатарың өң тарапындан гелмек асыл-ха мүмкин-де дәлди, себәби Энекүтиниң хатарының өң тарапы кесе сыргын обачылык болуп гидйәрди. Эмма ач-ачан мыхманчылыга барҗак болсаң вели, онуң өйүниң еңсесини

сырып гечйэн гырасы агачлы ябың көпрусинден гечип, гөни бараймалыды.

Аллак дагы гизлин гелселер-де, шол көпрүден гечип, өйүң гөзенегинден агыла гирдилер. Бу кепбеден айланан агылың ичинде кичирэк күде яндак, саманкепбе барды. Гысгасыны айданда, бу ерде догры гелен адама итиң гөзүнден сап атмага букы тапылҗакды. Гылычлы хатарың демиргазыгындан бэшинҗи өйи санап:

— Ынха, йигитлер, Энекүтиниң өй-э — хол габадымыздакы өй. Өзүмизем шонуң агылында отырыс. Мен-э, Аллак, сениң гайын энеңи шол медреседе окаян вагтымдан танаян. Энекүтүден горкушым ялы, худайдан горкян болсам, эййэм янып дуран өвлүйә болардым. Сиз барың. Ховлуган ериңизде көмек эдерин. Үчимизиң тиркешип, ишимиз ёк. Бай, халыпалар, гайтармаларың эллерине дүшэйсек, ана үч саны ховудам ятыр. Ховут салып, үчимизем узын гиҗе мүнерлер-ов — дийип гүлди.

Дурды:

— Мүнсе-де, гайтармалар мүнер, зыяны ёк. Сен шу агылдан чыкма-да отур. Ханы, Аллак, йөр, икимиз бир көв салалы — дийип уграды.

Икиси Энекүтиниң гөзенегине барды-да, өйүң көлегесине букуп, ашак отурды. Дурды чалаҗа пышырдап: —Аллак, сен өе оңатҗа диң салып отур. Хеммеси уклапмы я оясам бармы, есер болсаң, дем алышларындан билерсиң, мен гапа середейин, ит-пит ёк болса, барып, ёкаркы босаганы гөтерэге-де, ишиги яздырыс—дийди-де, ювашҗадан өйүң гапдалы билен ишиге тарап уграды. Деррев хем ызына доланып, — Эшидйэмиң, Энекүтиниң гарабай-а гапыдакы яланы одуның үстүнде ятан экен. Ол бизи гапыдан эртмез — дийип пышырдады. Ол вагт бейле янындакы бир өйүң ичинде чыра янып дураныңа гөзи дүшди. Дурды Аллагың бөврүне дүртди-де,—Йөр, ол чыралы өе баралы — дийип уграды. Гөзенеге барып дуран батларына, нэме үчин-де болса, бу чыралы өе бир топар аял-гызың үйшендиги мэлим болды. Дурдының дуран еринде дурлугың дешигинден чыраның ягтысы гамша ыш салярды. Дурды шол ыш салян ерден ики бармагыны сокага-да, гамшы ики яна чекип дешди-де, өйи җыклады. Гөзүни дешиге етирен бадына, Дурды Аллагың чигнинден бир эли билен берк гысымлады. Деррев хем гөзүни дешикден айрып,— Халыпа, түйс хүйр гызларың үйшен ер-э шу ери экен. Өй долуп ятыр. Өзлерем зыбрым агызлары яшмаксыз, башлары бүренҗексиз, гы-

сыр этине мүнен гайтармалар. Валла! Хайсы бирине серетсең, эдйән ишлерине йүзлери ялкым саля. Булар перилер болуп, мениң гөзүме гөрүнйән болаймасын?! Серет җакгылдап гүләйишлерини. Башга гүлере зат тапман, ериң ярыгына гүлйәлер. Халыпа, Гылычлының айданы догры чыкаймасын? Буларың элине дүшәйсең-ә сындырмазлар. Узын гиҗе ховут салып, мүнүп ягыр эдерлер — диенде, тас өзи хем пыңкырып гүлүпди.

Аллак ховлукмач:

— Вах, мүнҗек шолар болса, «хых» диймәнкә чөкжек-ле. Вах, ханы бир дешиги маңа берсене, менем бир середейин-ле — дийип, деррев дешиге гөзүни гойды.

Онянча Дурды икинҗи бир ерден дешип, җыкламага отурды. Бу вагтлар бир узын бойлы гайтарма кетени матаны алып, бир сүлмүрәп отуран гызың янына барды:

— Тур, гыз, боюңы өлчәли. Кетени көйнекли бармасаң, йигит ёрганына гойбермез — дийди.

Улы гыз эдип отуран ишинден башыны галдырмады. Дәп-дессур боюнча утанан киши болуп, боюна гейим өлчетмеди. Онуң элиндәки иши хем бу гүнүң тайярлык иши дәлди. Ол өңден эдип гелйән күрте якасыны бежерип отырды. Дәп-дессур боюнча ол бу гүнки тайярлык иши ягшы гөрмедик боларлы. Ол себәпден тайярлык ишине элини хем дегирмейәрди, өз боюна гейим хем өлчетмейәрди.

Бу вагт яңкы гызың боюна көйнек бичмәге гелен узын бойлы гайтарма кетенини бейләк оклады. Дик дуран еринде ялталык билен паллады, геринди. Соңра:

— Мен-ә, гызлар, өтен агшамам ятмадым. Бу гүн гидип ятҗак — дийип, гапа гаршы гуграды.

Бу вагт Аллак Дурдының чигнинден шапба гысымлап:

— Ана, мениңки уграды — дийди.

Дурды дешикден гөзүни айырды:

— Хайсы, шол чыкып гиденми?

— Хава.

— Йөр онда, өйлерине етмәнкә, ики өйүң арасында тут. Сен бир өзүңи танатсаң, онуң өзи яныңа гелер — дийип, чалт туруп украдылар.

Аллак өңүрти барып, өйүң гапдалына япланып дурды. Аялы мисли сәхра мейданың боз җерени ялы болуп, икинҗи өйүң ишигинден гайшарылып гөрүнди. Ынха хәзир икиси пете-пет геләймели болды. Бу нененси гарашылмадык душушык. Аллак бу халата сабырсыз гал-

пылдамага башлады, йүреги гүрсүлдэп, сабыр-такат галмады. Ылгап барып: «Гүлүм!» диййип, гуҗакламага бир овсунды. Ёк, энтек халат етишмеди, ене бир пурсатда онуң өзи эдил Аллагың гапдалына гелмелиди. Аллак оны «Җереним!» диййип, гол узадып тутаймалы. Ынха эййэм шол халат етишди, нэче вагтың тешнелигини гандырмак мүтдетине бир гол узадаймак галды. Тавус бакышлы, җерен басышлы нэзенин мисли Аллагың үстүне овсун атян ялы болды. Ене шол мундан нэче йыл озалкы нэзик беден, мэхрибан йүрек, гаймак ялы юка додак, ак гөвсүнде тайланан тер мэмелер Аллага мисли: «Биз ялңыз Сизиң үчин беслегдедирис, ялңыз Сизиң голларыңыза мынасыпдырыс, ялңыз Сизе вепадардырыс!» диен ялы болды. Аллакда бейле хөвес, шейле ышк-сөйги хич бир вагтда-да дөрэн дэл болса герек. Ынха шу халатларың хеммеси җемленип, «Җерен җан!» диййип, гуҗак ачмага-да гезек гелди. Аллагың элгушуң ганаты ялы герлип дуран мэхрибан гиң гуҗагыны гөрен бадына, Җерениң долмаҗак гүманы-да ёкды. Ынха Аллак-да Җерениң нэзик бедениниден тутмага эл узатды. Шол вагт гапыда гамшың эгнинде отуран байгуш айылганч сес билен җакырдап учды. Җерен: «Эй-вай, эй!» диййип, бейлэк дүшди. Аллагың бармаклары Җерениң көйнегини чала гырпыдып галды. Аллагың эл узаданда, чалаҗа: «Җереним!» диен сеси байгушуң сесине гатышып эшидилмеди. Ялаңы одуның үстүнде ятан Гарабай болса габырдап топулды. Аллак ики гадам гайра басды. Гарабай Аллагы дуймады. Җерен Аллагы гөрмеди. «Гапыдан байгуш җакырдап учды, йүрегимем ярды. Хернэ, худайым, эйгилиге болсун-да, шумлуга болса, өз башына болсун» диййип, бигапыл боз җерен өе гирип, гапыны гулплады. Онуң нэзик яңланан овазы Аллагың йүрегине яра салды. Аллак аху-арман билен йүрегине уруп, ене ики эдим гайра чекилди. Җерениң энелиги Энекүтиниң: «Нэме, гыз, ол? Байгуш гыгырдымы?» диен сеси эшидилди. Онуң сеси хем байгушуңкыдан говы болуп эшидилмеди. Җерениң: «Хава, харам өлмүш, йүрегимем ярды» диен нэзик овазы ене Аллагың гулагында яңланды. Аллак: «Гапыл, гүлүм Җерен җан, байгушуң шумлуга гыгырандыгыны билйэсиң-де, мениң ики эдим гапдалыңда аяза герлип, нэ гүнлере дүшүп дуранымдан бихабар-да. Мениң шейдип, сув ичим салым дурмагыма сениң калбыңда йүзлерче, мүңлерче нэразычылыгың дөрежегине мен ынаняң. Эгер мениң шейдип дуранымы билйэн болсаң, эййэм да-

шарыгам чыкардың, дашары чыкманың угрунам тапардың, асыл-ха өе-де гирмездиң...» дийип, хырчыны дишләп, башыны яйкады. Онянча Дурды гелип, еңсесинден чекди:

— Ханы йөр инди, гидели. Болмады. Гылычлың янына барып, башга бир маслахат эдели — дийип, агыла тарап уградылар. Гидип бардыркалар, Энекүтиниң: «Гызың тайярлыгыны гутардыңызмы?» диен сөзүниң жогабына Җерениң: «Гызың тайярлыгы гутарар ялы дәл; мен өтен агшамам ятмамсоң, отурып билмедим» диен нәзик овазы ене Аллагың гулагында яңланды. Җерениң бу сөзүни эшидип, Дурды:

— Гелниң берк ятар. Өйүң дашындан оярып болмаз — дийди.

Аллак дагы Гылычлыны гечен вака билен таныштдырды. Маслахаты җемледилер. Ягшы бирсалым гарашанларындан соңра, Энекүти укландыр өйдүп, артбагша бардылар. Дурды ене усуллык билен ишиге эседип гелди:

— Гарабай гапыда ятыр, ишикден гирип болмаз. Өй бир кичиҗик дөрт ганатҗа өй ахырым. Ынха биз Гылычлы билен артбагшы гөтәрис вели, Аллак, сен сүм ашагындан — дийип пышырдады.

— Соң мен ене артбагышдан чыкарынмы? Мең чыкҗак вагтымы билип, сиз ене артбагшы гөтәрсиңизми?

— Валла, Аллак, сен яш оглан ялы-ла. Бирнәче агзы сары яш огланлара ёлдаш болуп, гиевлемәге барясың вели, шу «Нәдейин?» дийип сазанаклап дур-да. Сен болса, түвелеме, совугы-ыссыны башыңдан гечирип, бир топар гар басыпсың ахыры.

— Ахов, Дурды, мен саңа өң айтмадыммы «Ҳениз өмрүмде гиевләне ёлдашам боламок» дийип? Херки задың бир тәхри бар ахырым.

— Тәхри бар болса, сен өңүрти бир гир, чыкманың гайгысыны соң эт. Белки, сен өе гирен бадыңа, гайын энелигиң дуйҗак. Белки, ол сени ишикден шатырдадып ковуп чыкарҗак. Бирнәче оңат гайын энелер өйүнде әри ёк болса, «Совуга чыкман» дийип, дулундан гиевисине ер берәййә. Ханы сенде бейле гайын эне... Белки, сен өе гирен бадыңа, гөдеклик эдип, бир чагаң аягыны басып гыгырдып, өйде ятанлаң барысыны өрүзерсиң. Сен эййәм өе гирип, докузыны долы җемлән ялы, чыкмаң гайгысыны эдйәсиң. Өңүрти өе гир; усуллык билен, хич кими оярман, гелниңи тап. Белкем, ол сең билен дашары

чыкҗак. Белкем, ёрганыны гөтерәгеде, йылы гуҗагындан ер берҗек.

— Хә, шейдәйсе — дийип, Аллак эгнини гысып гойберди.

Муңа Дурды дагы пыңкырышып тас ярылыпдылар. Дурды бираз көшешип:

— Шү пилле гөвнүң этли сомса ислемейәми? — дийип, ене ичини тутуп гүлмәге башлады. Өйден аңыррак чекилип, гүлүп-гүлүп гайдып гелди.

Аллак ёлдашларының гүлүшлерине сын эдип, йөне йылгырып дурды. Ёлдашлары көшешенден соңра, ол:

— Шу махал мениң гөвнүм Җеренден башга зат аланок. Ханы бир гөтериң. Я — сув, я — саман, бир сүмейин — дийди.

Гылычлы дагы артбагшы гөтердилер, Аллак сүмди. Бу вагт «Хай, күш, Гарабай» диен сес Дурдының гулагына гелен ялы хем болды велин, Гарабайың өзи билен гарпышаныны билип галды. Гарабайың бокурдагына нәненси элиниң илендигини өзи хем билмеди. Дурды Гарабайың бокурдагыны сыпдырман басды. Ол Гарабай билен далашыгың башагайлыгына «Бу нә итден бетер келлеси кесилен экени!» дийлип, келлесине дегйән юмругы хем дуймады. Йөне Гылычлының ховлукмач:

— Энекүти, гыгырмаң, биз таналян адам — диен сеси эшидилди.

Энекүти шеррайлык билен:

— Энекүтиң гөбегини кесдиңми, келлеси кесилен?! — дийип, Дурдының башына урярды.

Гылычлы алҗыраңңы халда:

— Вах, ялңышыпдырын, гүнәми гечиң, Энекүти эҗе. Биз — таналян адам. Гиевиңиз гелди, гыгырмаң! — дийип, онуң көйнегинден чекди.

Энекүти оларың сөзүни диңлемеди.

Шол башагайлыкда Гылычлы Гарабайың ики арт аягындан ыкҗам тутуп:

— Гойбер — дийди.

Дурды Гарабайы гойберди. Гылычлы оны созулып, гөс-гөни болянча айлады. Ягшы бат алансоң, бир сыпдырып гойберди велин, телим ёла тогаланып, аягына галандан, эдил сапандан сыпан ялы гөрүнмез болды. Шол угран еринде горкусына бир-ики гайра «вав, ва!» этди. Ондан соңра сеси хем эшидилмеди.

Итден дындылар, эмма Энекүтүден дынмак аңсат болмады. Энекүти эҗәни эмай билен:

— Таналмаян адам ёк ахыры, гиевиңиз гелди ахыры — дийип көшетҗек болдулар.

Ол надаралык билен барха өвч алып:

— Гиев болан келлеси кесилен шунча йылың ичинде галыңының ужундан бир көпүк ибермезми?! Гиев болан харам эшегиң пулсуз йылы гуҗагың тапылмаҗагына акылы етмезми?! Гараңыз гөрүнмесин шу ерде!— дийип, гурсакларындан итишдирип гойберди.

Дурды ичгин дуруп, усуллык билен:

— Гайын, биз «Гит» дийсеңиз гидерис. Шунча йылың ичинде бир гезегем гелмәндим, «Тә галыңыны үзйәнчәң гелме» дийсеңиз гелмен — дийип, Аллагың өйдедигини билдиртмеҗек болуп, гиев орнунда ялымсаклык этди.

Дурды дагы гиден киши болуп, агылың аңырсына айландылар.

— Галыңыны үзйәнчәң, гара салаймагын! Хай, җалатай! — дийип, Энекүти хүңүрдәп галды.

Ынха бу — гөзенекде болан вака. Эмма ваканың хас тәсинрәги өйде болды: артбагышда болан вака Җерен хем оянынды. Ол диңлемек үчин төре сүйшенде, бир адамың ятандыгыны билип галды. Дашардакы гохы эшиден гелин онуң Аллакдыгыны аңды. Шейле-де болса, бирден батырыныбермеди. Деррев күкүрт чакды-да, ятаның йүзүне чиңерилип серетди. Онуң Аллакдыгына ыкҗам гөзи етенсоң, шобада күкүртчөпи сөндүрип, Аллагың янына сүйшди:

— Гел бәрик, яныма, ёрган билен басырайын, ёгсам эҗем гелип, билэйсе, галмагал эдер — дийип пышырдап, онуң элинден тутагада, өзүне чекди. Җерениң эли дегенден, Аллагың йүреги мисли гайнаян көҗе ялы, ларсылдап бөкди. Бүтин бедени галпылдамага башлады. Хемишеки сагдын сеси гарышды.— Ханы сүйш — дийип, Җерен ене өзүне чекди.

— Вах, Җереним, мениң бир аягым тәримиң ашагында галды. Чыкарып билемок, нәдерин? — дийип, сесини саңңылдадып, Җерениңкиден хем пессай пышырдады.

— Вах, ол ненеңси галды? Басямы, агырдямы? — дийип, Җерен деррев тәримиң ашагында галан аягыны барлады.

— Ёк, басаногам, агырданогам, йөне хич сыпдырып боланок.

Җерен йүзүни Аллагың йүзүне гоюп:

— Вах, харам байгуш бир шумлуга жакырдады-да, олам бейле болуп чыкды. Ханы дур энтек — дийип, деррев эжесиниң дүшегини ол дула сүйшүрип, өз дүшегини Аллагың габадына төр тәриме дегрип язды:

— Ынха, инди сүм аягучдан. Эгер ёлдашларың аягың галаныны билен болсалар, гелип тәрими галдырарлар. Билмедик болсалар, эжем ука гиденсоң, мен үмеде отуран гызларың бир-ики санысыны чагырын. Өзүмиз гөтерип бошадарыс—дийип, Аллагың гужагына долды.

Онянча Энекүти гаргыныл өе гирди. Жерен хич затдан бихабарсыран болуп:

— Эже, нәме кәйинйәсиң? Нәме гөле бошап эмшәйипми? — дийди.

— Әй, зәхер эдәйипми!.. Сең билен эмишжек болуп, мениң келләми кел-келе салып йөрлер.

— Я.., эже, сенем-ә... Нәмә герек бейле бидерек сөзлер?

— Әриңи өе гойберип, яныңа салан болсам, сең үчин деректи боларды. Хава, инди өе гойбермән, ковамсоң, саңа бидерек. Тасам-а өйи гөчүрип әкидипдилер. Вай-эй, худай гөркезмесин, гыз. Йөне өйи тегеләп алып барялар.

— Ери, эже, ятсана. Өйүңи хич ерик әкидеслери ёк, уклалы.

— «Уклалы» диен болма. Әриң гелендигини билен болсаң, бу гиже гөзүңе чиш какылар, йөне аркайынжа ятыбер. Хич ере бутнамарсың, аягыңам секмерсиң. Худай-эй, тоба, эссагпыралла, нәче йылың ичинде галыңының ужундан бир көпүк гетиренок. Утанмаямышмы гиевлемәге гелмәге? Тә галыңыны үзүп алянча, икиң йүзүңи бир-бириңе дүшүрмен. Гой, онуң онда сакгалы агарсын, сениң мунда — сачың! — дийип, эжелиги яссыгының гапдалында дик отурып, бираз хүңүрдеди. Ол вагтал-вагтал сесини гоюп, от алып барян башыны гарт-гарт газаяр, кәте-кәте ятайжак ялы эдйәр-де, ене хүңүрдемәге башлаяр. Жерен оңа сөз гайтармасыны гоюп, Аллагы голтугына пугта гысды. Өз янындан: «Саңа — хүңүрди, маңа — Аллак, боля-да. Ахыры өзүң ирип, хүңүрдиңи гоярсың» дийип, тешне додакларыны бир-бириниң үстүне гоюп сорушдылар. Дөши дөше ойкашып, нәче дийсең гысышып, бир-бирлериниң ичине гирәйжек болдулар. Эмма ислег нәче зор-да болса, бири-бирлерине гатышып билмедилер. Бири-бириниң мәхринден гана-

-гана гарк болуп, ики тараплайын оянан җошгунлы җейхун ышкы гандырып, мелул эдип билмедилер.

Энекүти келлесини газашдырып, ерине гирәйҗек ялы хем этди-де, ене:

— Гелмән гечeнлер, гелип, мениң йүрегими серсдирдилер. Бир чилимҗик чекмесем, йүрегим ерине гелҗек дәл — дийип, чилим чекмекчи болды.

Җерен ол күкүрт чаканда, Аллагы гөрер горкуçы билеи өзи деррев еринден турды:

— Эҗе, сен аркайынҗа отурыбер, мен өзүм отлап берейин — дийип, чилиме япышды.

Энекүти Җерениң чилим отлап бермегине гаршылык гөркезмеди. Җерен Аллага габат Энекүтиниң өңүнде отуруп, оны гөркезмән, чилимини отлап берди. Эҗелиги чилими элине алды-да:

— Чыраны як, гараңкы өйде чилимиң одуны йылпылдадып отурсам, бирден бири билерми-нәдерми — дийип, элиндәки отлы чилими чекмән, чыраның якылмагына гарашды.

Җерен чыраны якайса, Энекүтиниң Аллагы гөрҗегини ачык билди:

— Эҗе, чекиберсене, шу махал улы ил ятыр. Сениң чилим чекйәнини ким билсин? Болмаса, мен сениң өңүнде отурайын, маңа габат бол-да, чекибер — дийип өңүнде отурды.

Энекүти шол кесирлигине тутуп:

— Ери, тур, оварра болсана! Чыра якмаҗак болсаң, бар, гөмүл! Мен өзүм якарын — дийди-де, эх-х-х эден болуп, яссыгының ашагындакы күкүрдини алды.

Ынха чыра-да якылды, Аллак-да дуйлар. Муңа гелниң гөзи ачык етди. Җерен чыраның якылмагы билен өзүниң гизлин сырының паш болҗагыны әшгәр билди; Энекүтә ялбармакдан хем, гахарланмакдан хем хайыр ёкдугына онуң гөзи етйәрди. Гахарланайын диенинде-де, асыл-ха Җеренде гахар ёкды. Онуң хенизе ченли гахарланып гыгыраныны гөрен ёкды. Иллер: «Җерениң гылыгы — эдил какасынынкы. Деря ялы гиң» диердилер. Эмма ол нәче гиң-де болса, шу ерде гахары гелди. Энекүтиниң якан чырасыны «Якма!» дийип, патладып сөндүрди. Хенизе ченли Җеренден гаршылык гөрмәнсоң, онуң чыраны сөндүрмегине Энекүтиниң гаты гахары гелди.

— Тур-а, сачы кесилек-ә! Бар, җәхеннем бол-а! Гөмүл, гөрмәйин-ә! — дийип, ене чыраны якды.

Чилимини хемишеки чекиш адаты боюнча пөкүрт-пөкүрт эдип, гысга-гысга соруп, бирнәче гезек елпеди. Энтек онуң гөзи Аллага дүшмеди. Җерен онуң гапдалында чилимини чекере мәхетдел, чыраны сөндүрмәге тайынланып, галпылдап отырды. Энекүти чилими илки гысга-гысга сорандан соң, иң ахырында тә деми түкенйәнчә чекип, түссесини мисли паровоз ялы гойберенде, агзыны ёкары тутуп, гөзүни төверегине айларды. Шол адагы боюнча гөзүни төверегине айланда, онуң гөзи Аллага дүшди. Чилим тутуп йыкыланда, «Вай!» диен сес билен Аллага бармагыны узадып йыкылды.

Энекүти атлы беладан Аллага гачып гутулмага хәзир май-да барды. Эмма онуң аягы тәримиң ашагындады. Оны бошатмак үчин я онуң ёлдашларыны чагырып гелмек герекди, я-да үмеде отуран гайтармалардан ики-үч санысыны гетирмелиди. Йөне вели оңа деңич Энекүти хумарлыгындан оянҗакды. Хер хили хем болса, Җерен гайтармалары чагырмага тиз гитди. Энекүти хумарлыгындан ояныпбашлады. Ятан еринде мәзерен гөзлери билен Аллага серетди. Оңа бир элини узатдыда, соҗап, улудан-улудан дем алды. Дили агзына сыгмаян ялы баззыклап, хер сөзүниң арасыны кесип:

— Дур... Дур энтек... Дур энтек... Мен бир... Мен бир өзүми алайын. Сениң ишиңи гөрерин. Галың... Галың гетир, эшек!— дийип ысгынсыз гыгырды. Энекүтиниң башындан сув чилиминиң хумары совулдыгыча, ол өзүни раслап, гыкылыгыны гүйчлендирди.— Утанмаямын, бихая?! Сениң пикириңи мен ягшы билйән: «Гиевлэбирин, ахыры, гөврели болар велин, өзлери элтип ташлап гайдарлар» дийййәнсиң. Мен гызымы өйүмде гузладарын велин, галыңыны долуҗа үзмесең гайтарман. Тур дулумдан! Чашгын мыхманы ялы чәшерип ятма!—дийип хайбат атды.

— Ай, гайын, Сизиң ол айдян затларыңыз мениң пикиримде ёк. Мен шунча йылың ичинде еке гезек гиевлемәге гелдим. Онда-да мениң башымы нәче кел-келе салдыңыз. Гиевлемек бизиң түркменчилигимизде адат ахырым. «Гызлы болсаң, гиев гер, эҗиз болсаң, даяв гер» дийип эшитмәнмидиңиз?— дийип, Аллак нәче хошамайлык этсе-де, Энекүтини көшедип билмеди. Соңра — Алың, гайын, муны йыгнан — дийип, арасы көке, кемпут, мампаса ялы сүйҗүлерден долы хүлле яглыгы узатды.

Энекүти дувүнчеги гөрүп, бир үшерилди. Деррев оны алып, сандыгының өңүне оклады-да:

— Нэме, иллериң гиевисине өйкүнҗек болямың? Я бир дувүнчек сүйҗи билен мени разы этҗек болямың? Бир дувүнчек сүйҗә гыз берер өйдйәмиң? Хич бирем болмаз. Тур мениң дулумдан!— дийип, ылгап барып, Аллагың ичине бир чөвүп депди. Соңра ызыны кесмән депмәге, юмрукламага башлады. Аллак гайын энесине эл гайтармага эҗап этди.

Бу вагт Җерен үч саны гайтарма гыз билен ичери гирди. Ол бу хадысаны гөрен бадына, Аллагың янына ненеңси бараныны өзи хем дуйман галды. Энекүтиниң гурсагына элини диреди:

— Эҗе, дур! Хеззетиңи бил! Шу чака ченли агыр сөзүң җогабыны еңил сөз билен гайтарандырын, йөне хетден ашыберме!— дийип, оны итеклэп гойберди.

Энекүти:

— Ил-гүн!.. — дийип гыгырып, галмагал этҗек болды.

Җерен билен гелен гайтармаларың бири:

— Гелнеҗе, бейле шерменделик этме. Ил-гүнүңем гиевиси бардыр. Ил-гүн хий сени «Гиевим гелди» дийип чагырыпмыды? Ил-гүнүң гиевисиниң гелип-гидйәнини гоңшусам билйән дәлдир. Сениң ялы аяллар гиевисиниң геленини билсе, гызыны оярып, чыкарып хем гойберйәндир. Сен түйс энеликдигиңи билдирҗек болуп дурма. Җерен сениң өз гызың болса, бейле ил-гүне масгара, веҗера этҗек болуп, гыгырып дурмаздың. Ил-гүн билэендеде, гиев билен гайының арасына дүшмез. Оңа-да акылың етсин — дийип, Энекүтини хаялчыратҗак болды.

Энекүти хаялчырамады:

— Мениң илиңкә меңзеш гиевим ёк. Гиев болан эщшек аталы эййәм үзүп алып гитмезмиди?! — дийип гыгырды.

— Вах, гелнеҗе, нәсини айдясың, гарып йигит үзүп билмәнине гапыргалап, гапыргалары гырыляндыр-ла, нэтсин-дә?

— Байлар гелнини бир йыл гайтарма гездирмән, үзүп алялар. Гарып болса орулсын-чапылсын.

— Вах, орлуп-чапыланда-да, зат ёкдур.

— Гарып-гасарлар бир мениң маңлайымдан чыкаймалы бормы?!

— Вай, гелнежемиң айдяныны, гарып еке сең маңлайында дәл. Җерен икимизиң бир гышда башымыз богландыр. Менем-ә гайтман гезип йөрүн. Ынха бу гызларың икисем бизден бир йыл соң чыкды. Буларам-а гайтман гезип йөрлер. Уршам башландыр, гайтармаларың петине гар ягандыр; сетанда-сейранда бир байың гелни болаймаса, гайдян гыз бармы нәме? Еке гайтармаларыңка дәл, улы гызларыңам петине гар ягды. Хий, уруш башлалы бәри, гелин эдинйән-гыз чыкарян бармы? Хайсы обаның четинден барсаң, улы гызлар азман ялы болшуп йөрлер. Сен еке өз гиевиңден дилгир болҗак болясың.

— Үзүп алмаса, кыяматда алсын, мүҗеррет өтер-дә, алмаса. Йөне бу бинамысың, Кеминәң гарыплыгы ялы, дулумдан турман ятмасы нәме? Оварра болуп, гитсе бир болмаямы.

— Вах, гелнеҗе, дүшнүксиз болмасана. Ол ненеңси турсун? Онуң бир аягы тәримиң ашагында галыпдыр. Ынха бошадарыс, өзем туруп гидер.

— Хай, худай тутмуш!.. Аякларың омрулан болайбилсейдир!— дийип гаргамага башландан, тәрим шатырдап галып уграды.

— Ана, келлеси кесилмишлер ене гелдилер. Ана өйүми гөтерип алып гитдилер. Хай, Гарабай, хай, күш!— дийип, Энекүти дашарык ылгаҗак болды, оны гайтармаларың бири тутуп гойбермеди. Оңа ене-де геп дүшүндирҗек болды:

— Вах, гелнеҗе, гыгырмасана. Анха өйүң үстүнде отыр, хич ерик гиденок. Дүшүн ахыры. Гиевиң ёлдашлары гөзенекде диңлешип отуран экенлер. Бизиң «Гиевиң аягы тәримиң ашагында галыпдыр» диенимизи олар эшидип, деррев тәрими гөтердилер. Ана инди ол йигидем турар—диенде, Аллак тәримиң ашагындан аягыны алып, еринден турды. Муртларыны товлашдырып, Энекүтә бир серетди:

— Ынха, гайын, ятда саклаң. «Эдён хызматыңыза таңры ялкасын». Бирем мениң хер басан дабанымың ашагы шаграшып ятан гызылам болса, саңа галың дийип, бирҗигем пул бермен. Бес! Сениң билен сөзүм гутарды!—дийип, өңүнде хешерленишип дуран гызлара гаpады-да,—Аман галың, гызлар, эден хызматыңыза таңры ялкасын. Бу гара гүнлерем гечер, адамың башында дурҗак зат ёкдур — дийип, чалт чыкып гитди.

Узук ишанлардан гачанда, Огулнэзигиң оңа көмек берендигини Энекүти хич киме айтман, пинхан сыр эдип саклады. Шол сырың үсти билен Огулнэзигиң ыгтыярыны өз элине алды. Ол бихаячылыга салып, өзүниң утанмаз йүзи билен бир гезек «Оны бер», бир гезек «Муны бер» дийип дилейэрди. Огулнэзик — бержек дэл — дийип билмейэрди. Ол — жаныңы бер — дийсе, чыкарып бермэге разыды, эмма Узугың гачмагы хакындакы сырың үсти ачылмагына разы дэлди. Шейлеликде, Огулнэзик ики одуң арасында галды. Гизлин сырының ачылман галаны ягшымы я-да долы сандыгың бошаны ягшымы, онуң хайсының ягшы болжакдыгыны билип билмэн, яман гүне дүшди. Энекүтэ: «Бесдир, хий, бейле-де бир бихаячылык болармы?» дийип айтмага бирнэче гезек сынанышды, ене-де айдып билмэн, дилини дишледи, чүнки ол Энекүтүден ягшылыкдан башга хер бир задың чыкжакдыгына гаты ынанярды. Кимиң үстүнден нэхили хокга чыкарайын дийсе, гаты башарныклылык билен оңаржагына бирҗик-де шүбхеленмейэрди. Вагтал-вагтал онуң Черкез ишаның башына гетирен ишини ятлап: «Тоба-тоба!.. Ховул бела, ховул бела, башымыздан совул, бела!..» дийип, якасыны берк тутуп отурярды. Огулнэзигиң «Совул, бела» диени билен ол беланың башындан совулжакдыгыны билсе, шол отурышындан гозганман, якасыны берк тутуп, «Совул, бела» дийип отурмага-да кайылды, эмма ол беланың башындан совулжак гүманы ёкды. Огулнэзик шейле ягдайда гайгы-гамың, хасратың үзүлмез танапына чолашып галды. Энекүти билен гөрешип, үстүн чыкмак барада хер хили пикирлер эдип гөрди. Эмма оны йыкмага эмел тапып билмеди. «Бир гүн бир задыберип гойберейин-де: — Огурлап баря — дийип тутдурайын — диен пикире гелди. — Онда-да ол сөз тапар. — Вай, йүзүгара, сениң өзүңден аманат сорап алмадыммы?! Сен өзүң берип, ызындан бейдиймэң нэме? Сен мени масгара этжек болясың. Масгара сениң өзүңден өңе дүшмез. Узукжемалы шу ерден гачырып гойберен сениң өзүң дэлми?! — дийип, гыгырып дурса нэдерин? Мени улы иле гөз-гүлбан эдер» дийип, ол пикиринден хем дэнди.

Догры, бу ягдайда Огулнэзигиң ене бир говшак тарапы барды, ол-да болса Сейидахмет ишаның йүзуни

Узуга дырначакладаныны гөрүпди. Шол гүнден бәри Огулнәзигиң ишан билен ит-де пишик болуп гелшиди. Вагтал-вагтал ишан билен узын гиҗе сөгүшип чыкарды. Соңкы вагтларда ишан Огулнәзиги хайсы горпа итип, хайсы дешиге дыкҗагыны билмейәрди. «Хачан-да болса, бир гүн сени дәлихана сарап окларын. Ондан соң тә гөзүң юмулянча, шондан чыкмарсың. Шу максадыма етмесем, шу диеними этмесем, гөзүми ачып гидерин» дийип, гаты чыныргадярды. Ишаның бу максадына етип билҗекдигине Огулнәзик шүбхеленмейәрди. Ишан «Дәли» дийип, бир дәлихана салансоң, сен дүр болуп дөкүлсең-де, хайрының болмаҗакдыгына ынанярды. Шейле-де болса, Огулнәзик ишаның бихаячылыгыны, масгарачылыгыны айдып-айдып йүрегини говзатмаса, хич рахатланып билмейәрди. Шейле ягдайда, Узук гачанда, Огулнәзигиң көмек эдендигиниң үсти ачылайса я-да онуң сандыгындан бир задың ёк боландыгы билнәйсе, шол халатда гөзүниң дәлиханада ачылҗакдыгына гаты дүшүнйәрди. Инди ол нәтсин, бойнундан танап салайсынмы?.. Башга ёлам-а галмады. Хава, бир екеҗе ёл бар, ол-да гөс-гөни дәлихана элтйәр. Гөрйәрмисиңиз, адамзат нәхили кын гүне дүшйәр, бир кичиҗик дүнйәниң чылшырымлы гурлан керебине чолашяр?! Ондан аңры шол ынсан нәче гозганса, шонча-да шол керебе берк долашяр. Шоҗагаз дараҗык, кичиҗик дүнйәҗикден дашарда не онуң овазы эшидилйәр, не-де аҗал яссыгына гара башыны гоянда, ширин җанындан сызып чыкян наласы эшидилйәр. Шейле ягдайда нәхак гурбан болуп гидйәнлер азмыды нәме? Огулнәзик-де шол чукурың гырасына гелипди. Ол: «Энекүтиниң дузагындан ненеңси чыкаркам?» дийип, көп пайхас-парасат билен пикирленди, эмма хич бир чәре тапман, вагты аңры чекейин диен нетиҗә гелди: «Хәзир мен Энекүти билен кеҗелешмәйин. Сабыр эдейин, хер иш вагты билен йүзе чыкя. Гелҗекки вагт нәме гөркезйә, гөрейин. «Алманы асмана ат, ере дүшйәнчә, я пелек» дийип, сабыр этмәге башлады.

Черкез ишан аялларыны ташлап шәхере гидели бәри, Энекүти онуң хакында огрын-догрын хер хили яман сөзлер яйратды. «Черкез шәхерде өйүне хер гүн бир аял гетирйәмиш, арагам ичйәмиш, гаты эрбет гезйәмиш» дийип, Огулнәзиге ашаклыкдан гүррүң берйәрди. Эмма Огулнәзик онуң Черкез ишан догрусында айдян сөзлерини хич ерде айтман, дүвүнчегине пугтаҗа дүверди.

Шейлеликде, гүнден гүн гечип, айратын бир үйтгешик-лик болман, вагт гечип барярды. Энекүтиниң адамысының ёгаланына-да бир йыл болуп барярды. Ол илки-илкилер адамсының гүррүңини эдип, онуң-мунуң янында аглан киши боларды. Соңкы вагтларда агламасыны гоюп, онуң сүңңи еңләп башлады. Огулнәзик гаты бир пайхаслы, йити сынчы аял болансоң, онда бир хили сүңңүеңиллик пейда боландыгыны деррев аңлады. Бир гүн Огулнәзик өйүнде отырка, Энекүти гапыда гайнап дуран газаның башында отурып, дузуны гөрен болды, газаның одуна середен киши болды.

Бир вагт Оразсолтан эҗе билен Огулныяз эҗе Узугы гөрмәге геленлеринде, Оразсолтан эҗәни хүҗреден сүдүрләп чыкаран ял ягысы Габак хоҗамды. Шол хүҗрәниң ишигиндәки тутлушыкда Оразсолтан эҗе онуң маңлайына керпич билен уруп, гызыл ганыны хем саркдырыпды. Ана шол хоҗам хәзир отуз үч-отуз дөрт яшларындакы адамды. Ол өмрүнде өзүни агыр зәхмете тутманды. Нәче йыллардан бәри ишанларың гапысында мугт чөреги чепбе чейнәп, гуйрук ягы дири ювдуп йөрйәрди. Онуң бойны буга ялыды. Отуз дөрт яшыны мүҗеррет гечирипди. Хенизе-бу гүне ченли аял тенине тени дегип, йылы якадан эл сокан адам дәлди. Энекүти чорбаның дузуны гөрен болуп отырка, ол хораз ялы, ялтаклап гелди. Энекүтиниң гапдалында чоммалып отурды. Йүзүни бейләк сован болуп, бир эли билен Энекүтиниң будундан тутды. Энекүти гаршылык гөркезмән, ашаклыкдан хоҗамың гошарындан гысымлады. Мөвләп йөрен хоҗам Энекүтиниң эли дегенден, өзүни йитирди.

Чоммалып отуран еринден отыръерини лампа ере гойды. Огулнәзик ичерде отуран еринде бу иши кемсиз гөрди. Эмма харам сөйгиниң ышгымезачлары ассырынлык билен төвереклерине середишселер-де, Огулнәзиги гөрмедилер. Бу махал Огулнәзигиң бейле янында Черкез ишаның улы аялы отырды. Ол оңа: «Бәрик гел, бәрик гел, серет!» дийип, гөркезҗек болды. Эмма Черкез ишаның аялы Энекүтиниң хоҗам билен сөйги ыснышыгыны гөрүп билмән: «Нәме?» дийип сорады. Ол гөзи билен гөрүп билмәнсоң, Огулнәзик айдан сөзүм, белки, ончаклы ыгтыбарлы болмаз диен пикир билен: «Ай хич» дийип, бу ишиң үстүни ачман, ене өзүнде пинхан саклады. Огулнәзик муны-да «дүвүнчегине» пугта дүвди. Ондан соңра Габак хоҗам билен Энекүтини гөз гытагындан хич сыпдырмады. Хер зат этсе-де, соңра көп вагт-

лап оларың не дүртүшенлерини гөрди, не-де — тапышанларыны. Буларың ниреде-де болса, бир ерде хылватханасының бардыгына шүбхеленмейәрди, эмма ниредедигини билип билмейәрди. Ахыры шол «эели» хүжрәни хылватхана эдинендиклерини чаклады. Эмма оны гаравулламак кынды, чүнки мейданда йөрите середип дурмасаң, өйде отуран ериңден онуң гапысы гөрүнмейәрди. Ахыры онуң-да угруны тапды. Черкез ишаның улы аялының өйүниң айратын бир еринде отурсаң, онуң гөзенегинден «эели» хүжрәниң гапысы чалаҗа гөрүнйәрди. Ай айдың болса, хасам оңат гөрүнйәрди. Огулнәзик, ана шол ерде гаравуллап, ишиң айыгына етди. Габак хоҗам гараңкы дүшенден соңра, «эели» хүжрә гирип отурян экен. Энекүти болса ондан бир-ики сагат соңра өйүне гиден болуп, онуң үстүне гирйән экен. Огулнәзик бир гүн Черкез ишаның улы аялына-да оларың нененҗи тапышяндыкларыны гөркезди. Ол ики эли билен якасыны берк товлап тутды-да: «Вай, эй-й!.. Тоба, тагсыр, эй-й! Вах, йүзүгара!.. Хүжрәниң ичинде тапышмага ненең горкмаяка?.. Өзем сопы болан болуп йөр. Ненең ай-гүн тутулмасын!— дийип якасыны гойберди. Соң ене агзыны тутуп,—Ол халыс мөвләпдир, мөвләп өлмүш! Вах, эриниң өленине хениз бир йылам-а боланок. Җуда болмаса, эриниң йылы гечениден соң, ол харам хоҗаны өйүне элтәйсе болмадымы? Ол мундан абрайлы дәлми?» дийип башыны яйкады.

Огулнәзик:

— Вах, «Абрайлы дәлми?» диййәсиң. Ол мундан артык абрайы нәтсин. Гайын атаң янына барып, түф дийсе, түйкүлиги ере гачанок. Бу бир түйс кырк эмҗек ахыры. Гайын атаң агзына бир эмҗегини сокя, гайын энең агзына-да — бир эмҗегини; отуз секиз эмҗегем бош, шалкылдашып, аслышып дур. Оларам кимиң агзына герек болса, сокуп-чыкарып айланып йөр. Хан — өзи, солтан — өзи. Бу ерде, «Йүзүң үстүнде бурнуң бар» диййән ёк, өйүнде-де товугына ток диййән ёк. Әри өлел-ә, хасам яйнап галыпдыр, онсоң гөвнүне геленини эдип йөр.

— Вах, шейле-дә.

— Хава, шейле. Мунуң гыргын гетирен гыр байталдыгыны билеңокмы хенизем?

— Вах, билйән-ле.

— Нәме билйәсиң, хич задам билеңок. Ынха, мен айдып беремсон билерсиң.— Узукҗемал саңа барҗак диййә, сени гөрҗек диййә—дийип, эриниң сакгалыны

сырдыран шу хелей дэлми? Хава, шу хелей. Хеммесини этди-этди, тайярлады-да, гүнлериң бир гүнүнде-де гайын атаңам, гайын энеңем, адамыңам, өзүңем башыңыздан кыямат гопарды отурыберди. Барыңыз бирден гөзяш билен: «Алла!» дийип, асмана эл сердиңиз. Шонда барыңызың башыңыза ахырзаман индерен шу хелей дэлми нэме? Хава, шу хелей. Шоны ишанам, бибем, сенем хенизе-бу гүне ченли билеңзок. Бу хелее түйс «Саман астындан сув гойберен» диерлер. Бу саман астындан сув гойберенде, шол сува гарк болянлар-да ол сувуң нireден гелйэнлигини билмейэрлер. Сизем барыңыз шол сува гарк болдуңыз, онуң нireден акып геленинем хенизе ченли билеңзок. Сениң адамың шу затларың хеммесини билйэ. Билсе-де, атасының: «Азыз сопым» дийип, шу хелее сакгалыны беренине гахар эдип, бу затлар хакында хич зат айтман, шэхере чыкып гитди. Ана, инди адамың нэме үчин шэхере гиденинем билибер — диенде, Черкез ишаның аялы бурнуны чекип, ага гарышан оваз билен: «Худайым, шу хелейи ерлер ювутсын!» дийип, агзына геленини гаргады.

— «Ер ювутсын» дийип, гаргыш билен оны йыкып билмерсиң. Ол йылдыза тойнак саля. Хер гүн хылватхана дазлап баршындан билэйсең болмаямы ер ювудар ялы дэлдигини.

Сениң энтек гулагың нэме эшидйэ. Онуң соңкы сөзлерини диңле. «Черкез ишан хелейлериниң талак хатыны берҗекмиш. Шэхерден өйленҗекмиш» диййэ — диенде, Черкез ишаниң аялы хоркулдап агламага башлады. Огулнэзик гүррүңини довам этди.—Эгер-де шу хелей шу ерде гайын атаң азыз сопусы болуп узак гезсе, шол айданларының хеммеси болар. Сенем талак хатыңы аларсың, олам шэхерден өйленер. Шол ишлериң хеммесиниңем гырасында шу хелей болар. Ким билйэ, адамың хакда сениң йүрегиңи долдурҗак сөзлер яйрадян болса, Черкезиң эшидэйҗек ерлеринде сениң өзүң хакында онуң йүрегини долдурайҗак батмаз сөзлер яйрадяндыр. Бу хелей ал танапыны атанда, нireден гелип бойнуңдан илендигини билмерсиң. Бу бир азана мусаллатдыр. Элбетде, бизиң топарымызда-да азгынчылык бар огушя-да» дийди-де, ол ненеңси азгынчылык, ол хакда аңры сөзлемеди.

Черкез ишаның аялы «талак» сөзүни эшидип, Огулнэзиге ики эли билен берк япышды. Ичи-ичине сыгман

аглады. Огулнәзик хер хили китаплар окап биленсоң, Черкез ишаның аялы оңа ынанярды. Ишанлар топарының ичинде сулхуның аланы-да Огулнәзикди. Ол ики эли билен берк япышып отурышына:

— Вах, инди мен ненең эдейин, налач эдейин?! Хол хүжреден чыкыбам, гайын атамың, гайын энемиң өңүне барар. Оларың өңүнде-де гөрсең, агзы билен ак гуш алып отуран хелейдир. «Энекүти эрбет» дийип, олара ынандырып болмаз. Мен отуран еримде адыны тутсам, загырдап отырын. Бизиң топарымызда алла гарган гулуның башындан шу хелейи саллая. Бу хелей дәлдир, бу бир алланың гөз үчин иберен җандарыдыр — дийип, элини Огулнәзикден айырды.

Соңра Огулнәзик улудан демини алып, сөзе башлады:

— Бу — гөзем дәл, хич задам дәл. «Ягмыр билен ер гөгәр, алкыш билен әр гөгәр» диййә. Алкыш билен әр гөгәр диймек: ил бир адамы оңласа, сен-сен дийип, ерли-ерден гөтергилесе, ол адам иле яран әр болар гидибир. Бу хелейи ил гөтергилемеди, төверек оны йигренйә. Бу хелейи гөгерден гайын атаң билен гайын энең болды. Бу зейилли чөп илиң боз мейданында гөгермез. Муңа ишанларың шор ерине битен шор сыркын диерлер. Йөне икимизиң эден гүррүңимиз шу ерде галсын. Энекүти бир аждархадыр. Эгер-де бизден бир зат етендигини билэйсе, өлүп баряка-да, икимизиң үстүмизе зәхерини пүркүп гидер. Шол зәхер-де бизиң өлүмимизе себәп болуп билер. Ол башараның башына болсун. Ким гөгердипдир, шолам көкүни гырсын. Сен хәзир оларың тапышян вагтына белет болдуң. Гайын энеңи өйүңе чагыр-да, оларың тапышларыны оңатҗа гөркез, йөне өзүң ол затлардан бихабар болан болгун. Гой, өзи гөзи билен гөрсүн, саңа-да гөркезсин. Сенем «Тоба!» диен болуп, якаңы товла. Өзлери экипдирлер, өзлерем орсунлар — дийип чыкып гитди.

Черкез ишаның аялы Огулнәзигиң табшырыгыны берҗай этди. Гайын энеси Энекүтиниң хылват җайына белет болды. Оларың тапышыкларыны гөзи билен гөрди. Соңра бу иш хакында ишаның янына маслахата барды. Ишан бибиниң хабарыны эшидип, ойланмага меҗбур болды. Иш эшгәр болансоң, Энекүтини хөкман ковмалы болҗакдыгына шүбхеленмеди, йөне ненеңси эдип ковмалыдыгы хакда отурып, бираз ёл ызарламалы болды. Ишан оңа гаты-гайрым сөз айдып билҗек дәлди, чүнки

өзүниң-де Энекүтә мәлим болан мүйнлери аз дәлди. Шол ягдайлары бирме-бир гөз өңүнден гечирип, бибә:

— Энекүтиниң җогабыны өзүң берерсиң, йөне мениң яныма гелмесин. Нәме айтсаң, өзүң айт. Мен тарапдан гаты-гайрым бир сөзем айтма. Габагың җогабыны болса өзүм берерин — дийди.

Биби ишаның янындан туруп гайтды.

Эртеси гара даңдандан Энекүти биби эҗесиниң янына саламлашмага тагзым билен гирди. Ол Энекүтиниң саламыны алды-да, соңкы сөзлерини диңлемән:

— Энекүти, Сиз гайдың. Шу чака ченли эден хызматыңыза таңры ялкасын — дийди.

Энекүти аңк-таңк болуп:

— Нирә гайдайын? — дийип сорады.

— Өйүңизе гайдың. Индиден бу яна шу хатара гелмәң — диенден, Энекүти хайярчылыгыны эдип:

— Вай, бибим, нәме хекаят болды?! Менден хайсы душман яман сөз эшитдирди? — дийип, Сейидахмет ишаның аялының аягына йыкылды.

Биби:

— Энекүти, хайярлык герек дәл. Хич бир задың хайры ёк. Сизиң гөзяшыңыз хакыкы гөзяш дәл. Туруң, гидиң. Тиз гидиң. Гөни өйүңизе гидиң. Ишан агаң янына бармаң — дийип, маңлайындан итди. Энекүти гөзүни петредип, башыны галдырды. Бибиниң йүзүнде азаҗык-да рехим гөрмәнсоң, усуллык билен еринден турды. Соңра даш ишиге чыкып, өйүне уграҗак болды, ене ишаның хүҗресине йүзленди. Хүҗрәниң гапысыны ачандан, нәче хайярчылык этмәге башлады. Өзүниң сачларындан пенҗеләп чекенде, согрулан сачларының дүйплери тозгалашып гөрүнмәге башлады. Шейле халда гөзяш эдип, ишаның аягына йыкылды:

— Бибим нәхак ерден ковды!— дийип шикаят этди.

Ишан:

— Бибиңиз кован болса, бибиңиз билен сөзлешиң, мен билмерин — дийип, сансыз гезек гайталады.

Энекүти иң соңунда ишандан хем, бибиден хем мөхүминиң битмеҗегини билди. Тулум ялы долды, азм билен сөзлемәге башлады:

— Айтмасаңызам, бу затларың нireден етендигини билйән. Сиз икиңизем Огулнәзигиң гепине гидйәсиңиз. Өйүнде аманат гойлан гелне эркек эшигини гейдирип, гачырып гойберен Огулнәзик дәлми? Ана ол сизиң абрайыңызы ненеңси дөкйә. Ховлының ачарыны та-

пып берен, атарып гойберен Огулнэзик дэлмиди? Сиз ене-де шонуң гепине гидибериң — диенде, ишан гахар-газапдан долуп, саңңылдамага башлады. Зордан:

— Боля, олам шейле иш эден болса, өз җезасыны гөрер. Муны гаты говы айтдыңыз. Йөне онуң үчин бибиниң өңүнде Сизиң гүнэңиз еңлэси ёк. Гойнам өз аягындан асарлар, гечинем — дийди.

Энекүти палтасы даша дегенсоң. Огулнэзик хакында айтҗагыны айдып, чыкып гөни өйүне гитди. Ол өйүне барандан, гызлыгы Җерен бир ваканың боландыгыны аңлады. Энекүти хенизе-бу гүне чеңли ишанлардан доланып, ир билен өйүне гелен адам дэлди. Онуң бу гүнки доланмагы йөне бирдоланмак болмансоң, ол йүрегинде турян гопгуны билдирмэн саклап билмейэрди. Җерен:

— Эҗе, саңа нэме болды? — дийип сораса-да, айтман:

— Ай, угрум ёк — дийип, башыны яссыга гоян болды. Ене йүрекде җай тапман, башыны лаңңа галдырды.

Җерен соңра эҗесинден хич зат сорамады. Огулнэзигиң янына барып, буишиң энигине-шэнигине етди. Эмма эҗесине бир геп-де айтман, агшама етди.

Гараңкы дүшди, яссы болды. Энекүти маңлайыны даңан болуп отырды. Бирден гапының чалаҗа ачылмагы билен ич ишикде Габак хоҗам пейда болды. Шол халатда Энекүтиниң йүрегиниң ерине гелендиги мэлим болды. Яңкы башы саралгы, хыкгылдап-чокгулдап отуран Энекүтүде не хыкгылды галды, не-де — чокгулды. «Геч, Габак» дийип, дулундан җай берди. Өңүне чай, чөрек, яг гойды. Кесели ядындан чыкды, онуң билен үммүлдешип гитди. Чай-чөрегиң башында Габак хоҗам ишаның ковандыгыны, гидере ериниң ёкдугыны гүррүң берди.

Энекүти огуллыгының йүзүне середип:

— Оглумызам-а, түвелеме, етишип баря. Болмаса, шонуң билен көмеклешип, еримизи экип, бизде гезибийрсиң-дэ — дийди.

Габак хоҗам:

— Ай, олар ялы иш болса эдерис-ле — дийип, Энекүтэ серетди. Гиҗе ятар вагты болды. Энекүти ер салышдырды. Габак хоҗама четден, огуллыгының аңырсындан ер салды.

— Ынха, ишан агасы, шү ерден ятыбийрсиңиз — дийип, ашаклыкдан Габак хоҗамың йүзүне серетди-де, өзи даш чыкып гитди.

Жерен бу ягдая нәтжегини билмән, эп-эсли пикирленип отурды. Соңра сыпайычылык билен:

— Ишан ага, гелнежемлериң мыхман тамы бардыр. Сиз шонда ятайың. Гиңишлик, йылы ер. Ынха, мен барып, ер салып гелейин — дийди-де, айдан сөзүни беркитжек болуп, Габак хожам үчин салнан ёрганы йүке галдырды. Соңра өзи эгинмән чыкып гитди. Гелнежесини тама чагырып, Огулнәзикден эшиден гүррүңиниң ганыны ере дамдырман айдып берди. Гелнежеси якасыны берк тутуп, «Тоба! Тоба, эссагпыралла!..» дийип диңләп отурды:

— Вах... садаган гидейин, Жерен жан, онуң мәвләп йөрдүгидир. Ол дурмаз, дурмаз, турар гидер. Жәхеннем, бир ат-абрай дийиән болса, барып, атасы өйүнден туруп гидерди. Онам этмез би. Гөрерсиң, икисем ишанлардан ковлан болса, бир гүн шү хожам билен башыны алып, чыкар гидер.

— Оварра гитсин.

— Вах, адыңдан айланайын, Жерен жан, оварра гитсин-ле. Иле-гүне геп болман, шү ерден гитсе боля. Хер кимиң горкян зады: шу ерде масгара болар йөрермикә дийиә, «Ямандан боюңы сатын ал» дийиә. Мундан аман-саг башыңы сатын алып болса, боланы шолдур. Онда, дүнйәм, бардажык айт: «Гелнежем тамдан ер салып гойды,— Гелип ятыберсин — дийиә» дий. Энекүтем, хернә, гыкылык эдибермез-дә. Галмагал-гыкылык эдибержек болса, менем бәрден барарын.

— Боля онда, гелнеже, мен барайын — дийип, Жерен чыкып гитди.

Өйлерине барса, Энекүти энтек гелмән экен. Ол Габак хожама гелнежесиниң тамдан ер саландыгыны айдып гутаран бадына, Энекүти ичерик гирди. Хожамың ёрганының йүке галдырыландыгыны гөренден, гызыл дамак хажжык ялы, бир күртдүрип хашлады. Гайшарылып, чеп гөвсүни илеррәк бурды-да:

— Би нә болушдыр?!. — дийип, богазында азм билен сесленди.

Онянча Габак хожам сандыраклап турды:

— Бейтмәң, бейтмәң, сөз болмасын. Бизе тамда ер салынды. Мен би гиже шол ерде ятарын. Гиңишлик ер, оңат ер — дийип, эллерини далдалап чыкып гитди. Энекүти хожамың тама тарап уграндыгыны билмек үчин бир гулагыны габардып, доңуз диңини салды. Соңра бираз деминден дүшүп:

— Өйде ыгтыярым болмаса дурман. Өйден ыгтыярымың гидендигини билсем боля — дийип гитмәге ырсарады.

Җерен:

— Өйден ыгтыярың гидени билен дурмаҗак болсаң, хәлиңи шиндә гойма. Гөтер халал-харамдан йыгнан сандыгыңы! Ёгсамам, эҗем өлен гүни, эҗе тапылмаҗагыны, какам өлен гүни, өе кейваны тапылмаҗагыны билендирин — дийип, оңа ёл ачды.

Энекүти өңем тезҗек болуп отуран сув мейилли гурбага болансоң, Җерен билен гыгырышып хем отурмады.

— Мен өе сыгмаян болсам, бир гүнем дурман. Ёгсамам әрим өлен гүни, өйде ер тапылмаҗагыны билйәдим — дийди-де, Җерен билен сөзлешмесини гойды. Онуң билен бидерек гыгырышып отурандан, гиҗәниң бир вагтында ненеңси эдип, Габак хоҗамың янына бармагың пикирини эденини мүң эссе ягшы гөрди.

Габак хоҗам гиҗе Энекүти гелер тамасы билен гапыны гулпламан, гөзүни чакгының чүйи ялы йылдырадып ятышына, ахыры оңа етишди. Энекүти, пишик басышыны эдип, усуллык билен тама гирди. Гаррылар «ойнады», гай турды. Гая-гопуз совулды. Соңра гелҗеклери хакында пикирленмәге башладылар:

— Билйәмиң, хоҗам, бу болушдан болуш болмаз. Абрай билен бу ерден гитмек герек. Бейдип, тапышыберсек, икимизиңем келләмизи алайҗак йигит бу хатарда тапылар...— дийип, Энекүти сопы сөзүни соңламанка, Габак хоҗам:

— Ә?.. Өлдирлер?..— дийип, зөвве еринден галды. — Мен дурмайын, мен гидейин, гидейин!..— дийип, ичи ичине сыгман, соҗамага башлады.

Энекүти оны чекип, ашак отуртды-да:

— Сен горкма. Ынха мен туруп гитҗек. Бекмырат байларың обасының янында бир өвлүйә бармыш. Ана «Шонуң шыхы ёк» диййәлер. Сен гит-де, шоны барлап гел. Шыхы ёк болса, икимиз шоңа гидәели. Сениң аслың түйс өвлат... Өвлүйә шых болмага сениң хакың бар. Шол ерик бир ерлешип билсек, сен экленҗиң гайгысыны этме. Геп шу болсун. Мен гидейин. Инди икимиз шол өвлүйәде тапышарыс, ондан бәрде тама этме — дийип, Энекүти чыкып гитди.

Мундан соңра ол үч гүнләп буланып-доланып, аглап-энрәп гөз-гүлбан болды. Ичине-дашына гүн бермән, әриниң илен-чаланларының башына ала ябылының гүнүни

гетирди. Дөрдүнҗи гүн өйүни ташлап, туруп гитди. Нетиҗеде болса шол Бекмырат байларың обасының янындакы өвлүйәде Габак хоҗам билен тапышды.

ДУШАКДАН — МАРА

Душак станциясында бир хатар отлының паровозы Мара тарап бакып, уграҗак болуп дурды. Бир узын бойлы, гөрмегей түркмен йигиди, отлы гелип дуралы бәри, паровозың янындан айрылман, илери-гайра басып, сагынып, бир зат айтмага мейилленйәрди. Паровозың ичинде яглы гара гейимли, сары мурт яш йигит нурбатлары товлашдырып, о ер-бу ерине какышдырып, хасырдап, гара башына гайды. Бу йигит шейле ховлукмач ишләп дуран болса-да, яңкы паровозың гапдалында сазанаклап дуран түркмене гаршы башыны галдырып середйәрди. Бу хер середенде, дашаркы йигидиң гөзи онуң гөзүне дүшүп, бир зат айтҗак ялы, бир илери овсунып, ене айдыбилмән гайра басярды.

Паровозың ичинде ишләп дуран сары мурт ишини гутарды-да, элини бир көне эсгә сүпүришдирип, деррев ашак дүшди. Яңкы түркмен йигидиниң янына барып:

— Тәсинми?— дийип, паровоза элини салгады.

Түркмен онуң сорагына дүшүндими-дүшүнмедими, мәлим болмады, йөне—хә, хә—дийип, ики гайра башыны атды. Ызы билен хем сары муртуң йүзүне середип, бир йылгырҗак ялы этди велин, шол йылгырыш билен гатышып, онуң йүзүнде бир гамгынлык пейда болды. Сары мурт онуң йүзүнден гөзүни айырман середип дурды. Ол өзүниң гүррүңдешиниң гөзүнден, яңкы гамгын йылгырышындан бир сыр дуйды. Онуң билен ачык сөзлешип, дүшүнишип билмейәнине гаты ахмыр этди. Ол русча дүшүнйәндир хем өйтмеди, шейле хем болса русчалап:

— Сиз душаклымы?— дийип сорады.

Яңкы түркмен йигиди мунуң сорагына дүшүнип:

— Ёк, мен марылы, Ашгабатдан гелйән. Мени Мара алып гит. Ёлда мениң бар пулумы, билидими огурладылар. Җувлуклер яман экен — дийип, эли билен илки өзүни гөркезип, соңра паровозың ичини гөркезди. Ол вагт отлы уграмага сигнал берди.

Сары мурт йигит русчалап:

— Гелиң, тиз мүнүң — дийип, паровозың ичини гөркезди. Ол деррев бөкүп паровоза мүнди.

Сары мурт йигит оны паровоз билен Мара гетирип

дүшүрди. Ол адам көп миннетдар болуп, эглип-эглип, таңры ялкасын айдып гитди.

Сары мурт йигит Үчаҗа барянча гитмелиди. Эмма өң машинистиң көмекчиси сыркавланда, онуң ерине ишләпди. Хәзир ол ерине ишлән адамысы гелии: «Сиз галайың, мен ериңизе гидйәрин» диенсоң, сары мурт йигит Марыда галмакчы болды.

Яңкы Душакдан гелен түркмен йигиди отлудан дүшүп, гөни вокзалың гаршысындакы чайхана барып гирди. Бу адам чайхана гиренде, шол аңры бурчда бир ян чыра чала йылпылдап гөрүнйәрди. Бу ерде эпленишип ятан адамларың болса багтлыларына такыр килимиң үстүнден җай етипдир. Галанлары гара гума булашып, гара ери яссанышып ятырдылар. Яңкы чайхана гирен адам ич ишикде бираз диңширгенип дурды. Бу ятан адамларың кимси парлап, хор чекип ятыр; кимси гарс-гарс гашаңып, ыңрылҗырап, дишини чалып ятыр; кимси додагының аңырсына дем йыгнап, «пүф-ф... пүф...» эдип ятыр; кимси болса онуң гапдалындан сыкылыгыны етирйәр. Бу ятанлары гөрүп, яңкы диңширгенип дуран адамың бошап гайдан Ашгабат газамады гөзүниң өңүне гелди. Бу адам ятмага өзүне ер пейләп, чайхананың ичинә гөз айлады. Эмма баш гоюп гышараймага аматлы ер гөрмеди. Дөрт саны эркек адамының шол өчүгси чыраның ашагында бурча гысылып отуран ики саны түркмен аялының дашыны галлашып отурандыгыны гөрди.

Бу аяллар билен олара хоссарчылык эдип отуран эркеклериң ортасында кече дүшелен эп-эсли бош ер хем барды. Элбетде, ол бош ере гечмек мүмкин болса, шу гара ер яссанып ятан адамлардан гечип ятаны боларды. Ол ере гечип ятмак үчин өңүрти шол аялларың бәрсинде отуран дөрт саны хоссарың пычакларының уҗуна ягшы күкрегиңи диремелиди. Оны этмеҗек болсаң, ол ере гечмәниң пикирини хем эдип отурасы иш ёкды. Адат болса:
— Аялларыңыза тарап эркек гөбекли гечәймекчи болса, гечҗек боляның күкрегинден пычакларыңызың уҗуны гайгырман берк дирәрсиңиз — дийип, бу отуран дөрт хоссарың бөврүне дүртүп дурды. Ол себәпден ол ердәки дүшегиң үстүне гечип ятманың хич ким пикирини хем этмейәрди.

Бизиң яңкы паровоздан дүшен йигидимиз хем онуң пикирини этмеди. Бу вагт ол отуран дөрт хоссарың бириси:

— Ягшы йигит, Теҗенден ярымбилт гелдими?— дийип гыгырып сорады.

— Хава, Теҗенден ярымбилт гелди — дийлен хабары эшидип, бу отуранлар хасанаклашып турдулар. «Хай, бол-да, хай, тур» болшуп, чайханада ятанларың барыны өрүздилер.

Ятанлар:

— А? Ярымбилт гелди?

— Ә? Пасажирски-дә?— дийшип, хасанаклашып туруп уградылар. Галанларының бирнәчеси дик отурып, гарс-гарс гашанышдылар, бирнәчеси ятан еринде гарзынышып, ыңрылҗырашып, бейле гапдалларына агдарылышып ятдылар. Гараз, чайхананың ичинде херекете гелмедик адам галмады. Чайханада ер бошады. Яңкы «ярымбилт гелди» хабары билен бу ятанлары херекете гетирен йигидиң өзи хем булара гошулып ятмакчы болды.

Ене-де сагынаклап-сагынаклап, чайханада ятман, ызына доланды. Гапыдан чыкып барярка: «Хәъ, тапармыкам?..» дийип, ене бир чайхананың ичине гөзүни айлап, дурман чыкып гитди.

Бу адам угран бадына, хәки оны Душакдан гетирен сары мурт гелип, чайхана гирди. Ятанларың йүзүне бирин-бирин середип чыкды. Соңра бу-да гапыдан чыкып барярка: «Хәъ, тапмадым-ов...» дийип, чайхананың ичине гөзүни айлап, дурман чыкып гитди.

Сары мурт Марының гараңкы көчелери билен бу көчеден ол көчә гечип гидип баршына өзүниң Душакдан алып гелен адамысы хакда көп пикир этди:

— Шол адамыны Душакда гөренимде, менде бир үйтгешик дуйгы дөреди. Паровозың үстүнде дуркам, шол адам айратын бир юмшаксы, мәхирли гөз билен менден бир зада гарашян ялы середенде, шонуң йүзүнден маңа тарап учганаклап чыкан рух мени шол адам билен багланышдырды. Мен онуң йүзүнде айратын бир якым, айратын бир мылакат, айратын бир мәхир гөрен ялы болдум. Я-да бейле бир хәсиет мениң айратын адамчылыгыма хас болан бир хусусыетмикә, я башгаларда-да шейле зат болямыка? Ай, хер хили хем болса, мен төтәнден дост болан адамымың ким экенлигини танап билмән сыпдырдым — дийип гидип барярка, ондан хас өңрәкден бир адам барярды. Ол адам Чәрҗев көчесине дүшели бәри, дуруп-дуруп, гапыларың номерлерине середйәрди. Бирнәче ишигиң агзында дуруп, ичине гирәй-

жек ялы эдип, ене гирмән, аңры гидйәрди. Кәте көчәниң о йүзүне гечип, ене шол өңки барян тарапына гечйәрди. Кәте диңиргенип дуруп, душундан геченден бир зат сораҗак ялы эдип, ене сораман сыпдырярды. Ол адамың ызындан кем-кемден оңа якынлашып гелйән сары мурт:

— Бу бичәре гараңкы гиҗәниң ичинде адрес гөзләп, хеләк болуп йөр-ов. Белет болаймасаң, бу гиҗелер Марының гараңкы көчелеринде адрес тапып болармы?—дийип баршына ахыры онуң билен деңлешди. Рус дилинде:

— Ери, адрес гөзлейәмисиңиз? — дийип, онуң өңүнде даянды.

Ол адам чалгырт:

— Вах... Мениң хер бир ховлуган еримде эдил Хыдыр ата ялы етишйәсиң-ов — дийип, рус дилинде ялңышлырак сөзләп, онуң эгнине какды.

Сары мурт Душакдан гетирип, Марыда йитирип, гөзләп йөрен адамысыдыгыны танап, рус дилинде:

— Ах... Сизмидиңиз? — дийип, ямашгандан онуң билен эллешди. Оңа хайсы адрес герекдигини хем сорамады. — Йөрүң, мен агшам ятмага говы ер тапып берейин. Адреси эртир гөзләрсиңиз — дийип, оны өзи билен алып гитди.

Бу дуран ерлеринден узак гитмән, барып, бир гараңкы ховла гирдилер. Бу ховлуда гирен ерлеринден чеп тарапа доландылар-да, барып, бир җайың гапысыны какдылар. Ичерден: «Гирибериң» дийлен сесиң эшидилмеги билен, булар ичерик гирдилер. Бу гирен җайлары депеси пессеҗик, дереҗеси кичиҗик, өзи хем даражык бир җайды. Мунуң бир бөврүнде көнеҗе демир кровать, икинҗи бөврүнде тозмага якынлан кушетка дурды.

Көне кроватың өңүнде дуран көне чемеданың үстүнде киченрәк йүк ёла тайярланып гойлупдыр. Ишигиң гапдалында бир гырасы дивара дирелен җыгылдавук көне столуң үстүнде бир чүйше арак, сары балык, дузлы хыяр, помидор, келем тайярланып гойлупдыр

Мыхманлар ичери гирен дессине, «О-хо!.. Андрюша!» дийшип, бу столуң башында отуран адамларың үчүси-де ёкары галды, булар билен гөрүшди. Андрей биле гелен ёлдашы билен өзи хем гаты таныш болмансоң, таныш болуң хем диймеди.

Башга отыра отургыч болмансоң, столуң башында отуранларың ики саныcы кушеткада отурҗак болды.

Андрей:

— Ёк, ёк... Биз отурарыс — дийип, өзүниң биле гелен ёлдашы билен барып кушеткада отурды. Соңра дегишмекден:

— Отургыжыңызың аз боланының айыбы ёк. Булгурыңыз аз болмаса болар — дийип гүлди.

Отуранлар:

— Булгур тапарыс — дийип гүлүшдилер.

Бу вагтлар столуң башында отуранлардан яшы элли-ден гечен, пес бойлы, хорыда, кичирәк сакгаллы, иңчежик муртлы, башы йылчыр адам:

— Ак арагы ак пагтачы гуймалыдыр. Алың, Борис Николаевич, гуюң — дийип, өзи билен дең-душрак муртлак адамың өңүне сүйшүрди.

Борис Николаевич өзүниң овадан муртларыны сыпалашдырып, якымлы сеси билен:

— Мен пагтачы дәл, мен диңе пагта заводының слесары. Ынха Серёжа өзүниң сув машыны билен әхли Эгригүзер мейданыны суваря. Сув пайламага Серёжа өкдедир — дийип, гапдалында отуран даяв, берк беденли яш йигидиң йүзүне серетди.

Сергей:

— Ёк, ёк, Сиз өзүңиз гуюң — дийди.

Борис Николаевич бәш саны булгурҗыгын ичине отуз грам мөчберинден гуюшдырып:

— Хава, достларым, булгурҗыкларыңызы гөтериң. Биз бу гүн иң якын ёлдашымыз, достумыз Александр Петровичи уградяс. Ол ики йыл бизиң арамызда сүргүнде болды. Хәзир онуң вагты долуп, өйүне — Петрограда гайдяр. Оңа гөрә-де биринҗи тосты Александр Петрович айтсын — дийди.

Александр Петрович:

— Хава, достларым, биз ики йыл биле ишледик. Патыша хөкүмети мени ики йыл сүргүн этди, шейле-де болса, мен халкың ичинде болдум. Бизиң ишимиз халк билен. Мен шу ерден гаты шат болуп уграян, себәп сизиң халкың ичинде ишләп билҗегиңизе гаты ынаняи. Ишчилериң, гарып дайхан-батракларың арасында революцион ишлери алып барҗагыңыза ынанян.

Мен Петроградда, өз ёлдашларымың арасында сиз хакда гүррүң эдерин. Сиз «Правда» хем «Бакинский рабочий» газетлериниң элиңизе дүшенлерини ишчилериң арасында яйрадың. Гой, ол газетлер элден-эле гечип окалсын.

Зәхметкешлер арасындакы доганлык сөйгүси яшасын!

Азатлык яшасын! Зулум ёк болсун! Зулум ожагы юмрулсын! Ичйәс — диййип гөтердилер.

Бу вагт Андрей:

— Серёжа, сен мениң ёлдашымың янына геч-де, сөзлеш. Ол рус дилине-де яман дүшүнмейән ялы экен, йөне пикирини оңат дүшүндирип билмейә. Гой, өз дилинде пикирини ачык айтсын. Ол Ашгабатда газаматда ятыпдыр. Мен оны Душакдан паровоза мүндүрип гетирдим — диенде, Андрейиң бу сөзи отуранларың үнсүни өзүне чекди.

Сергей онуң янына гечип, адыны сорады.

Ол:

— Адым Берди — диййип җогап берди.

— Берди Акы оглумы?

Берди өз адыны айдандан, Сергейиң «Акы оглумы?» диййип, атасының адыны биләйшине хайран галды. Ол Сергейиң йүзүне йити середип:

— Хава, Акы оглы; сен ниреден билйәсиң? — диййди.

Сергей йылгырып:

— Мен Сизиң адыңызам, атаңызың адынам билйән. Инди өзүңизем танадым. Хава, башыңыздан гечени гүррүң бериң — диййди.

Берди гүррүңе башлады. Сергей онуң гүррүңини рус дилине терҗиме эдйәрди. Берди бүтин башдан гечен шумлуклары гүррүң берип, газамада басылан ерине гелди. Бу ерде:

— Хава, Бекмырат бай мени газамада басдырды — диййип, улудан бир демини алды. Соңра ене гүррүңини довам этдирди.— Хава, мен газаматда үч йылрак ятып чыкдым. Ене үч йыл говрак ятмалыдым, эмма эдил Хыдыр ата гелип, элимден чекип: «Бар, гит» диен ялы болды. Мениң үчин иң гымматлы ерем шо ери болды. Бу хакда ынха бираз соңрак гүррүң бийрин. Мен «газамат» диййип эшидердим, ол ниреде, ненеңси зат, билмездим. Эртекилери диңләмде, зынданда отуран адамлары эшидип, рехимим инерди. Иң соңунда, газамат айланды-доланды, бирхили ёл билен өз башымданам дүшди дуруберди. Мен газаматда гаты эрбет адамларың арасында отурдым. Ол ерде илки мени гаты хорладылар. Догрусыны айтсам, урулдымам. Ынха, шу-

да шондан галан ядыгәр — дийип, чеп гашының ёкарсында яңы доган ярым ай ялы болуп дуран тыганы гөркезди.

Мен ол адамларың хич бир себәпсиз, бир зат ёк еринден диңе өз гүйчлүдиклерини, батырдыкларыны гөркезмек үчин урушяндыкларына дүшүнип башладым. Оларың арасында, ганымлар ялы, гайдувсыз уршуп, гүйчлүдигиңи билдирип, сайланып чыкмагың элъетмез мертебедигине соң-соңлар дүшүнип башладым. Ондан соң бу болшумда ахыры басгың ашагында өлүп галжагыма гөзүм етди. Менем онсоң «Ёлдашың көр болса, гөзүңи гыпарак» диен накыла эермели болдум. Худая шүкүр, худайым, багт бермесе-де, гара гүйҗ-ә берипдир. Яңкы «батырларың» элиме дүшенини уруп-енҗишдирип, эплешдирип атыбердим. Ынха, ол огрулаң, җувлукләриң, ол ганымлаң арасында шейдип, өлмән галдым. Тагтабити, бүре, бит болса, нәме, хеммә деңлик.

Хава, бир гүн уршупсың баханасы билен мени җериме отагына — ерземине дыкдылар. Ол ерде болса җан далашына гирип, бир гана сувсан ганымдан үстүн чыкдым. Соңра мени ене башга бир җериме отагына элтип сокдулар. О ерде саман ялы саралып, какмач кимин какадым. Дик дурмага рагватым галмады. Ызгарлы совук цемент ятсам, яссыгым, отурсам, дүшегим болды. Ягты маңа — ят, гараңкы янёлдашым болды. Дашдан маңа сес геленок; гыгырсам, сесим хич ере етенок. Ягшы, шейле гүнүң ичинде агыр халымы киме айдайын, киме диейин?! Ким достум, ким душманым? — Онам танамок; йөне бүтин йигренҗим шол мени шейле гүне салан надзирателе гөнелди. Хачан-да болса, ол ене мениң җаныма хырыдар болан ганымларың бирини алып гелер дийип гарашядым. Гапының даш йүзүндәки гулп хайсы вагт шыкырт этсе, зиңк эдип, өлүме гарашядым. Шейле ягдайда бир ай бир гүн геч-ди, гараңкы дүшди. Бирденем бимахал чак гапының даш йүзүндәки шакырт эден гулпуң сеси ысгынсыз урян йүрегими серсдирди. Гапы гиң ачылды. Шол халатда мениң йигренҗи душманым болан надзиратель ичерик гирди-де, панусы йүзүме тутды. Онсоң оны ерде гойдыда, гапыда дуран адам бойы гапырҗагы гөркезип: «Көмеклеш, муны ичерик салалы» дийди.

Мен ол гапырҗагы гөренимден, депәмден дабаныма

ченли уйшди. Шейле-де болса, сандыраман-эндиремән, гуйч билен сакландым. Бейле гапырҗага өлен адамыны салып җайлаяндыкларыны мен өңден билйәдим. Шол халатда мен ол надзирательи дүнйәде иң найынсап, выжденсыз адам экен дийип билдим. Беденимде етерлик гүйч галан болса, оны шо пилле богуп өлдүрмәге тайындым. Йөне менде гүйч ниреде, гурбат нереде — барыны сыкып алыпдылар. Шейле-де болса, мен бар гүйҗүми җемләп, надзирательиң бокурдагына япышдым. Ол бокурдагындан элими тиз айрып, мени бир сүденекледип гойберди-де, өзи деррев ол гапырҗагы ичерик чекип, гапыны берк япды. Ховлукман, онуң үстүнде отурагада, кисесинден яглыгыны чыкарып, маңлай дерини сүпүрди. Соңра: «Инди сен, достум, маңа гулак сал» дийип, сөзлемәге башлады — диенде, отуранлар: «Так, так»[1] дийишип бир гозганышдылар.

Берди бу ерде бир бозулҗак ялы этди-де, йүзүни ашак салды. Элиниң аясы билен маңлайыны сыпап:— Ынха, мениң ганым душманым болан надзиратель маңа шей дийди — дийип, онуң сөзүни айтмага башлады:

— Берди, мен саңа көп азар бердим. Сени нәче хорлуклара сезевар этдим. Хәзир мен хем сениң гөзүңе выжденсыз, зулматкеш хайын болуп гөрүнйәндирин, йөне ол бейле дәл. Гел, инди икимиз шу ерде дүшүнишели. Бейле агыр гүнлери сениң башыңа гетирен мен дәл, сениң башыңа бейле ёвуз гүнлери гетирен Бекмырат бай билен шу газамадың начальниги. Мен сениң душманың дәл, мен сениң достуң. Мен революциячы. Мен шу ишлериң хеммесини сени диңе өлүмден гутармак үчин этдим, сени диңе ювдархаларың агзындан совмак үчин этдим. Мен шу ерде өзүмиң революция ишини алып баряндыгымы душмана әшгәр этмән, сени өлүмден халас этмек угрунда хатарлы гадам басып, ынха шу халата етдим. Йүп сырылды, иң соңунда дувүн тойнуга етди. Айгытлы пурсат гелди. Хәзир саңа ачык хова, гиң мейдан, бейик асман гарашя. Багышла, достум, саңа көп азап бердим, чүнки сени азат этмәге башга ёл тапмадым. Сен тана мени, мен — сениң доганың, сен — мениң доганым. Биз — хупбатлы гүнлериң доганлары — дийип, еринден туранда, онуң ынамдар йүзи, ичгин, мәхирли середйән гөзлери, хошамай сөзлери мениң йүрегимдәки оңа йиг-

---

[1] «Э-де э болшуп» диен маныда.

ренжи шол халатда сырып-сүпүрип ташлады-да, гүйчли сөйгә өвүрди. Мен ысгынсыз ягдайда энтиреклəп барып: «Сен — мениң доганым!» дийип гужакладым, ол-да мени гужаклады — диенде, Бердиниң бокурдагы долуп, ол гепләп билмән сөзүни кесди. Соңра долан дамагыны ики бармагы билен гысып бираз говзатды. Отуранлар: «Да-да!»..[1] дийшип гозганышдылар. Берди ене сөзлемәге башлады:

— Надзиратель яңкы гапыржагың гапагыны айырды-да: «Ине, достум, адатча шу гапыржагың ичине өлини саляр, йөне сен мунуң ичине дирилигинде өз жаныңы сакламак үчин гирмели борсуң. Менем хәли соңрак сени мейит хөкмүнде газаматдан алып чыкарын. Шу ишиң сепини билдирмән, аман-саг сени дашына алып чыкайсам, сен-ә өлүмден гутулясың, менем өз адамларымызың табшырыгыны бержай эдйән. Ханы гир ичине-де, ят» дийип йүзүме серетди. Мен надзирателиң айдан сөзлерине шүбхесиз ынандым. Нәче иним сөймесе-де, гирип ятдым. Надзиратель билен арабакеш гараңкы гиҗәниң ичинде мени араба йүкләп уграды. Габрыстанлыга элтип дүшүрдилер.

Арабакеш:

— Гаты еңил экен. Нәме кеселден өлдүкә? — дийип сорады.

Надзиратель:

— Докторың айдышына гөрә, инчекеселден. Яман хорланып өлүпдир. Сен инди гайдыбер. Мен өзүм җайларын — дийип, арабакеши ызына уиратды.

Онсоң мени гапыржакдан чыкардылар. Гөрсем, янымда ики саны эркек адам билен бир аял дуран экени. Ол ики эркек деррев гапыржагың гапагыны агзында гоюп чүйледи; оны йөрите мениң үчин ниетленип газылан гөрүң ичине салдылар-да, габра чаласынлык билен гум сүрмәге дурдулар. Мени болса яңкы аял ёлсуз-ёдасыз ер билен ховлукмач алып гайтды.

Ынха, мени ненеңси өлүмден гутардылар — дийип, Берди отуранларың йүзүне бир гөзүни айлады. Соңра Сергейиң йүзүне середип,— Шол мени гонамчылыкдан алып гайдан аял сениң уяң болмалы. Адына Наташа диййәлер. Адамысының адам Борис Петрович — дийди.

— Шейледир — дийип, Сергей башыны атды.

---

[1] Бе-е...

Берди ашакы додагыны дишләп, башыны бир яйкады. Соңра йүзүни галдырып:

— Сергей, агамам болсаң, билемок, инимем. Йөне агаммыкаң өйдйән. Сениң аял доганың билен гиевиң маңа эден ягшылыгының хич хетди-хасабы ёкдур. Мен олары тә өлинчәм, ят эдип йөрмели боландырын. Ол надзиратель хакында-ха сөзүм ёк — дийип, ене ашакы додагыны дишләп башыны яйкады. Бирденем тисгинип башыны галдырды-да:— Хава, Наташаның өйүнде мен догры ярым ай болдум. Ийдирди-ичирди. Маңа эден көмегини алла ерине салайсын-да, мениң башга сөзүм ёк — дийип, Андрейиң йүзүне серетди. Соңра Сергее гарап:

— Эйсем-де болса, мениң яңкы гөзләп йөрән адресим шу отуран ерим ялы гөрйән — дийип, көче номерини сорады.

Сергей оңа:

— Сиз Чәржев көчесиниң 77-нжи номеринде отырсыңыз — дийди.

— Болды, «Александр Петрович» дийленде, мен өз гөзлейән адресиме душаян ялы болдум. Ынха, шу ерик хат бар — дийип, Берди телпегиниң ишлигини чөвүрди. Хаты телпегиң ишлигиниң ич йүзүнден үстүне мата гоюп, пугта тикипдирлер. Берди оны сөкүп отырка, Сергей:

— Гаты беркләпсиңиз-ов — дийди.

Берди:

— Муны мен беркләмок. Мениң Ахалда ишине гаты берк дайым бар, шол беркледи. Йөне шу хатың шейле беркленени гаты говы болупдыр. Ёлда бар задым огурланды. Хат галды. Беркленмедик болса, шу хат хем огурланарды. Яңы чайханада ятжакдым. Шу хат огурланар горкусы билен чайханада ятман, гараңкы гижеде адрес гөзлемәге812 уградым — дийип, хаты Александр Петровиче узатды.

Александр Петрович хаты сесли окап чыкды-да, тиз ериндэн турды. Онуң юмруклары дүвүлди, гашлары чытылды, гөзлери йителди. Дишини гыжап:

— Ине, доганлар, ненеңси ишлемек герек... Революциячылар хер бир ерде шейле ишлемелидир!..— дийди. Ене-де бир зат пикирленип — Адамлар онуң жаныны сакладылар, газаматдан бошатдылар. Эмма онуң билен иш гутармая — дийди.— Бекмырат бай Бердиниң газа-

матдан чыканынам эшидер, Мара геленинем, өлдүрмәниң чәресине-де гиришер. Ынха шу хакда маслахатлашып, несихат бермек герек.

Хава, мениң Бердиден бир соражак задым бар: шол уршанларында Бекмырат бай ненеңси өлдүрмән, чалажан гойдука?— дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

Берди:

— Мен бир окда йыкылыпдырын. Шонда мени дайзаларым деррев өе салып, өйде гизләп алып галыпдырлар. Онсоңам Бекмырат бай башагай болупдыр. Аркайынчылык боланда, мениң мүң жанымдан бир жанымы гоймазды — дийип йылгырды.

Андрей:

— Сергей, сен ол гүн «Шейле-шейле адам Ашгабат газамадындан гачыпдыр» дийип, маңа гүррүң берипдиң. Шу гүн Бердини Душак станциясында гөремде, эдил шолмука дийип, сүңңүм сызан ялы болайды — дийди.

Борис Николаевич сачыны ёкарлыгына сыпады-да:

— Бердә ягшы маслахат бермек герек — дийди.— Хакыкатданам, онуң ягдайы агыр. Чәржевде отлы ёла ише гирмәге көмек эдип билердик, эмма муңа шәхерде яшамак болмаз. Бу — газаматдан гачан адам. Хөкүмет тарапындан гөзлег болар. Эллерине дүшен еринде сыпдырман, ене газамада басарлар. Бекмырат бай болса обада-да, шәхерде-де өлдүрмек касты билен ызына дүшер. Шейле ягдайда муңа акыллы-башлы маслахат бермели — диенде, Сергей:

— Бердиниң өзи нәме пикир эдйәкә? Шоны диңлемек герек — дийип, оңа серетди.

Берди өз пикирини айтмага башлады:

— Сиз барыңыз ак йүрекден маңа маслахат бермек ислейәсиңиз. Барыңызың хем максадыңызың Бекмырат байың маңа тарап өврүлен ханжарының ужуны менден өвүрмек я-да шол ханжарың өңүнден мени совмакдыгына дүшүнйән. Мен Ашгабат газамадында-да, хәзир сизиң араңызда-да: «Айратын ынсанлар мени шейле миннетдар этдилер, шу миннетдарчылыгымы ненеңси яныщдыркам, ненеңси баха билен ерине салып билеркәм?..» дийип, уллакан пикире гитдим. Хәзир мениң максадым — өзүңиз ялы ынсанларың ягшысына ярамак.

Инди мениң өзүм хакымда эдйән пикирими сорасаңыз — чөлүң гиң бошлугына йүз тутмак. Гарагум сәх-

расы өзүниң гиң гужагындакы иң чола ерлеринден маңа жай берип, яшырын саклар.

Чөле йүз тутуп, шонуң горагына гечмесем, мени тиз вагтың ичинде йитирим эдерлер. Хич ким менден хабар билмез, менден ыс-да чыкмаз, кок-да. Оңа гөрә-де мен атам-бабамың гачыбаталгасы Гарагума йүз тутмалы боларын — диенде, төверегиндәкилер бираз пикирленишип, сеслерини чыкарман отурдылар. Соңра Александр Петрович:

— Мен бир-ики агыз айтжак — дийди.— Мен хәзир түркмен батрагының сөзүни диңледим. Хәзир ёлдаш Берди Акы оглунын ягдайы гаты агыр. Муңа чар тарапдан ганым окы гезелип дур. Шейле ягдайда-да ол өңүрти өз жаныны нененңси ёл билен горамак хакда гүррүң этмеди. Ол большевиклере йүрегинде өлчегсиз миннетдарлык дөрәндигини билдирди. Ол «Сиз тарапдан йүрегинде дөрән миннетдарлыгы мен нененңси өдәрин, нененңси янышдырын?» дийди. Бу нәме дийлен сөз? Ол «Тә өлинчәм, сиз билен» дийлен сөз. Муңа түркмениң янымызда отуран бир батрагының сөзи дийип дүшүнмели дәл. Хәзир гафлат укусындан оянман ятан түркмен гарып-батракларыны оярсаныз, олар хем шу батрагың айдан сөзлерини айдар. Сиз турувбашдан ерли халкың арасында кимлер билен иш алып бармалыдыгына оңат дүшүнипсиңиз. Ене ишиңизи үстүнликли довам эдиң. Байларың зулум-сүтеминден хорланып йөрен гарып-батраклара көмек эдиң — дийди.

Сергей:

— Хәзир биз Бердә «Сен хөкман пылан хили яшамалы» дийип айдып билмерис. Оны айтмак-да аңсат дәл. Нененңси болмалыдыгыны соңкы ягдайлар гөркезер. Эгер-де бир гапдалыны чөле тутмалы болса, чөлде-де гарып чарвалар, чопан-чолуклар аз дәл. Байларың хакыны бермән, гума сүсдүрип, йитирим эдйән чопан-чолуклары-да аз дәл. Биз Берди дагы ялы адамларың үсти билен шолара-да доганлык голумызы берип билерис. Йөне биз халкы сөймели, халк бизи сөер — дийип, Бердиниң йүзүне серетди. Берди башыны атып, дүшүнйән диен нышаны берди.— Ене бир айтжак задым: Берди, сен биз билен якын ара саклап дурмалысың — диенде, Берди:

— Мениң гитжек ерим ёкдур. Сиз билен гүнде-гүнаша гөршүп дурарын — дийди.

Онянча Андрей сагадына середип:

— Отлының гелҗек вагтына йигрими минут галды — дийди

Отуранлар Александр Петрович өйүне — Петрограда уграмага отла чыкдылар. Берди кушетканың үстүне гышарды.

ГОРКУЛЫ ГАДАМ

Берди Борис Николаевичиң өйүнде үч-дөрт гүн болуп, демини-дынҗыны алансоң, уграмакчы болды. Өй эеси оңа Сергей билен якын ара саклап дурмагы, өз өйүне-де угруны тапып, гелип дурмагы маслахат бермек билен, ёла салды.

Берди шәхерден чыкандан соңра: «Нирә гитсемкәм?» дийип икирҗиңләп дурды. Догры, нирә гитсе-де, онуң дөрт тарапы хем ёлды. Эмма ол ёлларың хич бири-де «Гел» дийип, гуҗак ачып отуран ата-энесиниң я-да дегерли доган-гарындашларының өйүне элтмеҗекди, себәби онуң эҗеси яш гелинкә, илки чагасы боланда, яш үстүнден ёгалыпды. Атасы, доган-гарындашы болса Мара мерги[1] геленде гырлыпды. Онуң өмрүнде иң якын мәхир алшаны Узуклардьı. Ол газаматда ятан вагтында-да, тә Мара гелип, Сергей билен душушянча-да, Мырат аганың гошунда ямашгандан Гарагумуң гиң сәхрасына сын эдип, бирнәче гүн дынч алманы максат эдинипди. Шол ерде-де газаматдан соңракы дурмушында тутан максатларына ненеңси ёл билен бармалыдыгы хакда пикирленмекчиди. Эмма Сергей Бекмырат байларың Мырат аганы өлдүрендигиниң хабарыны айданда, Берди өзүне ата мәхрини синдирен иң якын адамысыны йитирендигини билди. Ол Мырат аганың өлүмини эшидип, яс хасратына чүмди. Бекмырат байлардан яңа гахар-газапдан долы йүреги өңкүден хем бетер долуп ярылара гелди. Хәзир ол Мары шәхеринден чыкып, екеҗе өзи пыядалап барярды. Өңүнден чыкан билен хем, ызындан етен билен хем онуң иши ёкды. Башы пикирден долы болуп, гүррүңдеши өзүди. Мырат аганы йитирендигини биленден соңра, биринҗи барып саламлашҗак адамсы өзүне эне мәхрини сиңдирен Оразсол-

[1] Марылылар оңа «гыззырмалык йыл» дийип, ялңыш айдярлар. Ол йыл Мара гыргын салып гиден гыззырма дәлди-де, мергиди.

тан эҗе билен еди оглуң энеси, дөвлетли аял Огулныяз эҗеди. Эмма онуң йүрегинде месген баглан Бекмырат байлара дынгысыз найза тутян гахар-газап, ар-намыс оны олар билен саламлашмага-да гойбермеди. Узук гүлпагыны тасадып, бөкҗеклэп йөрен вагтларындан башлап, бирме-бир Бердиниң гөз өңүне гелип башлады, ол онуң бүтин херекетини дилде текрар этмэге дурды:

«Узук шол язлагда маңа гүл дессесини беренде, гөр ненеңси нэзикди, гөр ненеңси нэзенинди! Ол гиң сэхраның сэхеринде ачылан иң нэзик, иң непис бахар гүлүди. Ол асманың айыды, ериң лэлесиди, депэмиң тэҗиди, йүрегимиң сөйүнҗиди, гөзүмиң гуванҗыды. Ол мениң багтымды, максадымды, мырадымды... Ол йүрегинде янян оды ялңыз өз йүрегинде ерлешдирип, шейле агыр сүтемликлери өз гердени билен чекмэге кайылды. Мениң башыма яман иш гелмегине разы дэлди. Шонуң үчинем ишанларда «Берди, мениң гара багтыма багтыңы баглама!» дийип ялбарды. Мен: «Узум!» дийип гуҗаклап, бир багрыма басамда, ол мениң гөвнүми йыкмаҗак болуп, өзүниң өлүмине разы болды. Хий, бейле-де бир мэхир болармы, хий, бейле-де бир мэхрибанлык болармы?! Мен дийип, ялңыз мен дийип, өлүм атына атланды. Мениң билен узак ёла йүз тутды. Ол шейтҗек боланда, маңа өлүм гарашя, мени өлдирлер дийип агламады; «Ынс дүшмедик багыма сени гойберип билмедим, инди хазан деген бакҗама сени гойбермек маңа услып дэлдир!» дийип, гара гөзлеринден аҗы-аҗы яшларыны дамҗа-дамҗа гойберип аглады. Хий, бейле-де бир сөйги болармы?!. Мен шол ягдайда ишанларда Бекмырат байларың арына — ар, намысына — намыс, этмишине этмиш билен җогап бермэге Узугың өңүнде намысындан ант ичипдим — дийип, ёлуң үстүнде сакга дурды. Голтугындан гушагына гысдырылан наганы ловурдадып чыкарды-да, оңа середип: — Ахалда Нурмэммет дайым муны йигрими секиз саны окы билен «Чермегиңе гысдыр» дийип бермэнди. Ол «Еген, душманың өңүнде горкуп яяпламагын. Горкының аҗала хайры ёкдур. Өлмегин дийип билҗек дэл, өлсеңем, душмана арслан ялы атылып, мерт өлгүн. Эр йигидиң ады өленден соңам тутулар» дийип, шу сапанчаны берипди.

Эр йигитлер мени газаматдан чыкардылар. Эр йигитлер Бекмырат байың пулундан-да гүйчли болуп чык-

ды. Олар мени өлүмден гутарды. «Гөзяш дөкйән эҗизлериң гөзяшыны кепет» дийип, элиме ак пата нышаны ак яглык берип ёла салды. Ана эр йигитлериң эдйән иши. Инди мен нирә барян?

Мен элини берен, йүрегини берен, өзүни берен, мен дийип, аҗы өлүме баш гоян вепадар гызың өлүдигини-диридигини башгалардан сорап билмек үчин барян. Ягшы, соран адамым «Өлдүрдилер» дийәйсе, мен ынаныпбилеринми? Ёк, мен ынаныпбилмен. Ол өлмели дәл ахыры. Ол герек ахыры. Бейле нәзенин җенан бу дүнйәде өз гөзеллигини сарп этмән өлмели дәл ахыры. Ол бир йигидиң багты үчин йөрите ярадылан бир нәзенин ахыры. Ол хәзир мениң гөзүмиң өңүнде, шол суратыны бозман, дириҗе дур ахыры, йөне мен онуң билен гүррүңлешип билемок. Ёк, эгер-де мен аҗалың үстүне догры барян-да болсам, Узугың дирилигини өз гөзүм билен гөрмесем, йүрегим такат бермез. Тенде җаны сакланан болса боля; ол хорам болса, харам болса, мениң үчин шол Узук.

Белки, мени Бекмырат байлара баран бадыма танарлар?.. Ёк, ол ерде мени танаҗак адам ёкдур. Ахалда уршуң башагай вагтында-да, мен дашарык чыкан бадыма, полиция начальниги бир окда йыкыпдыр. Мен йүзин йыкылыпдырын. Шол халатда дайзаларым мени Бекмырат байлара гөркезмән, өе салып йыгнапдырлар. Барды-гелди таналайсамам, шу йигрими секиз окы ганыма ченәп сарп эдейин, онсоң өлсемем, йүрегимде арман галмаз» дийип, ёлдан совулды. Мургабың гырасына битен ок урсаң гечмез гүр тораңңылыгың ичине барып, артыкмач затларыны гойды. Дайзасының эден гайыш баглы гызылбаш чарыгы аягындады; силкме телпеги башында, гырмызы доны эгниндеди. Дайзасының арзылап эден кетени көйнек, кетени җалбарыны хем гейди-де, билини пугта гушап, ичинден ловурдап дуран яланач наганы гысдырды. Шол ерден ниредесиң Бекмырат байлар дийип, аягына бат берди.

* * *

Бекмырат бай газамат начальнигинден Бердини өлдүртмеги хайыш эдип гайдандан соң, онуң нетиҗесини билмек үчин ене Ашгабада барып гайдыпды. Шонда газамат начальниги эдил вадалашылышы ялы, Бердиниң башына сув гуйландыгыны хабар берип, Бекмы-

рат байы чәксиз бегендирипди. Бекмырат бай өзүниң иң китүвли душманларының биринден дынандыгына галаны алан ялы бегенип, өзүнде улы еңиллик дуюпды.

Хәзир Бекмырат бай өз тамында гарындашлары билен гөк чайың башында гүррүңлешип отырды. Ол эдйән гүррүңини бирден бөлди. Отуран ериндеп бойнуны узадып, дережеден серетди-де:

— Бир ят адам-а гечди велин, ит-гуш-а дегәймез-дә, бириңиз даш чыксаңыз нәдйә — дийди.

Отуранларың бири турҗак болуп гозгананда, ишик билен дес-деӊ, эгинлери терезиләп дуран узын бойлы йигит салам берип, ичерик гирди. Ичери гирен йигидиң нурбат угруна товлап гойберен шар гара муртлары арабы гочуң буйнузы ялы бурум-бурум болуп, гөзлерине гораг берип дурды. Ак йүзде ербе-ер яйлан гара гашларың безеги өзүндеди. Дурнуклы аграс середйән гөзлери акыл меканындан хабар берйәрди. Еңил гопмаян, аграс херекети барды. Бу йигит Бердиди. Берди ичерик гиренден, отуранларың гөзи дойды. Гадырлы саламлашып, отыра ер гөркездилер. Саглык-аманлык сорашансоңлар, Бекмырат бай:

— Ягшы йигит, нireден боларсыңыз? Угур хайыр бол-а. Нireден гелип, нирә барярсыңыз?— дийип сорады.

Берди:

— Ахалдан борун. Ахалдан гелип, Шордепә барян. Шо ерде уямыз болмалы. Ахалдан «Шоны бир гөрүп гайдайын» дийип чыкыпдым. Мары юрдуны биринҗи гөршүм. Шордепәниң ниредедигинем билемок, ёлуна-да белетлигим ёк. Яңы биринден сорадым. «Шордепе эп--эсли ер бардыр. Бу гиҗе шу обаларда бирииңкиде мыхман болуп, эртир гитмесең, аңсат дүшмез» дийди. Онсоң менем мыхман ер гөзләп доланайдым — дийип җогап берди.

Бекмырат бай:

— Ягшы эдйәсиңиз. Бу гиҗе шу ерде болуп гидерсиңиз. Шордепәниң ёлуна белет болмасаң, гиҗәң ичинде аңсат дүшмез. Бизиң Марымызда мүлк арасының ёлы көпленч чылшырымлы боля. Бир ёлдан көп ёл айрылып гидйә, ёгсам Шордепе шейле бир узак ерем дәлдир — диенде, дашардан: «Чө-өш!.. Бекмырат ба-ай!» дийип, бири гаты гыгырды.

Отуранларың бири:

— Сухан гатының сеси, саңа бир зыярат эдип гечмесе болмаз — дийди.

Бекмырат бай донуны ясгынҗак алып даш чыкды. Берди хәзир үйтгешик вака гарашды. «Сухан гаты ичерик гирен бадыиа, биринҗи окы оңа берейин, икинҗи окы Бекмырат бая берейин. Онсоң ким маңа якынлашса, галан окларам — шоңа» дийип, хәзир болуп отырды.

Сухан гатының: «Ханы бир чилим отласынлар-ла, чө-өш!» диен сеси ене эшидилди.

Бекмырат байың: «Ханы дүш-дә, эшеги даңсынлар. Тама гирели» диен сесини эшиденде, Берди усуллык билен голтугындакы нагана элини етирди.

Отуранлардан бири:

— Би Ахалың сувуның аз гелди-көп гелдиси ёк дийип эшидйәс. Мыдам бир чешме акып дуршы, асыл газысы-задам ёк дийййәлер. Шонусы-ха говы экен — дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

Берди:

— Хе, газысызлыгы яман дәл велин, сувы аз-да — дийди.

Ол хер нәче аркайынлыга салып геплесе-де, агыр вака гарашып отырды. Шол вагт онуң бармагы сапанчаның мәшесинде болса-да, сеси гарҗашман дуры чыкды. Дашарда чекилйән сурайы чилимиң пөкүрдиси эшидилди. Соңра Сухан гатының:

— Хай, Бекмырат бай, адамзат гапыл-да, шол газаматда ятан душман оглан юмрук ялыҗаклыгындан мениң элимде улалды. Шо зейилли болҗакдыгыны билен болсам, шо махал бокурдаҗыгындан гысып, дем бермән, ёк эдердим — дийип, хемишеки ярамсаклыгыны эденде, онуң сеси Бердиниң гулагына гелди. Бу сөзи өйде отырка, Узук хем эшитди. Онуң үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. «Вах... Берди хакында не яман гүррүң эдйә — дийип, гөзлерини бир нокада дикди.— Бар мыдарым Берди җан! Аятда диримикәң?» дийип пышырдап, гөзүнден боюр-боюр яш гойберди.

Бекмырат бай ичинден: «Сен бокурдагындан гысып ёк этмедигем болсаң, онуң җаныны җәхеннеме иберен тапылды» дийип пикир этди. Эмма муны аян этмеги ерликсиз хасап этди:

— Ай, адамзат болҗагыны өңүнден билмейә-де — дийди.

Сухан гаты кер билен геплешйән ялы, гыкылыклап:

— Газаматда ятҗак вагтыны гутарып, Мара бир гелсин бакалы. Онуң менде алгысы бардыр, гитҗек ери болмаз. Оны ямашгандан чопан тутарыс, онсоң шол ерде ёгуны чекәймели боларыс — дийип, элини булап гойберди.

Бу гүррүңлериң барысы тамда эшидилип дурды.

Сухан гаты ене:

— Чө-өш! Хай, бөкелек алсын җаныңы, харам эшег-эй! — дийип гыгырды.

Бекмырат бай:

— Ханы дүшүң-дә, эшеги даңсынлар — диенде, Сухан гатының:

— Дүшәйсегем боля — диен сесини эшидип, Берди бир еринден гозганды.

Шол халатда Сухан гатының эшеги бөкелекләп алып гөтерди. Сухан гатының: «Чө-өш! Бөкелек алан!» диен сеси дашлашды. Иң соңунда: «Ягшы онда, эшеги элтип, даңмасак болмады» диен сеси эшидилип галды.

Бөкелеклән эшек Сухан гатыны алып гитди. Шейлелик билен, хәзирки гарашылян улы вака аман совулды. Эмма Берди үчин вака энтек совулманды. Ол шу гиҗе Бекмырат байы өлдүрмеги йүрегине дүвүпди. Йөне онуң бу пикири баша бармады. Агшам эп-эсли гүррүңчиликден соңра Бекмырат бай чыкып гитди-де, соң доланып гелмеди. Ятылҗак вагты, адамлар дагашанда, бир яш йигит үч саны мыхмана тамда ер салып берип, өзи хем шол тамда ятды. Ол йигит: «Гиҗе даш чыкҗагың болса, мени оярың, итлер яман яракдыр» дийип табшырды.

Эртеси Берди уграп барярка, Узугы чала гөрүп галды. Эмма Узук Бердини гөрмеди. Обадан араны эп-эсли ачансоң, онуң өңүнден йүзи лопбуш, гысга бойлы гара аял чыкды. Берди оңа салам берип, душундан геченде, ол:

— Вий, дур-ла, җаным — дийип, Бердини саклады. Чиңерилип серетди-де:

— Хәъ, җаным, кетени гейип, «Ахаллыдырын» дийҗексиң велин, сен ахаллы дәлсиң. Мен сени танаян — дийди.

Берди Энекүтини салам бермезинден өң танады. Йөне танышлык бермән, гечип гитмек иследи. Хер задам болса, сөз гатып саклансоң:

— Танасаң танаянсыңайт — дийди.

Энекүти бирденем:

— Вах, җаным, Узукҗемал сениң сыратыңа гурбан. Узукҗемал ялы гелин илде бармы? Икиңиз бир-бириңизе гөр ненеңси мынасып! Йөне бу харам өлмүш Бекмырат байлар онуң багтыны гаралтды. Гапыларындакы чорудан яман саклаялар. Итиң арт аягындан сув ичирйәлер. Хор, хор, җаным. Хорам болса, шейле бир овадан, иймән-ичмән середип отурасың гелйә. Вах, җаным, ишанларда икиҗигиңизе ак пата берип гойберипдим. Шонда «Ики мынасыбы тапышдыраныма алла разы боландыр» дийипдим. Соң Бекмырат бай сени Ашгабатда газамада салдырыпдыр дийип эшиденимде, гиҗелер ятман агладым. Газаматдан чыкайыпсың-да, гөзүң айдың. Гой инди Бекмырат байың гөзи чыксын! Узукҗемалы шейле сакланлары үчин, итден бетер йигренйән. Мен сениң гелениңи Узукҗемала бушдуларын. Хол өвлүйәниң шыхының аялыдырын. Сен, җаным, огрын-догрын өвлүйә гелии дур. Мен ене сени Узукҗемал билен тапышдырын. Ол бизе өвлүйә айланмага хер чаршембеде, җумада гелйә. Вах-вах, онча мухаббетден соң, мунча айралыкдан соң Узукҗемал билен гөрүшмәни йүрегиң күйсәп дурандыр. Мен оңа дүшүнйән ахыры. Болмаса, бар-да өвлүйәде бираз салым гараш. Мен Узукҗемалы алып гелейин — дийип, ызыны үзмән геплэп гидиберди. Берди Энекүтиниң айдан сөзлерини айдышы ялы кабул этдими я-да дашы йылманан пис сөзлер дийип дүшүндими, бу ерде мәлим болмады. Йөне ховлукман:

— Дайза, айдан сөзлериңе таңры ялкасын. Мени Узугың халындан хабардар этдиң. Сенден гаты разы болдум. Эгер-де мени Узук билен тапышдырып билсең, мен оны хич ятдан чыкармаздым. Хәзир өвлүйәден даш гитмәнсиң, йөр, өвлүйә икимиз биле баралы. Маңа өвлүйәниң гапысыны ачып бер. Сен тә Узугы алып гелйәнчәң, мен шол ерден чыкман, худая налыш эдип, дога окап отурҗак — диенде, Энекүти бегенди. «Бу өвлүйәде дога окап отырка, Бекмырат байы үстүне алып гелерин. Ол мунуң билен шол ерде хаклашар. Соң менем сылагсыз гоймаз» диен пикир билен өвлүйә алып гелди. Өвлүйәниң гапысыны ачып, Бердини ичине гойберди. Өзи болса:

— Мен деррев Узукҗемалы алып гелейин — дийип, ызына доланҗак боланда, Берди оңа:

— Дур — дийди.

Энекүти аяк саклады.

Берди шахалары гурап гиден йылгына дакылан сансыз эсгилере середип:

— Шу ер өвлүйәми? — дийип сорады.

Энекүти:

— Бу гурбаны гитдигим өрән гүйчли өвлүйәдир. Холха, гурбаны гитдигим, Хатам шых аялы билен шехит болуп ятыр. Җума гиҗелери зарын-зарын налыш эдйә — дийип җогап берди.

Берди:

— Мен сениң нәхили хелейдигиңи гаты ягшы билйән. Сен «Мен Бердини гөрдүм дийип, бир ерде гүррүң этсем, шу өвлүйә мени дири ювутсын! О дүнъе-бу дүнъе йүзүм гара болсун!» дийип ант ич — дийди.

Энекүти горкусына Бердиниң айданыны үч гайра гайталады.

— Эгер-де шу өвлүйәден горкман, тоба эден болуп, мени шу төверекде гөрендигиңи бир ерде гүррүң эдәйсең, ынха, бу «өвлүйә» сениң тобаңы кабул этмез — дийип, Берди наганы ловурдадып, Энекүтиниң маңлайында гойды. Энекүти дуран еринде доңуп галды. Сонра наганы маңлайындан айрып,— Сен шу «сапанча өвлүйәниң» гүйчлүдигине, хич вагт тобаңы кабул этмеҗекдигине ынанямың? — дийип сорады.

Энекүти басык дил билен баззылдап, зордан:

— Бил-бил-йән — дийип айтды.

— Билйән болсаң, ядыңдан чыкарайҗы болмагын! — дийип, Берди чыкып гитди.

ӨВЛҮЙӘДЕН «ГУДРАТ»

Бекмырат байларың еңсесинден гечйән җардан гайрак бака кесе гиден сыргын экеранчылык мейданды. Илери тараплары болса үч-дөрт километрликде кесе сыргын сыркынлык шор мейдан болуп гидйәрди. Ынха шу шорлук мейданың бәри гырасыны сырып гечйән уллакан нобурдан сакасы алнан яп болса Бекмырат байлар билен нобурың арасындакы мейданы суварярды. Бекмырат байларың обасындан ёкарракда яңкы нобур билен ябың сепгидинде бир ярым хараба көне там мыдам гөзилгинч болуп гөрнүп дурярды. Бу тамың гапдалындакы пагса хаятың ичинде биген бир дүйп йылгын

кераматлы хасапланып, дегилмәнсоң, төверегиндәки агачлар ялы бейик өсүп гидипдир. Ол йылгының хер пүрүсайы дакылан бөлежик эсгилерден башга-да онуң башына дакылан бир ак мата элмыдама ыкжап дурярды. Бу тамың якын төверегинде оба-гара ёкды. Гапдалындан гечен вагтында, көпленч гум-гуклук болуп дурярды. Кәвагтлар болса тамың гапдалында әр-аялың башы кесилен агач ялы, доңңарылышып отураны-да гөзүңе илйәрди. Эгер яз вагтында ёлуң үстүнден дүшәйсе, өвлүйәниң көп йыллардан бәри яшап, эгрелишип отуран игделериниң башына гонуп отуран гарасарларың жыгылдысы тә душундан гечйәнчәң, үйн алышдырмазды. Эгер-де сенден тәлке тапып учайсалар, эдил гара булут ялы гүнүң өңүни тутуп, үстүңе сая салярды. Өвлүйәниң шыхы бир көпүклик ишсиз, элини говшурып отуран болса-да, «Игдәни гарасар иййәр-ов» дийип, еринден турса-да, бир кесек окламага ялтанарды.

Бу өвлүйә өңлер хер аннада, чаршенбеде гарры-гартаң, көр-шел аяллар барян болаймаса, шейле бир гелим-гидимли өвлүйә-де дәлди. Бирнәче гарры-гартаң адамлар, эртирде-агшамда ичери-дашары чыкан вагтларында — Халха, гурбаны гитдигим, өвлүйәниң байдагы ыкжап гөрүнйә — дийип, эллерини йүзлерине етирселер-де, кән гатнап дурмаздылар. Оңа гелен шыхлар өвлүйәниң гирдежисинден экленип билмән, харман гезселер-де, дайханлар аз-кем эмләп, ызындан:

— Бейдип йөрйәнчәңиз, харман ери сүпүриң, хакгулла йыгнаң, хәй, болуп йөршүңиз бар болсун, өвлүйәниң игдесини гарасара ийдирмән йыгнасаңызам-а сизи эклежек. Шоны йыгнаманам кын гөрүп, гарасара ийдирйәлер — дийип кәйинердилер.

Обада Баба заңңар диен бир вәши адам барды. Ол: «Бу сизиң өвлүйә дийип гатнап йөрениңиз Эпендиниң эшегини өлдүрип гөмүп — пирим — дийип, өвлүйә эден еримиш» дийип, гарры-гурты аяллара дегип, гахарларыны гетирерди. Баба заңңара — Ай, лакгылдап йөрен заңңардыр-да — дийип, гөвни етмейән адамлар хем ёк дәлди. Эмма ол гаты йити адамды. Бир тарапыны оюнлыга салып, гаты йити пикирлери окларды. Ол бу «хорматлы» өвлүйә хакында шейле гүрүң берерди:

— Атам пахырың гүррүң бермегине гөрә, обада бир овадан гелин бар экен. Сиз өзүңиз билйәсиңиз, бир гелин гаты овадан болуп, өзем догурмаса, оңа «Пери

гатандыр, пери гатан догмазмыш» диййәлер. Бу гелниң гайын энеси билен гайын атасы «Чагасы боланок» дийип, ховлугян болара чемели. Шол вагт атам пахырың түйс етишен җахыл вагтымыш. Аман җалай диен бир досты бармыш. Ол пери гатан гелне дашындан гөз гыздырып: «Хай, шу гелни-хә догурдайса болар вели...» дийип, янашмага ёл тапман, хыҗув эдер йөрер экени.

Шол дөвүрде шу өвлүйәниң йылгыны ёгнап, эп-эсли болан йылгынмыш, йөне энтек өвлүйәлиге етишмән экени. Ай, нәме обадан ачыгракда еке өсен йылгын болансоң, ким оны кесмәге йөрите гидйә. Эли палталы одун гөзләп йөрениң бири үстүнден төтәнден дүшүп кесәймесе, ёгнар гидер-дә нәме. Хава, Аман җалай гаты мекир йигит болупмыш. Серет оны, шол яңкы пери гатан гелни эле салмак максады билен шол еке өсен йылгыны өвлүйә этмек күйүне дүшйә. Бир гүн баря-да, онуң хер пүрүсайы эсги дакып гайдя. Соңам: «Шол еке йылгын гаты гүйчли өвлүйәмиш, пылан обада догман отуран аяллар шол йылгына япышып, гөврели болуп чагалапмыш, йөне ол ерик зыярата еке бармалымыш» дийип, ашаклыкдан мыш яйрадып гойберйә. Шол мышы яйратмакда атам пакырыңам көмеги болупдыр. Бу мыш яңкы пери гатан овадан гелниң гайын энесине-де барып етйә. Соң ол гелнини шол йылгына айланмага гатнадя. Гелин хер гүн барып, йылгының дашына айланып, онуң пүрүне эсги билен чилесини даңып гайтмага башлая. Ана шуҗагаз ерде, өзүңиз билйәсиңиз, Аман җалай-да яңкы пери гатан овадан гелне эсги билен йылгының пүрүне онуң чилесини даңмага көмеклешйә. Аман җалай чиләни даңансоң, ол чиләниң бошаҗак гуманы бармы. Шейлеликде, Аман җалайың көмеги билен овадан гелин «Йылгын өвлүйәден» гөврели болуп, огул догуря. Ана, ондан соң Аман җалайың «гудраты» сиңен йылгын өвлүйә боля. Яңкы пери гатан овадан гелниң гайын атасы агтыҗагы болансоң, «Бу бир шехит өлениң үстүне чыкан йылгындыр. Бу гаты гүйчли өвлүйә экен» дийип, онуң дашына үч пагса хаят айлая. Бу өвлүйә биринҗи гүйч берип гойберениң адыны дакҗак болсаң «Йылгын өвлүйә» диймән, «Аман җалай өвлүйә» диймек герек экени — диерди.

Бу йылгының дашына хаят салнансоң, кәр якман энтәп йөрен ялталардан шыхларам тапылды. Бу ерик ким шых болуп гелсе — Мениң ата-бабам яныл дуран

гызыл отдур — диййип гелер экен. Эмма өвлүйә гелйән догмазак аяллара Аман җалай ялы өзүниң «өвлүйәлик» гүйҗүни гөркезип билмедиклери бу өвлүйәде гарынларыны отарып билмән, тиз ёк болуп гидер экени. Шонуң үчин хем бу өвлүйәниң шыхсыз галян вагтлары-да аз болмандыр. Шыхларың шол гелип-гидип, чалшып дуршуна бир гүн «Өвлүйә Хатам шых диен бири гелипмиш, ата-бабасы яныпп дуран гызыл от болуп өтенмиш. Гочакларың, герчеклериң неслимиш. Аслы хоҗамыш» диййип чыкардылар. Хатам шых бу өвлүйә өңки гелип-гиден шыхлар ялы башарныксыз гарры-гурты хем дәлди. Бу, болайса, яшы яңы отуздан ашан йигитди. Мунуң абрайы өңки гелип-гиден шыхларыңкыдан үйтгешигрәк болды. Баба заңңар айтмышлайын, Хатам шыхың хем өвлүйәлик гүйҗи Аман җалайыңкыдан пес дәл болара чемели. Элбетде, бир зады бар болара огшая-да, гараз, Хатам шыхың дөврүнде өвлүйәниң гелим-гидими артды. Гөзи гызыл, майып-мүҗрүп, көр-шел, гарры-гуртуларың арасы билен «чиле дүшен» догмазак яш-юш аяллар хем аз гелмейәрди. Шол бармана бир бай адамың яшаҗык аялы Хатам шыхың аягына йыкылып, гарры әрине яшсоңы огул тапып берди. Ол адам, яшының соңунда бир огла йүзи дүшенине бегенип, өвлүйәниң башында улы той этди. Хатам шыхың маслахат бермеги билен ол бай оглунуң адына Өвлүйәгулы гойды. Хатам шыхың дөврүнде өвлүйәниң төверегиндәки обаларда башга-да Өвлүйәгулы ат дакылан огланҗыклар ёк дәлди. Йөне Өвлүйәгулы җанларың хеммесиниң бир тәсинҗе тараплары барды. Ол-да болса олар башга-башга обаларда-да болса, бир-бирлерине бирхили чалымдашдылар...

Кыныш бай-да шу өвлүйәден перзент хантамачылыгы билен Узугы мыдам зыярата иберйәрди. Эмма ким хайыр гөрсе-де, ким ногсан гөрсе-де, Узук бу өвлүйәден-де. Хатам шыхдан-да не хайыр гөрди, не—ногсан.

Баба заңңар Хатам шыха хер хили мыҗабатлар эдерди. Элбетде, эдилен мыҗабатлар чындыр-да. Бир гиҗе өвлүйәниң ичинде Хатам шых билен онуң хелейини бири өлдүрип гидипдир. Обаның адамлары оларың икисинем шол ерде җайладылар. Соңра яш соңунда бир огла йүзи дүшүп, өвлүйәде той эден бай адам обалардан пул йыгнап, Хатам шых билен аялының үстүне гүммез галдыртды.

Мундан соң өвлүйә эп-эсли вагт шыхсыз галды. Соң бир гүн «Өвлүйә Габак хожам диен бир шых гелипдир. Онуң ата-бабасы янып дуран отмуш. Аялы тебипмиш» диен сөз яйрады. Габак хожама биз өңден белет. Онуң тебип аялы Энекүтә онданам бетер белет, эмма халк олара белет дәл. Ол заманда дерт-бела көп, доктор көмеги ёк. Аптекалара гелип, дерман алманы башараноклар. Шейле ягдайда дерт-бела башына дүшен бичәрелер нәден нә боларка дийип, гараңкы ерден делалат ислейәрдилер. Гапыллык гараңкысында нәмә япышяндыкларыны билмейәрдилер. Энекүти, Габак хожам даты ялы кеззапларың алыны аңламан, зыярата гелйәрдилер.

Энекүти дузагы нирөде ненеңси гурмалыдыгыны билйәрди. Ол геленден, өвлүйәниң абрайыны гөтермәге башлады. «Хатам шых аялы билен шехит болупдыр. Гиҗелер гүммезинде от яня. Җума гиҗеси гүммезинден оваз эшидилйә» дийип чыкарды. Иле «гудрат» гөркезмек үчин Габак хожама гүммезлериң ики тарапындан габатма-габат эдип, ере гыратлап дешдирди. Ичинде бош күйзәниң агзыны дешиге габатлап гойды. Сәхелче ел турса, яңкы дешиклерден парран гечйән шемал, күйзә дүшүп, зарын гүңлеч сес билен хүңлейәрди. Җума гиҗеси өвлүйәде галан аяллар бар болса, Энекүти олары гүммезиң гапысына элтип, яңкы күйзәниң зарын сесини диңледерди. Бу сеси эшиден аяллар: «Вах, садагасы гитдигим, Хатам шых, нәхак өлүме боюн болман, зарынлап ятырмыка?» дийип яйданаклашардылар.

Ынха, Энекүтиниң шейле «оюнларындан» соңра Аман җалайың бина эдип гиден өвлүйәси бичак гүйчленди. Энекүтиниң абрайы артып, тотам эҗе болды. Өвлүйәниң гелим-гидими көпелди. Хер чаршенбеде кел-көр, шел, майып-мүҗрүп, гарры-гурты, «какын-силкинли» аялдан өвлүйәниң ишиги долуп галярды. Бир бөлеги Габак шыхың өвлүйә, пыгамбер, шейтан, ал-арвах хакындакы эртекисини диңлейән болса, бир бөлеги бейледе гыбат эдйәрди, ене бир топары өвлүйә айланярды. Габак ишаның аялы Энекүти тотам болса аялларың хер хайсысына бир эм эден болуп гойберйәрди.

Габак ишаның хер чаршенбеде берйән дога-тумарының, Энекүти тотамың эдйән эминиң аңырсы-бәрси ёкды.

Узугың орта яшан адамың икинҗи аялы болуп яшаяныны көп вагт гечипди. Эмма шу гүне ченли онуң машгаласы болмаярды. Аманмырадың ене бир аял алып, Узугы үчүң бири эдип гоймак хем максадында ёк дәлди. Эмма ол ене аял алса-да, өзи эрлик эдип, оглан атасы болмаҗагы мәлимди. Онуң аял алҗак болмагының себәби машгала үчин хем болман, диңе өзүниң шахсы кейпи-сапасы үчинди. Ол өзүнден несил өнмеҗекдигини билйәрди, себәби бир вагт доктора өзүни барладанда, врач оңа: «Сенден несил өнмез» дийип айдыпды.

— Аманмырат ене аял алса, мен үчүң бири боларын — дийип, Узук азаҗык-да пикирленмейәрди, чүнки Ахалдан гетирилели бәри, Аманмырат онуң билен сетанда-сейранда-да ара сакламаярды. Ол хатда өз гүнүси Тәчсолтан өләйсе-де, «Мен Аманмырадың еке аялы болуп галдым-ов» дийип бегенҗек дәлди. Узук Аманмыpады гөзи гөрмесе, шонча хошды. Торлы сувдан гарк этмән чыкаралы бәри, ол бирхили керах ялы болуп йөрди. Узук шу дүнйәде нәме үчин яшаяндыгыны хем билмейәрди. Гүлки ондан гөчүпди, иллериң гүлйән задының гүлкүнч ерини ол дуюп билмейәрди. Кыныш бай ондан перзент өнер дийип хантамады. Хакыкатдан хем, адам вагтында өзүнден перзент өнмесе ховлугяр. Илиң чагасы-да онуң йүрегинде нәче сөйги дөредйәр. Өз чагасыны эмдирип отуран эне гөвсүни соруп ятан баласының йүзүнден гөзүни айырман середйәр. Ол өз чагасының йүзүнде нәче мәхир, нәче сөйги гөрйәр! Серетдигиче, середеси гелйәр. Нәче серетсе, ол энәниң йүрегинде өз чагасына серхетсиз сөйги дөредйәр. Узугың йүрегини шейле чәксиз гүйчли сөйги-де гозгап билмейәрди, себәби онуң йүрегинде Бекмырат байларың топарына дөрән йигренч перзент сөйгүсинден хем гүйчли болуп, шейле өлчегсиз сөйгә-де онуң йүрегинде орун бермейәрди. Ол «Маңа Бекмырат байларың тохумындан дөрән чага герек дәл» диен дүшүнҗәни өз йүрегинде текрарлаярды. Сейидахмет ишанларда болуп, гөзи билен гөрен, гулагы билен эшиден затларындан соңра өвлүйәлериң «кераматлы» шыхларына-да ынанмаярды. «Шейле шыхларың болан өвлүйәлеринде кераматам эгленмез» диен дүшүнҗәни йүрегинде макуллаярды; ене-де даш дүшәййәндирин өйдүп, тоба-да эдйәрди. Ол иллер ялы, өвлүйә ыхлас билен япышып, перзент-де дилемейәрди; шыхларың-да сөзүни шейле

бир диңләп отурмаярды. Йөне Кыныш байың зарбына чыдаман, ил деңинде өвлүйә гатнан болуп йөрди.

Илки «Өвлүйә Габак хожам гелипмиш» дийип, оба гүррүң яйранда, ол ат Узуга таныш ялы болуп эшидилипди. Соңра «Онуң аялы Энекүти тебипмиш» дийип эшиденде, Габак хожамың кимдиги ядына дүшди. Бирвагт Сейидахмет ишаның хүжресиниң өңүнде онуң башыны эжесиниң уруп яранлыгы гөзүниң өңүне гелди. Йөне ол соңкы вакалардан бихабар болансоң, Энекүтиниң нененси Габак хожамың аялы болуп билжекдигине дүшүнип билмеди. Хер хили-де болса, олар өвлүйә геленден соңра, бир гезек барып гайтды. Шонда йүрегинде олара дөрән йигренч Узугы өвлүйәден йүз өвүрмәге межбур этди. Шейлеликде, Узугың өвлүйә гатнамасыны гояныңа эп-эсли вагт гечди.

Бир гүн Узук өйүнде отырка, Кыныш бай ичерик гирип, ич ишиге япланып дурды. Ол шол кесерилип дуршуна гөзүниң гытагы билен Узуга эп-эсли сын эдип дурды. Онуң йүрегинде Узуга дөрән йигренч бент алып дуран-да болса, Узугың уз-оваданлыгы оны кайыл этди. Ичинден: «Шундан ики саны ак гуш ялы басдашжа огул алып галмасам, ичимде арман галар. Худайым, ики саны өзүне меңзеш сурат ялы огул бер-дә!» дийип дилег этди. Ене шол хырсыз бакышыны бозман, гахарлы, азм билен:

— Нәме, өвлүйә гатнамаңы гойдуңмы? Я Габак хожама гөвнүетмезчилик эдйәмиң? Хатам шых яныпдуран өвлүйә болды. Жума гижелери налыш эдип ятыр. Я оны гулагың билен эшитмедиңми? Эшитмедик болсаң эшит. Перзент диле, ыхласыңы гүйчлендир, гөзяш билен огул диле. «Ыхласа — мырат» дийип эшитмәнмидиң? Энекүти тотама ичиңи гөркез, нәме эм буюрса эт. Индиден бу яна өвлүйәден галыжы болайма — дийип чыкып гитди. Гайдып гелйәркә: «Ики саны огул бир эдип бер бакалы, онсоң соңуны гөрерин» диен пикири келлесинде өврди.

Кыныш байың бу сөзүнден соңра Узук ене өвлүйә гатнамага башлады. Ол бир гүн баранда, өвлүйәде Энекүти билен Габак хожамдан башга хич ким ёк экени. Булар мүжүмеллигини эдип, Узугың дашына гечип башладылар. Энекүти шумрой лопбуш йүзүни бирхили үйтгедип, ал салмага дурды:

— Узукжемал жан, нәме болды саңа, шол бир гөрүн-

дин-де, доланып гара салмадың? Я сыркав дагы болдуңмы? — дийип, ал танапыны айлап гойберди.

Узук өзүниң ювашдан якымлы сеси билен:

— Ёк, сыркав-а боламок, бир гүн о болды, бир гүн бу болды, гелип билмедим-дә — дийип, Энекүтиниң сөзүниң райына угурдаш сөзледи.

— Бизи өйкелетдиң, нәме гелмейәсиң? Элти эҗең-ә «Гелсе геплешмен» диййәди велин, ене сизи гаты говы гөренсоң, геплешип отыр — дийип, Габак шых хем көсеже сакгалыны сыпашдырып, ашаклыкдан йити-йитиден середип, мүҗүмеллигине тутды.

Икинҗи тарапындан Энекүти тотам хем:

— Вий... хава-ла, ишан агасы, мен-ә Узукҗемал билен асылам геплешмен диййәдим. Йөне Узукҗемала «гызым» дийип, гаты говы гөремсоң, ене геплешмән отурып билмейән хемем шу овадан йүзлерине гөзүм дүшенде, асыл гөвнүм бахар ялы ачылып өтәгидйә — дийип, лопбуш йүзүниң дерини сүпүрди.

Узук Энекүтә Сейидахмет ишанларда белет болупды. Огулнәзигиң: «Горкмалыдыр, горкмалыдыр, Энекүтиден горкмалыдыр» диен сөзи хениз хем Узугың гулагында яңланып дурды. Шол себәпден Энекүти хайсы угурдан турса, шоңа угурдаш сөз тапярды. Ол аграс йүз билен башыны галдырман:

— Бейдиймәң, тотам эҗе. Менден хич зады яман гөрҗек болмаң. Инди өвлүйә мыдам гатнаҗак — дийип, яшмак астындан сөзледи.

Энекүти бу сөзлери билен Узуга алының йөремеҗегини билди. Онуң инче дамарларыны тапмак үчин башга ёлдан гопуп уграды. Габак шыхың йүзүне гарап, улудан бир демини алан болуп, ене сөзлемәге башлады.

— Ай, ишан агасы, сен бу затлардан бихабарсың. Мен бу гелни өңден танаян. Ай, боля-да, нәме этсе, шүкүр эдип отурмалы-да, башга алач ёк. Ынха, гөрүп отырсың, нәхили сурат ялы гелин. Аллахым бой-сыратдан, гөрк-гөрмекден, акыл-хушдан кем этмән, перилер сулхунда не нәзенин ярадыпдыр! Шейле эчилип, өз назарында ярадანына гөрә, ики бармак маңлаям берәйсе болмаямы?.. Гелинде багт ёк...—дийип хамсыган болды.

Габак хоҗам хем:

— Ай, боля-да, алланың өзи өз назарында ярадан болса, соңам гөзден салмаз, ягшы дилегде болуберсин — дийип, улудан демини алан болды.

Мужумеллер өзлериниң бу сөзлери билен Узуга яман тәсир этдилер. Хер хилем болса, Узук гөзүне яш гетирмән зордан сакланды.

Энекүти өзүниң пис пикири билен ене Узуга ал танапыны атмага башлады.

— Ишан агасы, сениң хабарың ёкдур. Шу гызы Бекмырат байлар сүйрәнде, ики тарапдан дава болуп, бу гелин Сейидахмет ишанлара дүшди. Шонда гызың өңден сөйшүп йөрен йигиди ишанлардан гелни Ахала алып гачып гитди. Ана, шонда мен булары өзүмжик ёла салып, ак пата берип гойбердим. Йигит йигит дагам дәл экен. Шу гүне ченли шол узын бойлы, эгинлери терезиләп дуран, ак йүзли, гара гөзли, гара гашлы, гарагөзелек йигит гөзүмиң өңүнде сурат ялы болуп дур-да. Шонда гөрдүм-де, «Икиси бири-бирине мынасып, икиси бир алманы дең бөлен ялы. Худайым, өз гулуңы шейле дең миессер эт-дә!» дийип, ёла салып гойбердим. Асыл, ишан агасы, бейле мынасыплары бир-биринден айырмага йүрек эдер ялы дәл. Ай, гелин багт гушун ганат какып ковды, тутуп билмеди... Атлар салып ковды, етип билмеди... Албай булап гондуран гушун тутдулар, үтдүлер, тора салдылар, тора дәл, зындана салдылар. Яңы дүнйәниң четинден инен гүл ялы йигит нәме гөрди? Дүнйәде хич зат гөрмеди. Хол газаматда ах уруп, арман чекип, сөвер ярыны ят эдип, гара гүнүң гахарына гарк болуп ятандыр — диенде, Узук сакланып билмеди. Гара гөзлеринде быыгтыяр тогаланышып дүшйән яш дамжаларыны гыңажының ужуна сүпүрип саклажак болды, башармады. Ики эли билен гыңажыны йүзүне берк гоюп, ичинден ажы-ажы аглады.

Энекүти Узуга алының йөрәндигини билди. Узугың инче дамарларының үстүнден дүшендигине ынанды. Соңра башга ёлдан туруп угряды:

— Гой, Узукжемал жан, аглама, мерт бол. Сениң багтыпеслигиңе менем көйүп йөрйән. Өвлүйә гатна, ыхлас билен япыш. Гөзяш билен огул диле. Ынха, оглуң болар, багтың оянар. Онсоң сени адамыңам халар, гайын энеңем халар — диенде, Узук:

— Ёк, маңа шуларың тохумындан болан оглам герек дәл, шу топарың ичинде берлен багтам герек дәл — дийди.

Энекүти өр-гөкден гелен болуп:

— Вай, бей дийме. Ынха, эншалла, оглуң болсун бакалы, үмрүгерсиң. Голтугыңда ак гузы ялы бәбек

ґерлип ятса, гүл йүзүне середип доюп билмерсиң. Ики гөзүни йүзүңден айырман, гөвсүңи сокҗаклап ятса, сениң гөвнүңдәки гам-губарлары сырып айрар. Якасыны кешделәп ак көйнек гейдирсиң. Ынха гөрсең, элиңде ак ґуш ялы ганат какып, бөкҗәп отуран ак бәбекдир — диенде, Узугың йүрегинде энәниң өз баласына болан энелик сөйгүси оянды. Ол гуҗагыны долдурып ятан өзүне чалымдаш ак бәбек гөвсүни соруп ятан ялы дуйды. Онуң йүрегинде чага болан эне мәхри шол халатда оянып, энчеме эссе артды. Ол чага серетдигиче середеси гелди. Багрына берк гысып, йүзүнден-гөзүнден өпеси гелди. Шол халатда ол чаганың атасының ким болмалыдыгы хушуна-да гелмеди. Хыялында огланлык дүнйәсине берлип, хемме зады унутды. Шол вагт Энекүти ал танапыны ахыркы максадына ченләп атып башлады:

— Узукҗемал җан, гөзүң айдың! Өтен агшам ишан агаң сен хакда бир оңат дүйш гөрүпдир. Индики җума гүни екеҗе өзүң гел, оңа ченли ишан агаң Юсуп пыгамбериң ёргут китабына середип, ёргудыны тапып гойсун. Ишан агаң билен эртирден «Өйкеледик» дийип отуранымызың себәби — шол. Ёгсам хий сенденем өйкеләп болармы? — дийип, Узугың йүрегине ховсала салды.

Узук гөзлерини элек-челек эдип, элини агзына тутды-да, ювашҗа сес билен:

— Вай, айтсаңызлаң, нәхили дүйш ол? — дийди.

Габак шых ювдуныпТ:

— Ёк, хәзир ёргудыны тапман, хич киме айтмак болмаз. Хениз элти эҗеңизе-де нәхили дүйшдүгини айдан дәлдирин. Йөне Сиз хакда оңат дүйш гөрендигими айтдым — дийип, Узугың башыны күлпете гойды.

Узук:

— Вай, маңа бир ягшылык болайса, аклыгыңызы етирин, ишан ага — дийип, өз йүрегинден «Майдарак шайларымың бирини берерин-дә» дийип гөвнүнден чыкарды. Эмма муҗумел шых Узугың «Аклыгыңызы етирерин, ишан ага» диен сөзүне өзүче дүшүнип, йүрегине кейп дүшүп, Узуга йити-йити серетмәге башлады.

Узук шыхың гопгунлы гөвнүнден бихабар, тәзеҗе ак яглыга дүвүлги бир гадак чемеси ганды:

— Алың, тотам эҗе — дийип узатды-да, ювашҗа сес билен йүзүни ашак салып,—Боля онда, мен көп отурмайын, гайдайын — дийип, еринден турҗак болды.

Тотам:

— Вий, гайдайжакмы эййэм, отур ахырым! Ханы, ишан агасы, Узукжемал гайтжак болса, пата ока — дийди.

Шых пата окап, омын эденден соң, Узук еринден галды-да:

— Тотам эже, мени өвлүйә айлаң. Ягшы, ишан ага, мен хәзир гайдайын, анна гүни хөкман гелерин. Хернә гайрат эдип, ёргудыны тапавериң. Өзүңиз хем дилегде болуң — дийип, йүзүне серетди велин, шыхың үстүнден сув гуйлан ялы болуп, зөвве еринден галды-да, голларыны овкалашдырып:

— Гидәйжекми, отуруң-да, өвлүйә гелениңизде, көпрәк отурарлар. Бу ерде хер бир эдилен гүррүңи перишделер диңләп, омын эдишип дурандырлар — дийди.

— Ай, ишан ага, бу гүн гайдайын, индики гелենимде, көпрәк отурарын — дийип, Узук Энекүти тотам билен өвлүйә айланмага чыкып гитди.

Шых ямашгандан Узугың йүзүни гөрмек үчин тамың айнасындан середип, герне-герне йүрегине уруп галды.

Тотам бирхаюкдан соң бурунларыны чекишдирип, гүлүмсирәп гелди-де:

— Узукжемал-а аклык үчин эп-эсли зат гөвнүнден чыкарандыр. «Дүйш ёржак болсаң, Юсуп пыгамбериң бүтин ёргут китабыны окамалы болар. Ишан агаң дүйш ёрмагы бойнуна алян дәлдир, йөне сен болансоң, бойнуна алайды» дийип гаты ынандырдым. Йөне сен инди өзүң бейлесини оңарсың-да. Чаңңадан аз бержек болса алаймагының — дийип, шыха гысмылжырап отурды.

Шыхың йүрегинде чаңңадан башга матлап барды. Мугт ийип-ичип ятан шыхың Узуга галан ышык гүйжи ятар ялы дәлди. Якынында гысмылжырап отуран элтиниң бойнундан гужаклап, Узуга болан ахмырыны элтиден чыкарды. Соңра Энекүтиниң йүзүне серетди-де:

— Инди биригүнүң гамыны иели. Узук биригүн гелер. Онуң өңүнде делил гоймак герек. Мениң ол гүнки айданым ядыңдамы? — дийип, элтиниң йүзүне йылгырды.

— Вий, хава, ядымда. Ёгсам болмаса, бу гүррүңлери Узугың янында гозгармыдым.

— Онда сен биригүн Узук гелмезинден озал, ол гүнки маслахат эдишимиз ялы, көне гуя гирип ятарсың. Мен Узук геленде, «Хол гуйының янына барың-да: — Худай-й! Пер-зент бер-жек-ми? — дийип, үч гезек гыгырың. Нәме сес эшитсеңиз, гелиң-де, маңа айдың»

диерин. Сен болсаң иң соңкы гыгыранда: «Берже-ек!» дийип гыгыргын.

— Ёк, гуя сен гирип ят. Мен Узуга нәдип гыгырмалыдыгыны салгы берейин. Онсоңам «Перзент бержекми?» дийип гыгырмасын. Онуң йүрегинде башга матлап бар. Ол өзүниң сөйгүлисини ятлап, яныл-көйүп йөрен ышгымезачдыр. «Максадыма етирҗекми?» дийип гыгырсын.

Әр-хелей икисини ода салян Узугың аклыгыды. Эмма бу ишде әр-хелей икисиниң аклык алмак ислеглери дүйплейин бир-бириниңкә гаршы, ягны Габак шых Узугың ыгтыярыны эле салмагың күйүндеди. Ынха шол максат билен хем көпден бәри пикирленип, пурсада гарашярды. Онуң гарашян пурсады болса җума гүни хелейиниң гуя гирип ятан вагты болмалыды. Оңа горә-де аялының: «Ёк, гуя сен гирип ят» диймеги билен хич разылашмады. Ахырым аялы әрини гуя гирип ятмага разы эдип билмән, өзи гуя гирип ятмага боюн болды.

Габак шыхың узак вагт гарашан җумасы-да гелди.

Гүн догды. Габак ишан Энекүтини элтип, гуя салды. Гүн гушлук болуп гызды гитди. Тотам —Хачан Узугың сеси чыкарка? —дийип, гуйының ичинде гүнорта ченли гөзүни петредип ятды.

Гүнортаның өң янында Узук:

— Саламалейк — дийип гапыдан гирди.

Габак шыхың йүреги гүрсүлдәп, сеси үйтгеди:

— Ах, аманмысыңыз, Узукҗемал — дийди.

Узук эйлесине-бейлесине гаранҗаклап, пессайҗак сес билен:

— Ханы тотам эҗе? — дийип сорады.

— Тотам эҗеңизем гелер, гечиң ёкарык, отурың, нәме бейдип дурсуңыз? —дийип, Габак шых хас ичгинсирәнсоң, Узук чекерәк, өвсамы, аял чоммалышыны эдип отурды.

Габак шых Узугың йүзүне гүлүмсирәп, йити-йити серетди-де:

— Дүйшүңизи-хә ёрдук. Мүбәрек бол-а, өрән оңат дүйш экени. Ыхлас билен йүрекден япышың бакалың, эншалла гудраты гүйчли өвлүйәдең хәзир гөз гөрәймезмикәңиз? Хәзир өвлүйәниң агзы ачык дурандыр. Барың-да, үч гезек дашындан айланып, аңырсындакы чиле агаҗың ашагындан үч гайра гечәгеде, өтүгиң үстүне мүнүп: «Худай-й!.. Максадыма етирҗекми-и?..» дийип, үч гезек зарынлап гыгырың. Сизиң сесиңизи пе-

ришделер эшидип: «Омын!» диерлер велин, аңры яныңдакы көне гуюдан бир оваз чыкар, нәхили оваз эшитсеңиз, горкман, гелиң-де, маңа айдың. Йүрегиңизде ягшы максат тутуң — диййип овсунҗырап, Узуга серетди.

Шых бу сөзлери айдандан, Узугың йүзи ак там болуп:

— Вах, ишан ага, мен-ә еке өзүм горкарын. Тотам эҗе билен гидәйсем нәдеркә? — диййип, яйданаклап еринден турды.

Шых:

— Ёк, еке өзүңиз гитмесеңиз болмаз, горкуп нәме бар? Хий өвлүйәден-де горкарлармы? Дүнйәде иң абадан ер өвлүйә болар — диенсоң, Узук чыкып гитди. Шыхың бар диенлерини эдип, өтүгиң үстүне чыкды-да: «Худай-й!.. Максадыма етирҗекми?» диййип, үч гезек гыгырды. Иң соңкы гыгыранда, онуң гулагына: «Етирҗе-ек» диен сес эшидилди. Узук ериң астындан чыкян ялы, ювашҗа, ысгынсыз овазы эшиденден, өзүни йитирди. Нененси-нененси боланлыгыны билмеди. Йүреги уруп, дуркы-дурмушы билен сандырамага башлады. Максадында нәме тутандыгыны хем шол халатда унутды. Узук шол ягдайда өзгерип, башга Узуга өврүлди. Горкяндыгыны, бегенйәндигини хем билмеди. Эмма бу халат узага чекмеди. Бирден хем ол ики эли билен өз якасындан эбшитләп берк тутды-да «Эй-вай!.. Гудраты гүйчли таңрым, сенден гулагыма оваз гелди. Билмедим, ерден чыкдымы, асмандан гелдими? Сенден гулагыма таныш сесе меңзеш бирхили оваз гелди!.. Оваз!.. Оваз!..» диййип гайталады-да, шол дуран еринден аягы ере дегмейән ялы болуп, гөни өйлерине тарап юмлугайды. Гидип баршына «оваз» сөзүни ызыны үзмән текрар этди.

Габак шых Узук хакда ойланян бет максадына етҗек болуп, сабырсыз гарашярды. Өйүнде аркайын отуруп билмән, зовзулдап ишикден гаршы середйәрди. Бирден хем Узугың дазырдап баряныны гөрүп: «Узукҗемал! Узукҗемал!» диййип чаларакдан гыгырды. Соңра ылгап, гапа чыкды-да, ене ики гайра «Узукҗемал!..» диййип гатырак гыгырды. Бу махал Узуга сес эшитдирмек аңсат дәлди. Ол хениз хем: «Алладан гулагыма сес гелди!» диййип гайталап барярды.

Узук араны ачды. Габак ишан көпден ойланып, этҗек болян бет максадындан даш дүшди. Ол йүрегине

уруп, Узугың ызындан середе-середе гөзүнден йитирди. «Арман, боз җерен элден гитди!» дийип, бәрсине долананда, лая яңы агнап чыкан доңза меңзеш шумрой аялының сыртарылып гелйәндигине гөзи дүшди.

Ол аңырдан геле-гелмәне:

— Ханы Узукҗемал ниреде? — дийди.

— Узукҗемал сениң сесиңи эшиден бадына, сапандан сыпан ялы болуп гитди. Биз-ә ызындан гыгырып, сесем етирип билмедик — дийип, шых еңсесини сыпады.

— А аклык? — дийип, Энекүти сүем бармагыны дишледи.

— Аклыгам шо болды, гөклүгем. Биз-ә бир тозан турзуп угранына гөрүп галдык.

— Вах-х! Горкузайдыкмыкак я мениң сесими танайдымыка?

— Ай, нәбилейин, горкуздыкмы-үркүздикми, өзи-хә гитди-дә. Бар, бейдип, гөрден чыкан ялы болуп дурмада, үст-башыңы какышдыр, бири геләймәкә.

Энекүти өе гирди. Габак шых гөзден йитен гөзелиң ызындан середип галды.

Узук шол алас-гопаслыгына гүр чөп-чаламлыгың арасындан гечйән инче ёл билен хайдап барярды. Бирден гапдалындан «Узук» дийлен сес эшидилен ялы болды. Эмма бейле башагайлыгында оңа үнс бермеди. Ики әдим этмәнкә, ене «Узук» дийлен сес онуң гулагына ачык эшидилди. Ол бу сеси ачык аңшырансоң-да, сес чыкан тарапа серетмән: «Мен бир бела учрадым» дийип, гайтам, чалт-чалт йөрәп гачмакчы болды.

Ол вагт сыркынлыгың ичинден бир йигит бөкүп чыкды. Бир элини узадып: «Узук!» дийип, ене чаларак сесленди. Шол халатың ичинде онуң башына йүзлерче ой-пикирлер гелип гечди: «Горкяндыр. Ёк, ол горкмаз. Бири гөрер өйдйәндир. Ёк, өлүмем болса, бейле бир сөз айтман гитмез. Башга адамдыр өйдйәндир. Мен өзүми билдирейин... — дийип, — Узум! Сен мени ненеңсилер гөрйәдиң? Инди болса бир сөз айтман, йүзүме-де серетмән, гидип барясың. Узук! Ягшыдан-ямандан бир сөз айдып гит! — дийип гыгырды.

Узук ызындан гыгырып галан адамының сесини бир таныш сесе меңзетсе-де, бу гүнки башагайлыгында онуң пикир-зехини ончаклы ишлемән, пикириниң бир ишлейән япы ховлугып тизрәк шу чөп-чаламлыкдан чыкмакды.

Ынха, шол максат билен-де ызындан гыгырып галан адамдан араны эп-эсли ачды.

Ене-де ол адам:

— Узум, газамадың ичинде ялңыз сени ятлап ятдым. Ашгабатдан гелелим бәри, максадым сениң дидарыңы гөрүп, халыңдан хабар алып гитмекди. Шол максадыма етҗек болуп дуран вагтымда-да, сен мени ол максадымдан даш дүшүрмек ислейәмин?! — диенде, Узугың гулагына «Ашгабат», «газамат» сөзлери илип, Бердидигини деррев билди.

— Вий-й! Берди-и!.. — дийип, гиң гуҗагыны ачып, ызына доланды.

Берди ылгап гелип, Узугы гуҗаклады. Узук Бердиниң гуҗагына етенден, онуң дүнйәси бахар паслына өврүлди. Бердиниң элинден берк тутуп:

— Берди җан, адам хич вагт нәумыт болмалы дәл экени. Гөрйәмиң, ене гөршәйдик. Шол Ахалда айрылышалымыз бәри, сени ялңыз отурып, ят эдип гелшимдир, йөне инди доланып гөршерин диен тамам ёкды. Ене гөрүшдик. Берди, алла бизи ялкады. Яңыҗа мен өвлүйәде максадымда көп затлар тутуп: «Алла, максадыма етирҗекми?» дийип гыгырдым. Билмедим, ериң астынданмы-үстүнденми «Етирҗек» диен сес гулагыма эшидилди. Шонда максадымда биринҗи тутан задым хем сениң билен гөршүп, ики агыз сөзлешмекди. Ынха ол максадыма эййәм етдим. Мениң максадымда көп затлар барды. Сениң билен гошулышып, өмүрлик яшамак-да барды. Инди ол максадымыза етерис — дийип, деми-демине етмән, өвлүйәде болан вакалары шатлык билен чалт-чалт айдып берди. Берди Узугы өзүниң мәхрем багрына басып, тешне сөйгүсини гандырып билмән отурышына гөзел гелниң гарлаваҗың ганаты ялы гыйма гашларыны бир сыпады-да, онуң яңакларындан тайлы гезек өпди. Шол халатда улудан бир демини аланыны өзи-де билмән галды. Узук өзүниң хумай ала гөзүни бир галдырып, Бердиниң йүзүне мәхрем серетди-де:

— Берди, нәме улудан демиңи алдың? Хәзир өлүм аты йүврүп гелсе-де, шу отурышыңы бозмагын —дийди.

Берди яңкы өвлүйәде болуп гечен вака, мегерем, Энекүтиниң алыдыр дийип чаклады. Шейле-де болса, сап йүрекли сада гелни сүйҗи умыда гарк эден арзув дерясының җошгунлы сувуны азаҗык-да сиңдирмек ислемеди. «Энекүтиниң бу алы Узугың пәк калбына өлчегсиз

ынанч, чәксиз шатлык салыпдыр. Гой бу шатлык, бу ынанч мунуң йүрегинде эгсилмән галсын. Бейле ынанжы өз калбында беслән ынсан өлмез, хер хили агыр гүнлерден баш алып чыкар» диен пикир билен:

— Узум, өвлүйәде сениң гулагыңа шейле сес гелен болса, шу гүнден шейләк нәумыт болмагын. Гелжек гүнүң хөвесинде болгун. Биз бир-биримизе гошулышарыс. Шол вагтда шу отурышымызы бозман отурмак бизе нәче ислесек, несип эдер — дийип, Берди Узугы голтугына берк гысды.

— Берди, сен газаматдан нәдип чыкдың?

— Узум, мен газаматдан ягшы ынсанларың көмеги билен чыкдым. Сонра дайымларда-да эп-эсли вагт гездим. Дайым мени гойбермежек болды. Диенлерини этмән гайтдым. Нәдейин-дә, Узум, шол бир вагт язлагда дессе гүл берип, мениң йүрегими алыпдың. Шонда мен сениң дессе гүлүңи гайдып беремде, сен мениң йүрегими гайтарман алып галыпдың. Шондан бәри мен ниреде-де болсам, йүрегим сениң ыгтыярында. Сенсиз маңа такат ёк.

— Берди, шу затларың хеммеси хем мениң шол өвлүйәде эден дилегимиң кабул болмагындандыр. Инди биз максадымыза етерис.

— Элбетде, шондандыр — дийип, Берди ене Энекүтиниң алның үстүни ачман, Узугың йүрегиндәки ынанжа гүйч берди.

— Узум, мен гижеде-гүндизде, хич вагт-да сени ядымдан чыкарып билмедим. «Сени Мара гетирип өлдүрендирлер» дийип, гайгы-хесрет астында галып, иеним бокурдагымдан гечмеди.

Ахалдан гелелим бәри, шу төверекде сени гөржек болуп, нәче азаплар чекдим, инди сени хем гөрдүм. Хәзир мен сениң билен отырын. Инди менде арман ёк — дийип, Узугы багрына басды. Бу ерде ачык ховада, чөп-чөрлериң горагында өпүшдилер-гучушдылар, чолашдылар-чырмашдылар, нәче йыллардан бәри ики тарапдан бент алан сөйги-арзувлар мисли алачалы яг ялы гатышды.

— Узум, сен йөне бир зада пайхас эдип йөргүн: мен бир йылдан боларммы, аңырда болармы, бәрде болармы, шу ерик геләйсем, еңсәңиздәки игдәң башына бир акжа яглыжак гысдырын. Шол игдәң башында акжа яглыгы гөреңде, шу отуран еримизе бир айланып гидерсиң.

— Берди, биз көп отурдык. Мен бу гүн гайдайын.

Эртир нахарың өң янында мен ене шу ерик гелип билсем гелерин — дийип, Узук еринден турды.

— Узум, саңа бир хош хабар сыздыржак. Олам болса мениң газаматда отурып диңлән сөзлериме гөрә, бир оңатчылык болмалы. Шол оңатчылыгын нетижесинде болса улы ил деңинде биз хем максадымыза етмели.

— Белки, худайдыр-да...

— Узум, бу хакда мениң саңа айтжак затларым аз дәл, йөне бизиң бу болуп отурышымыз гаты горкулы. Бизе узак гүррүңлешип отурмак болмаз. Нәче отурсак, шонча ховатыр гүйчленйә.

Йөне сени өлдүрмән гоянларына мениң акылым хайран болуп, шонуң аңырсына хич етип билмән отырын. Белки, бизиң багтымыз үчиндир.

— Ёк, Берди, белки, мениң саналгым долан дәлдир. Йөне бейле диричиликден өлен ягшыдыр! Ол хакда, Берди, мен саңа гүррүң бержек дәл. Гүррүн берсем, сениң гөвнүң бозулар. Шонуң үчинем мен өз башыма гелени гой өзүм герденим билен чекейин. Йөне мени өлдүрмейәнлериниң себәби: Бекмырат бай бир ерде, ериң гиңиндеми-дарындамы, бир уллакан гүрләпмиш: «Мен оны өлдүрмен, өлмез-гүлмез беласына дучар эдерин» дийип. Ана шол гепини гөгертжек болуп, эдил айдышы ялы, мени өлмез-гүлмез беласына дучар этди. Берди, биз көп отурдык. Мен бу гүн гайдайын. Эртир нахарың өң янында ене шу ере гелип гечерин — дийип, Узук еринден турды.

Бу душушыкдан соңра гысга вагт ичинде булар ене бирнәче гезек душушдылар. Нетижеде Узугыңкы «Мүң пыгамбере ялбарандан бир худая ялбар» диенлери болуп чыкды: ол Бердиден гөврели болды. Ай гечди-гүн гечди, вагты етип, бир огул болды. «Дөвлетли огул болсун, максат-мырадына етсин» диен ниет билен Кыныш бай оңа Дөвлетмырат дийип ат гойды.

ДӨНЕН ЙҮРЕК ДАШ БОЛАР

Огулныяз эже йүп боямага уссат болансоң, гелинлериниң докма йүпүни дүрли реңкде өзи бояп берерди. Онуң боян йүплеринден читим берлен халылар асла солмазды. Гайтам, аяк астында нәче депгиленсе, шонча-да реңк ачып, өвүшгини гүйчленерди. Бу ишде онуң якын маслахатдашы Оразсолтан эжеди. Огулныяз

эже: «Өкдәни өкде билмедигиң иманы болмаз, Оразсолтан» дийип, бояг ишинде ондан асгындыгыны боюн алар-ды. Оразсолтан эже хер вагт бояг ишине башланда: «Гара гөзлеринден айландыгым Узук җан бир чогмак йүпи боягдан чекип алагада, сыкып, бир серерди-де, я—Болупдыр—диерди, я-да—Энтек доюшмандыр, ятсын—диерди. Айдан сөзүниң хатасы болмазды. Чепер эллери ишлемеди, йити зехини өсмеди, ләлелер ачан эллери чоры элине дөнди» дийип, бетбагт гызыны иш башында ятларды. Бу гүн хем ол Огулныяз эже билен йүп бояп отырка, Узук хакда шол довам ятлаян сөзүни гайталады. Шол вагт еңсесинде бири:

— Салавмалейким — дийди.

Салам берене илки билен Огулныяз эжәниң гөзи дүшди.

Ол:

— Алейким — дийди-де,— Вай, Берди җан, аман-саг гелдиңми? — дийип гуҗаклады. Шатлыгына гөзүне яш айлап айрылды. Ызындан Оразсолтан эже гуҗаклап, узак вагт гойбермеди. Ол Бердини гөренде, дерди тәзеленип, гызы шу гүн сүйрелен ялы болды. Узугы Бердә берип, ики тараплайын мынасып сөйгини бир-бирине гатмак арзувы хәзир вейрана дөнен ялы болды. Икинҗи бир тарапдан, Бердиниң газаматдан аман-саг чыкып гелмеги онуң гамгын йүрегинден учуп гиден шатлык гушуны тәзеден гондурды. Ики гаррының ачык гөвүнден, мәхрем йүрекден гаршылайышларыны гөренде, Бердиниң гөвүн гушы шатлык әлеминде ганат какмага башлады.

Огулныяз эже адалатсызлыга забун гахарлы, догручыл, ачык гөвүнли, юмшак йүрекли, пәхим-пайхаслы, хоштап аялды. Ол Оразсолтан эжәни кемситмеҗек болуп, Бердини өз өйүне алып бармады. Дуран еринде вагтыхошлук билен гелинлерине:

— Барың, Оразсолтаның өйүне халы дүшек язың. Екеҗе кече дүшәймәң. Гылычлы җан, бар, ол гоюнларың иң говусыны дамакла. Бу гүн Оразсолтаның той гүнүдир — дийип, еди оглуң энеси йигримиден артык агтыгың энеси дөвлетли аял дуран еринде хөкүм этди. Өз небересиниң ичинде Огулныяз эжәниң хөкүми рованды. Огул-гызларындан башлап, гелинлерине ченли онуң бир диенини ики этмәге хәзирдилер. Огулныяз: «Еди саны дирек ялы даянып дуран огулларым, санҗак ялы

дик дуруп хызмат эдйән гелинлерим бар, агтык-човлукларым бар. Шондан башга дүнйәлик дөвлети маңа герек дәл» дийип, өз гүнүнден вагты хош, шадыянды. Бердиниң гелмегине айратын-да шадыян болуп, Оразсолтан эҗәниң өйүне алып барды. Огулныяз эҗе — Берди бир туссагдан чыкып гелен гөвнүярым етим огландыр. Шу гүн тоюны той ялы эдип, гөвнүни галкдырың — дийип, огланларына, гелинлерине табшырды.

Берди бирхили чекинен ялы болуп:

— Мениң геленим үчин, шагалаң-шугалаң этҗек болмаң. Гайтам, нәче гизлинрәк саклап билсеңиз саклаң, себәби дийсеңиз, газаматдан мени хөкүмет гойбермеди. Шол ердәки бирнәче ягшы ынсанлар бир ёл билен гачырып гойбердилер. Оңа гөрә-де мен бирнәче вагт гачгаграк, гизлинрәк гезмели боларын. Соңам ягдай нәмәни гөркезйә, гөрмек герек-дә—дийди.

Бердини тама алып бардылар. Ол агшам гиҗе ченли башындан гечирен шумлукларыны гүррүң берип отурды. Газаматда болян ишлери эшидип, диңлейҗилериң акыллары хайран болды. Аяллар якаларыны берк тутуп: «Тоба, тоба!» дийишдилер. Соңра Огулныяз эҗе Бердә маслахат бермәге башлады:

— Берди җан, гечени гечди бил. Гелҗекден алла сакласын. Ынха, огланларымың хеммеси отыр, шулары гара багрымы ган эдип етишдирендирин. Бу баш хорлугам гөрди, харлыгам, зарлыгам. Инди, худая шүкүр, огланларым етишди, хеммеси башыма гелмедик ялы болуп гечди-гитди. Огулдан дойдугым ёкдур. Сенем огулларымың бири ялы бол-да, гезибер шү ерде.

Шол уруш башлалы бәри, салгыдың ызы кесилмән гелип дуршудыр. Галла болса йыл гечдигине галып баря. Шү галып гидип баршына галла иле басым якасыны танатҗак. Галла тарапымыз кем болмасын. Шү йыл огланларың агыр газа яраҗаклары нобурың газысына чыкялар. Сенем огланларың арасы билен единҗи болуп чыкарсың, саглык билен хер хайсыңыз бир чәк алып чыкып билсеңиз, язгын гойберселер, еди нобат сувуңыз болар, бүкдүрме гойберселер, үч ярым нобат сувуңыз болар. Аман-саг сувуңыза гөрә бугдай сепинәгеде, оруп-йыгып биләйсеңиз, несип болса, шу бир-ики йылың ичинде сенем өзүмҗик өйәрин — диенде, Берди йүзүни ашак салды. Эмма ягшыдан-ямандан бир сөз айтмады. — Хава, ынха Дурды җанам сиз билен экиншәрик гирер.

Түвслеме, көп гөрмесин, секиз адам болянсыңыз. Гылычлы җан болса арабасы билен шол сув машынлара яг чекйә, гой ол шол ишинде гезиберсин. Гылычлы җан молла оглумыздыр. Муны гаты агыр ише буюрмалың — дийип, Огулныяз эҗе йылгырды.

Гылычлы:

— Молланам мен болсам, билмедим-дә... — дийди.

— Вий, җаным, моллачылык эдйәнлериң сапагы сениңкиден ёкарымы нәме?

— Сапага середен-дә, бу моллаларың бир топары мениң өңүмде чөке дүшмелидир.

Бу гүррүң шунуң билен гутарды. Берди Огулныяз эҗәниң огланлары билен нобурың газысына гирмек хакында хич зат айтмады.

Эртеси Огулныяз эҗе Берди билен икичәк отурып гүррүң этди:

— Берди җан, сенем дүнйә багтсыз гелен огул дәл экениң. Бекмырат байың элинден дири сыпдың. Газаматдан аман-саг чыкдың. Шү затлар дөвлетлилигиң нышаныдыр. Инди, җаным, «Энем ёк-атам ёк, доган-гарындашым ёк» дийип, бир-де кемсинҗек болмагын—дийип, Огулныяз эҗе сөзүни кесди. Бираз пикирленип, улудан бир демини алды-да, ене сөзе башлады. — Хава-да, җаным, ятламасаңам боланок, ятламаз ялам болмады-да. Бир алланәме ерине дүшәйҗек ишди. Узук җаны ятдан чыкармандыгыңам билйән. Ол йөне йигидиң багты үчин дөрән бир машгалады. Икиңизем бир-бириңизе мынасыпдыңыз, йөне сизиң ол сөйгиңизиң чилледен тов алан үзүлмез өркүни Бекмырат байлар гырды. Гөзел сөйгини вейран этдилер, аҗап максады бербат этдилер..., дилбер гызың дилини кесип, лал этдилер... — дийип башыны яйкады. Улудан бир демини алып, юмшаклык билен Бердә гөвүнлик берип башлады:

— Берди җан, сен газаматдан аман-эсен чыкып гелдиң, шү гүн кейпи көк, шәхдачык болуп отурмалы велин, мениң гөвнүме болмаса, бирхили эгниң салык, салың говшак гөрүнйәсиң. Оңа-да мен дүшүнйән. Узук ялы сүлгүн гушун учуран йигит мыдам арманда болар. Йөне нәтҗек-дә, өлениң ызында өлмек болямы нәме... Несип болса, мен сени шү бир-ики йылың ичинде, орларын-чапыларын, өйәрин. Онсоң йүрегиң бирнеме баслышар — дийди.

Берди башыны яйкап:

— Ёк, Огулныяз эже, бу йүрек баслышар ялы болан дәлдир... — дийип, демини сожап алды. Гарөрт болуп дуран йүзүни ерден галдырман, Огулныяз эжә йүрек дердини айдып башлады. — Огулныяз эже, мениң дүнйәде эне мәхрини сиңдирен мәхрибаным сен. Сенден гизлин сырым ёк. Гүррүңимиң ичинде айыбрак ерем болса, айып гөрмән диңләрсиң.

Хемише Оразсолтан эжәниң отсуз-ожаксыз, ёргансыз-душексиз гарып күлбеси маңа шейле гымматлыды. Мен оны хич бир патышаның тагтына берҗек дәлдим, себәби ол гарып өйүң ичиндәки огланлыкдан мәхрими алан гыз мениң үчин дүнйә малындан гымматды. Өе гирен вагтымда, шол мәхрем гыз йылгырып баканда, мениң дүнйәм долуп галяды.

Ана, шейле бир вагтда ышкың хөвеси, елмая кимин, мени аркасына алып, шол чөлден салымыны бермән гетирди. Гелип душен ерим болса Оразсолтан эжәниң эгсилмез хазынадан зыят дөвлетли гапысыды. Мен Узугың мылайым йылгырышлы бир бакышына тиз серетҗек болуп: «Худайым, өйде бар болайбилсейдир» диен арзув билен гапыны итдим... Өй долы ышк-сөйгиниң ерине айралык голун берди. Шол халатда айралык авусы сүңңүмден өтүп, йүрегиме етди. Гарып өйде гарып галан мәхрибан гызың энеси сөйгүден хабар бермән, гара гөзлеринден зәхерден ажы яшларыны дөкмек билен: «Айралык!.. Дат, айралык!..» диен нышаны билдирди. Ынха, шү ерде мен йүрегим икидир өйтдүм. Ышкдан долы йүрегими Узук өзи билен алып гидендир өйтдүм. Онуң еринде от-ялындан, зәхри-закгундан, намыс-ардан, гайгы-хесретден долы йүрек гоюп гидендир өйтдүм. Өңки ышк-сөйгүден долы өй мени габыр ялы гысмага башлады. Йүрегимде көпден месген тутуп, хекем баглан сөйги гушы шол гызың гиден угруна перваз уруп, ганат какып учды гитди... Ана, шондан менем өз сөйгүлимден галман, онуң, гызың янына бардым. Шол ерде Узук билен Ахала гачып гитҗек болуп отыркак, онуң гөзлериниң өңүнден тогаланышып гачан яш дамҗаларыны гөрдүм. Мен ол монҗук-монҗук тогаланышып душйән яш дамҗаларының зәхерден ажыдыгына душүндим. «Аглама, Узук» дийип, йүзүни күкрегимиң үстүнде гоюп, янык йүрегими ысгатдым. Ол мениң көйүк йүрегимиң ысыны алып: «Берди, мен яндым, мен туташдым... Мени чише дири дүзүп, көз үстүне гойдулар... Инди мен ненең эде-

йин, налач эдейин? Мени нәтдилер?! Шундан соң белент шаха эл узатмак маңа услыпмыдыр?! Ёк!.. Ёк!.. Мениңки болмады!!!» диййип, аягымың үстүне гуйлукып дүшди. Мен шол вагт башыма кыямат инендир өйтдүм. Мен Узугың айдянына дүшүндим, йөне онуң йүрегинде янан оды сөндүрмәге алач тапмадым. Ол бетбагт, эҗиз, бичәре гыз мениң гөзүме гара лая батан гүл япрагы ялы болуп гөрүнди. Онуң перишан халы мени якды-яндырды, өңки оянан сөйгими энчеме эссе гүйчлендирди. Шонда мен өз сөзлерим билен онуң сынык йүрегине теселли берҗек болуп: «Узум, гой, аглама, мен Бекмырат байларың арына — ар, намысына — намыс, этмишине этмиш билен җогап берҗекдигиме сениң өңүнде намысымдан ант ичйән» диййип, ымашгандан голтугыма гысдым. Эмма шертиме пушайманым ёкдур. Мен гечмишимде нәмә разы болян болсам, илки билен, шол шерти эдендигиме разыдырын — диййип, Берди сөзүни кесди. Бираз салым ойланып, ене сөзе башлады:

— Душманың еке Бекмырат бай болса, ене эл-хал ягшы, йөне онуң хөкүмети бардыр. Ол этҗегини хөкүмете аркасыны даяп эдер. Сен өзүң айтдың ахыры: «Мырат аганы Бекмырат байлар өлдүрени үчин, улы ил болуп, олара сүйт этдирип билмедик. Дурды атасының ганыны аланы үчин, хөкүмет оны идейә» диййип. Бу ерде адыллык тапаймак аңсат дәлдир — диенде, Огулныяз эҗе:

— Ягшы, хөкүмет идесе, олары идейә-дә, сени газамада басды, оңат адамлар сени чыкарып гойберипдир, бесдир-дә. Белки, инди идемәеди-дә... — дийди.

Берди башыны яйкап:

— Ёк, Огулныяз эҗе, эдилен гүррүң шу ерде галсын, Бекмырат байы шәхерде баярларың голдышлары ялы, биз кимин хорланан гарыплары хем орс ишчилери голдаяр экенлер. Мен газаматдан ишчилериң голдамагы билен чыкып гайтдым. Олар мени газаматдан гачырып, элиме хат берип гойбердилер. Хәзир мениң Мары шәхеринде ишчилерден достларым бар. Мени газаматда өлдүрҗек экенлер. Мениң җаныма тетәрик болан хем орс ишчилери болды. Ол себәпден хөкүмет мени идәр. Онсоңам, Огулныяз эҗе, шәхерде мениң ишчи достларым менден: «Ниреде яшаясың?» диййип соранларында, мен олара: «Инди мениң месгеним чөл болар» диййип айдыпдым. Худайдан гайтсын, сизиң хоссарчылыгыңыз билен

мен бир тарапымы бош тутуп, обада-да яшабилэйжек ялы гөрйэн, йөне ёкарык атылан үч ашыгың ненеңси гопжакдыгыны ере дүшмезден өң билмек болмая. Мениң хем ыкбалымың ёкары атылан үч ашыгы хениз ховада. Ере дүшмезден, ненеңси гопжакдыгыны айтмак кын. Сен мени «Өйэрин» диййэсиң, мениң бу говгалы башымда өйүң-де пикири ёк, өйленмегиң-де. Ынха, несип болса, бир ат билен бир яраг эдинип билсем, шол маңа боля. Сенден гизлин гүррүңим ёк. Онсоң мен Бекмырат байың дулунда отуран гызыны улы иле гөз эдип сүйремесем, мениң орнундан гобсунан йүрегим хич вагт ерине гелмез — диенде, Огулныяз эже чалажадан пышырдап:

— Вай, онуң улы гызы бармыка? — дийип сорады.

Берди:

— Бар. Эдил бишен вахарман ялы тарсылдап дуран гызы бар — дийип, Огулныяз эжэниң йүзүне серетди.

Огулныяз эже ене якын сүйшүп:

— Вай, сен онуң етишен гызының бардыгыны нирeден билдиң? — дийип, чалажадан пышырдады.

Берди:

— Узук айтды — диенден:

— Вай, сен Узугы нирeде гөрдүң? — дийип, Огулныяз эже Бердиден ики эли билен япышды.

Берди хырчыны дишлэп, бир башыны яйкады-да:

— Ай, Огулныяз эже, Узук хакында сөзлесем, сөзүм кэн — дийди. Соңра Бекмырат байларда бир гиже ятандыгыны, Узук билен душушандыгыны гүррүң берди.

Огулныяз эже Бердиниң гүррүңини диңлэп:

— Берди жан, гаты горкулы оюнлар эдйэсиң. Индиден бейлэк Бекмырат байлара бараймагын, йөне онуң бейле етишен гызы бар болса, сыпдырмалы дэл. Сен шу ерик бир алып гелип билсең, шарт-шурт ника гыярыс. Ана, онсоң шол Бекмырат байың этмишине этмиш билен жогап бердигиң болар. Гой, өзи-де датсын, илиң дулунда отуран машгаласыны сүйрэп экитмек ажымыка-сүйжүмикэ? Биз бир ника гыямызсоң, Бекмырат баям эр болса, топуны сүйрэп гелиберсин шу ерик. Бизем гөрерис. Онсоңам олар ялы байың гызы гелниң болса, нэме арманың бар? — диенде, Берди башыны яйкап:

— Ёк, Огулныяз эже, ол айдяның болмаз — дийди.

Огулныяз эже:

— Нәме болман? Бекмырат ялы адамың гызы гелниң бор-да, онуңам болмазы бормы, гатам бор — дийип, Бердиниң йүзүне серетди. Шол халатда ол Бердиниң өрт ялы гаралан гамгын йүзүнде бирхили аламат гөрүп говшашды.

— Нәме, Берди жан, «Болмаз» диййәсиң? — дийип, ювашлык билен сорады.

Берди шол отурышындан сарсман:

— Бизиң чөллеримизде бир азашсан, ызыны тапмак кын боля. Көпленч азашанлар ёлуң ниредедигини билмән, бир ерде гума баслыгып галя. Эмма дурмушда азашанлара ызыны тапмак я-да бир ёл тапмак ондан хем кын боля. Ынха, мен-де дурмушда азашаның бири, йөне мен дурмушда азашмадым, мени азашдырдылар. Мени шейле бир ёла салдылар, даш-төверегими гаракчы алды. Инди шу найза ченешип дуран гаракчыларың арасында мен өзүми йитирмели дәл, максадымдан дәнмели дәл, озал эден шертими ювутмалы дәл. Догры, ынсан баласында максат көп боля. Мениңем максадым аз дәл. Мен газаматда ятыркам, көп гүррүңлер диңледим. Шол гүррүң берен адамлар-да менде бирхили максат дөретди, йөне ол максада хениз өзүмем оңат дүшүнип билемок, ол хакда бу ерде гүррүңем этжек дәл. Мениң эдйән гүррүңим шол газамада дүшмезимден озал дөрән максадым хакда. Мен шол вагт Узугың өңүнде намысымдан ант ичен болсам, Бекмырат байың гызыны сүйремек билен, шол шертими гөгердерин — диенде, Огулныяз эже:

— Вах, жаным, Бекмырат байың гызыны сүйрәп, өзүң алып отурыберсең, шол арыңа — ар, намысыңа — намыс, этмишине этмиш болар — дийип, Бердиниң чигнинден тутды.

Берди улудан демини алып:

— Ёк, Огулныяз эже, Узугың мениң йүрегиме гоюп гиден мәхри шу гүне ченли азажык-да эгсиленок — дийди. — Мен зерарлы Узугың гара гөзлерине ажы яшың чайылмагына хич бир вагтда разы болман. Бекмырат байың гызы ховзы Көвсер сувуна ювлуп, аршы-күрсиң үстүнде яг ийип, йүпек гейип отуран женнетиң хүйрем болса, оны мен Узугың кесип ташлан дырнагыча-да гөрмейән. Оны алып, Узугың гөзүне яш чайып билмен. Мениң гөзүме ол Узугың гөзүнден ере дамып, сиңип гиден бир дамжа яша-да арзамая. Йөне мен оңа эл уруп, Бекмы-

рат байдан арымы арын-да, ене өйлерине элтип ташларын. Онда-да ичим совамаз — дийип, йүзүни ашак салды. Ене агыр ой-пикире батды.

— Олар ялы болса, Дурда алып бермек герек.

Берди аграс сес билен:

— Оны мен билмедим. Дурды разы болса, болар — дийип, ене өңки пикирине гитди.

Огулныяз эҗе-де эп-эсли вагт сөзлемеди. Соңра:

— Берди җан, нәме пикир этдиң? — дийип сөз гатды.

Берди башыны ашак-ёкары атып, улудан бир демини алды-да:

— Ай, «Барыны гөрмәге башым эсен болсун» дийипдирлер — дийди. — Хемме затдан бихабар бир гүмра башым барды. Эмма мениң ол гүмра башымы агыр сөвдалара гатдылар. Инди бу баш көп вакалары гечирмели болды. Ким билйә, онуң язгыдында нәме бар?

ГИҢДЕН ГУРЛАН ДУЗАК

Үч йылдан бәри довам эдип гелйән он дөрдүнҗи йылың дүнйә уршы халкың барыны-ёгуны ювудып, ач-ялаңач гоюпды. Ызы үзүлмән гелйән дүрли салгытларың өңүнде дуруп билмән, хар дүшен халкың наласы асмана гөтерилйәрди. Йылың-йылына басмарлап, сүйшүп гелйән ховпдан эҗизлейән башагай илат ер-сувуны бежерип экип билмәнсоң, хасыл хем кем-кемден пессайлап гелйәрди. Хемишелер белли бир тертипде, белли бир вагтда гелйән салгытлары халк билип, өңүнден тайярлык гөрерди. Хер ким орлуп-чапылып, өз вагтында үзҗек боларды. Соңкы йылларда ол дүзгүнлер йитди. Ызы кесилмән ягып дуран салгытлар, чекилмән узап дуран эллер, «Салгыт бериң, тиз бериң» дийип, довам яңланып дуран сеслер халк көпчүлигиниң халыс дегнасына дегди. Халкда не гүйч галды, не — кувват, не-де — чыдам. Дүзгүн-тертип булашды. Хер илатың ичинде арчынлар, эминлер, пощулар өз тертибини дүзди. Олар хер кимден пул алып, ики бармак петек берип гитдилер. Бүтин халкың өйүнден пул чыкып, ерине петек гирмәге башлады. Кимиң дүшегиниң этегини агтарсаң, гума булашып ятан сансыз петеклерден башга зада гөзүң дүшмезди. Ким билйәр, ол петеклер нireден гелйәр? Ким билйәр, халкың гара дерине гатышып, сүңңүни сызып чыкан ахыркы көпүклери нирә гидйәр? Ол көпүклер хө-

күмете барып етйәрми я-да обаның арчынының, эмининиң, пощусының кисесине гирип галярмы? Надан халк бу затлардан бихабарды.

Ол деврүң өңе дүшүп хөңкүлдешйәнлери, арчындан башлап, эмин, судья, пощуларына ченли ченден-чакдан чыкды. Халкы таламакда оларда өлчег галмады. Алып билселер, аллаларыны гарамадылар. Арчынлар шол девүрде хич бир девүрдәки ялы баям болмадылар, шөхратлам. Олар пулуң нireден гелип, нирә гидйәндигини билмедилер, гөзлери гызарып, гудузлан ите дөндүлер. Гөрен ерлеринде: «Салгыдыңы бер!» дийип, якалабермәни хич затча гөрмедилер. «Иң говусы — гөрүнмезлик» дийип, көпүң үйшен ерине барып билмән йөрен гарыпларың саны хем гүн-гүнден артярды. Телпек салгыды геленде, арчынлар өз илатының ичиндәки гарав гайтмаҗак гарыпларың башындакы телпеклери оңат болса, базарда-шәхерде сыпырып алыбермекден хем гайтмадылар. Шейле затлардан инлери без болан гарып-пукаралар орлуп-чапылып, хөвес билен геймек үчин эдинен телпеклерини тоя-томаша-да гейип чыкмага чекиндилер. Телпек салгыдыны илатың башындан сыпырып алан телпеклери билен үзүп, соңра ене телпек салгыдына дийип, илатдан пул йыгнап, өз җүбүлерине урян арчынлар-да аз дәлди. Ол девүрде шулар ялы канунсыз эдилйән ишлер ченден-чакдан ашыпды. Ябы салгыдында-да алнан хернә орта дайханыңкы, гарыбыңкы болды.

Байлар болса оңат ат-алашаларыны гизләп, араба гошян гарры ябыларыны мүнүп барярдылар. Гарры араба ябыларыны хөкүмет алмаярды. Байлардан «Нәме атыңы-алашаңы мүнүп гелмәнсиң?» дийип сораян адам-да ёкды. Халкдан алян ябыларыны хөкүмет урушдан өңки йылларда гойлан арзан баха билен алярды. Ябы алынян девүрде болса пулуң хүммети гачыпды. Шейлеликде, хөкүмет халкдан алан ябысына деврүниң арзы бахасыны бермән, җуда арзан алярды. Умуман, ол девүрде гелйән салгытлара дүшүнер ялы болмады. Ызы кесилмән гелйән пул салгыдындан башга-да ябы, араба, дүе, эшекден башлап, өй, кече, ичмек, телпек, йүпе ченли салгыт гелйәрди. Бу хили салгытларың хер илата дүшйән мукдарыны соватсыз гарамаяк халк билмейәрди. Хөкүмет тарапындан не дүшүндирилиш гечирилйәрди, не-де — дерңев. Шейлеликде, халк көпчүлигиниң тә-

лейи диңе арчынларың, эминлериң, пощуларың ынсаплaрына баглы болуп галярды.

Ынха, шейле агыр дөвүр сүйше-сүйше, 1916-нжы йылың июнь айы гелди.

Бир гүн Мары уездинин начальниги Пересвет-Солтан 1916-нжы йылың июнь айының 25-инде межбуры солдат алынмаян халклардан пәле алынмалы диен хөкүме патышаның гол чекендигини ыглан этди. Бу йыгына Мары уездиниң Ёлөтен, Пенди приставлыгының векиллери, Марының докуз волостының, бир районының арчынлары, эминлери, пощулары, мүрзелери, тире яшулулары чагырылыпды. Йыгнакда полковник Пересвет-Солтан патышаның хөкүминиң хөкман ерине етәймелидигини сыпайычылык билен дүшүндирҗек болды. Эмма бу ерик йыгнанан түркменлер патышаның хөкүмине разы болмады. Олар: «Бизиң огулларымыз элимизден гитсе, биз олары доланып гөрмерис» дийип ховсала дүшди. Бу ховсала әхли Мары илине бир гүнде гаты тизлик билен яйрады. Он докуз яшдан отуз үч яша ченли оглы болан энелер бу хабары эшиден батларына, гөзяш дөкмәге башлады. Аталар башларыны ашак эгип, ах билен арманда болды. Бу ах, бу зар, бу горкы-ховсала гүнүң-гүнүне гүйҗемәге башлады. Мунуң гүйҗемегине айратын-да дин векиллери себәпкәр болды. Пылан ишан эй дийипмиш, пылан молла бей дийипмиш диен якымсыз хабарлар халкың ичине яйрап, нәче ховсала салды. Шол ховсала, шол нәразычылык гүйчленип гидиберенде, йөнелик билен гутармаҗакдыгыны полковник Пересвет-Солтан әшгәр билди. Ол түркменлерден болан җансызларың халкың инче сырларыны билип, оларың арасында болян хер бир херекет-гымылдыны долы хем догры хабар берип дурмалыдыгы хакда Мары уездиниң жандармериясының начальниги билен йөрите гүррүң этди. Гүнүң-гүнүне жандармерияның йыгнаян тәзеликлери билен таншып дурды. Өз ыгтыярындакы приставлары, волостнойлары, арчын, судья, пощы, эминлери, тире яшулуларыны, хатда ишан-моллалара ченли чагырып, оларың арасында дүшүндириш гечирип дурды. Оларың арасындан айратын адамлары эртирден агшама ченли еке-екеден чагырып, халкда пәлә гаршы дөрән нәразычылыгың өсүш дережесинден хабардар болуп дурды. Шейле ягдайда халкың нәразычылык танапының гүн-гүнден дартылып гелендигини ол ачык билди. Халкың ичинде түпе-

лең тураян еринде өзүниң жогапкәр болжакдыгына-да полковник говы дүшүнйәрди. Шейле горкулы ягдайда-да ол өзүни йитирмеди, ховсала дүшүп, бу ягдай хакында генерал Колмакова-да хат язмады. Ол өзүни хөкүмет адамысы хасаплап, шейле агыр ягдайдан пәхим-пайхас билен өзи баш чыкармак ислeди. Башарныклылык билен бу ишиң хөтдесинден гелмек үчин агыр ой-пикире батды. Бир гүн эртир ир билен ол өз кабинетине гиренден, отурман, өңе-ыза дынгысыз йөремәге башлады. Эпэсли йөрәнден соңра, бирден хем чеп элиниң сүем бармагыны чеп гашының үстүнде гойды-да сакга дурды. Шол доңан ялы болуп дуршуна «Юсуф хан... да... Юсуф хан...»[1] дийип, сүем бармагыны чалт херекет билен чеп гашының үстүнден айырды Деррев өзүниң голамазыны чагырып:

— Шу гүнүң өзүнде Юсуф ханы тапың. Гижем болса, мениң яныма гелсин — дийип ховлукмач иберди.

Юсуф хан шол гүн Мары шәхериндеди. Ол аңырсы-бәрси сагат ярымың ичинде полковник Пересвет-Солтаның янына гелди. Полковник оны кабинетиниң ич ишигинде:

— Женап Юсуф хан, хош гелдиңиз, сафа гелдиңиз — дийип гаршылады. Эллешенден соңра, онуң голундан элини өтүрип, яшыл махмал өртүлги диваның үстүнде отуртды. Өзи хем гапдалында ичгин отурды. Саглык-аманлык сорашды. Гүлжемал ханың хал-ягдайындан хабар алды. Соңра месавы гүррүңи узага чекдирмән, өзүниң эсасы максадына гиришди:

Женап Юсуф хан, мен Сизи бир меселе хакында маслахат этмәге чагырдым. Чагырып алада гояным үчин, өтүнч сораян.

— Ёк, ёк, аладалыгы болмаз.

— Өрән ягшы. Мен миннетдар. Женап Юсуф хан, Сизиң өзүңизе мәлим, пәлө адам бермезлик эсасында халкда дөрән нәразычылык гүнүң-гүнүне гүйчленип, хәзир ёкары дережә етди. Шу гүнки гүнүң өзүнде бирнәче ярамаз адамларың ислеги боюнча халкың ичинде, ягны бизиң уездимизде бозгакчылык, гозгалаң турҗакдыгына мен азаҗык-да шүбхеленмейән.

Сизиң өзүңизе мәлим, Жүнейит хан көп сандакы түркмен, өзбек дайханларыны алдап, өз янына чекди.

---

[1] Юсуп хан... э-хе-е... Юсуп хан...

Хыва галасыны басып алды. Нетижеде нәме болды? Алданан дайханларың ганы дөкүлди. Өзи болса гачып, Овганыстана гитди. Бизиң уездимизде-де Җүнейит хан ялы ярамаз адам тапылман дурмаз. Шейле ягдайдан гаты ховатыр этмели, хүшгәр болмалы, җенап Юсуф хан.

Догры, хәзир халкың элинде атылян яраг ёк. Уруш башлананда, ав түпеңлери-де йыгналып алынды. Шейле-де болса, халк бир гозганса, пил, палта, чаршак билен чыкыберйә. Нетиҗеде болса нәхак ган дөкүлйә. Ынха, җенап Юсуф хан, биз өз уездимизде яшаян халкы ган дөкүшлиге гойбермели дәл. Бейле ярамаз ишиң өңүни вагтында алмак герек. Шейле ховатырлы агыр гүнде сизиң көмегиңиз герек. Сиз өз илиңизиң хакы үчин, өз илиңизиң саламатлыгы үчин көмек эдиң. Мен шу гүн сизиң көмегиңизе мәтәч.

— Җенап полковник, айдың, мен Сизе ненең көмек берип билерин? Бу меселеде Сизе көмегими етирип билсем, арманым ёк.

— Җенап Юсуф хан, хәзирки ягдайда уездимизде халкы гозгалаңсыз, парахат сакламак үчин екеҗе ёл бар. Ынха, шол хакда-да Сиз билен гүррүңлешҗек, йөне икимизиң гүррүңимиз гизлин сыр болуп галмалы. Сиз шу ерден барып, өз эҗеңиз Гүлҗемал хана айдарсыңыз. Гой ол: «Мен өз уездимизиң адамларыны пәледен бошатмак үчин ак патышаның янына гитҗек» дийип, ил ичине гүррүң яйратсын. Бейле хабар онуң агзындан чыкан гүни, улы иле йылдырым ялы яйрар. «Патыша халат-серпай алып гитҗек» дийип, илден чепер гелинлери йыгнап, непис халылар докатмага башласын. «Пул сылаг алып гитҗек» дийип, гой пулам йыгнасын. Йөне пулы мейлетин йыгнасын. Бу хакда мен уездимизиң жандармериясының начальниги билен геплешерин. Ол Гүлҗемал ханың мейлетин пул йыгнаяндыгыны хич бир ере әшгәр этмез. Йөне Колмаков ханы патышаның янына гойбермез. Бизиң шу ишимизе онуң дахылы хем ёк. Гой хан өз ишини илери сүрсүн.

Ине, җенап Юсуф хан, Сизиң эҗеңиз Гүлҗемал ханың шейле хабары иле яйратмагы билен ягдай тиз үйтгәр. Илиң хәзирки гайнаг дереҗесине баран гахар-газабы, нәразычылыгы тиз ятышар, совап башлар. Шу ики арада болса мен иле дүшүндирерин. Ана онсоң «Гүлҗемал ханы патышаның янына гойбермейәмишлер» диен хабары эшидерлер. Эмма ондан соң илиң гахар-газабы,

нәразычылыгы икинҗи гезек җошуп, хәзирки ялы гайнаг дережесине етмез. Шейдип хем биз уездимизден пәлә иберҗек адамларымызы парахатчылык билен уградарыс.

— Җенап полковник, Сизиң хөкүмет ишини башарныклы алып барянлыгыңыза өңден-де шүбхәм ёкды. Эмма шу маслахатымыздан соң иң агыр, иң чылшырымлы ягдайлардан улы пайхас билен баш чыкарҗакдыгыңызы маңа шүбхесиз исфат-этдиңиз. Аркайың болуң, бу хызматыңыза түйс йүрекден разыдырын — диййип, Юсуп хан полковнигиң элини берк гысып чыкып гитди[1].

Полковник Пересвет-Солтан Юсуп хан билен бу маслахаты эдениңден соңра, шол ызы үзүлмән, илиң ичине яйраян хабарларың арасы билен «Гүлҗемал хан түркмени пәледен алып галмак үчин ак патышаның янына гитҗекмиш» диен хабар яйрады.

Бу хабар горкы-ховсала дүшен халкы аз-кем көшешдирди. Ак патыша Гүлҗемал ханың диенини эдер диен ынанҗа халк уйды. Патыша совгат үчин Гүлҗемал хан илден пул йыгнанда, гарыбың гарыбы иң соңкусыны чыкарып, боюн товламан берди. Аз салымың ичинде «Гүлҗемал ханың совгат үчин йыгнан пулы ики миллион манатдан агыпмыш» диен хабар илиң ичине яйрады. Илат «Ики миллион манатлык совгат ак патыша үчин аз болмазмыка?» диен гайгыны хем этмән дурмаярды. Шейле хабарларың арасында — Гүлҗемал хан ак патыша алып гитмек үчин айратын нагышлар салып, халы докатҗакмыш; онуң үчин-де илиң ичинде иң чепер, ишден басылмаян яш гелинлери Гүлҗемал ханыңка элтмелимиш — диен хабар яйрады. Халк мундан хем чеке дурмады. Дулунда елден елпәп, гүнден горап отуран гелинлерини Гүлҗемал ханыңка элтип гайтдылар. — Докмалар тиз гутарҗакмыш, Гүлҗемал хан басым угражакмыш — диййлип йөрлен вагтда «Ак патышаның янына гитмәге Ашгабада янаралың (генералың) янына барыпдыр, ол ругсат бермәндир» диен хабар яйрады. Бу хабары эшиден халк генерал Колмакова нәче нәлетлер окады. Ана эдил шол вагтда-да «Гүлҗемал ха-

---

[1] Полковник Пересвет-Солтан билен Юсуп ханың бу маслахаты көп вагт пинхан сакланан болса герек. 1919-нҗы йылдан өң бу маслахат хакында гүррүң эшидилмейәрди. Мен өзүм-де шол дөвурлерде бу хакда Юсуп ханың өз агзы билен эден гүррүңини диңлән адамдан эшидипдим.

ныңкыда халы докаян яш гелинлери Юсуп хан өзүниң айратын җайына чагырып гиҗелешйәмиш» диен хабар хем илиң ичине яйрады. Бу хабар эшидилен бадына, ил өзүниң халы докаян гелинлерини Гүлҗемал ханыңкыдан алып гайтды. Халылар гутарман галды. Соңра ол халылар докалып гутарыпмы я шол галышларына галыпмы, ол хакда илиң арасына хабар яйрамады, йөне «Гүлҗемал хан илден йыгнан пулуны ызына гайтарҗакмыш» диен хабар халкың арасына яйрады. Эмма ызына гайтарылып берлен пул болмады. Белки хем, илатың арчынлары, яшулулары алып пайлашандырлар, ол хакда эшидилен гүррүң болмады. Гүлҗемал ханың бу ишлери эп-эсли вагта чекди. Шол вагтың ичинде полковник Пересвет-Солтан-да, приставлар-да, волостнойлар-да йөне ятмадылар. Олар илатың арчынларыны, яшулуларыны, тире башлыкларыны чагырып дурдулар. Бир тарапдан, горкуздылар, икинҗи бир тарапдан болса, юмшаклык, мекирлик билен дүшүндирдилер. Соңра ёмутларың Гүргенден туруп яйран гозгалаңы хакда эрбет хабарлар илиң арасына яйрады. Бейле шум хабарлары эшиден аяллар якаларыны тутушып, якын отурышып, гөзяш дөкүп гүррүң этдилер. Ыз яныидан Алты Сопудыр Эзиз ханың Теҗенде турзан бозгакчылыгының хем шум хабарлары Мара гелип долды. «Теҗенлини бир башдан гырҗакмышлар» диен хабары эшидип, нәче дагырдашдылар.

«Мара аңырсыз-бәрсиз атлы газак гелип, отлудан дүшүпмиш. Хемише атлы газак оба чыкмаяды. Инди ызам билен узак обалара-да барып гайдя. Би йөнелиге дәлдир» дийшип, хер бир зада горкы билен гарамага башладылар. Бейле горкулы хабарлары полковник Пересвет-Солтаның диңе өзүниң яйрадып дурандыгы шүбхесиздир. Шейле яман ховатырлы хабарлары яйратмак билен, халкы гозгалаңсыз сакламак онуң иң инче сыясатларының бир гөрнүшиди.

Шейлелик билен, улы ховсала, яман горка дүшен халк аз-кем көшешди. Гүлҗемал хана ынам сынды. Онуң оглы Юсуп хан хакында яйран яман хабар халкы буз ялы этди. Шейлеликде, халк пәлә адам бермәге нәразычылык билен боюн болды. Волость-волость, арчын-арчын болуп, халк өз нобаты билен биҗе атышмага башлады. Карамчылык, зорлук болмаз ялы биҗәни арчынлар, хөкүмет векили, тире башлыкларындан айратын белленен адамлар атышдырмалыды. Нетиҗеде бол-

Ол бу ишде-де баш-башдаклык дөреди. Халкың тәлейи арчыларың, Бекмырат бай ялы адамларың элинден чөзүлмели болды. Олар карамчылыга-да, алдава-да ёл тапдылар. Хөкуметиң векилини-де хасаба алман, ислән ерлеринде өз илатына биҗе атышдырдылар. Мүрзе «Пылан илатың пәле списогы» дийип язансоң, Бекмырат бай ялылар обаның арчыны билен өзүниң энеден биле доган тебигы мөхүрлерини — башам бармакларыны гара чыршап, ол списогың ашагына басдылар.

Ана ондан соңра Мары уездинде бир Пересвет-Солтан болаймаса, башга бу нәме дийип, сорап билҗек адам-да болмады.

Ынха шейле агыр дөвруң бир гүнүнде Бекмырат бай өзүниң тамында Вели бай билен отырды. Ол кәсесини чайдан долдурды-да, Вели байың йүзүне гарап сөзе башлады:

— Вели, хәзир, адам йыгнанманка, саңа бир айтҗак задым бар. Гөвнүме болмаса, бизиң душманымыз көпелип барян ялы. Инди Аллагам бизе душман болуп чыкды. Шу башагайлыгың ичинде онуңам чәресини гөрмели. Шол хакда мениң ятып-туруп эден пикирим шейле болды: хер зат этмели-бир зат этмели, бир ёл билен Аллагы гола салмалы. Бир гола дүшенсоң, доланып сыпдырмалы дәл. «Ёл уруп йөрен галтаман» дийип, хөкумете табшырыс. «Мениң өйүми урды, малымы талады» дийип, гыгырышып дуран адамлары тапарыс. Сенем «Мениң ябымы огурлап гачды» диерсиң. Гараз, эле салып билсек боля. Онуң гөзүни басым Сибирде ачарыс. Шейдип-шейдип, еке-екеден душманларың соңуна чыкмасак, ишиң гидишини ягшы гөрмейән.

Ынха, шу гүн пәлә адам беллемәге йыгнанышарлар. Арчынам мүрзеси билен гелер. Шонда сен мүрзәни чола чек-де: «Худайбердини Бекмырат байың түйнүк топарына сок» дий. Ким-кимлериң хайсы түйнүк топарына гирйәни мүрзеде бардыр. Ким-кимлериң хайсы түйнүк топарына гирйәндигини мүрзе соң окап берҗекдир. Илки «Ики тарапың разычылыгы билен бир түйнүк топарындан икинҗи бир түйнүк топарына гечмәге хер киминң ыгтыяры бар» дийип айдар. Ондан соңра ким хайсы түйнүк топарына гечйәр, онуң билен бизиң ишимиз ёк. Йөне мүрзе түйнүк топарыны оканда, мениң түйнүк топарымда бир адам кем болсун. Худайбердем хич бир түйнүк топарына гирмән галсын. Шол ерде-де «Худай-

берди ага, сен түйнүк топарына гирмән галыпсың, Бекмырат байың түйнүк топарында бир адам кем велин, сен шоңа гирәй» дийип айтсын. Эдил шол вагтда менем Худайберди билен ичгин сөзлешен болуп дурарын. Ондан соң ол мениң йүзүме бакып «Ёк, мен Бекмырат байың түйнүк топарына гирип билжек дәл» дийип айдып билмез. Мениң түйнүк топарыма бир, геченсоң, мен онуң бойнуна кемент атарын. Ол мениң кемендимден хич вагт сыпып билмез. Ана, ондан соң Худайбердиниң үсти билен хем Аллагың бойнуна кемент атарыс. Хер задам болса, Аллак онуң инисидир, диенини эдер — диенде, Вели бай:

— Сениң түйнүк топарыңа Худайбердиниң гирени билен Аллак кемендиңе дүшжек болса, ондан аңсат зат ёк — дийди.

Бекмырат бай:

— Дүшер, гатам дүшер. Тилкиден пиримли жандар болмаз, шолам тагадасыны тапсаң, гапана дүшйәндир — диенде, обаның арчыны төвереги билен гелип дүшди.

Обаның адамлары-да үзлем-саплам гелишмәге башлады. Эмма бу ере гелен адамлар үчин хем дең хормат болмады. Кимлере Бекмырат байың тамында халы дүшегиң үстүнде җай берилди, кимлер дашарда гара гумы дүшенип отурды. Тамда отуранлар товуклы палавдан гарынларыны герк-гәбе этдилер. Дашарда отуранлар дишлерини сынчгадылар. Соңра тамда отуранлар дашары чыкды. Обаның арчыны ардынып сөзе башлады:

— Неме, адамлар, геленлериңиз гелипсиңиз, гелмедиклере соң өзүңиз айдарсыңыз. Биз шу гүн кимиң ким билен түйнүк топарына дүшенини айдып берҗек. Хер түйнүк топары бир адамы пәлә беллемели. Биҗе атышып, биҗеси галан гитмели эдйәсиңизми я биригишип, башга бир гезип йөрени пула тутясыңызмы — ол өз ишиңиз. Йөне ховлукмак герек. Беллән адамыңызың адыны бизе басым берерсиңиз — дийип, мүрзесине — Хер түйнүк топарларына гирйән адамларың атларыны окап бер, башлыкларының адыны окап бер. Гой билсинлер — дийди.

Мүрзе окап чыкды-да:

— Шу ерде бир ялңышлык болупдыр. Бекмырат байың түйнүк топарына бир адам кем языпдыр. Худайберди ага-да хич бир түйнүк топарына дүшмән, еке галыпдыр. Шоны Бекмырат байың түйнүк топарына язяс.

Эшитдиңми, Худайберди ага? — дийип, онуң йүзүне серетди. Худайберди ага башыны атып, эшидендигини аян этди.

Түйнүк башлыкларының ичинде екеже-де гарып адам ёкды.

Арчын соңра ене сөзе башлады:

— Неме, адамлар, бир түйнүк машгалада бир ишгәр болса, доган-гарындашындан урушда адамысы бар болса, пәледен бошадыля. Оны өзүңизем билйәсиңиз. Онсоңам адамлар түйнүк топара бөлүненде, хер тирәниң өзүниң яшулусы билен маслахатлашылып бөлүнди. Онсоңам, нәме, бизиң илатымыз гаты пытраңңы. Ашагы Чашгындан башлап, ёкарсы Ёлөтен серхетинде гутаря. Бу илатың башыны-аягыны җемлейәнчәң, көп вагт гечйә. Оңа гөрә-де ховлугың. Хәзир кимиң түйнүк топарының адамсы җем болса, шу ерден гитмән, нәдип беллесеңиз белләң-де, бизе адыны бериң. Түйнүк топарының адамсы җем болмадыкларам хәзир гитсе гидиберсинлер — дийип, арчын сөзүни соңлады.

Обаның арчыны, бай адамлары ене Бекмырат байың тамына гирдилер. Галан җеменде дашарда хер түйнүк топарындан бир адамы пәлә беллемәге башлады.

Тама тиз чай чекилмәге башланды. Бу ягдайда Худайберди ага-да тамдан җай етди. Худайберди ага Бекмырат байың чакылыгы билен җая гиренде, ич ишикде отурҗак болды. Бекмырат бай:

— Дүшеге геч, дүшегиң үстүне гечсене, ер бар ахыры — дийип хормат этди.

Худайберди ага Бекмырат байың сылагы билен өмрүнде бир гезек яшулуларың арасында, халы дүшегиң үстүнде отурды. Өңүне мумыя ялы гөк чай гоюлды.

Соңра Бекмырат бай мекирлик билен сөзе башлады:

— Адамлар, түйнүк топарының башлыгы эдип, мени сайлапдырлар велин, мен-ә шу эмелими Худайберди ага берәйсем диййән. Сиз нененңси гөрйәсиңиз? — дийип йылгырды.

— Боля шол.

— Худайберди ага оңармаз өйдйәмиң?— дийшип, бирнәчелери гүлүшдилер, бирнәчелери йылгырышдылар.

Худайберди ага меселәниң ниреден айланяндыгына дүшүнйәрди. Ол йөне:

— Боля о-да —диймекден башга зат айтмады.

Соңра ене Бекмырат бай гепледи:

— Сиз, адамлар, Худайберди ага икимизе түйнүк топарының башлыгыны сайлатҗак болянсыңыз велин, биз асыл хәзир шу ишден дынҗак отурыберҗек. Онсоң менем башлык болман, Худайберди ага-да. Ханы хәзир уралы мерт биҗәни.

— Хава, хава, уруң пәлван биҗәни.

— Бири атып чыкар, бири батып чыкар — дийишдилер.

— Асыл муны Худайберди ага билен чөп дөвен ялы эдәерис — дийип, Бекмырат бай еринден гобсунды.

— Йөне мен биҗе атышмазымдан өң, Худайберди аганың өңүнде бирнәче шерт гойҗак. Шонуң хайсыны Худайберди аганың гөвни тутса, мен шоңа разы. Соңкы гүн Худайберди ага: «Ах, пылан зат этҗекдим вели, болмады» диймесин. Асыл Худайберди ага ялы адамың агырҗак еринде мен ёк. Ондан пәлә өзүмиң гиденими говы гөрерин. Ынха, Худайберди ага, хәзир бизиң түйнүк топарымызың адамларындан бир икимиз бар, зыяны ёк. Оларың биҗесине мен җогапкәр боларын. Кимиң биҗеси галса, ынха, арчын отыр, мүрзе адыны язып алар. Ондан соң эйлең-бейлең геп болуп билмез...

Ынха, Худайберди ага, биринҗи шерт: кимиң биҗеси галса, ики элини бурнуна сокуп гидибермели. Биҗеси чыканлар оңа: «Саг бол, аман барып гел» дийип, уградып гойберибермели. Бир көпүк оңа ёл харҗы бермели дәл.

Икинҗи шерт: кимиң биҗеси галса, биҗеси чыканлар оңа пул йыгнап бермели. Йөне биҗеси чыканларың оңа йыгнап берҗек пулуның җеми орта хасап билен тарпдан пәлә тутуланда берилйән пулуң ярысы ялы болмалы. Икинҗи хили эдип айданда, биҗеси галан адамың биҗеси галаны үчин, шол өз түйнүк топарына ярым пәле бахасына дурдугы боля.

Үчүнҗи шерт: биҗе-де атышҗак дәл. Онда түйнүк топары болуп пул җемләлиң-де, бир энтәп йөрени пәлә туталың, вессалам.

Ине, Худайберди ага, муңа үч саны шерт диййәлер. Тут, хайсыны тутсаң. Мениң үчин шол шертлериң үчүсем атың гулагы ялы. Ёк, шу шертлериң үстүне ене өзүңем шерт гойҗак болсаң, онам айт. Оңа-да мен разы — дийип, гаты аркайын сөзледи.

Отуранлар ерли-ерден Бекмырат байы голдады:

— Худайберди ага, Бекмырат бай сениң өңүңде нәче шертлер гойды.

— Бекмырат бай-а гөзел гөвнүң этди.

— Ёк, догруданам, бейле шертлери бир Бекмырат бай гойя, башга киши гоюбилмез.

— Хана дашарык гулак сал, ылалашып билмән, өлүшҗек болялар. Бири айдя «Мен адам тутҗак» дийййә. Бейлекисем оңа разы дәл. «Мениң адам тутмага пулум ёк. Бижәм галса гидиберҗек» дийййә.

— Догруданам, бир өйде үч-дөрт эркек адамсы барлар «Биз биҗе атышҗак: биҗәмиз галса, гидиберҗек; маңлая языланыны гөрерис, пәлә бермәге пулумыз ёк» дийййәлер. Бирнеме пулы бар адамлар болса «Биҗе атышҗак дәл, биригишип адам туталың. Мениң өзүм гидип билҗек дәл. Бижәм галайса, адам тутмага еке өзүмиң гүйжүм етҗек дәл» дийййәлер. Ана саңа галмагал. Өлшүк болмаса-да ягшыдыр.

Худайберди ага башыны ашак салып, Бекмырат байың гоян үч шертиниң үстүнде пикирленди. Өвүрди-чөвүрди, хасап этди. Иң соңунда башыны галдырып:

— Шол икинҗи айдан шертиң билен биҗе атышалы — дийди.

Бекмырат бай:

— Икинҗи шерт биленми? Боля, өрән ягшы. Онда биҗеден өңүрти бахасыны кесели. Пәлә дурянларың ичинде ики мүңе дуруп йөренлерем бар, ики ярыма дуруп йөренлерем бар, мүң бәш йүзе, мүң секиз йүзе дуруп йәренлерем бар. Бием бир базар. Бири утя, бири утуля. Биз бири-биримизи утмалам дәл, утулмалам. Биз биҗеси галан адамың хакыны ики мүң дөрт йүз кеселиң. Биҗеси галаны үчин, гылла ярысыны айырсаң, пәлә гитҗегиң хакы мүң ики йүз болар. Онам дөрт саны биҗеси чыканың үстүне деӊ пайласак, хер киме үч йүз манатдан етер. Ине саңа хасап. Тут биҗәңи. Биҗеҗигиңи чыкар-да, үч йүз манадыңы гетирип гидибер. Нирә гитсең, сен азат. Пәлә дийип, не арчын адыңы тутар, не-де — башгалар. Ёк, биҗәң галайса-да, ынха шу ерде мүрзә адыңы яздыр-да, мүң ики йүз манадыңы менден ал. Угранда-да «Хош, аман-саг барып гел» хем диерис. Арамызда нәразычылык болмасын — дийип, гаты аркайын, перт-перт айтды.

— Ай, Бекмырат бай чөп дөвлен ялы эдәйди-хов.

— Пәхей, Бекмырат байың хыммың-сыммың гурруңи болмаз асыл.

— Ёк, Бекмырат бай гаты мертлик этди.

— Асыл нәразычылыга ёл гоймады — дийшип, студентлар бираз япжалык билен сөзледилер.

Бекмырат бай хаял этмән:

— Мүрзе, бизиң түйнүк топарымыза гирйән бәш адамың хер хайсысының адыны деңже-деңже кагыза яз-да, эплешдирип, башындакы бөрүге сал — дийди.

Мүрзе Бекмырат байың айдышы ялы эдип, башындакы җамбөрүге салды.

— Гарышдыр!

— Ханы дашардан бир оглан чагырың, чексин бижәни.

— Оглан нәмә герек?

— Ким чекенде болмая?

— Гой Худайберди аганың өзи чекәйсин. Шонда-да өз бижесини танамаз.

— Өзүне чекдирмек говы дәл. Гой Вели бай чексин,

— Ёк, арчына бериң. Арчын чексин.

— Чексин арчын.

— Гетириң бәрик, арчының чекенине разы болсаңыз,

— Әбер арчына, хав!

— Ал.

— Байба-а, бий-ә гаты үйтгешик биже болды-ов. Худайберди агаң бижесини чыкаргын! — дийшип, төверекдәкилер алагалмагал болдулар.

Арчын бир бижәни чыкарып:

— Ока — дийип, мүрзә берди.

Мүрзе:

— Аманмырадыңкы! — дийип, бижәни оклап гойберди.

— Ханы мунам ока.

— Сапарыңкы!

Арчын үчүнҗи бижәни чыкарып узаданда, мүрзе:

— Ковсуңкы! — дийип орта ташлады.

Ахыркы ики бижә гезек геленде, мәрекәниң арасында херекет гүйчленди:

— Ай, Бекмырат бай, бижәң галҗаг-ов.

— Бекмырат бай, мүң ики йүз манады ал-да, уграбер пәлә.

— Шейле болайҗак өйдйән — дийип, Бекмырат бай йылгырды.

Отуранлар:

— Арчын, инди Худайберди аганыңкыны чыкар, хав!

— Ханы шу гезек Худайберди аганыңкыны танап чыкар, ялңышма — дийшип, вагыр-шовхун этдилер.

Арчын дөрдүнҗи бижәни чыкарып, мүрзә узатды.

Мүрзе:

— Бекмырат байыңкы! Худайберди аганың бижеси галды — дийип, бижәни орта зыңып гойберди.

Ин соңкы ыза галан бижәниң йүзүнде Худайберди аганың ады язылман, Бекмырат байың ады язылгыды. Арчын оны алып, язылан хата серетди:

— Хай, Худайберди ага, сениң адың шу кагыза язылайшыны Бейлеки кагызларың бирине язылан болса, сеңки чыкайҗак экен. Ай, сени маңлайы песлик язҗак дәл-дә...— дийип, оңа хайпы гелйән киши болан болды.

Ол бижәни арчының гапдалындакы адам алып, хатына серетди.

— Гара багт биже экени — дийшип, там долы адам бирин-бирин элине алып, хатына середип гөрди, эмма шонуң йүзүнде язылан Худайберди аганың ады болман, Бекмырат байың адыдыгыны хич бири окап билмеди.

Худайберди аганың бижеси икинҗи гезек чыкыпды. Оны мүрзе «Сапарыңкы» дийип, аркайын орта оклап гойберди, себәби там долы гарны гәбе адамларың арасында хат окап билйән бир адамың хем ёкдугына онуң гөзи етйәрди. Хатда дашардакы адамлары-да гетирип, буларың үстүне урсаң, бирлән-икилән чаласоват адам тапылаймаса, оңат хат окап билйән соватлы адамың ёкдугыны билйәрди. Шейлелик билен, мүрзе Вели байың табшырыгыны Бекмырат байың хайрына бержай этди.

Соватсызлык өмүр бойы ынсанлара каст эдип гелипдир. Бу ягдайда Худайберди аганың соватсызлыгының эден кести вели хич бир зада деңәр ялы болмады. Ол бижеде алданянларың саны ченден-чакдан көпди. Түркменлер оңа «гара биже» диердилер. Эмма оңа «гара биже» диймән, «карам биже» диен болсалар, ол биже адына мынасып боларды.

АЙЛАНАН БАШ ТАРАП ТАНАМАЗ

ХУДАЙБЕРДИ ага сылаглы орнундан йүзүне шарпык деген ялы болуп, зордан туруп даш чыкды. Ол өмүр отурмадык халы дүшегиниң үстүнден ненеңси туранды-

гыны, ненеңси даш чыкандыгыны өзи хем билмеди. Чыкан еринде азаҗык даянып, биҗесиниң галмагының себәбине дүшүнҗек болды. Эмма Бекмырат байың гирдабына дүшен гарры хич затдан баш чыкарып билмеди. Бекмырат байың биҗе атышындан, ачык-ачык шертлер гоюшундан кемчилик тапып билмеди. Ене-де өзүниң гара маңлайындан кәйинди: «Ах—геч, геч—диенсоңлар, халы дүшегиң үстүне гечәйдим-дә... Гирен еримде гара ерде отурыберен болсам, белки, биҗәм галмаса галмаздам...» дийип, ырым этмәнине өкүнип, хырчыны дишледи-де башыны яйкады. Ол бу ерде аз махал пикир эдип отуранда, төверегиндәки биҗесинде барлышып билмейән адамларың гопгуны асмана гөтерилйәрди. Эмма Худайберди аганың гулагына не гопгун эшидилйәрди, неде — галмагал.

Ол шол дуран еринден саңсар болуп, өйүне уградыᵹ Барянча, ким оңа габат гелди, ким душундан салам берип гечип гитди — шол затларың бирини хем дуймады. Барып, өйүне гиренден, аялы йүзүне серетди-де:

— Ай, биҗәң галандыр, какасы, бизиң гара маңлайымызың ачылан вагты болмазмы?—дийип агламага башлады.

Худайберди ага ене мертлиге салып:

— Ай, огланларың эҗеси, аглама. Инди хич задың хайры ёк. Сув сеңрикден ашды — дийип, аялына гөвүнлик берди.

Аялы эп-эсли вагт аглап көшешенсоң:

— Биҗе атышанларың кимди? — дийип сорады.

— Бекмырат байды.

— Бейлекилери кимди?

— Бейлекилерем — Бекмырат байың инилери — дийип, Худайберди ага зордан җогап берди.

— Ах, багт атыны Бекмырат байлар билен гошаныңда, чыкҗагыны-чыкмаҗагыны пикир этмедиңми? Ай, оларың бу заманда багт атлары йүврүкдир. Ковса етйәндир, гачса гутуляндыр. Олар алар авун, салар гушун аңлаян адамлардыр. Огланларың какасы, бу ишде бир зат бардыр, Бекмырат бай сени өз түйнүк топарына йөнелиге салан дәлдир... Йөнелиге салан дәлдир... — дийип, аялы башыны көп яйкады.

Дөрт тәримиң ортасындан чыкмага хукуксыз бичәре аял бу биҗе атылышында бир зат бардыгыны аңлады. Эмма аңласа-да, хич зада алач эдип билмән, йүрек оду-

ны ялцыз йүрегинде өлчерип галмалы болды. Ене йүрегинс ховул дүшуп, гөзүне яш гетирди:

— Инди, шейдип, Меле җандан дириҗе айрылышаймалы болармы? Дири айралык!.. Өлүмден яман!.. Инди онуң гиден ёлуны гөзләп өлмели болармыка?! Дири айралык... — диенде, Худайберди ага:

— «Алла» дий — дийип, хамсыгҗак ялы этди.

Аялы хамсыган әриниң йүзүне середип:

— Ах, алла җан маңа Меле җаны дири алҗак болуп бердимикә? Мени дири айралык одуна өртеҗек болуп бердимикә? Я-да маңа оны «Бекмырат байларың ёлуна гурбан эт» дийип бердимикә? Ёк, Бекмырат байың бу биҗесине мен гөвни гара, хич бир вагтда-да агармаз. Тә өлйәнчәм, гөзүмиң өңүнден дириҗе уградан оглум билен билеликде бу гара биҗәни ят эдерин, унутман. Тә өлинчәм, мениң элим болар, Бекмырат байың — якасы; сыпдырман. Гаргышым галдырмаз. Олар мениң оглумы гитсе гелмезе иберип, юрдумы дүзлеҗекдир велин, эншалла, оларың юртлары мениңкиден өңүрти дүзленер. Я, гудраты гүйчли җан аллам, хар эден гулуң гүнде гөзяш билен эден налышыны диңле. Шоларың юрдунда түвелей тураныны бир гөркез, оңсоң шол ерде аманадымы алсаң, гарып гөвүнде арман галмаз — дийип налыш эденде, Худайберди ага гапдалыны ере берип, биҗе атышандакы ялнышыны айтмага башлады:

— Огланлаң эҗеси, мен пикир эдип отурсам, биҗе атышлыкда гаты ялңышыпдырын. Биҗәни хата язмалы дәл экени. Түркмен биҗесини атмалы экени. Бәш саны гоюн гумалагыны, хер ким өзүниңкини белләп, бир оглана чыкардаймалы экени. Ана, онда бирек-биреге карам эдип билмезди. Инди гечди-дә. Биҗе атылан ерде хемме яшулуларам отырды. Инди болкөйнек солтана айтсаң-да, хайры ёк — дийип башыны яйкады.

Бу гүн гүррүң шу зейилли зейренч билен гечди. Эртеси ирден бир оглан: «Бекмырат какам чагыря» дийип, Худайберди аганы алып гитди.

Бекмырат бай хормат билен Худайберди аганы ёкары гечирди. Нахар эдиндилер. Соңра Бекмырат бай чай башында ювашлык билен гүррүңе башлады:

— Хава, Худайберди ага, шу йыл гүйзүң хабары ягшы дәл. Энтек гыш, бахар өнде велин, хер хилем болса, гүйз тозан билен гелсе, бизиң түркменлеримиз ягшы гөрмейә. Уруш башлалы бәри, галла-да якасыны тана-

дайсам дийип гелйә. Өмүр нобурың газысына чыкмаян мүлкде отурымлы адамлар-да шу йыл агыр газа чыкҗак болялар. Мен-ә «Заманаң агыр дөврүнде, түвелеме, Худайбердиниң хем оглы етишди. Шу йыл икиси биле нобурың газысына гирйәселер, бир чәк-чәк ярым алып чыкардылар. Бир нобат-нобат ярым сувлары боларды. Шейдип, ил билен деңлешип өтәгитселер...» дийип, дашыңыздан хөвес эдип йөрдүм. Олам шу махал бирхили болды. Илиң гара маңлайына пәле дийип, бир зат чыкды. Бием, догрусыны айданда, боля-боля, гарыба боля. Бай адамлар-а, нәме, биҗеси галса, бир энтәп йөрени пулуна тутя-да ибериберйә. Ана, өзүң ялының биҗеси галса болса, яңы ише етишен оглуны пәлә иберйә. Агыр гара зәхметем ене яшы өтүшен адамың башына галыберйә. Инди Меләни пәлә иберсең, өзүңем нобурың агыр газысына гирсең, шоны алып чыкып билерсиң өйтмейән. Ондан йөне сен бир зат этсең: ынха бир мүң ики йүз манады биз саңа дөрт адам болуп җемләп берерис. Сапарың-а пулы ёкдур велин, оны өзүм берерин. Ене үстүнә еди-секиз йүз манат гоягада, бирини тутуп ибериберсең нәдйә?

— Вах, сен еди-секиз йүз манадың гүррүңини эдйәсиң. Еди-секиз манатдан хабар бер.

— Болмаса шуҗагаз мүлкдәкиҗе ериңи сатайсаң нәдйә? Өзүң нобурың газысына чыкҗак болсаң, шол көпчүлик еринден экениң боля-да.

— Ах, хәзир Меле пәлә гиденде-де, ишиң бу гидип баршына мүлкде ер галасы ёк. Нобурың газысыны иймит билен, хуруш билен алып чыкялар. Ол газыларда хуруш етик болмаса, Меле-де алып чыкып билмейә — диенде, Бекмырат:

— Хе-е... ол айдяның гаты догры — дийип, пикирленен болуп отурды. Соңра бирден йүзүни ёкары галдырып, Аллагың үстүнден дүшүп башлады:

— Сениң иниң угры ёк. Шол бир меникли адам боланда, бу ишлер бейле болмалы дәл. Онда «Эл эли ювар, ики эл биригип — йүзи» диенлери болаймалы. Ынха, инди Меле пәлә гитсе, Аллак саңа гаты герек-дә. Өңем герек велин, хәзир еке галаңсоң, онуң герекдигини ылайта-да билерсиң. Онда «Аркалашан ёв басар» диенлери боларды. Аркалашык эдип, нобурың газысыны алып чыкардыңыз — дийип, азаҗык пикирленип, ене

сөзлемәге башлады.— Ол непини-ногсаныны билйән адам болса, бейле болмазды. Шол Велиниң ябысы огурлананда, сен өзүң билйәсиң, Вели догры тутды. Угур тапман, гелип маңа йүз тутанда, оны Велә «Сен Аллага азар берме. Гөзүң билен гөрмәнсиң. Ча́к билен бир адама төхмет этмек ягшы болмаз» дийип совуп гойбердим. Соң мен Аллага «Гелнини гетирип берейин, үстүңе өй тутуп берейин» дийдим, этмеди. Онда акыл ёк. Агзына гелен авы алып биленок, Холха инди бир илден чыкан билен тиркешип йөр. Хем хөкуметиң гөзүне гара, хем илиң гөзүне гара — диенде, Худайберди ага Бекмырат байың йүзүне йити-йити середип:

— Ол непенси агзына гелен авы ийип билмеди? Ол ненеңси ав? Сиз оңа нәме буюрдыңыз? — дийип сорады.

— Мениң буйраным оңа аңсатҗа авды. Алып, ийип отурыбермелиди. Өзем агзыны гаты долдурҗак авды. Хол хәзирки биле тиркешип йөрен огланы бир агзы сары огланды. Шоны өлдүрип геләен болса, онда иши оңяды — дийип, Бекмырат бай сөзүни соңламанка, Худайберди ага:

— Ёк, бейле агыз долдурян ав бизе герек дәл. Бизиң тохумымызда адам этини ийип улалан ёкдур. Гой кимиң эли адам ганына батса батсын, бизиң тохумымызыңкы батмасын — дийип, бирден үйтгешик херекетлер эдиберди.

Бекмырат бай оны көшешдирҗек болуп:

— Ёк, ёк, о затлар гечди, бирвагт гитди, йөне ятланайя-да — дийди.

— Ёк, ятламагам герек дәл. Асыл бейле затлар ятланмалы дәлдир!

— Хава-ла, сен гаты догры айдясың, Худайберди ага. Асыл бейле затларың ятланмагам герек дәл. Инди муны гоялы. Бу йөне диле гелди, биле гелди диен ялы болайды. Мениң айтҗак задым башга. Шол дүйнки биҗәң галанда, туруп гиделиң бәри, мениң саңа небсим агырып, бир дөвлетли маслахат тапҗак болуп отырын. Ынха оны динле — дийип, Бекмырат бай Худайберди аганы зордан көшешдирди. Соңра ене мылайымлык билен гүррүңини довам этдирди:

— Аллагың хәзирки болуп йөршүнден не саңа пейда бар, не-де — өзүне. Бу гезип йөршүне хөкүмет бир гүн болмаса, ене бир гүн онуң ызына дүшерем, эле-де салар. Элине салан гүнем «Галтаман» дийип, гөзүни Си-

бирден бэрде ачдырмаз. Ондан соң инициң иң соңкы гөрениң шол болар. Йөне шу затлары башыңыза дүшүрмежек болсаң, гит-де, Аллага дүшүндирдежик айт. Бейдип бөрмекден иш болмаз.

Соңракы этжек ишиң: ынха, биз-э саңа он ики йүз манады жемләп берерис. Шонуң ики-үч йүз манадыны бөлүп, оглуң элине бер-де, галанына-да Аллагың гелнини гетир. Гапдалыңдан бир кепбе тутуп бер-де: «Ынха, хан, гир» дий. Шейдэгеде, сенем ага еринде ага бол. Ана онсоң икиңиз билиңизи гушап, нобурың газысына гирибересиңиз, жан саглык билен, болманда, чәк ярым алып чыкарсыңыз. Ине, мениң саңа дөвлетли маслахатым. Өйүңе бар. Ят-тур, пикирлен. Оглуң билен, аялың билен маслахат эт. Оларам мениң маслахатымы нәмакул гөрмезлер. Ондан бу янынам өзүңиз билиң. Мен-э шәхере уграждак — дийип, Бекмырат бай гозганды. Худайберди ага өйүне гайтды.

• • •

Худайберди ага өйүне баранда, аялы билен оглы отырды. Ол Бекмырат байың берен маслахатыны олара бирин-бирин гүррүң берди. Олар Бекмырат байың берен маслахатыны яман гөрмедилер, йөне онуң азара галып, маслахат бершине хайран галдылар. Аялы:

— Нәбиләли-дә, бу маслахатың ызының бир эммасы болаймаса ягшыдыр. Бизиң-э шолардан яңа әдимиз ынан. Пылан зат эт дийип айдып билжек дәл. Шоларың бөре диен ёлундан йөресек, аягымыз күрүме гидәйжек ялы болуп дур. Йөне Аллагың өзи биленем бир маслахатлашып гөрерсиң-дә — дийди.

Меле илки геплемән отурды. Соңра олам өз пикирини айтды:

— Мен «Өзүм пәлә гидәййән-ов» дийиб-э, Бекмырат байың сөзүне биржик-де гулак галдыржак дәл. Йөне гүн агралансоң, бизинки «Айланан баш тарап танамаз» диенлери боля. Мен пәлә гитсем, экленч бир какамың башына галя. Олам яшы гайдышан адам, аңсат дәл-дә. Аллак какам оба гелип, голдашса, элбетде, говы болжак. Йөне эжемиң айдышы ялы, Бекмырат байың бизиң иладамызы эдишине менем дүшүнип билемок. Нәтмек герек, хер хилем болса, какам билен бир маслахатлашып гөрсүн. Ол нәме диййә? Онуңам маслахатыны диң-

гачырандырын өйдүп, оңа етип билмән нәче хеләк болды. Гарагуш ене ганатының ужы билен какып, эйле янында гонды. Худайберди ага гарагушуң ганаты дегенде, ене мешигиң бужагыны агзына саландырын өйдүп, сув ичмәге башлады.

Эгер Худайберди аганың еринде ятан адамдан башга бир җандар болан болса, гарагуш геле-гелмәне пенҗәни уруп, ич ашыны чыкарды. Эмма адамзатдан хемме җандар: җеңңеллерде ынсан гарасыны гөрмән етишен айы-да, токайларда хөкмүрован хайванат шасы — ёлбарс-да, дагларың пелеңи, дүзлериң аждары-да хедер эдйәр.

Гарагуш гаравуллап, онуң төверегинден айрылмады. Якын-якын янташып, ич ашыны дөкмек иследи, рехим этмеди, эмма бөври мүңкүлдәп ятан адама шейле батыргай батырынып билмеди. Йүрегине даш баглап, хер якын геленде, дуйгусы оңа: «Ынсанда пирим көпдүр, аңры чекил» дийип гайра басдырды. Ахыры, гарагуш батырынып билмән, авуна ёкардан сын этмәге асмана галды. Айланып, гала-гала, ал-асманда гөзүниң иң өкде өлчегинде ене өз авуна сын эдип пессайлап башлады. Муны узакдан гөрен гарагушлар-да дегре-дашдан гайышып, инишип, башладылар.

Худайберди аганың барҗак гошы хем ятан еринден шейле бир узакда дәлди. Алаңдан чыкан еринде, ики сырт ашсаң, Сарың гошуды. Эмма адамзат көп ишлерде гапыл галып, соңра арман чекйәр, ахмыр эдйәр. Буда шолар ялы ахмырлы, арманлы ишлериң бири болҗак болуп дурды. Гана сувсан гарагушларың бири небсевүрлик билен бир пенҗәни урайса, Худайберди аганы сувсузлык беласындан өңүрти алҗакдыгына шүбхе ёкды. Мүмкин, сувсузлык беласы ене бир гүн-ярым гүн сабыр эдерди. Оңа ченли я пелек. Эмма гарагушда гараша-гараша, сабыр-такат галмадык болара чемели. Ол ёкардан сын эдип дүшели бәри, гаты батырланды. Башга гелен гарагушлар-да бири-бирлеринден батырсырап, якын-якын барярдылар. Хениз тәзе этден датманкалар, бири-бирлеринден габанярдылар. Хәзир шол бир-бирлеринден габанышып, якынлашып барышларына хайсы-да болса, бириниң барып пенҗәни урайыасы галды. Эгер-де гарагушларың бири башыны башлайса, шол бада дувдагын эдип гитҗекдиклерине шүбхе ёкды. Эмма хәки гарагушуң асмандан авуна сын этмәге галшына, асманда айланышына, ёкардан гайып инишине, төверекден га-

рагушларың йыгнанышына сын эдип отуран пайхаслы чопан агзына етирен кәсесинден бир овурт овуртламан туруп уграды. Ол икинҗи сыртың үстүне мүненде, сүйнүп ятан бир адамың дашында гарагуш сүрүсини гөрүп, шол ерден аягалдыгына гыкылыклап инди. Онуң чаласынлыгындан хайыган гарагушлар ач болсалар-да, зордан учуп етишдилер. Гарынлары док болан болса, учуп етишмеҗеклерем болҗак экени. Чопан чаласынлык билен геле-гелмәне, Худайберди ага бойдан-баша сын этди. «Гарагушлар батырынып билмән экенлер-ов, хернә демине етишәйипдирин» дийип, маңлайының чалаҗа чыг берйән дерини сүпүрди. Дуран еринден Худайберди аганың билинден гуҗаклап, эгнине атды-да, гөни гоша гайтды.

Худайберди аганы эгнине атып, хайдап гелйән чопан бир вагт Мерет арчының улы аялының өлүм сынанышыгында Дурдының азат эден йигиди Сарыды. Сары Худайберди аганы чөп күмесиниң ортасында аркан ятырды. Хаял этмән, ичини-дашыны сувладылар. Бир эсгини сува батырып, маңлайында гойдулар. Ене бир эсгини өлләп, Худайберди аганың овуртларына сокдулар; күкреклерини өл эсги билен сүпүришдирдилер. Худайберди ага кем-кемден тамшанмага башлады. Соңра агзына өл эсги тутдурдылар. Ол өл эсгини соруп, чалаҗа гөзүни ачды. Оңа азаҗыкдан-азаҗыкдан чай берип, өзүне гетирдилер...

Худайберди ага ягшы өзүнираслаянча, чопанларың гошунда болды. Ол чопанлардан Бердиниң газаматдан чыкып гелендигини эшитди. Огулныяз эҗәниң огулларының бири йөрите гелип, Сарының гошундан Дурдудыр Аллагы алып гидендигини билип, өзүниң сер-сепил болуп йөршүне гаты өкүнди. Шейле азапларың башына душмегини Бекмырат байдан гөрүп, оңа нәче нәлет окамак билен, чопанларың гошундан хем гайтды.

Ол Аллак дагыны бентден тапды. Сергейиңкә геленче, Бердидир Гылычлы хем шол ердеди. Худайберди ага Сергей дагы билен аманлык-саглык сорашып, чөкүне дүшүп отурды:

— Хава, аман-эсен газаматдан чыкыпсың, гөзүң айдың — дийип, отуранларың арасындакы нәтаныш йигидиң йүзүне серетди. Худайберди аганың чакы догры чыкды. Берди оңа:

— Таңры ялкасын — дийип башыны атды.

Худайберди ага отурышы билен ыраныпː

— Хе-е... адам баласының багты пес болмасын. «Дога кемрысгал боландан йылда бир ягы чапсын» дийип, көнелеримиз айдыпдыр — дийди. — Бейле сөзлери дога маңлайы гаралыкда гарыплык газабындан жаны янан адамлар айдандыр. «Йылан зәхри» диймек билен ол зәхерден озал датмадык йүрек эндиремез. Гарыплык гахарына сезевар болмадык кемрысгаллыгың нәмедигини билмез — дийип, өзүниң дурмушындан зейренмәге башлады. Ол өңүрти Аллак дагының гөзлегинде башына дүшен сувсузлык беласы хакында гүррүң берди. Соңра Бекмырат бай билен биже атышып галышы хакында көп гүррүң берип отурды.— Аслында угруна болмаса, болмаз экени — дийип, ене бир башындан гечен иш хакында гүррүң бермәге башлады:

— Хава, өзүң гарып болсаң, деңли-дережели задың болямы нәме? «Гүзерана ярна бор» дийип, бир гарры ябы билен варак араба эдинипдим. Шонуң билен элимиң бош вагты базарда-шәхерде кирей эден болуп, бәшүч шайы газанан болуп йөрердим. Олам нәме экинжигиң дашындан гарыба бир ярна-да. Хава, энтек «Хөкүмет ябы алжакмыш, пылан этжекмиш, писсигән этжекмиш» диен гүррүң-ә ёкды. Бир гүн обадан бириниң бир йүк бугдайыны хараза алып гайтдым. Шәхере етип гелйәкәм, ёлуң бир ерине сув гачан экени. Ана, шол ерден сүрдүм велин, гарры ябым аңырсына чыкмады-да дуруберди. Илки «Хе! Хә! Хай, жан!» билен чыкаржак болдум, болмады. Онсоң сөгүп-сокуранып, уруп-енжип, сайгылап чыкаржак болдум, болмады. Ябы алмая. Өңе омзаман, толгуныл, ики яна чарпая ёкары бөкйә. Шол толгуныл, бимазалык эдип гидип баршына бирден гара лайың ичине оммалып гитди. Бар онсоң ишиңи худай оңарсын, Худайберди — дийип, элини галгыдып гойберди-де, бир башыны яйкап, ене сөзүни довам этди. — Хава, онсоң мениңки «Ат чапанындан-а гечдик...» диенлерине барды. Мен ябымың йүки лайдан алып чыкмагындан гечдим, өлмән өзи чыкса разы болдум. Дыздан гара лайың ичинде арабадан бөкүп дүшдүм. Хамыдың голбагыны яздырып, гарры ябымы зордан галдырдым. Гара лая буланан ябының асыл реңкиниң нәхилидигини билер ялы болмады. Гуйругындан башлап, кирпиклерине ченли гара лая чүмен гарры ябының мысаласы төверекде дуранларың гөзүне гүлкүнч болуп гөрүнди.

Олар гүлүшдилер, эмма мениң ядыма гүлки дүшмеди. Мениң йүрегим гайгыдан, гахардан долуды.

Шол вагт Бекмырат бай маңа рехим этди:

— Худайберди, ал, мениң алашамы гош, деррев йүкүңи алып чыкар — дийип, мүнүп отуран алашасындан дүшди. Мен Бекмырат байың алашасыны батан арабама гошуп, бир хэ диемде, ол мениң йүкүми батгадан алып чыкды. Ана, шол ерде Бекмырат байың алашасының бойнуны гужаклап, күкрегиме берк гысдым, соңра йүзүми йүзүне гоюп, маңлайындан ызлы-ызына өпдүм. Шол дуран еримде: «Шулар ялы алашаны маңа-да етир-дә!..» дийип, элими асмана гөтерип, алла належ этдим. Алла шол ерде мениң бала-чагаларымы ятлап эден налышымы эшидэйдими-нэтдими Бекмырат бай: «Гел, сөвданы уралы» дийди. Ана, шол ерде сөвданы этдик. Алашасыны алдым, гарры ябымы бердим. Үстүне-де өйде артык-сүйшүк задым бар болса бердим, ене бергидар болдум. Эмма бергими шол алашаның аркасындан тиз үздүм.

Хава, онсоң Бекмырат бай мениң гарры ябымы кырк гүн бака гойды. Көрпе ёрунжа ийсе, өңүнде, иймесе, ардында болды. Арпаны гысганман берди. Яңкыны бир ювмага экидэймеселер, хич яна гозгамадылар. Кырк гүн газыгының дашына айланып дурды. Кэвагт кишнэп сеси гелйэ велин, кишңиши ер яря.

Бир гүн бай оны алагайыш безег билен базара мүнүп чыкды. Мен гарры ябымы танамадым. Ялы-гуйругы гара, реңки меле, ики өң аягы секилли, маңлайы золак сакар, түркмен халар реңкде бир алаша болупдыр, суратам онча болмаз. Бекмырат бай үстүнде жылавыны берк тутуп отыр велин, алаша ики яна бакжаклап кишңэнде, сеси голлара сарсгын берйэ. Ине гөрсең, шир омузлы, гаплаң билекли, гыйма гулаклы, махмал реңкли, алма гөз бедев, сэпжэп, ойнаклап баря велин, серетсең, гөзүң онда галя. Базара элтибем, шол безегде гаңтарып гойды. Ана, онсоң түркмениң сайлап ат мүнйэн байлары оңа хырыдар болды. Махласы, мениң Бекмырат бай билен алшан гарры ябым түйс алаша экени. Бекмырат бай маңа берен алашасыны бир йыл бакыда гоюп сатанам болса, менден алан алашасының ярпы бахасына сатып билмезди. Мениң айтжак болян задым бием дэл. Мениң айтжак болян задым Бекмырат байдан алан алашам билен аңырсы-бэрси ики ай кирей этдимми-этмедимми,

илата ябы салгыды гелди. Мениң алашамам хөкүмет алды. Баха диййип, беренине-де бир абат эшегем алып билмедим. Шейдип, бир варак араба билен галыбердим. Гөрйәсиңизми, дога маңлайы гаралык нирелерден айлап уря? — диенде, Сергей:

— Худайберди ага, сени дога маңлайы гаралык булап урмандыр, сени Бекмырат бай булап урупдыр — дийди.

Худайберди ага хырчыны бир дишледи-де:

— Ай, иним Сиргей, дога маңлайы гара болсаң, Бекмырат бай болар, бейлеки болар, гараз, себәп тапылар-да — дийип башыны яйкады.

Сергей:

— Худайберди ага, Бекмырат бай алашасыны алшанда, ябы салгыдың гелҗекдигини билйәди. Сениң алашаңы кырк гүн бакып сатышындан хабар ал. Онуң болкөйнек биленем, пристав биленем арасы бар ахыры. Олар болҗак иши өңүнден айдып дурялар ахыры — диенде, Худайберди ага бираз пикирленип:

— Ай, боля-да, «Баям бая бийр, худаям бая бийр» диенлеридир-дә. худаям бизе беренок — дийип, башыны ашак салды.

Сергей:

— Худайберди ага, худайың беренинем сиз байлара, хөкүмете берйәсиңиз — дийип сөзүни соңламанка, Худайберди ага җаны агырылы ялы:

— Ай, иним ахыры, биз нәдели?.. — дийип, ики элинем серди.

— Сиз байларың, хөкүметиң өзүңизе зат гойман, сырып-сүпүрип аляндыгыны билйәсиңизми?

— Ай, билйәс. Билемизде нәдели?

— Билйән болсаңыз боля. Нәтмелидигинем кем-кемден билерсиңиз — дийди.

Худайберди ага:

— Ай, нәбилейин-дә... — дийип, Аллага хабарыны бермәге башлады. Бекмырат байың «Аллак оба гелсин» дийип маслахат берендигини, онуң маслахаты хакда өйүнде эден гүррүңлерини бирин-бирин айдып берди. Иң соңунда:

— Ай, нәбилейин-дә, иним, Аллак, Меле пәлә гитмели болды. Гол долы чүл чага өйде агзыны ачып галя. Өзүм болсам бир яшы гайдышып барян адам. Мүлкдәкиҗе ери экип, онуң берен хасылы билен машгала эклэп

болжак дәл. Нобурың газысына гирәейин дийсем, еке өзүме башартжак дәл. Ынха, шейле. Гарыплык гамындан башымыз чашыпдыр. Бекмырат баям маңа рехим эдип, «Аллак оба гелсин-де, саңа көмек берсин» диймейән ялы болуп дур. Йөне нәтжек-дә. Сениң яныңа-да башым чашып, башга угур тапмамсоң гелдим — диййип, агыр пикире батды.

Худайберди аганың пикирини диңләп, Аллак хем агасындан аз оя батмады. Ол өңүрти нәме дийжегини билмән, эп-эсли отурды. Соңра ювашлык билен сөзе башлады:

— Худайберди кака, соңкы йылларда мениң башыма дүшен ишлериң бирини билйән болсаң, икисини билйән дәлсиң. Ол себәпден саңа Бекмырат байың пикирини билмек аңсат дәлдир. Билибем билмерсиң. Агыр дөвүр хемме кишиниң башына дең гелер өйдердик велин, ол бейле дәл экен. Херки зады адам өз башына геленде ягшы билйә. Бу дөвүр бизиң ялыларың башындан ховп болуп инен болса-да, Бекмырат бай ялылара гүлүп бакян бир дөвүр болды. Ынха, өз жанымыздан горкымыза бир ерде узак дуруп билмән, о ерде-бу ерде мыдам гачгаклап йөрйәс. Ягшы, инди шунданам бир гүн болдумы? Ягшы, нәче гүн бизи чопанлар нахарласын, нәче гүн ынха Гылычлы, Сергей ялы дост-ярлар нахарласын? Биз шу гүнден халыс ирдик. Шонуң үчин шу гүн Сергейиң янына-да йөрите маслахата гелдик. Сен гелениңде, яңыжа маслахатымызы җемләп отурышымызды.

Сергей бизе «Зәхмет этмек герек. Тутулсаңам, зәхмет үстүнде, иш үстүнде тутулмак герек. Йөне вели иш үстүнде-де, отурылан-турлан ерде-де өрән хәзир болмак герек. Душманың элине дири дүшмели дәл» дийди. Бизем шу маслахаты макул билдик. Сенем газа чыкмалы дийлен гүни азыжагыңы ал-да чыкыбер; мен шол ерде тапыларын. Белкем, аман-эсен газыны алып чыкарыс. Нобурың газысына бизиң дөрт арчынымызың иладындан мүңлерче адамлар йыгнаня. Байлар мүңлерче талабанлар тутуп, газа иберйә. Ол ерде бирек-биреги танамаз. Шол гарма-гүрмелигиң ичи билен бизем таналман, газыны алып чыкарыс, эгер-де Бекмырат бай йөрите ичалы гойберип аңтамаса. Аңтаса-да, нәме, ондакыны онда гөрерис-дә. Йөне сен Бекмырат байларың мирабының дайханына гошулма. Биз ынха, Гылычлының агалары билен биле чыкарыс. Мирабымызам Бекмырат

байларыңкыдан башга болар. Инди сен шу ерден гайт. Мелә-де салам айт. Аман-эсен барып гелсин. Горкуп йөрме. Бекмырат бая сырыңы берме, демиң ичинде болсун — диййип, Аллак агасыны бентден угратды.

«ГОРКАГЫ КОВСАҢ, БАТЫР БОР»

БЕРДИНИҢ газаматдан гачып гелели бәри, бирнәче ай гечди. Эмма онуң дурмушында айратын бир вака болмады. Гылычлының өйүнде огрын-догрын яшап йөрйәрди. Сергей билен якын ара саклап, вагтал-вагтал гижеде-гиримде Мары шәхерине барып гайдярды. Өзүниң өнүп-өсен ери сәхра-чөллери гөвни күйсәнде, Эсендир Сарының гошунда исләниче болуп гайдярды. Эмма Узугы хич вагт ядындан чыкармаярды. Кәте-кәте шол беллешен еринде тапышып дурярды. Ынха Бердиниң гүни шейле ягдайда гечип баршына 1916-нжы йылың гүйз айлары хем етип гелди. Он алтынжы йылың гүйзи өңки йылларың гүйзүнден еке бир хер илатдан гезегине адам алнып, пәлә иберилип дурмагы билен тапавутланман, өзүниң үйтгешик гелши билен хем тапавутланды. Он единжи йылың агыр ачлыгының аламаты он алтынжы йылың гүйзүнден гөрнүп башлады. Түркмениң көпи гөрен яшулулары, хасапданлары «Йыланың хабарыны лувдан сора» диййипдирлер. Лув йылының йылан йылы хакында берйән хабары оңат дәл. Асмандан димман, тозап дуршы говы дәл. Йылан йылы гуракчылык болса, эрбет болармыш — диййип, ховсала дүшйәрдилер. Өңден хем барыны-ёгуны сырып-сүпүрип, салгыда берип гелйән ил он дөрдүнжи йылың уршуның үч йыл довамында затларың бирсыхлы гымматлап баршындан эрбет ховпургаярды. Хор дүшен илиң иймити бичак песелипди. Айда-йылда йылы чорба йүзи дүшмейән гарыплар гуры чөреги сув билен иййип: «Берениңе шүкүр» диййәрдилер. Бу затларың үстүне-де түйс агыр ишде ишлежек өзүне мен диен яш йигитлериң хер бәш өйден бири алнып, пәлә иберилип дурярды. Шейле ягдайда улы нобурларың газысы ялы, илатың бирлешен гүйжи билен амала ашырылян ченден-чакдан агыр ишлери өз вагтында ерине етирип болармыка диен шүбхе или яман горка салярды. Нобурларың алты ай довам эдйән газысыны түйс дегерли яшындакы даяв йигитлер диңе айратын гүйчли иймитиң үсти билен алып чыкярдылар. Хемише — «Газычымыз үчин» диййип, йөрите баг-

гоюн бакярдылар. Бала-чагаларың агзындан кесип, таңан-тупанларыны газычыларың ызындан иберип дурярдылар. Өз огулларыны газа иберен эне-аталар «Аман-саг гелсинлер-дә» дийип, оларың ёлуна мыдам ягшы алкышлар эдип отурярдылар, чүнки ол эне-аталар өз илатының ичинде хер айсайы болмаса-да, башаша газыдан майрылып галан адамлары гөрйәрдилер. Йигриминҗи йылларда Совет хөкүмети Мургабың бентлерини гөтерип, шол бәш-алты метр чуңлукдакы нобурлары телперледен вагтында, нобурларың райышындан ичине гум индерип дуран дайханларың: «Яшасын агыр мәхнетден азат эден шуралар хөкүмети!» дийип җошгунлы гыгырмаклары йөне ере дәлди, себәби оларың ата-бабалары, өзлери шол нобурларың алты метр чуңлугында гүйч-кувватларыны, саглык-саламатлыкларыны сарп эдипдилер. Элбетде, олар галан гүйчлерини шол чуңлукда нәхак сарп этмеҗекдиклерине гөзлери етенсоң, йүрек җошгунларыны шадыян оваз билен яңландыряр-лар.

Ынха, шейле ховплы газы он алтынҗы йылың гүйзүнде айратын-да горкулы болуп гөрүнди. «Бу иймит билен ил агыр газыны алып чыкып билмез. Пәлә-де түйс газы яшындакы йигитлер алыня. Бу йыл газыны иррәкден башламалы, базарда җар чекдирмели, мүлкде отурымлы адамларың нобур газысына мейил эдйәнлери бар болса, эшитмән галмасынлар» диен ялы гүррүңлер базарларда, адамларың үйшен еринде, ёлда-ызда — хер бир ерде эшидилйәрди.

Берди билен Дурды хем Огулныяз эҗәниң огланлары билен экин шәрик болуп, илата шейле ховп салан он алтынҗы йылың газысына чыкды. Аллак хем өз агасы Худайберди ага билен шол нобурың газысына чыкды. Газа чыкмазларындан өң, Огулныяз эҗелер көп ойланышды. — Бердидир Дурды дагы газа гиренлери билен газыны алып чыкып билерлерми? Бекмырат байлар билйәйсе нәдер? Я ат-яраг шайларыны тутуп, өзлери гелерлер, я-да хөкүмете айдып тутдурарлар — диен ялы пикирлер булары бираз сазанаклатды. Бу ерде отуранларың сөзлерини диңләп Огулныяз:

— Җанларым, бейдип, яйданышып отурмаң, худай бардыр. Өзи сакласа, гөз билен гашың арасында саклаяндыр. Ярадана боюн эгсең, языклы гулуны хер ерде саклар. Шу гүне ченли гезип йөрсүңиз, не хөкүмет иде-

5э, не — Бекмырат бай. Индем, белки, идемэеди-дэ — дийип төвекгел сөзледи.

Сонра Гылычлы-да бираз пикирленип:

— Хава-ла, газа йыгнанян мэхеллэң ичинде ким кими таная. Ынха, байлар бир топар булужы, овганы, гайралыны талабан тутуп, газа салар. Адамлар гаржашар. Ит — эесин, пишик бикесин танамаз. Кимиң нэме иши бар? Бизиң түркменлеримиз кэн адам яманлагыч дэлдир. «Ак маяны гөрдүңми?» дийселер, бир дабан бейлэк сүйшер-де, «Ёк, шү ерд-э гөремок» диер — дийди.

Берди:

— Хава-ла, багта төвекгел, газа бир гирелиң. Амансаг газыны бир гутарсак, онсоң экиниң башында элкин ятар-турар йөрерис. Гачмага-ковмага бир тарапымыз бош болар. Йөне мениң Сухан гатыда эп-эсли жанлы алгым бар. Шоны алып гелэйсем, газы гутарянча, барымыза хуруш боларды — дийди.

Огулныяз эже оңа:

— Жан саг болса, хуруш тапылар. Сухан гатыдакы гоюнларың гезиберсин. Ынха, эншалла, өйлендиренимизде, сөвүш гоюн болар — дийип жогап берди.

Гылычлы болса:

— Сен хэзир Сухан гатының адыны тутсаң, бужурыгы артар. Сухан гаты сени гөрен бадына, Бекмырат бая айдар. Олам хөкүмете айдар. Шу махал сесиңи чыкарман, гезип йөрениңден говусы ёкдур. Вагты геленде, Сухан гатыда алгымыз болса, гөзүни гөгердип аларыс — дийди.

Шу маслахат билен хем газа чыкдылар.

Улы нобурың газысына хер тире өзүниң ябының сака алян еринден ёкарык гирип башлаярды. Шейле болуп-да, нобурың газычысы хер хепдеден, он гүнден көпелип гидип барярды. Бу йыл хем газының биринжи айында йыгнанан дайханың саны хемишеки йыллардакыдан көп болмаса, аз дэлди. Газы гитдигиче агралярды, себэби нобурың аякларында топрагы ики-үч метр ёкары зыңмалы болярды. Өзүне мен диен даяв йигитлер топрагы бир ахырадан зыңып чыкарян болса-да, илиң көпүси ики ахырадан зордан зыңып чыкарярды. Нобурың аякларында гүнде ики-үч гөч эдйэн газычылар ёкары гитдигиче гүнде бир гөч хем эдип билмейэрди. Шейле өлчегсиз гара гүйч талап эдйэн нобурларың газысыны алты ай бир эгне гара лайы яплап, алып чыкаймак хер

адамың иши дэлди. Бу ишлер гурплы адамлар үчин шейле бир мушакгат хем дэлди. Олар газы үчин базарлардан сайлап, балдырлары дигир ялы талабан тутуп салардылар. Ол адамларың өңүнде хер нэче агыр ишлер-де бент алмазды, илден өңүрти чэклерини болуп, пиллерини сүпүрип, дынч алардылар. Хуршы етмэн, ач гарна шейле сынанышык эдйэн гарыпларың дат гүнүнеди... Дайханың көпүси чэгини алып, даш чыкансоң, о ерде-бу ерде чэгини алып билмэн, итинишип дуран бичэрелериң башына эдил шол махал кыямат инйэрди. Гыкылыклап, хадаларыны булашып дуран мираплар оларың депесинден айрылмазды. Ынха, эдил шол ерде гара нандан гарны дойман, ысгындан дүшйэн гарып газычы, Эзрайыл ялы болуп дуран мираба иң соңкы сөзүни айдып, башыны ашак салярды. Шол отурышына-да онуң эртирки гелжек гара гүни бирин-бирин гөзүниң өңүне гелип гечйэрди. Хич зада дүшүнмейэн яшажык чагажыкларының: «Кака, нан!..» дийип гыгыржаклары эшгэр гөрүнйэрди. Эртирки гүн гөзүне нэхили гаралып гөрүнсе-де, ысгындан дүшен гарып дайханлар пиллерини голтукларына гысып, өйлерине гайтмага межбур болярды. Ынха, шейле болуп-да, он алтынжы йылда хурушсызлык зерарлы өлчегсиз агыр зэхмете яраман, газыны ташлап гайдян гарып дайханларың саны ай гелдикче артярды. Мургап себитинде дайханлара газысыз сувуң ёкдугы, сувсуз экиниң ёкдугы, экинсиз наның ёкдугы хеммелере эшгэрди. Шейлеликде, он единжи йылың ачлыгында кимиң гурбан болжакдыгы он алтынжы йылың агыр газыларында мэлим болуп уграды. Берди дагының газа башланына дөрт ай гечип, бэш ая йүз урды. Газычының саны яман азалды. — Галан газычылар билен нобурың газысыны вагтында алып чыкып болармыка? — диен шүбхе-де дөреди. Шейле ягдайда нобурың улы мираплары өзара маслахат этдилер. Соңра хер мирап өз илатының улы бай адамлары билен маслахат этди. Иң соңунда газычыларың йыгнагында эден маслахатларыны орта гойдулар.

Генерал Ломакин: «Адамларыңы вагтында пэлэ етишдирмедиң» дийип, Мерет арчыны арчынлыгындан ковупды. Хэзир Мерет арчын нобурың улы мирапларындан бириди. Инди оңа «Мерет арчын» диймэн, «Мерет мирап» дийййэрдилер.

Өңи билен Мерет мирап сөзлэп башлады:

— Дайханлар, сизиң билен бир маслахат этжек.

Кэр ёкмаян адамлар газыны ташладылар, гитдилер. Адам аз галды. Шу галан адамлар билен биз экише ченли газыны гутарып билмерис. Оңа гөрә-де газының гутармагына бир гүн галанда, чэгини алман ташлап гиде не сув-да ёк, нобат-да. Сувдан иришдесини үзэймели. Индики гележек — узак базар; соңкы гысга базарың эртесинден башлап, бир чэк алана — бир нобат, он чэк алана он нобат бержек. Шу ики базарда ким талабан тутжак болса, тутуп ибэр. Гысга базарда ким он саны адам тутуп, он чэкден алып башласа, шонуң он нобат хакы бар. Дүшнүклими?

— Дүшнүкли.

— Дүшнүкли болса боля — дийип сөзүни гутарды.

Бу ерде яман нэразычылык болды. Хер ким гыгырып, өз пикирини айтды. Бириниң айданыны бейлекиси эшитмэн, ерли-ерден гыгырышдылар. Шол вагт Берди муртуна тов берип турды-да, адамлара йүзленди:

— Адамлар, мен дилевар дэл. Йөне үнс берип диңлесеңиз дүшүнерсиңиз. Мениң айданымы макул гөрмесеңиз, «Болапок» диерсиңиз.

Мерет мирап «Газа яраман ташлап гиден адамларың зэхметлери көймели — диййэ.— Индики гысга базардан соң бир адам он чэк алса, шоңа долы нобат бержек» диййэ. Бу нэме дийлен сөз? Би «Шү чака ченли ишлэн адамларың сувуны бай адамлара бержек» дийлен сөз. Эгер-де Мерет мирабың айдяны болса, йигрими адамы талабан тутуп, газа салжак бай адамлар аз дэлдир. Бейле дүзгүн болмаз, догры, мен шу гүне ченли бир чэк алып гелйэн. Шу гүнден шейлэк чэк ярым алмага-да гүйжүм етер. Мениң экин шэриклеримиң хем чэк ярымдан алмага гүйчлери етер. Йөне биз оны этмерис. Бизе кишиң хакы герек дэл. Газыны башарман гиден ачларың ишлэн гүнлерини хасап эдип, дүшдүк сувуны бермек герек — диенден:

— Догры!

— Догры дэл! — дийип гыгырян сеслер ерли-ерден гөтерилмэге башлады. Адамларың бири-бири билен гыгырылышып, дава эдйэни хайсы, өз угруна гыгыряны хайсы, билер ялы болмады.

Шол вагт Бекмырат байларың тиресиниң улы мирабы:

— Яңкы геплэн гара муртлы ким? — дийип, Мерет мирапдан ассырынлыкдан сорады.

Мерет мирап оңа:

— Шол Бекмырат байларың гелнини Сейидахмет ишанлардан Ахала алып гачан оглан шол. Онуң саг гапдалында дуран дешли йигит-де — Бекмырат байың иниси Чарыны өлдүрен. Онуң саг гапдалында дуран узын бойлам бирвагт Вели байың ябысыны огурлап гачгак болупды — дийип җогап берди.

Бекмырат байларың тиресиниң мирабы:

— Шей дийсене. Асыл Бекмырат байларың душманларының хеммеси шү ерик үйшен экени-дә. Индики базар геләйсе боля. Бекмырат бая усуллык билен айдарын вели, буларың үчүсинем гүпбасды эдер. Бейле, гепе гулак асман, дилеварсыраян адамларың бизе гереги ёк — дийип, гөзүни гыпып гойберди.

Бу ерде меселе гыкылык-бакылык билен гутарды. Базар гүни ирден яңкы гөзүни гыпып гойберен мирап Берди дагының дөрт айдан хем говрак вагтдан бәри нобурың газысында ишләп йөрендигини Бекмырат бая хабар берди. Ол бу хабары эшиденде, сүсүшҗек өкүз ялы, бир кесерилди-де, гөзүни агдарып, мирабың йүзүне серетди. Соңра «Мен оны газаматда өлдүртдим ахыры» диймән:

— Ёк, бейле зат болуп билмез. Бердиниң Ашгабат газамадында өлендигини мен ачык билйән — дийди.

Мирап айратын ынанч билен:

— Ёк, ёк, Бердем, Дурдам, Аллагам газыда. Олары Мерет арчын гаты ягшы танаяр экен. Мен ондан сорап, әнигине-шәнигине ягшы етдим — дийип җаныгып сөзледи.

Соңра Бекмырат бай үйтгешик ягдайда гөзлерини агдарып, агыр херекет билен муртларына элини етирди. Йүзи кем-кемден гаралып, өрт ялы болды. Шол дуршуна ягшы бирсалым пикирлененсоң, улудан бир демини алды-да, мирабың эгнине элини гоюп, чалаҗадан пышырдамага башлады:

— Болды. Мерет арчын айдан болса, догрудыр. Инди демиң ичинде болсун. Мен оларың үчүсинем бу дүнйәниң хем азабындан, хем рехнединден махрум эдерин. Сен муны маңа айтмак билен, улы көмек этдиң, ягшы саг бол — дийип, мирапдан ховлукмач айрылышды. Шол ерден гөни шәхердәки өйүне гелди. Онуң ызы билен татар аялы — Ханым хем ичерик гирди. Ол әриниң йүзүнде үйтгешик аламат аңлап:

— Ал-ла-ә, ни булган синге? Авуру болуп калдыңмы? — дийип якынлашжак болды. Бекмырат бай ичинеган өйлен гөзлериниң гыйгы билен бир гыңралып середенде, оны дуран еринде дикилги газык этди. Ханым демини алман, ашаклык билен әриниң йүзүне бир серетди-де, усуллык билен дашары чыкып, гапыны эмай билен япды. Эмма узак гитмеди. Бирсалымдан өйден:

— Ханым! — диен азмлы сес эшидилди.

Шол халатда Ханым — Лепбей! — дийип, ичерде пейда болды.

Бекмырат бай агыр ой-пикир ичинде башыны галдырман, сарсгынлы сес билен:

— Бар, базара гит-де, Аманмырады чагырып гел — дийди.

— Яры — дийип, Ханым дуран еринден чалт чыкып гитди. Салымыны берман, Аманмырады алып гелди. Аманмырат ичерик гиренде, Бекмырат бай чуңңур пикир астында башыны тутуп отырды. Соңра ол башыны галдырып:

— Гелдиңми, Аманмырат? — дийди.

— Гелдим.

— Гелен болсаң, говы болупдыр. Ханы отур ашак; хе-е... биз-ә билмедик-дә... Ол Ашгабат газамадындакы харамзададан дынайдыкмыкак өйдүпдик велин, олам болмандыр.

— Яа-а! Нәме?

— Ай, онуң газаматда ёк эдилен хабары ялан чыкды.

— Угурсыз болаймасын?

— Ёк, угурсыз дәл, ол газаматдан чыкыпдыр. Мара гелип, Аллак дагы билен хем тапышыпдыр. Хәзир оларың үчүси хем нобурың газысындамыш. Мен оларың пикирлерине дүшүнйән. «Сайры-селемиң көп үйшен ери, о ерде ким кими таная» дийип эден ишлеридир. Аман-саг газыны алып чыкайжакдырлар велин, мен олара газыны башга хили гөркезерин. Аңырсы дөрт-бәш сагадың ичинде оларың үчүсиниң хем эле дүшжегине шүбхе ёк. Хәзир мен болкөйнек Пересвет-Солтана арза бержек. Шонуң үчин сен гит-де, базардан пыланылары-пыланылары чагыр — дийип, он бир адамың адыны айтды. — Ене-де гулак сал, шол чагыржак адамларың гүнәкәрлериң үчүсине-де ненеңси төхмет этмелидиги хакда пикирленсинлер. Ол хакда-да еке-екеден гүррүңлеш. Гысгасыны айданда,

оң олары эле салмак кынды, инди эле дүшенсоңлар, гайгырман, нәче гүнә йүкләп болса, йүклемек герек. Бу затлара сен менден кем дүшүнеңок. Бейлесини өзүң оңар. Шоларың үчүсине-де Марыда сүйт этдирип, гөзлерини Сибирде ачдырмалы. Гой Сибирде биринҗи совуга чыдаман, гатап галсынлар — дийип, инисиниң йүзүне серетди.

Аманмырат артыкмач сөзләп дурман:

— Боля — дийип чыкып гитди.

Бекмырат бай аялының йүзүне гарап:

— Сенем гит-де, атбекады чагыр — дийди.

— Яры — дийип, Ханым туруп уграды.

Ол гапыны ачанда, адамсы:

— Билйәмиң хайсы атбекады чагырмалыдыгыны? — дийип сорады.

Ханым:

— Биләм — дийип чыкып гитди.

Аманмырат бейле ишлере дүшүшди. Нәхак төхмет билен бир адамың үстүнден иш дөретмекде агасы Бекмырат байы гайра отурдярды. Ол базарда агасының шол айдан он бир адамысыны еке-екеден гөрүп, нәхили төхмет этмелидигини оларың бирин-бирин агызларына салып берип, Бекмырат байың өйүне уградды. Буларың көпүси Бекмырат байың төверегинде чөрек чейнейән адамлардый. Бирнәчеси илен-чаланлардыды. Гараз, Бекмырат бай «Йүз адама бир ок бермели» дийсе, олар «Ёк, мүң адама бир ок бермели» дийәйҗек ахлаксыз адамлардыр.

Хава, чагырылан адамлар йыгнанышдылар. Ханым адвокады алып гелди. Берди, Дурды, Аллак — үчүсине эдибилен төхметлерини эдип, арза яздырдылар. Арзаның ашагына Бекмырат бай гол чекди. Бейлекилер бармакларыны басдылар. Бекмырат бай шол ерден өзүниң якын досты полковник Пересвет-Солтана арзасыны бермәге ховлукмач туруп гитди. Бекмырат бай Пересвет-Солтаның гапысыны ачандан, ол еринден туруп, ики эли билен гөрүшди. Соңра дивандан ер гөркезип, өзи хем гапдалында отурды. Бекмырат байың хал-ахвал, саглык-саламатлыгыны сорады.

— Шүкүр, сизиң саглыгыңызда ягшыдыр — дийип, Бекмырат бай арзасыны чыкарып берди. Пересвет-Солтан гөзүни тиз гездирип, арзаны окады-да, русчалап:

— Ханы сен оны «Ашгабат газамадында өлүпдир» диййәдиң-ле? — дийип, геңиргенмек билен сорады.

Бекмырат бай отуран еринден бир ойланып:

— Ёк, баярымыз, ол хабар ялан экени. Оларың үчүсем хәзир бизиң нобурымызың газысыны газып йөрлер — дийди.

Бекмырат байың бу сөзүнден соңра Пересвет-Солтан көп пикирленип хем отурмады.

— Олар ялы болса, үчүсини хем шу гүн эле саларыс.

Хәзир мен пристава хабар эдейин — дийип, телефон үсти билен Берди дагыны деррев тутуп гетирмәге буйрук берди. Соңра ол Бекмырат бая йүзленип:

— Душманларыңызың кимдигини гөрмек ислесеңиз, приставыңка барып, гарашып билерсиңиз. Аңырсы ики-үч сагадың ичинде тутуп гетирерлер — дийди.

Бекмырат бай уезд начальнигиниң элини берк гысып, миннетдарлык билдирди. Соңра гапа етип баярка, чеп элини күкрегиниң үстүнде гоюп, ене бир гайра эглип чыкып гитди.

Пристав, Бекмырат байы гутлаг билен гаршылады:

— Сизиң душманларыңыз нәче гизленселер-де, ахыры гола дүшмели болдулар. Хәзир мен үч саны яраглыны ибердим. Аңырсы ики-үч сагадың ичинде душманлар шу ерде боларлар. Гой, ыссы билен совугы деңләп гөрсүнлер. Ыссыны олар ягшы билйәлер, Сибириң совугынам гөрсүнлер — дийип, дилмаҗына терҗиме этдирҗек болды.

Бекмырат бай:

— Мен дүшүндим, дүшүндим — дийип, рухубелентлик билен гүлди.

Олар приставыңкыда чай башында душманларына гарашдылар.

* * *

Газычылар гүнорта нахарларыны эдинип, бирнәчеси ише башлапды. Бирнәчеси болса энтек башламанды. Шол вагт дайханларың арасында үч саны яраглы пейда болды. Оларың бири — рус, икиси түркменди.

Яңкы рус элиндәки бөлек кагызың йүзүнден: — Берди Акы оглы! —дийип, Бердиниң адыны, атасының адыны чалгырт айтды.

Гапдалындакы атлы түркмен:

— Ким Берди Акы оглы? — дийип гыгырды.

Бу ерде бир сададан горкак, самсык пахыр-да тапылды. Ол Берди Бакы оглуды. Эгни бәшатарлы: «Берди Акы оглы!» дийип гыгырандан, ол өзи чагырыляндыр өйдүп, мисли йыланың агзына дүшен гурбага дөнди:

— Ме-м-мен — дийип илери чыкды.

— Берди Акы оглы болсаң, геч, бейледе отур!—дийип, яңкы ат окан атлы русуң янында отуртды. — Шу отуран ериңден гымылдамагын — дийип берк табшырды.

Ол пахыр отуран еринде уллакан галпылда гитди. Хәзир ол горкусына атасының адының Акыдыгыны я-да Бакыдыгыны хем ядындан чыкаран болса герек. Эгер-де ядындан чыкаран болмаса-да, «Атамың ады Бакы» дийип, догры айдып билмеҗеги эсси айылып, сандыраклап отурышындан-да билдирйәрди.

Атлы рус:

— Дурды Мырат оглы! — дийип, ене бир ады чалгырт окады. Эмма бу сапар «Мен» дийип, илери чыкан адам болмады.

Эгни бәшатарлы түркмен:—Дурды Мырат оглы!—дийип, өвран-өвран гыгырды. Ерден сес чыкды, җемагатдан чыкмады. Элбетде, бу ерик йыгнанан агыр зәхмет векиллери «Ак маяны гөрдүңми? Гөремок» диен сөзе уйгун ынсанларды. Еклән-түклән айдайҗак барам болса, олар хем җемагатдан чекинен болса герек.

Яраглылар агыр мәрекәниң арасындан Дурды билен Аллагы гыгырып гөзлемәге башладылар.

Газычылар үйшдүлер. Берди дуран еринде агыр пикире гитди:

— Булар бизи тутмага гелипдирлер. Бу залымлар бизи шейле агыр зәхмет чекмәге-де гойҗак дәллер. Ягшы, мен яңы газаматдан чыкып гелдим. Мени азап эдип, газаматдан чыкарып гойберен адамлар «Ене газамада дүшгүн» дийип чыкармадылар ахыры. Сергей бизе: «Дири эле дүшмәң» дийипди ахыры. Ёк, мен газамада дүшмен — дийди-де, Дурда ювашҗадан — Билйәмиң, булар кимлери тутмага гелипдирлер? — дийип сорады.

Дурды чалаҗадан:

— Халыпа, булар бизи тутмага гелипдирлер — дийип пышырдады.

Берди Аллага:

— Сесиңи чыкараймагын, гыгырыберсинлер — дийди-де,— Сергей нәме дийип саргапды, ядыңда бармы? — дийип, ене Дурда йүзленди.
— «Дири эле дүшәймәң» дийип саргапды.
— Нәдерис?
— «Нәдериси» болмаз, өлйәнчәк, элден геленини этмели болар — дийип, Дурды батыргай җогап берди.
Берди:
— Йигит болдуң. Йөр мениң билен — дийип уграды. Аллага болса — Сен шол атлы салладың янындан айрылмагын — дийип берк табшырды. Соңра нобурың боюнда:
— Аллак Аллаберди оглы! — дийип гыгырып йөрен йигидиң янына барды-да:
— Аллак Аллаберди оглы бир кер адамдыр. Онуң барып элинден чекип, алып гайтмасаң эшитмез. Йөр, оны мен саңа гөркезейин — дийип, өңүне дүшүп уграды.
Нобурың боюнда гүр өсен яш талларың, хыщаларың аңырсына гечирди-де:
— Ана Аллак — дийип, бир газычыны гөркезди.
Җигит нобурың ич гырасына дүшүп:
— Хей! — дийип гыгыран бадына, Берди онуң еңсесинден бир депенде, ол алты метр чуңлукдакы нобурың дүйбүне дүвдек болуп дүшди. Дурды онуң билен бирликде сырылып ашак дүшди. Шол халатда җигидиң ичине депип, бәшатарыны элинден алды. Хатары билинден чөвүп, өзи ичинден гушанды. Оңа:
— Демиңи алсаң, чат маңлайыңдан бир ок берерин — дийип, онуң үстүне көне дон атды.
Соңра Берди икинҗи җигидиң янына барып:
— Ёлдашыңыз Аллак Аллаберди оглуны тапды велин, ол өлдүрип әкитмесеңиз гитмен!— дийип, аягыны дирәп дур. Ёлдашыңыз сизи көмеге чагыря — дийип, оны хем яңкы гүр таллыгың арасына әкитди. — Ана Аллак — дийип, Дурдыны гөркезди.
Җигит:
— Чык, атдым! — дийип, нобурың ичине середенде, Берди онуң хем еңсесинден депип, ёлдашының янында пейда этди. Бу «батыр» нобурың дүйбүнде сеңселеди. Дурды мунуң ярагыны хем аркайын алды.
Берди Дурдының элинден чекип гыра чыкарды. Ол тал-хыщалара букулып, шол ерде галды.

Берди Аллага көмек бермәге солдатың янына угра-ды. Солдат хич затдан чекинмән, гаты аркайын дурды. Берди етип барярка: «Аягындан галдырып ур» диен ны-шаны эл херекети билен гөркезди. Аллак өрән чаласын-лык билен солдаты атдан агдарып урды. Онянча Берди етишип, онуң түпеңини гаңрып алды-да, гундагы билен ягырнысының гөзүне бир индерди велин, ол ере язылып гитди. Үчүси яраглары алып, хер хайсы бир яба атлак-ды-да, ниредесиң Гарагум дийип, шырпа-да, шырпа бе-рәйдилер. Шол халатда гаралары йитип, ызларында га-лан инче тозан-да хова гарышып гитди.

— Берди дагы бу иши өрән ерликли хем чаласын-лык билен бержай этдилер. Газычыларың бирнәчелери дуйдулар, бирнәчелери болса соңра эшидип, акыллары хайран болуп галды.

Бу иш шунуң билен гутармады. Эртеси Аманмырат билен Сухан гатының чөле белет оглы МеДеди ёлчы эдип, оны ики саны солдатың өңүне салып, Берди да-гының ызындан ковгы ибердилер.

ГАЗЫЧЫЛАР АК ТАМЫҢ ЯНЫНДА

Биринҗи агшам

ГАРАҢКЫ яңы гатышанда, Гылычлы Сергейиң янына отурмага гелди. Ол Сергее:

— Бу гүн-ә гүррүңчилик болҗак өйдйән — дийди. —Бир топар адам-а гелйә велин, сениң яныңа гелйән болсалар герек. Газычылар болаймаса?..— дийип, ашак отурманка, йүз-гөзи бөртүп, габаклары елленип дуран бир яшулы:

— Салавмалейким — дийип ичерик гирди. Бу яшу-лының ызындан салам берип гирен адамың саны ченден ашды. Хер ким ер тапан еринде отурышды. Соңра гелен адамларың яшулулары еке-екеден Сергей билен Гылыч-лының йүзүне середип:

— Аманмысыңыз? Аман-сагмысыңыз?— дийип со-рашып чыкдылар.

Ичерик илки билен гирен яшулы Худайберди ага-ды. Ол ара энтек башга гүррүң дүшмәнкә, өзи билен ге-лен яшулуларың бирнәчесине йүзленип:

— Хе-е... Сергейи танаян болсаңыз, ягшы йигитдир. Ягша-ямана ярян огулдыр — дийди. — Атасы бичәре-де

шу бентде десетник болуп өтүпмиш, «Гаты говы адамды» диййәлер. Олам бу дүнйәде Сергей ялы огул галдырып өтенсоң, арманлы дәлдир — дийди.

Отуран яшулулар йүзлерини ашак салып отурышларына аграслык билен:

— Ай, хава, Сергейи ягша-ямана ярян йигит диййип эшидйәс.

— Хава, иши ровач алсын.

— Хава, эдени оң болсун — диййишдилер.

Соңра Худайберди ага Сергее гүррүң бермәге башлады:

— Хава, бу гүн газычыларам отурымыны үйтгетди. Гөч этдик. Сизе гоңшы болдук. Сизиң эдил габадыңызда газып гоян дөлелеримизе гечдик. Дөлелериңем энтек ичинде от якылмансоң, мыжгап дуран өл. Бирнеме чалыкдырҗак болуп, от якдылар велин, отыр ялы дәл. Түтүнми, бугмы габсап, демиңи тутуп алып баря. Онсоң бизем яшулулар билен: «Йөрүң-йөрүң» эдип, сизиң яныңыза гүмүр-ямыр этмәге гайдыбердик — диййип, көсерәк чокгаҗа сакгалына элини етирди.

Сергей гүррүңе ёл ачҗак болуп:

— Өрән говы эдипсиңиз. Инди якын гоңшы болан болсаңыз, гелип дуруң — дийди.

Худайберди ага:

— Гелип дурарыс — дийди-де, элиндәки телпегиниң ишлигинден бир хат чыкарып:

— Иним Сиргей, шу хаты бир окап бер — дийди. — Хат орсча язылыпдыр-да, окара түркменде адам тапылмады. Хат оглумдан геленди́р, башга маңа хат язҗак адам ёкдур. Онсоң җогабынам язып бер. Шол гачып гелсин, тезип гелсин, гелибилсе, гелсин. Шей дий-де яз. Бекмырат баям пәле бергисини «Бу гүн-эрте» билен бермән көпе чекди. Ахыры бугдайың бахасы ченден чыкансоң берди. Мен: «Инди сениң пулуңы алҗак дәл, шол пәлә гидилен вагтында бугдай нәден болан болса, шол бахадан бугдай бер» диййсем хем этмеди. Мунам яз. «Мениң саңа бугдай бергим ёк. Алсаң-а, ынха пулуң. Алмасаңам, хич задам ёк» дийди. Шунам яз — дийди-де, — хе-е... болды... — диййип, келлесини сыпады. — Ягдайымызың агырлыгынам язай — диййип, элиндәки хаты узатды.

Сергей хаты окап:

— Ол-а: «Сиз өз җаныңыз саг болса, мени гайгы эт-

мәң. Мен Самарда отлы ёлда ишлейән» дийипдир — диенде, отуранларың бири онуң сөзүни бөлтәп:

— Бе...

Жызлак дийип, экидендир Самара,
Затылок дийип, гол етирди кемере,
Теженлини ызымыздан етирди,
Гызгын чишин аркамыздан өртүрди —

дийип, пәлечилер газал язып иберипдирлер вели, сениң оглуң шол Самарда экен-ов — дийип, Худайберди аганың йүзүне серетди. Худайберди ага онуң чалт-чалт айдан шыгрына дүшүнмән, аңк-таңк болуп галды.

Сергей ене хатың ызыны довам этди:

— «Биз орс ишчилери билен бир ерде ишлейәс»... Патышаныңам тагтындан таяныны оглуң саңа бушлапдыр — дийип, Худайберди аганың йүзүне серетди.

Отуранлар:

— Хемише энеден яңы боланы я бир ягының элинден аман сыпып гелени бушларлармыка өйдердик велин, бу патышанын тагтдан гаймагыны бушлайыпдыр.

— Би нә геп болды? — дийишдилер.

Худайберди ага отуранларың бу сөзүне бирхили мүйнүргән ялы болуп, сакгалына бирден элини етирди. Ол патышаның тагтдан таймагы хакда оглуның бушлук хат язмагыны отуран адамлар бимаячылык хасапландыр өйтдүми я-да оглуның бушлук хат язмагыны Сергейиң өңүнде ювмарлажак болдумы, нәме-де болса, өз акылының етишиндеп гаты аграслык билен сөзлемәге башлады:

— Ай, боля-да, ак патышаданам гөрен яманлыгымыз ёк. Магтымгулы:

Исгендери кылып жахан мерданы,
Ахыры өлдүрдиң, лолы дүнъе, хей! —

дийипдир. «Сува, еле хөкми йөрән Сүлейманыңам» тагты вейрана дөнүпдир, бу дүнъеде бакы зат ёкдур.

Хава, өңки түркменчилик заманынам гөрүпдик. Мара отлы геленде, мен йигрими яшларымдакы йигитдим. Өңки түркменчилик заманында нәме түркмениң күлбеси отурымлы ерде аркайын өрк тутан дәлдир. Мыдама гач-ха, ковдур. «Бисмылла» дийип, отуран табагың башындан аркайын «Аллахәкбер» дийип туржагыңа гөзүң етмезди. Аялларымыз агшам серпигини чекенде: «Ху-

дайым, эртир аркайын ачмак несип этсин» дийип ичери гирерди. Ким билйә, эйледен гаҗар гатырыны арладып гелҗекми я бейледен Хыва ханы депини какып гелҗекми, я-да гайрадан Бухар эмири сурнай-кернейин чалып гелҗекми?.. Билдирмез. Хава, «Сарагтда Мәдемиң өлдүрилди, Марыда гаҗар гырылды. Шондан соң бираз аркайынлашан ялы болды» дийип, яшулуларымыз гүррүң эдердилер. Шейле болса-да, мыдам иңңәң үстүнде отуран ялысың. Ниреден душмана гарашҗагыңы билмерсиң. Ынха «Гаҗар гошун йыгнаямыш» диен хабар етип гелерди. Муңа гулагыңы габардып отырқаң «Хываң ханы түркменден Мәдеминиң ганыны алмага гелҗекмиш, ынха етип гелйәмиш» диен хабар бир ерден гелерди. Мыдам йүрегиң тарсылдап, гопуп отурансың.

Ынха, нәме ак патыша бизи шу затлардан-а аркайын эдипди. Шонуң-а гадырыны билмели.

Түркменчилик заманында бизиң түркменлеримиз күкүрди билмезди. Чакмак боларды. Олам хер өйде болмазды. Чакмагың боланда, бизиң Марымызда чакмак дашы тапылямы нәме? Онсоң «Бири Ахала гитҗекмиш» дийлип эшидиләйсе, хер кимиң саргаяны чакмак дашыдыр. Барды-гелди, докузыны дүзләйсеңем, хелейиң селкирәк болса, говуны гуры саклап билмезди. Шол говуны чыг чекдирип, хер гүн даңдан гоңшусындан от гөзләп йөрендир. Шоңа гөрә-де бизиң түркменлеримизде «Ханы олар ялы мыдам говы гуры гелинлер киме етдирйә?» диен бир сөз бардыр.

Бүтинлей чакмаксыз обаларам боларды. Ахала барып гелйәниң болмаса, чакмак дашың болармы нәме? Чакмак дашың болмаса, чакмак хем бир ятан демир-дә. Ана онсоң гарыбың гүнүне ит агласын. Дүели байларың-а нәме якяны оҗар. О заманда оҗагың ортасында чукур боларды. Оҗар якян аяллар агшам ятанларында, көзүни шол чукура үйшүрип, үстүне горсав сүрүп ятыбийрдилер. Көз эртире ченли ятарды. Дүесиз гарыбың болса якяны ялаңы одун. Онуң болса ялны совулманка, көзи сөнүп башлая. Ана онсоң гарып бичәре аяллар: «Хайсы гоңшымың түйнүги түтәеркә?» дийип, гара даңдан дашарда сыңсыраклашып йөрендирлер. Алынян-а бир көздүр вели, шоңа-да нәче дийсең гапыргалаянсың. Ол нәме, бир гүн-ики гүн дәл-дә. Өмүр бакы барып, гоңшыңа гошанч берип дурмалы-да.

Бу «чыра» дийлен зад-а асыл түркменде болмазды.

Гүн яшдыгы, «Ким дүртди?» ойнабермелидир. Йөне гоюн ягының ичине пелте ташлап, ужуна от берип, чала ышыдан болардылар. Гоюн ягам киме етдирйә, хер ким иймәге тапанок. Мата диййәниң-ә нәме, бу гөрүлйән маталарың ады-сорам болмазды. Хер ким гейибилсе, биз докап геерди. Онда-да «Пылан байың оглы алабедер биз геййә» дийшип, гөтергиләп гүррүң эдердилер.

Ынха, нәме, түркменчилик заманының шулар ялы гүррүңини этсең, эдип отурмалыдыр.

Ак патыша бизиң түркменлеримизи шейле гүнден-э гутарыпды. Мара отлам гелип башландыр, хемишеки дел затларам болап угландыр. Йөне бу йыл бир апат болды-да.

Юрда бела геленде, хер бир тарапдан өзүниң шумлугы билен гелер экен.

Инди нәме, иним Сиргей, газам агыр. Яш йигитлеримизем пәлә уградтдылар. Бизиң ялы яшы бир чака баранлара бу газы башартжак дәл. Ынха, инди алты ая йүз урды, үч адам бойы чуңлукда гара лайы шу бир эгне бирсыхлы зыңып гелшимиздир. Нобурың дүйбүнден лайың иң соңкы барып дүшйән ерини өлчесең, дөрт адам боюнданам зыятдыр. Илки оны ахыра зыңмалы, ахырадан болса райышдан ашырып зыңмалы. Гараз, илиң бу аглаклыгында газы биз яла башартжак дәл. Яшымыз алтмышың онуның ярымындан өтүпдир. Хуруш ёк, мен-ә иң соңкы загара чөрегимем шу хепдәниң ичинде ийип гутарян. Өйден гидип азык гетирейин дийсем, өйүмде-де чагажыкларымам ач отыр. Ынха, алып чыкаярын өйдүп, нәче гайрат эдип дыржашдым, болмады...—дийип, Худайберди ага бир хырчыны дишләп башыны яйкады.

Отуранлар ерли-ерден гозганышып:

— Вах! Хемме кишиниң максады шу газыны алып чыкмак-да — дийишдилер.

Худайберди ага илеррәк бир омзап, ене гүррүңе башлады:

— Хава, иним Сиргей, алла өз бендесине бела-бетер иберенде, дүрли тарапдан ибермиш. Шол уруш башлалы бәри, илиң ишиниң гайдып-гайралап баршыдыр. Бу салгыт-алмыт дийиб-ә ёгыны создулар, инчәни үздүлер. Инди бу затларың үстесине йылың бейле гелшине нәме диерсиң?.. Бу йылан йылы асмандан дамман, тозап дуршы ягшы задың аламаты дәлдир. Шулар ялы

йыл гурак геленде, «Гөзбаша ягсын» дийип дилег эдердилер. Алланың гахары гүйчли, гөзбашынам гурадя, бейлекинцем. Асыл шу Гушгың дагларам гарсыз, яланач ятыр диййә. Онсоң сув нireден гелсин, зат нireден болсун? Хемме ерден хабар эшидилйә. Овган табын адамларам өз юртларындан чөрек тапман, бизиң ажыган юрдумыза чөрек гөзләп гелйәлер. Оларыңам айдяны шо: «Хич ерде ягыш-гар ягханок» диййәлер. Би мирапларымызам шулар ялы гүррүңлери эшидип, шу газха-газ, газха-газ... Шол деряң дүйбүндәки бир овурт сувы газып алжак болялар. Асыл бу йылың газысы ымматда гөрлен газы дәл. Адамлар солтан Санжарың галасына үйшүрен гумуны гөрүп хайран галялар. Оңа хайран галып отурасы иш ёк. Бир Марының өзүнде нәче нобурлар бар. Шол нобурларың хер хайсының гырасына чыкан гумдан солтан Санжарыңкы ялы еди гала салмак болжак. Ол гумларам адам гүйжи билен чыкяр ахырым... — дийди-де, йүзүни сыпап, сакгалыны гысымлады.

Отуранлар:

— Галады ёкдур.

— Догрудыр — дийишдилер.

Сергей Худайберди аганың сөзүни өрән гызыкланып диңледи. Соңра ол:

— Худайберди ага «Юрдуң эеси ёк» дийди. Догры, сенден-менден «Әбер» дийип алмага ээ тапыля, эмма халкың агырысыны этмәге, көмек этмәге ээ ёк.

Мениң атам сув десятнигиди, оны көпиңиз билйәнсиңиз. Ол пахыр өмрүнде ахмыр эдип, йүрегинде саклан бир задыны өлүм яссыгында ятырка, маңа айдып гитди. Шол матлап онуң йүрегинден мениң йүрегиме гечип галды. Мен шоны сизе айтжак боляи. Ол: «Улы ил хер йыл алты айлап газы газя. Шол агыр газа гирен иң даяв, сагат адам кыркың оңунда майрылып сандан чыкя. Шейле агыр зәхмет беласындан халкы дындармалы, онуң үчинем диңе бентлери гөтермели» дийип өтди — диенде, тамда отуран адамларың хеммеси херекете гелди. «Хә, шейле болайса...» дийлен пышырды ерли-ерден эшидилди.

Худайберди ага:

— Догрудыр, иним — дийип, ене зейренмәге башлады. — Хава, иним Сиргей, шу отуран адамларың хич биринем ягдайы мениңкиден оңат дәл. Бу агыр дөвүр өзүниң азазыл пенжеси билен шу гүн мениңем, мениң

чагаларымыңам бокурдагындан берк тутуп башлан болса, эртир — онуң, биригүн мунуң чагаларының хем өзүниң бокурдагындан тутҗакдыгы ачык гөрнүп дуря. Ынха шу отуран адамларың барысы-да үстлерине абаның, басмарлап гелйән гара гүнүң өңүнде яплап, гидере угур тапман йөрен адамлар — диенде,

— Догрудыр.

— Раст айдя — дийлен сеслер эшидилди.

— Бу адамлар гаты ядавдыр. Шейле-де болса, «Хий бир ерден ягшылык болмазмы, ягшы хабар эшидип болмазмы?» диен тама билен сениң яныңа гелендирлер. Сениң агзыңдан чыкҗак бир агыз сөзе гарашып отурандырлар — дийип, Худайберди ага хамсыгҗак ялы этди. Бирсалым геплемән, дымып отурды. Отуранлардан не сес чыкды, не — сеза. Сергей:

— Ягшылык болар — диенде, олардан:

— Омищалла.

— Ягшылык бор, ищалла... — дийлен сеслер эшидилди.

Худайберди ага өзүни раслап, ене сөзлемәге башлады:

— Хава, ином Сиргей, хакыкаты гөзләп тапмагам аңсат дәл. Ынха газылды. Эмма вели башдан газа гирен гарып дайханың дөртден үчи хурушсыз, газа ярамаң, майрылып галды. Бу газы ёгыны созды, инчәни үзди. Созуланларың үзүлҗек ерем гелди, себәби газы сака якынлашдыгыча, забун аграля. Гараз, шу йыл алты ай газы гутарянча, майрылып галан дайханың саны ярпыдан агайса герек.

— Агар.

— Агҗагының гүррүңи ёкдур — дийшип, җемагат онуңкыны тассыклады.

— Хава, арада «Газа ярамаң галан дайханың зәхметини көйдүрмәлиң. Ишлән гүнүни хасаплап, нобата салып, сув хакыны берелиң. Аз-кем арпа-бугдай экип, олам чагаҗыкларыны нахарласын» дийдик. Оңа-да мираплрам, газа дайхан тутуп салан байларам разы болмады... «Зәхметлерини көйдүрмеҗек болсалар сатайсынлар» дийдилер. Илки-илкилер-ә сатҗак боланың чәгинем хич ким алмады. Инди газы азалды, шу махал сатып билсең алялар. Ягшы, мен ненеңси эдип сатайын? Мениң кырк-элли батман бугдая арзаян азабыма дөрт-бәш батман бугдай берҗеклер — дийип башыны яйка-

ды-да, Худайберди ага ене бир омзап, гүррүңини довам этдирди:

— Иним Сиргей, мең бу нобатым гаты гыммат дүшди. Дөрт батман-бәш батманың чени дәл. Мен өзүм башдан ярым чәк алып гелйән. Иним Аллак дөрт айдан аша бир чәк алып гелди. Ягшы, инди зәхметимизи хасапламамызда-да, иним икимиз шу нобурың газысыны алып чыкҗак болуп, мүлкдәкиҗе ики танап ерҗагазымызам сатып ийдик. Инди хасап эт, бу газы нәчә дүшди? Бир топар йөрите чәк сатын алып йөрен харамзадалар ол тарапыны ятламаялар. Олар алып билселер, алласыны гарамаялар. Бу чәк сатын алянлар бир иманларыны ювудан выждансызлар болупдыр. Алласына гараян болсалар, бейле иш этмездилер.

— Алланы ятдан чыкарып эдйәндирлер... — дийип, башга бир яшулы гүррүңе гошулды.

— Хут шу гүнүң өзүнде үч саны адам чәгини бәш батман бугдайдан сатып гитди. Олар ёла дүшүп угранларында, мен «Ягшы, аман барың» дийсем, ызларына доланып, аман галың дийип билмедилер. Нәме дийсең, оларың богазлары долуды, гөзлери яшды. Ненең ол богазлар долмасын, ненең ол гөзлер яшланмасын... Олар йөне бир чәклерини арзымаз бахасына сатмадылар. Гол долы чагаҗыкларының йыл йүзи ийҗек азыкларыны сатдылар. Олар шейле иш эдендиклерине гатам дүшүнйәлер, йөне нәтсинлер?.. Алач ёк!.. Ынха гарып-пукараларың тәлейи ненеңси ёллар билен терсине чөшленип баря! — дийип, йүзүни ашак салды. Гөзүне биыгтыяр инен яшы усуллык билен сүпүрип, улудан бир демини алды. Худайберди ага өз гүррүңи билен отуранлары агыр хала салды. О ерде-бу ерде улудан-улудан дем алнышы эшидилди. Худайберди ага ардынып, бир өзүни растлансоң, җемагат ене-де онуң гүррүңине гулак салды:

— Ынха, шу гарып-пукараларың башындан гарагуш ялы инен шум тәлей маңа-да пенҗесини етирди. Ол ганхор гарагуш кимиң гапыргасындан пенҗәни илдирсе, доланып сыпдырмая, мени-хә асыл сыпдырмаз. Ынха, менем эрте болмаса, биригүн Бекмырат байлара чагаҗыкларымың бир йылда ийҗек ырсгыны бәш батман бугдая сатып гидерин. Оны болса чагалар бир айың ичинде иер. Ана онсоң олара ненеңси гара гүнлер гараша, оны айтмага дилим диен этмейә — дийип хырчыны дишледи.

Отуранлар ерли-ерден зейренишмәге дурды:

— Худайберди аганың айдяны догры...

— Галады ёк...

— Шу отуран адамларың хеммесиниң башындан шол шум такдыр гезекме-гезегине инжек болуп дурандыр.

— Ай, бу гара гүнүң горкусы гүйчлүдир.

— Ай-й, агралды дөвүр, агралды гүн.

Сергей Худайберди аганың гошарындан гысымлап:

— Сувуңы сатайжак болмагын. Адамлар, сувуңызы сатаймаң — дийип, элини адамлара тарап айлап гойберди. Соңра отуранларың йүзүне гөзүни айлап: — Билйәңизми, йылларың шу йылында чәк сатмак нәме диймек? — дийди. «Өз яшажык чагажыкларыңызың өмүр танапыны гырмак диймекдир» дийип, өз берен сорагына өзи жогап берди. — Ягшы, сувуңызы сатып, ере тохум сепмән, асмана агзыңызы ачып, алладан дилежекми?! Дагы элиңизи хайсы яна узатжак. Алла-да: «Сенден — херекет, менден — берекет» дийипдир. Бар херекетиңизи байлара багыш эдиң-ә диймәндир. Бейле затлар болмаз. Сувы сатмак болмаз. Сув — сизиң жаныңыз, сув — сизиң наныңыз. Шуңа дүшүниң — диенде, Худайберди ага чөкүне дүшди.

— Вах, жан иним Сиргей, биз оңа өңден дүшүнип гелйәс. Нәтжек, дагы алач ёк, алач!.. Сатмасаң, олам көйжек-дә — диенде, Сергей юмругыны берк дүвүп, перт-перт сөзлемәге башлады:

— Берди дагыны газыдан ковалап чыкардылар. Бекмырат бай дагы хөкүметден көмек алып, олары чөллерде ковалап тутуп билмән гайтды. Олар өлселер-де, мейданда мертлер кимин атышып-чапышып өлерлер. Эгер-де өлмән, аман-саг галсалар, олар сувларыны сатмазлар, сатжагам болмазлар. Эмма оларың дөрт айдан аша эден зәхметлери көер өйтмәң. Олар инди хакларыны гидирмез. Бесдир, өң дурмуша хакларыны көп гидирдилер: Берди дурмушда биринжи гезек гол узадып, гызыл гүлүне эл етирмәкә, онуң элинден какып алып, гара лая гардылар. Дурды өзүниң бир эмзикден сүйт сорушан мәхрибан уясыны алдырды. Атасыны өлдүрдилер. Аллагам дурмушың дузагына олардан кем дүшмеди. Олар дурмушың зәхеринден гана ичдилер. Хәзир сырлы дурмушың алына дүшүнип башладылар. Инди олар гөреш ёлуна дүшди. Инди ол ёлдан хич бир хили гүйч олары

совубам билмез, долабам. Хәзир оларың дөрт айдан аша чекен зәхметлерине дүшйән сувларыны ким ичҗек болса, онуң бокурдагындан берк гысарлар, ювутдырмазлар. Бир катра сувларыны бир бая ичирмезлер. Сизем шоларың хатарында берк дурсаңыз, бир баям сувуңызы ичип билмез. Бу хакда мениң сизе айратын айтҗак задым бар. Худайберди ага, хачанам болса, сен шол сувларыны сатып гидйән адамларың хер мирапдан бир-ики санысыны мениң яныма алып гелерсиң.

— Боля, иним, мен хачан ислесең, алып гелейин — дийди-де, ене Сергейиң йүзүнден гөзүни айырман сөзлемәге башлады:

— Иним Сиргей, юрда бела геленде, хер тарапдан өзүниң шумлугы билен гелер экен. Онсоңам нәме, биз бир окувсыз-соватсыз гезип йөрен адам. Ким бир зат дийсе, акылың етмәнсоң, ынанаймалы боля. Хәзир болса дүнйәниң гепи көпелипдир. Догрусыны айтсак, хәзир бир дөвүр болды, ялан хайсы-чын хайсы, хайыр хайсы-шер хайсы, өзүмиз ялы адамлара селҗермек гаты кын. Ынха, иним Сиргей, шу там долы отуран адамлар гаты ядавдыр. Шейле-де болса, шу отуранларың барысам бир өзүңиз ялы хемме затдан хабардар, дүнйә вакасына гөз етирйән адамың екеҗе агыз сөзүни диңлемегиң арзувында гарашып отурандырлар.

Патышаның тайды хабары болса илиң ичине яйрады. Онуң таймагы киме хайыр, киме ногсан, бизиң акылымыз етмейә. Бекмырат бай ялы ярым шәхери байлар: «Патыша йыкылды. Орслар баштутансыз галды. Инди олар пырка-пырка болуп гырлышарлар. Гырлышыгың бир яны түркмене-де етер» дийип, халкың йүрегини серсдирйәмишлер.

Марының болкөйнеги: «Инди мен мунда дурман, гидерин, менем гидерин, түркменлериң башына яман ишлерем гелер» дийййәмишин. Марының бутханасында болса орсуң молласы, ишаны чокунып, худая налыш эдйәмишлер. Гиҗе-гүндиз бутханадан чыкман, «Худайым, иберен бела-бетерини өзүң сов» дийип чокунямышлар. Патыша ене өмүр, тәч, тагт дилейәмишлер. Марының ишчилери болса ак патышаның дашына гызыл чайылан овадан нагышлы, оңат-оңат суратларыны җарың көпрүсиниң ян агаҗына пылчап-пылчап уруп, чым-пытрак эдип, сува зыңып гойберйәмишлер. Акып барян сурата юмрукларыны ченәп гүлүшйәмишлер. Ана, муны хол

оглан хут гөзи билен гөрүпдир —дийип, отуранларың бирини эли билен гөркезди.

Ол оглан:

— Хава, хут өз гөзүм билен гөрдүм — дийип башыны атды.

— Ана, шейле ягдайда, иним Сиргей, бу затларың хайсы терси, хайсы оңы, өзүмиз ялы адамлар дүшүнмейә. Йөне бизиң кем хакылымызың етишине гөрә, ак патышаның таймагы хакда бизиң оглумызың Самарда пәледе гезип йөрен еринден бизе бушлук хат язмагам боланок. Патышаның суратыны дөвүп, сува атмагам болмаян ялы. Себәби дийсең, хер кимем боланда, ол бир патыша-да. Патышалар алланың айратын назары сиңен адамлары болмалы-да. Алланың назары сиңен адамсыны хар этмек бирхили гөрүлйә-дә... Онсоңам бу затлардан баш чыкармак бизиң кем хакылымыза эйгертмейә.

«Сейидахмет ишан китаплары агтарып тапыпмышын, дүнйәниң вагты гутарыпмышын, кыямат гопҗакмышын —диййәлер. —Хываны эййәм гум басып, гутарып барямыш. Ахалы ел гөтерип, Теҗени сув басып алып барямыш —диййәлер. —Марыны мар алмалы, Түркменгалаң аңырсында, гумда бир йыланың ызыны гөрүпмишлер. Ини бәш эдимден зыятмыш. Гум билен Марының дашына бир айланып, Талхатан бабаң үстүнден Мара инҗекмиш» диййәлер.

Ынха, иним Сиргей, эшидйән сөзлеримиз шулара меңзеш. Өзүмизиң дүшүнйән задымыз ёк. Биринден бир мыш эшитсек, догрумыка дийип, горкуп йөрүс. Халыс зәхрәмиз ярылып, безем болупдырыс. Шу мыш-мыш сөзлерден яңа халыс чашың гөзүне середен ялам болуп галдык. Инлеримиз дыгырдашып, йүреклеримиз гүрсүлдәп дур. Өзүңиз ялы гүрүңдешем ёк. Шу отуран адамларың хеммеси сизиң сөзүңизи диңлеҗек болшуп отурандыр —дийип, Худайберди ага сөзүни соңлады.

Бу агшам газычылар билен гүррүң шунуң билен гутарды.

Икинҗи агшам

Бу гүн агшам эп-эсли вагт ондан-мундан месавы гүррүң эдилип отурылды. Шол гүррүңиң довамында Гылычлы Сейидахмат ишанларда өз башындан Огулнәзик

билен гечирен вакасындан бир бөлеги бир ёлдашына йөңкәп айтмага башлады:

— Сейидахмет ишанларың медресесинде бир молла ёлдашым маңа шейле гүррүң берерди: «Мен Сейидахмет ишаның медресесинде окадым. Мениң зехиним гөрүлмедик зехинди. Соңкы йылларда, озал окан китабым болсун, окамадык китабым болсун, нәме окасам, ондан маны чыкарядым. Эмма Сейидахмет ишаның «гызы» менден зехинлиди. Ол Сейидахмет ишаның ненеңси гызы? Ана, шол хакда ики агыз сөз айтҗак.

Мен бир гүн ишикден гечип барядым велин, Сейидахмет ишаның өйүнден зыңлып, мениң аягымың астына бир эл ялы хат дүшди. Ол хатда шейле язылыпдыр: «Мен Сейидахмет ишанлара недир-ныяз эдип берлен етимҗе гыздым. Кемала гелен гүнүм болса, мени Сейидахмет ишан өзүне аял эдинди. Инди мениң йүрегимде янан от бу дүнйәде сөнмез. Шейле гүйчли янар одам мениң гөзяшымы кепетмез. Гөзяшлы Нәзик гызың хатыны окап йыртың».

Мен шол хаты ачамда, кагызың еди ерине яңыҗа даман гөзяшлар гураман, тегмилт-тегмилт болуп дуран экен. Хаты окап болянчам, ол кагызың йүзүне мениңем сакланман даман гөзяшларым шонча тегмилт салды. Эмма мен ол хаты йыртмадым. Ол гайнаглы гөзяшлара югрулан габахат ишиң ядыгәрлиги менде өмүрлик сакланып галар.

Мениң ол ёлдашым шу гүррүңи беренсоң, хернә: «Сувсуз солан гызыл гүллер тәзеленип ачылмазмы?!» дийип, гамгын-гамгын гайталарды.

Отуранларың муңа хайпы гелди:

— Ах, нерессәниң өзи алҗак экени-дә.

— Элбетде, шейледир-дә.

— Ич-ә янандыр.

— Ичи-хә дәл, дашам янандыр. Сөнмезем — дийип, Гылычлы гүррүңини довам этди:

— Онсоң яңкы оглан: «Мен окап-окабам, Сейидахмет ишан ялы ахлаксыз адам болҗак болсам, маңа бейле адамчылык герек дәл» дийип, медресәни ташлап гидиберйә.

Диңлейҗилер ене-де дилленди:

— Догры-да, бейле ярамаз иши гөрүп чыдан дәлдир.

— Хава-да, «Пир азман, мүрит азмаз» диенлери-дә шол.

— Холха, мүрит азаймандыр-а. Чыдаман, чыкып гидиберипдир.

— Элбетде, мениң ол ёлдашым өңүрти хертараплайын пикирлененндир. Ахыр болян иши йүрегине сыгдырман, чыкып гидендир, ёгсам пыланча йыллар азап чекенден соң, чыкып гидибермек аңсат дәлдир. Сизем, адамлар, гулагыңызың эшиденине ынанып йөрмәң, төверегиңизде болян ише пайхас эдиң. Догры билен нәдогрыны өз акылыңыз билен селҗерҗек болуң. Шу ерде отуран адамларың көпүси Гүлүш ахуны танаяндыр. Танамаянларам эшидендир. Түркменден етишен әхли ахун, ишан, пириңи йыгнасаңам, Гүлүш ахунын бир сорагына җогап берип билмез. Ол Бухарада хатм эденсоң, Бухараның әхли мүдеррис-мүфтүлерине: «Сизиң алып барян ёлуңыз догры дәл» дийип терслешип гайдыпдыр. Марыда-да молла, ишан, ахунлара: «Он ики сынасы саг, зәхмет эдип билйән адама хүшүр-зекат дүшенок» дийди. Онуң үчин болса молла, ишан, ахунлар етмиш ере йыгнанышып: «Молла Гүлшүң йүзүни гөрмек пәл дәлдир» дийип, иле масгара этдилер. «Молла Аннагылыч тәзе усулда мекдеп ачыпдыр, ол динден чыкан» дийдилер, Абдырызак өз атасына. «Сен — илиң бай ахунларының бири. Саңа хүшүр-зекат дүшенок. Сениң илден алян затларың халал дәл. Мен сениң чөрегиңи иймен» дийип терслешип, шәхере чыкып гитди. Оңа-да ишан-ахунлар биригип: «Шейтаның аздыран гулы» дийип, иле масгара этдилер.

Заманамызың ишан-моллалары мыдам: «Бериң» дийип, эллерини сершип отырлар. «Элиңизи чекиң» диенеде: «Капыр, динден чыкан, шейтаның ёлуна гиден» дийип, оны халка йигренҗи гөркезйәлер. Мен өзүмем шол «ёлдан чыкан», «шейтаның угруна гиден» дийлип, екирилйән адамларың бири. Эмма пайхас билен зехин йөрүтсеңиз, ким ёлдан чыкыпдыр, ким ёла дүшүпдир — сиз өзүңизем билерсиңиз. Ол Сейидахмет ишан ялыларың көпүң үйшен еринде «ёлдан чыканлар» дийип яманлаян адамларының бирем «Бериң» дийип, гарыба эл узадян дәлдир.

Өтен агшамкы горкы-ховатыр хакда айдан мыш-мышларыңыз өрән тәсин зат. Шейле мыш-мышларың ил арасына яйрап, гүйҗәп барянлыгыны мен өзүмем билйән. Обаларда айратынам аяллар үйшүп-үйшүп гүррүң эдйәлер, яш чаглар диңләп, аңк болуп галялар. Иң

соңунда-да горкуларына аглашялар. Элбетде, булар ялы бидерек ховатырлар муңлерче йыллар адамларың башында орнашып гелипдир. Адамларың пикиринде ерлешен горкы пил билен гырып атаяр ялы, ериң йүзүнде ятан хапа-да дәл. Йөне не пириң, не-де өвладың, не муфтиң, не мүдерресиң — хич хайсысының «Хываны гум басар, Ахалы ел алар, Теҗени сув алар, Марыны мар алар» диен роваяты хич бир хадысда окан ери ёкдур. Эгер-де, барды-гелди, бир китабың бир еринде оканам болсалар, ол китап бир йүзлей дүшүнйән молланың язып гиден китабыдыр—диенде, диңләп отуран яшулының бири:

— Догрудыр, моллаларымыз үйшенлеринде: «Газанда чыкан китаплара ынанмаң. Бухарайы шерипде чыкан китаплара ынаның» диййәлер — дийип, отуран еринден гозганды.

Гылычлы яшулының сөзүни диңләп, оңа гаршылык гөркезмән, ене айдып отуран сөзүни довам этди:

— Сиз, дөвлер, перилер, айярлар... хакында язылан китаплары окадып диңләниңизде, шейле затлар хакыкатданам боландыр өйдүп, гара чыныңыз билен ынанясыңыз. Хакыкатында болса, дүнйәде дөвем, перем, айярам ёк, болмандырам — диенде, диңләп отуран яшулулардан ене бири:

— Хапы «Дөвлери, перилери Сүлейман пыгамбер ковалап, Кап дагының аңырсына гечирип, демир гапысыны гулплапдыр» диййәлер-ле? — дийип, ынамдар йүз билен Гылычла серетди. Энтек Гылычлы сөзлеманкә, ене бир яшулы.

— Сейидахмет ишан: «Кап дагының ачарыны Сүлейман пыгамбер хайыр-сахават астында гизләпдир. Заманамызда хайыр-сахават азалды. Инди шол ачарың үсти ачылыпмыш. Инди шол ачары дөвлериң, течҗалларың тапып алҗак заманасы гелди» диййәмиш — дийип, сөзүни соңламанка, ене бир яшулы:

— Ана онсоң ахырзаман болмалы-да — дийди.

Отуранларың бирнәчеси горкусына улудан хашлап демини алды. Бирнәчеси бир зада гарашян ялы, эҗиз бакышда Гылычлының йүзүне гарады. Бирнәчеси гозганышды. Гараз, херекете гелмедиги болмады.

Гылычлы бираз ойланып:

— Шейле, адамлар — дийип сөзлемәге башлады.— Догрусыны айданда, бизиң шу дөврүмизде илден хантама болуп отуран надан молла көпелипдир. Хор дүшен

илден өлара дүшевүнт ёк. Онсоң олар илиң арасында шейле эйменч-эйменч горкыны яйрадып: «Хайыр-сахаваты көпелдиң, хүшүр-зекадыңызы гайгырман бериң. Кап дагының демир дервезесиниң ачарыны хайыр-сахават билен гөмүң» дийип, эллерини сизе узадялар. Сизем оңа дүшүнеңзок. Мен сизе өң айтдым «Хер бир эшиден задыңыза ынаныл йөрмәң» дийип. Эгер-де Сейидахмет ишан шол айдян ачарының үстүниң ачыланыны билйән болса, шол эйменч затларам диңе берим билен гайтарып боляндыгынам билйән болса, эййәм бар задыны диңе худай ёлуна дагыдарды. Эмма хонха, середиң, ол шонча мал-мүлк-дүнйәни аз гөрүп, ики юмругыны берк дүвүп йыгнап отыр. Гайтам, ене нәче йыгнап билсе йыгнаҗак. Шол затлары-да пикир эдиң, дүшүнҗек болуң — диенде, бир яш йигит:

— Сейидахмет ишан затларыны шол эйменч затлар геленде берәйҗекдир-дә — дийип йылгырды.

Икинҗи бир яш йигит:

— Хартечҗал геленде, итиң өңүне окланышы ялы эдип, өңүне оклайҗакмыка? — дийип гүлди.

Үчүнҗи бир яш йигит:

— Ай, Сейидахмет ишандан мен-ә Хартечҗалам зат алып билер өйдемок — диенде, яш йигитлер гүлүшдилер. Яшулулар гүлүшмән, отуран ерлеринде бир гобсунышып, херекете гелди.

Бу вагт Сергей:

— Худайберди аганың дүйнки тәсин гүррүңи хакда мен бир зат айтҗакдым — дийип, гүрлемәге дурды. — Дүйн Худайберди ага: «Патышалара алланың назары сиңендир» дийди. Догры, олар ялы сөзлерден шу отуран адамларың хеммесиниңем өңден гулагы гананды р. Йөне патыша-да «Маңа алла назар синдирди» дийип, халкына ган ювутдырып йөрмели дәл ахыры.

Эгер-де патыша билен онуң хөкүмети халкың гамыны ийип, халкың агырысыны эдйән болса, бейле болмазды. Онда сизем үч адам бойы чуңлукдан гара лайы зынып, алты ай газы газмаздыңыз. Эгригүзер бендинден сака алып, сув ичйән халкың бир йылда газа чекйән зәхметини йыгнасаң, шулар ялы ики бенди тәзеден гурмак болҗак. Сизиң сакаларыңызың ёкары янындакы белент ерден тәзеден бир бент гурулса, шу бентден ашакдан сув ичйән илатың барысы алты ай газыдан азат болҗак. Өзлериниң йыл ичинде алты айлык зәхметини башга бир хайырлы, чөрекли кәре сарп эдип билҗеклер.

Шу бентден ашак, деряның гүндогар тарапы Акыбай билен аралыкдакы экинлери диңе сув машынлары билен суварялар. Сув машынларың хожайынлары дайханларың ере гөгерден задының дөртден бирини алялар. Эгер бент ёкаррак сүйшүрилсе, ол сув машынларының бирем герек болмазды. Онда дайханларың ерине сув йүзлеме чыкарды, дайхан дөртден бир кәренде-де бермезди.

Ынха, шуҗагаз алан мысалымызданам патыша хөкүметиниң дайхан непагаты үчин хич бир алада этмейәндиги гөрнүп дуря. Эмма патыша өзүне герек боланда, Мургапдан бендем гурады. Байрамалының боз мейданындан йүз мүң гектарларча өзүне мүлкем тутды. Гуран бендинден тутан мүлкүне ябам чекдирди. Ол мүлкүң ишини алып барян адамлар үчин Байрамалыда Қыркишик ялы баглы-бакҗалы көшгем салдырды. Бу десгалары тутмак үчин хазынадан гайгырман пулам алды.

Йыл гурак гелсин, Мургабың сувы аз болсун, патышаның мүлки үчин тапавуды ёк. Онуң экининиң гураҗак гүманы ёк. Онуң экини мыдам сувлы. Эмма дайхан болса бир йыл экинини абадан суварып билсе, икинҗи йыл сув басып гидйә, үчүнҗи йыл болса сувсуз гурая.

Яшулуларың ядындадыр — мундан йигрими еди йыл озал Мургабың сувы гутарып, дүйбүнде гөзяш ялы шилдирәп галды. Дайхан экинини бир гезек суварып билмән гуратды. Соңкусы йыл сув ганымат болды, эмма ондан соңкы йыл, гөни йигрими бәш йыл мундан озал, ене Мургап таңкырап, дайханың экини гурап галды. Мундан он дөрт йыл озал болса сил гелип, сувуң бир ужы барып Теҗене етди. Соңра харап болан бентлери дүзетмек үчин он бәш мүң дайхан үч ай ишлемели болды.

Патыша хөкүмети халкың агырысыны эдйән болса, бейле затлар болмазды. Онда Мургап сизиң аягыңызың ашагында-да баш билмез уянсыз ат ялы болман, агыздырыклы ат ялы, сизе баш эгерди. Хәзирки заманда адамлар сувуң ыгтыярында болмалы дәл-де, сув адамларың ыгтыярында болмалы. Бизе хер бир җәхтден зәхметкеш халкың пейдасына гараян хөкүмет герек — диенден, адамлар Сергейиң сөзүни бөлтәп, оңа хошаллык билдирди.

— Иним, өмрүң узак болсун, яманлык гөрмәсиң. Бизи бар затдан хабрдар этдиң.

— Хав, иним, өмрүң узак болсун, хезил бердиң.
— Ай, окувлы адамың сөзүни диңләнде, бир башга-да.
— Бий-ә йөне басырылгы гүррүң экен.
— Ай, ягшы огул экен, болкөйнегиң гапысындан гечип боланок.
— Ай, шүем болкөйнекден аз-а билйән дәл болса герек.
— Түйс адам улумсы болмалы дәлдир.
Бу вагт Худайберди ага сакгалыны сыпап:
— Иним Гылычлы, икиңизем хезил бердиңиз. Өзүңиз ялы адамларың гүррүңини диңлемек улы акылдыр. Огланлар, гайдышайсак, вагтам эп-эсли болды өйдйән — дийип, элини ере урды.
Отуранлар туршуп даш чыкдылар. Йигдекчелер бир топар болуп, яшулулардан айрылып уградылар. Яшулулар ызракда топар тутушып уградылар. Бу ики топарың арасында гүррүң бир-бирине меңзеш болмады. Яшулуларың арасында гүррүң бир адамың:
— Десетнигиң бужагаз там-а түйс гүррүңиң өйи экен — диен сөзүнден башланды.
— Хакыкатданам, гиҗе-гүндиз турман, йөне гүррүң диңләп отурмалы экен.
— Гүррүң диңлесең, агзың-а ачдырҗак булар.
— Шулар мен-ә о дүнъеден хабар сорасаңам билермикә өйдйән.
— Билмән нәме, «Гылычла Сергей сапак берйәмиш» диййәлер. «Сергейиң өзи сапагы Мары шәхеринден алямыш» диййәлер.
— Догруданам, Гылычлының яңкы айдышы ялы, шу ишан-моллаларың айдян затларының хеммеси айланя-доланя-да, «бере» барайя.
— Я... Худайберди аганың айдяныны, дүнйәде «бер» диймейән адам бармы? Сенем мыдам худая: «Бер» дийип, элиңи серип отырсың.
— Сен ак билен гараны гатышдырма, Ханалы. Мен худая: «Бер» диййәндирин вели, өңүрти херекетини эдип, оңсоң берекетини дилейәндирин. Алланың өзи айдыпдыр: «Сенден — херекет, менден — берекет» дийип.
Ханалы:
— Бары бир бер диймек дәлми? — диенде, адамлар Худайберди ага етирмән:
— Ёк, сеңки болмады, Ханалы.

— Ханалыны яна-да дегмеди.
— Дегин, асыл голайламадам.
— Херекет эдип, алладан дилемез адам болмаз. Херекет этмән, бер дийип, эл узатманы биз-ә огурлык эденденем яман гөржек.
— Херекет эдип, алладан дилемек бир, совук көлегеден турман, херекетсиз бер дийип эл узатмак башга.
— Нәме, олар херекет этмейәми?
— Нәме херекет эдйә?
— Ёлуңыза алкыш эдйәлер. Берлен зады эл узадып алярлар. Ол нәме херекет дәлми?
— Ай, гойсана, Ханалы.
— Ахов, Ханалыны кеч эңекде басмаҗагыңыза гөзүңиз етенокмы?
— Шу Ханалы шол Марыда отурып гиден болкөйнек Алыханың иниси болаймасын, хов? Дилеварлыгыха есер — дийип, яңса алып хаялчыратҗак болдулар.
Ханалы хаялчыраман:
— Ёк, ол болкөйнек Алыхан мениң инимдир. Мен онуң агасы — дийип, гайта, өңкүсинден хем бетер гөтерилип өвч алды.
Соңра онуң сөзүне гулак асман гүррүңлешмәге башладылар.
— Асыл «Шу балыкчы орсларың ичинде сапагы гаты ёкары гиден окувчыларам бармыш» диййәлер.
— Шонуң үчинем олары Питербургдан чыкарып ковямышлар-да.
— Ковсаларам, шулар зынҗыр нәхили болса, эдил шонуң ялы, бир-бири билен багланышыклымышлар.
— Догруданам, шулар мен-ә Эфлатуна сапак берерлермикә өйдйән.
— Эфлатун дәл, Эристуныңа сапак берҗек булар.
— Ба-ай, Эфлатунам-а забун зор болупдыр-ов. Оны сынап гөрҗек болуп, отуран дүшегиниң ашагына кагыз языпмышлар велин, шоны билипдир. Ёкарсына середип — «Я гөк бираз ашак сүйшүпдир, я-да бираз ер ёкары гөтерилипдир, хемишеки ара-ха дәл» дийипдир залуват.
— Ол Эфлатун дәлдир, ол Эристундыр.
— Ай, нәбилейин-дә, шол икисиниң бири өз-ә — дийшип, гүррүң эдишип гитдилер.
Етгинҗек йигитлер болса бириниң айданыны бири диңлемән гүлшүп гитдилер.

— Догруданам, шожагаз тамдан гүррүң диңләп чыкансоң, ятып укыны алан ялы болайясын.

— Бай, Гылычлы Сейидахмет ишаныңам ишини гөрдайт.

— «Ишини гөрди-бейлеки» дийип, сен бир дил етирижи болайма, өвлатдыр.

— Эдйән иши шол болса, өвлат боланда нәме.

— «Өвлат боланда нәме» диен болма, бирден чабаландырраймасын.

— Ай, чабаландырҗак болса, яңы Гылычлыны чабаландырарды. Әхли ишан-молланы елиң ыгына сүрүп гойберди.

— Валла, Гылычлы «Пери ёкдур» дийәйди. Биз-ә Гөроглын Агаюнус периси ялы бир гөзүңе сөвейин пери душ геләймезмикә дийип, тама эдип йөрдүк вели, ол тамамызыңам-а дүйбүнден палтаны салды отурыберди.

— Пери ёк болса, Гылычлы барсын бизиң обамыза, гөзи нәме гөрйәкә.

— Нәме, сизиң обаңызда пери бармы? Пери бар болса, Гылычлыны чагырма, мен гидейин. Ха-ха-ха...

— Валла, бизиң обамызда бир җалатай молла бар, шол-а «Хамса» Новайыны окап, деррев перилери гетирәййә.

— Ай, гойсана.

— Валла, өвлүйә кессин, гетирйә.

— «Өвлүйә кессин» дийип ант ичме. Сен гөзүң билен гөрдүңми?

— Ёк, гөзүм билен гөремок. Ол молла «Хамса» Новайыны ягшы бирсалым назым билен окая-да: «Ана перилер түйнүкден гирип башлады» дийип, китабыны япып отурыберйә.

— Вах, «Ока» дийсеңиз болмаямы?

— Эденок. Келлесини кессеңем, аңрык оканок. «Ока» берсем, өй перилерден долар. Онсоң сизиң гөзүңизе гөрнүп башлар. Шонда горкман отурмалыдыр. Бириңиз горксаңызам, перилериң бири шобада чаларам, онсоң дәли-тентек болар гидер» дийййә.

— Ёк, «Хамса» Новайыны перилең ховасында, оңат назым билен окасаң, перилер гелйәмиш. Оны-ха молланың хеммесем айдя.

— Догруданам, бизиң обамызда бир адам бар. Ол багшам дәл, йөне өз пукарачылыгыны эдип йөрен бир адам. Багшылар порхан Новайыны чалып уграялар ве-

лин, яңкы адам мәрекәң ниресинде-де отуран болса, шу эгнини силкип: «Чал-л!.. Чал-л!... Чал-л!..» дийип, илери-илери омзая-да, эдил дутарчылаң алкымына гечйә. Шу бирденем чеп элини келлесине гоюп, бир гыгыря вели, бүтин мәрекеде отуранлары эндиредиберйә. Өзем айдымының арасында май тапса, эгнини силкип: «Чал-а!..» диййә. Новайыны айдып гутарярам, шол отуран еринде түкге дүшүп, дүвдек болуп ятыберйә. Онсоң тә порхан Новайың гайтаргы хеңини чалып, өзүне гетирйәнчә, шол ятышына аглап ятя.

— Догры, бейле адамлар боля. Мен өзүмем бейле адамлары билйән. Олаң гөзүне перем гөрненок, пейкерем. Ол адамлар саза бейлеки адамлардан үйтгешик дүшүнйәмишлер. Порхан Новайы чалнып ограндан, гөчгүнли саз ол адамлаң хушуны башындан гөчүрип, йүрегини алямыш. Олар айдыма гыгыранда, өз ыгтыярларына гыгырмаямышлар. Шол махал бүтин өтен-гечени гөзлериниң өңүне гелип гөрүнйәмиш. Ана онсоң гөвни бозулып, ыгтыярыны гидирип, аглап ятямышлар. Онсоң гайдып Новайыны мылайымлык билен чалып, йүрегини ерине гетирйәмишлер. Мен бу хакда саза-зада гаты дүшүнйән бир адамың гүррүңини диңледим.

— Вах, бу гүррүң билен яңкы перилери ятдан чыкарып баряс. Халыпа, газыны гутарып, сизиң обаңыза гиделн. Шол молла маңа бир перилери гөркезсин-ле, ярым йылкы зәхметими сагынман берейин шоңа. Ха-ха-ха...

— Перилер урайса, дәли-тентек боларсың-да.

— Шү Балахусун ялы пери мени урсун-да, тентек эдәйсин. Гөзүм гөрсе боля.

— Нәдерсиң, халыпа?

— Өзүм этҗегими билйәндирин.

— Ха-ха.. ери?

— «Ериси» болмаз онуң. Бойнундан бир долап алсам, ол мениң элимден сыпмаз.

— Бай, халыпа диййән-ә, сен перә өйленәйҗег-ов.

— Өйленәймән, бу адамлар өз заманасының Гөроглусы ахыры.

— Ха-ха-а!

— Халыпа, адына нәме гоярсың?

— Агаюнус гойгун.

— Ёк, Гүлпери гойгун.

— Ёк, Балахусун гойгун.

— Сиз хэзир ат гойжак болуп, азара галмаң. Элиме дүшэйсе, адыны тиз айтдырын.

— Ара-чара дарышжак дэл-ов.

— Хий, пери элиңе дүшенсоңам, ара-чара дарышып болармы?

— Ха-ха-а, ара-чара дарышмагын, деррев пасыр-пусур эдэйгин. Ха-ха-ха-а.

— Халыпа, сен галыңсыз өйленэйжек өйдйэн?

— Эртеси энеси «галың» дийип гелэйсе нэдерсиң?

— Гелиберсин, гөзүме гөрүнсе боля, онам сыпдырман.

— Ба-а, энесине-де өйленэйжекмайт?

— Ёк, энесине какамы өйэрин.

— Ха-ха-а... Нэме эжеңи икиң бири эдэйжекми?

— Эжем ёк. Какам гөргүли нэче йылың дуллугында;

— Ха-ха-а.. Онда какаңы-ха хезил этдиржег-ов.

Газычы яш йигитлер шейдип, ха-ха-хайлашып, шовхун билен дөлелерине гирдилер.

Үчүнжи агшам

Берди дагының газыдан гачып гиденлерине ики ая якын болупды.. Шондан бэри Сергей дагы оларың өлүдигинден-диридигинден бихабарды. Бу гүн олар гич өйлэнлер Сергейиңкэ гелдилер. Сергей олары гөренден, йитирип тапан ялы, үчүси билен хем гужаклашып гөрүшди, аманлык-саглык сорашды. Булар Аманмырат дагыдан гачышлары, олары нененңси азашдырып хорлайышлары, инди доланып, оларың душман гөзлэп, гума чыкмажакдыклары хакда көп гүррүң берип отурдылар. Гараңкы ягшы гатлышанда, Сергей:

— Бу гүнлер хер агшам газычылар бизиңкэ гүррүңе гелйэлер. Оларың арасында хер хили адамың болмагы мүмкин, сиз Гылычлылара өтэгитсеңиз нэдйэ? — дийип сорады.

Дурды оңа:

— Газычылар гелсе гелиберсин. Бу гүн агшам Гылычла Магтымгулыны окадып диңлэрис. Газычыларам гелселер, диңлежек отуржак экенлер-дэ — дийип жогап берди.

Бердиниң пикири бу ерде отуранларың хеммесиниңкиден хем үйтгешикди. Ол бираз өңрэк иңрик гаралыбе-

ринде, Сухан гатының гумдан бир бөлек гоюн сүрүп геленини гөрүпди. Онуң бу гиже газычыларың янында дүшләп гечҗегини хем ачык билипди. Берди нобурың райышында дурка, газычыларың: «Яшулы, гоюн сатармың?» диен сорагына: «Алан болса сатарыс» диен җогабыны хем эшидипди. Сухан гатының сесини эшиден бадына, Бердиниң бүтин дамарлары тарсылдамага башлапды. Шол махал онуң гоюнларыны газычылара пайламак-да йүрегинде ёк дәлди. Йөне газычыларың буише ненеңси гаражагыны билмәнсоң, шол дуран ериңден дүшүп гайдыпды. Ол хениз хем шол пикиринден чыкып билмән отырды.

Сухан гатының ничем йыл гойнуны бакып, ондан бир көпүк хак алман, чыкып гидени хем хәзир онуң ядындады. Узук билен тапышҗак болуп дуркалар, хайыр иши шере язып, йүрегине сөнмез айралык дагыны саланың хем Сухан гатыдыгына дүшүнип отырды. Онуң хәзир айралык мукамындан башга мукамда хич бир зат диңләси-де гелмейәрди. Бу хакда ёлдашларына айдып, йүрегини говзадасы гелйәрди. Эмма Дурдының янында бейле гүррүң этмәни биэдепчилик билйәрди. Ол себәпден Бердиниң хәзирки йүрегиндәкилер ёлдашларындан гизлин сыр шекилинде сакланып галярды.

Берди Гылычла «Зөхре-Тахыры» ока диймек иследи. Ене-де бирден Магтымгулы — Пырагының бүтин өмүр бойы Меңлини ят эдип өтени хакыдасына гелди. Магтымгулының гарып сөйгүсини өзүниңкә меңзетди. — Өмрүниң ахырларында-да Меңлини ят эдип, дессан дүзүпдир. Онуң йүрегинде Меңлиниң яндыран сөйги оды асыл-ха сөнмәндир. Муңа башгалар дүшүнмесе-де, мен гаты оңат дүшүнйән, себәби мениң йүрегимде-де шозейилли от сөнмән, мыдам гүмрәп яныл дур. Йөне мен Магтымгулы ялы элимден учуран шуңкар гушумы диңе гөзяшлы дессан билен ят этмен. Мен пелек билен мерт ойнарын. Даш кимин дагдан дага атыларын... Я эдил чакмак дашындан сычрап, гова дүшмән, бидерек гиден учгун ялы, сөнүп гидерин, я-да Бекмырат бай, Сухан гаты ялы эҗизе ганым залымларың гөзүнде от якарын, Арачаралык мениң йүрегимде җай тапмая — дийип, отуран еринде бир элини маңлайына гоюп, башыны ашак салды. Бу вагт мунуң башына гелен «Хәзир Сухан гатыны өлдүрейин, оңсоң Бекмырат байың үстүне гидейин» диен пикир болды. Пикирини аякламанка-да,

Дурдыны дашары чагырды. Оларың дашарда нәме гүррүң эденлери мәлим болмады, йөне эп-эсли вагтдан соң ичерик гирдилер. Гелип отуранларында, икисиниң хем кейпиниң еринде дәлдиги йүзлеринден белли болды.

Гылычлы Магтымгулының хер шыгрының башындан башлансоң, ызыны көпленч ятдан диен ялы окаярды. Ол окап отуран еринден бир гезек — Бердиниң, бир гезек Дурдының йүзүне ассырынлыкдан серетди. Бирден хем китабы тапладып япды-да:

— Йигитлер, сиз яңы дашары чыкаңызда, бир ерден азашып гелйән мыррых шемалы чалып гечипдир. Сиз догрыңызы айдың. Йикиңизиңем мыррыхыңыз тутулыпдыр. Шейлеми, дәлми? — диййип йылгырды.

Берди:

— Ёк, ёк — диййип, сыр билдирмежек болды.

Бу гүррүңе Сергей хем гатышжак боланда, даш ишикде чыкан аяк сеси гүррүңи кесдирди. Шол халатда хүмүр-сүмүр адам сеси эшидилди. Диңиргейәнчәлер — Салавмалейким — диййип, биринжи ичерик гирен Мерет арчын болды.

Онуң ызындан аяклы гарпыз ялы тогаланып гөрнен хем Сухан гаты болды. Сухан гатының гөзи Берди дага дүшенден, ызына серпилди. Ич ишикде дыкын берип дуран адамлара гарныны дирәп бираз ярмашды. Эмма чыкып гитмәге бу дуран адамларың арасыны бөвсүп, өзүне ёл ачып билмеди. Соңра, аяк ялаң гызгын чәге басан ялы, аякларыны тайлы гезек гөтерип, бәрсине доланды. Найынжар сес билен:

— Аманмы, Берди, аман-сагмы? Аманмы, оглум Дурды, аман-сагмы? — диййип, илиң деңинде ашак отурды. Геленлер саглык-аманлык сорашдылар.

Бу агшам гүррүңчилиге йыгнанышанларың көпүси тәзе адамларды.

Худайберди ага ашак отурып-отурманка:

— Үч-дөрт гүнден бәри газычыларың арасында шу ерде эдилйән гүррүңден башга гүррүң боляк дәлдир — дийди. — Мирапларымызам «Бейле гызыклы гүррүң болян болса, бу гүн агшамам гиделиң» диййишдилер. Онсоң йөрүң-йөрүң билен гайдыбердик — диййип, вагтыхошлук билен орнашды.

Сергей билмезлиге салан киши болуп:

— Сиз мирап болдуңызмы? Хачан арчынлыкдан айрылыпдыңыз? — диййип, Мерет арчындан сорады.

Мерет арчын гаты улумсылык билен сакгалына элини етирди. Соңра ардынҗырады-да:

— Ай, шу Калмаков Ашгабатдан Мара геленде, «Айырмалы» дийипдир. Оларам айырдылар — дийип, элини сакгалындан айырды.

Сергей Мерет арчын дагыны Калмаковың нәме үчин ковандыгыны ягшы билйәрди. Шейле-де болса, оны гепледҗек болуп:

— Ол муртар Калмаков нәме бейле газабына мүндүкә? Миллетден соралан болса, сизе нәразы адам болмазды — диен болды.

Мерет арчын нәче мекир болса, бу ерде Сергейиң пикирине дүшүнишип билмеди. Ол озал хем — Ишчилер патышаны, патыша хөкүметиниң баярларыны говы гөрмейәмишлер — дийип эшидерди. Бу вагт шол пикир хем мунуң башына гелип долды. Ол себәпден арка тутунан ялы болды:

— Ай, иним Сергей, нәме, миллетден соралан-да, «Миллет нәрза болмаз» диймек кын. Миллетиң өңүне дүшеңсоң, нәме, бириниң йүзүни гөрерсиң, бириниң — еңсесини. Адамлары нәме худай дең гөрүп, дең ярадыпмы? Бирини эзизрәк ярадыпдыр, бирини—хордарак, бирини бай эдип ярадыпдыр, бирини — гедай. Бирини гөрмегей эдип ярадыпдыр, бирини—шумрой. Ери ярадандада, бейикли-песли ярадыпдыр. Бәш бармагың дең дәл. Ягшы, бирибарың өзи бендесине шейле гарансоң, ненең онуң бендеси дең гарасын? Дең гаралмадык еринде-де халкда нәразычылык дөрйә. Гараз, халк бир тарапдан өзүниң нәразычылыгыны билдирип, үстүңе чөвҗәп гелйә. Болкөйнек баяр болса, бир тарапдан — «Пәлә иберҗек адамларыңы гиҗә галдырдың, вагтында йыгнап етишдирмедиң» дийип, сыкаҗага салып, җаныңы алып баря. Онуң үстесине-де Ашгабатдан Калмаков гелди, ковуп гойберди. Индем болса мирапчылыга сайладылар. Гезип йөрүс — дийип, арчынлыгындан айрыланлыгына гаты нәразыдыгыны билдирди.

Сергей бир тарапыны оюнлыга салан болуп:

— Инди сизе «Мерет арчын» диймелими я-да «Мерет мирап?» — дийип йылгырды.

— Хайсыны дийселерем боля — дийип, ювашҗадан мекирҗе йылгырды.

— Онда биз-ә «Мерет мирап» дийәйҗек. Хава, Ме-

рет мирап, бу йылың агырлыгында дайханлар нәдйә, газыны алып чыкып билйәлерми?

— Газыны бу йыл дайханың ярысы диен ялы алып чыкып билҗек дәл.

— Газыны ахырына ченли алып чыкып билмедик дайханларың зәхмети ненеңси боля?

— Олаң зәхметини сатын алан болса сатяс. Алан болмаса көйдүрмели. Шу махал газы азалды. Чәгиңи сатып билсең, алан тапыля. Мен өзүмем нәче чәк тапсам алҗак. Илки-илкилер, газың аграмы өңдекә, бейле дәлди — дийип, Мерет мирап хич бир зат сызман, мүйнсүз гепледи.

Сергей бираз пикирленип:

— Ягшы, эртир газы гутарҗак-да, шу гүн бири кеселләйсе нәдйә? — дийип, отуранлара гөзүни айлады.

— Шу гүн бири кеселләйсе, газарына чәк алянлар көп, шолара пул берсең газып берйәлер.

— Ягшы, гарыбың пулы ёк-да!

— Пулы болмаса көйәйсин — дийип, башга бир мирап җогап берди.

Мерет мирап бираз пикирленип:

— Көйүп, көйәйибем дурасы ёк. Алты ай чекен азабы бир гүнде көйҗек болса, хер эдер-хесип эдер, пул тапар. Йөне көйәенде-де, зәкуна гелмән гуранок-да — дийип сөзүни соңлан бадына, Сергей:

— Ол ненеңси зәкун ол?! — диенини өзи хем дуйман галды.

Мерет мирап Сергейиң бу затлары йөнелиге сорамаянлыгыны сыздымы-нәмеми, бирсалым сесини чыкарман дымып отурды. Соңра аграслык билен ардынып, сакгалына элини етирип гепледи:

— Бу йыл агыр болансоң, газыны аман-саг алып чыкмак горкулы болды. Асыл адамлар «Ярамок» дийип, газыны ташлап-ташлап гидибердилер. Оңсоң бизем шонуң өңүни алмак үчин, газыны гутарман, чәгини ташлап гидене сув бермесиз этдик. Ил оңласа, шол зәкун болар — дийип, Сергейиң йүзүне йити серетди.

Сергей: «Газа яраман галан ач халкың гара зәхметини арзанҗак алмак үчин законы өз хайрыңыза өврүпсиңиз-дә» дийҗек болды-да, ене агзына гелен сөзлери ювутды, себәби бу меселе хакында Мерет мирап билен чекишмекден хем, геп хоналашмакдан хем хич бир нетиҗе чыкмаҗакдыгыны билйәрди. Бу ишде газа яраман

гиден ач халкың бәхбидине нетиже чыкармак үчин газының гутаран гүни сака бөведиң башында пычага гөвүс дирәп, ган дөкүшмекден бәрде алач ёкдугына-да ачык дүшүнйәрди. Бу хакда Сергей өң Мары шәхеринде өз гурамаларындан берк табшырык алыпды. Ол бу гүнлер сакада болҗак чакнышыга ненеңси гүйч йыгнамагың пикирини эдип йөрйәрди. Эмма бу затлар хакында шу ерде хич зат айтман, дымып отурды. Дымшыклык эп-эсли вагт довам этди.

Бердиниң йүрек матлабыны дөкмек үчин гарашып отуран халады гелди. Ол бу махал йүрегинде Сухан гата дөрән өлчегсиз гахар-газабыны гүйч билен өзүнде саклады.

Совукганлылык билен:

— Мениң-ә шу отуран адамларың биринде чын сөз алгым бар. Шоны соражак — дийип, Сухан гатының йүзүне середенде, Сухан гаты маңлайындан шаглап инен җан дерини сүпүрип етишип билмеди. Өзүниң ненеңси боландыгыны билмән, найынҗар сес билен: «Ә!» дийип, бир элини ере дирәнини өзи хем билмедик болса герек. Мерет мирабың еңсесине япырылып, онуң сыртында гизленҗек ялы этди. Бу вагтлар онуң өсгүнҗе, туташык гашы меле гөзүниң үстүне инди. Мурты систан өкүзиң шахы ялы, ики янлайын салланды. Сакгалы сең-сең эдип сеңңилдемәге башлады. Ичинден бүтин әрлери-пирлери чагырып, бирден хем дашындан найынҗар, сандыравук сес билен: «Худай ёлуна бир теңңе!» диенини өзи хем дуйман галды.

Бу вагтлар Бердиниң Сухан гаты зерарлы гөрен гүнлериниң, чекен азапларының барысы җемленип, гөзүниң өңүне гелди. Онуң йүрегиндәки гахар-газап өңкүден-де бетер гүйчленди. Шейле-де болса, сыр билдирмән:

— Худая нәме бейле эчилдиң, бай? — дийип сорады.

Бердиниң бу сорагына Сухан гаты ене шол найынҗар, батымсыз эҗиз сеси билен: — Ә? — дийди-де, аңры сөзлемеди.

Берди хас гатырак:

— Нәме бейле худайың өңүнде җомартлык этдиң? Шоны сораян — дийди.

Сухан гаты сакавлап:

— Ай-ай, ы-ыс-сыт-ма кекес-селим б-барды-да, шо-шол г-гоз-гады — дийип, айтҗак задының аңырсына зордан чыкды.

Отуранларың ичинде сакланып билмән, йүзүни тутуп гүленлер хем болды.

Берди:

— Бу сакавлык беласына хачан учрадың? Хемише яман дүрдүң-ле? — дийип, сөзүни гутарманка, отуранларың ичинден:

— Хәзир учрады — диен сес эшидилди.

Сухан гаты:

— Ай, ол са-кавлык гы-гыз-зыр-мадан — дийди.

Берди кинаялап:

— Ядыңдамы, Гаты бай, бирвагт Гарагум чөлүнде башыңа галкан чекип, агыр гүрзини элиңе алып, Мырат аганың үстүне Рүстем кимин топулыпсың? Шол вагт зарбаңдан гөк гүрләп, йылдырым чакыпдыр. Ханы ол гайратлар, ханы ол эденлер? Я оларам гыззырма алайдымы? — диенде, Сухан гаты бир бетнышан гөрнүшде Бердиниң йүзүне середип, найынҗар сес билен:

— Ә? Гыззырма алайды... — дийди.

Отуранлар «Сухан бай» дийлип, ады тутулян байың бейле ыснатлыгына хайран галдылар. Билдирмән, нәче гүлдүлер. Бирнәчелери гүлкүсини саклаҗак болуп, бөврүни ярара гетирди. Халыс бөврүлери ярылып барянлар бурунларыны, агызларыны тутушып, чалт чыкып гитдилер.

Сухан гатының бейле веҗера болуп отурышына Дурды хем чыдаман, дашары чыкып гитди.

Берди Сухан гата:

— Галпылдаман отур. Мен сенден сөз сораҗак — диенде, ол:

— Мен нәдейин, гапыргаларым овраныл баря. Эгрелишип, учлары ичиме батып, җанымы алып гелйә. Ягырын оңургаларым омрулып гайшарып алып баря. Бу ысытма чыдар ялы дәл — дийип, ярым-яш агламага башлады.

Сухан гатының бу веҗералыгына Мерет арчының гаты гахары гелди. Ол ичинден:

— Сухан бай башармады! Намарт экени! Гөзяш эркек адама услып дәлдир. Гөзяша җаныңы сатын аланыңдан мерт дуруп, гөзяшсыз өлен ягшыдыр — дийип, дурман чыкып гитди. Онуң ызындан бейлеки мираплар хем чыкышып гитдилер.

Мерет мирап бенде етенде, яны билен барян ищ йигиди бир яна чекди-де пышырдап:

Мениң ябымы мүн-де, деп. Гитдигине гезерине гойбер дийди. — Тә Бекмырат байыңка барянчаң, башыңы чекме. Бу гүн агшам булар көп отырлар. Белки, Берди дагы гиҗе шу ерде ятарлар. Йөне шейле-де болса, гаты ховлук. Бекмырат бая: «Берди дагы десетнигиң тамында Сухан байы өлдүрҗек болуп отырлар. Тиз етишмесеңиз, шу гиҗе Сухан байы гутарялар. Мени Мерет арчын гыссап иберди» дийип айт! Оларың ховлукмаҗы өзи билен. Бекмырат бая бир эшитдирсең бор. Бейлесини өзи оңар. Бар, гаты гит. Хич киме билдирме. Бендиң үстүнден гечип, гайракы ёл билен гитҗек болма. Онда дуярлар. Орс өвлүйәсиниң үстүнден гечйән ёл билен гөни сүр — дийип гыссап иберди...

Бекмырат бай доган-гарындашлары билен өз тамында үйшүп отырды. Айратын гезермен ябының узакдан тапыр-тапыр... тапыр-тапыр... эдип, аягының сеси эшидилди. Хә диймән, гезермен атлының Бекмырат байың гапысына гелип дураны мәлим болды. Шол халатда дашардан «Бекмырат ага!» дийлен сес эшидилди. Бекмырат бай наган сапанчасыны алып, ховлукмач даш чыкды. Атлы бири:

— Салавмалейким —дийди-де — Берди дагы десетнигиң тамында Сухан байы өлдүрҗек болуп отырлар. Тиз етишиң. Мени Мерет арчын иберди — дийип, эдил гелши ялы, ызына серпилди.

Бекмырат бай, от алан ялы болуп, тамына гирди-де, отуранларың бириниң адыны тутуп:

— Бар, ылга. Медеде айт: «Берди дагы какаңы десетнигиң тамында өлдүрҗек болуп отырлармыш» дий. Тиз ат-яраг шайларыны тутуп гелсинлер. Бар, тиз ылга — диенден, ол шол ерден ылгап гитди.

Отуранлара: «Барың, ат-яраг шайыңызы тутуң. Тиз барың, атланып гелиң» диенден, отуранлар ерли-ерден туруп, ховлукмачлык билен гитдилер.

Санлыҗа минутың ичинде он алты атлы тайын болды. Шол ерден ниредесиң десятнигиң акҗа тамы дийип депдилер.

Мерет арчын Сергей дагының янындан туруп угранда, Сухан гаты хем онуң ызы билен гитҗек болупды.

Эмма Берди: — Отур ашак! — диенде — Ине... — дийип, өзүни шалка ашак гойберипди. Шол отурышына шумҗарып агламага башлады. Өңем тагашыксыз шумрой йүзи өңкүден хем бетер эйменч, бетнышан болды.

Сандыраклап отуран еринде йүзүнден сырыгышян дерлер чешме кимин акярды.

Сухан гатының хәзирки болуп отурышына Бердиниң йүрегинде нәче хыжув, гахар-газаплар дөреди. Ол өзүнден биыгтыяр дартылышян дамарларыны сакламак үчин дишлерини гысып, йүзүни чытанда, онуң шейле нурана йүзи гарөрт болды. Ене шол болушда-да сакланҗак болды. Отуран адамлара йүзленди:

— Адамлар, мен сизиң өңүңизде өзүмиң сада йүрегимде бирнәче берч алып ятан затлары айтҗак — дийди. — Ынха, шу отуран Сухан бай дийилйән адамдыр. Шу адамы хәзирки болуп отурышына середип, бир мысапыр, бичәре адамдыр өйтмәң. Шу адамың ичи мөй, йылан-ичян ялы зәхерли мөр-мөҗеклерден дос-долудыр. Ынха, шу Магтымгулының дийййән Хартечҗалыдыр. Шулар ялы нежис, бинамыс, выждансызлар дүнйә инйә. Түкениксиз мал-мүлке ээ боля. Шулар ялы ахлаксызлар бирнәче адамларың гүл өмрүни гырялар, өлдүрйәлер. Бахар гүли ялы ачылан яш, гөзел гызларың такдырына гатышып, тәлейини терсине язялар. Багтыны гаралдып, оларың яш хөвеслерини гырялар. Гүл беденли гөзеллер шулар ялы намарт голларда гүл өмрүни күл эдйәлер. Мисли Өмрүзая йылдыз кимин бивагт батып гидйәлер! — диенде, бирден хем Бердиниң йүреги дыкын алып долды. Ичинден: «Ах!.. Мениң маңлайым!..» дийип, гарөрт ялы йүзүни чытып, башыны ашак салды. Бу вагтлар Узук мунуң гөзүне гараңкы өйүң ичинде йыл хассалыгындан туран ялы, хор болуп гөрүнди. Онуң гара гөзлери — гирян, гара багры — ган, юка додаклары ызыны кесмән: «Берди!..» дийип, гымылдап дуран ялы болуп гөрүнди. Ол гараңкы өйүң ичинде отырка, үстүне түйнүкден айың ялкымы дүшүп дуран ялы болуп дуюлды.

Бердиниң Сухан гата оянан гахар-газабы песелмеди. Гайтып, онуң йүрегинде нәче хыжув, нәче газап дөреди. Ол Сухан гата бир элини узадып:

— Айт, хайын! Узугың багтына гара чекилмегине себәпкәр ким?.. Айт, тер ачылан гызыл гүли хапа эллериң билен балдагындан тәндерип, Бекмырат байлара табшыраның үчин, нәче энгам алдың?! Айт, гөрейин, Мырат аганың өлүмине ким себәпкәр болды? Аманмухаммедиң Гарагум чөллеринде маслыгына гарагуш гондуран ким?! Догрыңы айтмасаң, мениң элимден сыпарын

ойтмегин! Эгер-де догрындан гелсең, өмрүнде бир гезек догры сөзләниң хакы үчин индики гөрйәнчәм, зат диймен. Йөне шунам ядыңда сакла: мундан бейләк мениң гөзүме гөрнәймегин. Айт догрыңы. Гой шу отуран адамлар сениң кимдигиңи танасын. Сениң хәзирки болуп отурышыңа меңзеш дәлдигиңи билсинлер. Сениң түйлек голларың гандыгыны гөрсүнлер!..— диенде, Сухан гаты бетнышан бир гөрнүшде энтиреклэп еринден галды. Айылганч мысаласы билен Бердиден гөзүни айырман:

—Аманмухаммеди өлдүрен — мениң улы оглум. Мырадың өлүмине мен себәпкәр. Узук үчин Бекмырат байың мүнйән меле атыны сылаг алдым. Онсоңам Аллагың бир сувлук ерини Бекмырат бай маңа ярпы бахасына алып берди — дийди-де — Аллак, сен мениң гүнәми геч. Мен сениң ериңи гайдып берейин. Берди, сен мениң билен деӊ болма. «Ямана ялбарсаң эселер, ягша ялбарсаң песелер» дийййә. Сен, иним, песел, мундан бейләк гөрҗек гүнүм сендендир — дийип энтиреклэп уграды.

Берди:

— Дур, гелме яныма. Элим дегсе сыпмарсың — дийип, элини өңүне тутды.

Сухан гаты Аллага гарап:

— Аллак, иним, шу ерден гидели. Мен сениң ериңи берейин; худая шүкүр, хәзир мениң ерим көпелди. Сениң ериң билен янашык, бир угурдан еди десетин ер эдиндим. Ер сатан гүн гелдигиче көпелйә. Бу ачлыгың гүйҗәп баршына нәче ер герек болса тапылҗак. Мен сениң ериңи шол өңки бахасына гайтарып берейин — дийип, ики элинем Аллага сандырадып узатды.

Аллак:

— Мениң еримиң өңки бахасына хәзир ач халк мениң еримче дөрт-бәш эссе еринем берйә. Сен маңа гаты ягшылык этҗек экениң. Бесдир, «Көр хасасыны бир алдыр». Мен өң саңа-да, Бекмырат бая-да хасамы бир алдырдым. Инди саңа икинҗи гезек алдыр ялы хасам ёк. Сизиң алладан ант ичип, маңлайыңыза «Гурхан» сыланыңыза-да мен ынанман. Йөне отурыбер еринде — дийди.

Сухан гаты:

— Берди, иним, индики гөрҗек гүнүме саңа миннетдардырын — дийип, ене энтиреклэп уграды.

Берди:

— Отур еринде. Сениң эллериңден гарыпларың гаңы саркя — дийип, гахар билен отуртды.

Соңра Берди Сухан гатыдан:

— Мениң саңа бергим бармы? — дийип сорады-да, йүз-гөзлерини сүпүришдирди.

— Сен маңа ненеңси бергидар болясың? — дийип, Сухан гаты бираз өзүни растлады. — Иним, Берди җан, сен мениң гойнумы бакдың ахырым.

Берди:

— Нәбилейин, үзүлишдикмикәк дийипдим — диен болды.

— Ёк, ёк, иним, бир көпүгем алан дәлсиң.

— Ханы онда айдып бер, нәче алгым бар?

— Ине дерревҗик айдып берәерин. Бәш йыл докуз ай гойнумда чолук болуп гездиң. Илки ики йыл үч гоюндан — алты гоюн. Соңкы ики йыл дөрт гоюндан — секиз гоюн. Галан докуз айыңа-да үч гоюн дүшйә. Җеми: алты, секиз, үч... — он еди гоюн боля — дийип, бир дүйрүгип дурды.

Бердиниң чолукчылыкдан өң Сухан гатының өйүнде дайхан болуп гезен йыллары-да бар. Ол хем Сухан гатының ядындады. Оны агзамаса-да, Бердиниң ядындадыгына Сухан гаты дүшүнйәрди. Бу ерде Сухан гата буйтар-суйтар этмәге болса ёл ёкды. Ол хәзир артыгы билен хасаплашып, саг-аман гутулса, йүз-де мүң разыды. Оңа гөрә-де:

— Иним Берди, өңки гезенлериңе-де өзүң нәче дийсең дийәй — дийди.

Берди:

— Мен хич зат диймен. Мен сениң ынсабыңы барларын — диенде:

— Иним, үч гоюн. Ол вагт хас огланҗыкдың — дийди — Разы болсаң-а, йөр, йигрими гойнуңы алып гайт, ёк, разы болмасаңам, өз гөвнүң тутаныны айдай. Дилиң геплесе боля. Шу ерде етмиш саны гойнум бар. «Барыны гоюп гит» дийсеңем, гоюп гидерин — дийип хас җомартланды.

Берди:

— Өлүм каркарасы астында худайдан өз җаныңы бир гырана сатын алҗак болясың. Маңа болса йөне ерден элли гойны мугт берҗек болясың. Маңа бейле җомартлыгың герек дәл. Сениң өмрүңде җомарт болан ериңем ёкдур, болмарсыңам. Хәзир мен сениң он гойну-

ны ирилыкмач алып галсам, «Берди дагы мени таладылар» дийип, улы иле хабар яйрадарсың. Гепиңи азалт-да, йигрими гойны гоюп гит. Йөне энтек икимизиң хасабымыз гутаранок. Ол гоюнлар шунча йылың ичинде өрңемели. Ол хакда-да соң бир гүн хасаплашмага вагт тапарын — диенде, Сухан гаты шейле чалт еринден галды, белки, огланлыкда-да бейле чалт еринден галан дәл болса герек.

— Йөр, оглум, Берди җан, гоюнларыңы алып гайт — дийди.

Аллак:

—Йөр, гоюн болса алып гайдарыс — дийип чыкып уградылар. Даш ишикде Дурды хем булара гошулып гитди.

Булар чыкып гиденлеринден соң, Сухан гатының найынсаплыгы хакда көп гүррүң болды. Отуранларың хер хайсы Сухан гаты хакда биленини, гөренини-эшиденини айдып түкедип билмеди. Бираз салымдан соң Аллак:

— Бай болдук, сүрүли гойны сүрүп, агыла салдык — дийип, йылгырып ичерик гирди.

Берди йылгырып:

— Гетирен болсаң, шонуң ичинден ики санысыны сайлап, деррев какыш-кукуш эдиң. Бу отуран мыхманлары бир чекдирмеден доюрмак герек. Бу гүн чекдирмеден доярча гүррүң болды. Адамларың ичинде гоюн өлдүрип билйәнлери бардыр-да? — диенде:

— Бардыр.

— Тапылар.

— Гоюн болса, гассап тапылар-ла.

— Иш гассаба галса хайырдыр — дийшип, отуранлар дил ачып башлады.

Көп вагт геçмеди. Гоюнлар союлды, эт догралды ожак газылды, эт газана гирди. Ынха, хә диймән, чекдирме тайяр болуп, чанак чекилди. Хер хили гүррүң билен шүвеленңли нахар эдиндилер.

Он секиз саны гоюн агылда галды. Берди булары хем отуран еринде пайлады. Худайберди ага йүзленип:

— Яшулы, сен шол агылдакы гоюнлардан сеч-сайла-да, бәш санысыны алып гит. Соң болса «Пыланыдан гоюн алыпдым, шоны бермелидир-ов» дийип ятлама. Шол гоюнлар саңа эне сүйдүнден халал. Йөне газыдан галма-да, аман-саг гутар.

Гылычлы, сенем шол гоюнларың дөрт санысыны алып гит: сениң өйүнде олары иймәге вагт тапарыс. Бәш санысыны болса эртир Оразсолтан эҗә элтип бер «Берди иберди» дийип айдарсың, Бәш саны гоюн оңа-да гүйменҗе бор. Галя агылда дөрдүси. Гой, оларам галыберсин. Сергейиңкә-де аз гелемзок, иймәге вагт тапылар. Инди нәме? Инди хич зат. Ана, инди менде алада ёк — дийип, бир шатланып гүлди-де, — Дурды чыкып бир яна гитди өйдйән — дийип, ховлукман гүррүң бермәге башлады:

— Хава, адамлар, яшлыкдан адам баласының башындан хер хили гүнлер инйә. Бири эне-атасының лэлиги болуп, ногул-набат ийип өсйә. Бири болса яш башындан агыз-бурны гум гарбап өсйә. Менем ногул-набат ийип өсенлерден болмадым.

Яңкы мениң пайлан гоюнларым мениң еди йыл ичинде эден талабым. Озаллар мениң максадым барды, инди икинҗи бирхили максадым бар. Озалкы максадым яңкы ялы гоюнлары йылба-йыл талап эдип, иң соңунда он бәш-йигрими йыл мөчберинде эден талабымың барысыны җемләп, бирден галыңа гечирмекди. Хәзир болса мен галың үчин көпүгем йыгнамок, йыгнамагам ислемейән. Дүнъе малы мениң элимде дурсун, артсын диен максадымам. ёк. Хәзир мениң ол затлара небсимем отукмаяр. Мен байларың гара небсиниң угруна гидип, гудузлан ит ялы, ики эгинлериниң этини гемрип йөрәндиклерини гөрйән. Адамзат гара небсине хай дийип билмесе, адамчылыкдан узуклашяндыгынам билйән.

Мен илки Ашгабат газамадында ятдым. Ол ерде мениң азаҗык габагымы гөтердилер. Соң газаматдан гачып, Мара гелен агшамым, бир ерде мыхман болдум. Ол ерде ене бираз габагымы гөтерип гойбердилер. Ондан бәрем мениң иң йүрекдеш ёлдашларымың бири ынха — Сергей. Мунуңам гүррүңини хер вагт диңлейән. Шу махал мениң гөзүм бирнеме чызылып башлады. Көп дүшүнмесемем, агы-гараны аз-кем селҗерҗек болян. Ана, шол агы-гараны селҗерҗек болмагымың нетиҗесинде мениң йүрегимде үйтгешик матлап дөреди. Ол матлап болса яңкы ялы байларың гөзүнде от якмак — дийип сөзүни соңлады.

Соңра Сергей-де:

— Ене бир иш бар. Ол-да болса шу газа ярамаң, майрылып галан дайханлар сув хакларыны соранларында,

сиз шоларың тарапыны тутмалысыңыз — диййип сөзлемәге башлады. — Олар сизиң доганларыңыздыр. Гаты агзыбир болмалысыңыз. Шу газа яраман, майрылып галмак диййлен бела дүйн оларың башына дүшен болса, эртир сизиң хер бириңизиң башыңыза дүшҗек болуп дурандыр. Шоны ядыңыздан чыкарман — диййип, Сергей сөзүни гутармака, отуранлар ерли-ерден:

— Вах, бизиң көпимиз өз газымызы газамзок-да. Бизиң көпимиз тутма талабан. Бизиң асыл сувда хакымыз ёк — диййишдилер.

Сергей:

— Сувда хакыңыз болмаса, хакыкаты айтмакда хакыңыз бар. Сиз хакыкатың тарапыны тутуң — диенде, бир чортмак яш йигит.

— Хер ким хакыкатың тарапдары болансоң, агыр зәхметиң астында өмүрбойы егшерип йөрендир. Болмаса, эййәм бир горра ябы билен тоңкатар тапып, ёл урмага башларды — диййди.

Сергей:

— Ёк, ёл урмак ёлдан чыканың ишидир — диенде, ол йигит:

— Билйәс. Оңа гаты акылымыз етйә-ле, йөне олам сөзүң гердиши-дә. Биз хакыкаты агтарып, тапман йөренлериң бири-ле — диййип, Сергейиң йүзүне серетди.

— Хакыкаты гөзлейән болсаңыз, газының гутаран гүни тапарсыңыз. Шу алты айың ичинде газа яраман, майрылып, чәклерини ондан бир-йигримиден бир бахасына сатып гиден дайханлар шол гүн сака йыгнанҗакдыр. Сиз шонда гарып-пукараларың тарапыны тутсаңыз, хакыкаты тапдыгыңыз болар. Шол гүн сака бөведиң башында ганлы чакнышык болайса, бир тарапда середип дурман, өзүңиз ялы гарып-пукараларың тарапыны тутуң. Олар сизиң достуңыздыр. Шейле достлук-доганлык гөрешиң үсти билен биз максадымыза етерис — диенде, отуранлар:

— Элбетде, бу ишде гайра дурмалы дәл — диййишдилер.

Эдил шол вагт Дурды өе күрсәп урды-да, ховлукмач:

— Берди, Аллак, туруң, тиз чыкың, душман бендиң үстүнде пейда болды — диййип, өзи ызына доланды.

Дурды даш ишиге чыкан бадына, душманы сайгар-

жак болды. Шол халатда эдил бендиң үстүнден атылан ок жаст эдип, онуң гулагының дүйбүнден гечип гитди. Биринҗи атылан түпениң ызы билен тарк-жаст, тарк--тарк, жаст-жаст, та-а-рк-жув эдип, сеси эшидилен окларың нышанасы Дурды болды. Эмма ол өрән чаласынлык билен ылгап, тамың еңсесине өврүлди. Тамдан чыкмага ёлдашларына май бермек үчин, душманы нышанлап, ызлы-ызына үч ок бошатды. Онянча Берди билен Аллак пенҗирәни ачып, ызлы-ызына хасырдашып чыкды. Соңра душмана гайтавул бермән, бендиң гүр токайына уруп гитдилер. Гиҗәниң ичинде душман әрбет чаркандаклык мейданда битен гараңкы токая гирмекден чекинди. Ол көне җаранлыкларың арасында токайың дашыны габамак хем мүмкин дәлди.

Сергей тамда отуран адамлара:

— Аркайын отурың. Даш чыкҗак болмаң. Ок атянларың арасында ел йүреклерем аз дәлдир. Гара гөрсе, селҗермән атар. Чавуп гелйән ок дегсе дегер дурубийр — дийип, отуранлары дашарык гойбермеди. Шол вагт итекленен ишик ики тараплайын гиң ачылды. Гапының хер тарапында бир адам гараңкыда өзлерини чеке тутуп, отуранлара гөз айладылар. Соңра ичерик гирдилер. Биринҗи гирен ала гөзли, ёгынак, гара йүзли эйменч адам Бекмырат байды. Ол дуран еринде гапдалындакы, келте бойлы чортмак адама келлесини гышардып, чалаҗа:

— Ёкмы олар? — дийди.

Ол бирагызда:

— Ёк — дийип җогап берди.

«Ёк» дийип җогап берен Сухан гатының оглы Медетди.

Бекмырат бай Сергейиң йүзүне гахарлы середип, азм билен:

— Достларыңы уградыңмы? — дийди.

Сергей хем шейле азм билен:

— Ол ненеңси достларым? —дийип җогап берди.

Соңкы гүррүңлер хем ики тараплайын азмлы болды.

— Хе-е, онда өз достларыңы танамаясың-да?

— Мен достларымы ягшы танаяндырын. Ким билен дост болҗагымам билйәндирин. Шәхерде-де дост кән, обада-да, ынха шу отуранларың барысам мениң достларым — дийип, элини айлап гойберди.

Бекмырат бай гөвнүетмезчилик билен эгнини силкип:

— Хе-е... онда түркмениң ичинде илден чыкан, юрт йыкан болса, сениң достуң-да? — дийди.

— Шу отуранлар юрт йыкмаялар, олар юрт дүзедйәлер. Шуларың хеммеси хем мениң достум.

Медет:

— Түркменде абат адам булар ялы яглы гейим билен дост болармы? Хе-хе-хе-е...—дийди.

Бекмырат бай:

— Билйәмиң сен, тәзеден Марыда бай-бай адамларың өйлери урлуп башланды. Белки, шол юрт йыканлара-да өй урдурян сенсиң? — диенде, Сергейиң гахары гелди:

— Бекмырат бай! Кимиң юрт йыкандыгыны мен ягшы билйән. Сухан бай эййәм шу йылың ичинде еди десятин ер алды. Ол ерини алан адамларының эййәм юрды дүзленди. Сен эййәм он бәш гектар ер алдың. Олары ерсиз гоюп, юртларыны дүзледиң. Ана, шол юрдуны дүзлән адамларыңызың чагажыклары: «Қака, нан!» дийип аглашялар. Олар чагаларының энрешйән сесине чыдаман, гиҗе барып, сизиң өйүңизи уруп гайдялар. Базара дүшен галланы сырып-сүпүрип алясыңыз. Аммарларыңызы долдурясыңыз. Ачлыгы ярым йыл ир дүшүрен сиз өзүңиз. Ол себәпден байларың өйүни урян ачлар гүн гелдигиче көпелер. Хәзирки ягдайда шолар догры эдйәлер. Шоларам мениң достларым! — диенде, Бекмырат бай:

— Ери, муңа нәме дийип-нәме айдарсың?.. — дийип, Медедиң йүзүне серетди. Соңра:

— Ханы, Сухан бай нереде? Нәтдиңиз оны? — дийип сорады.

Сергей эгнини гысып:

— Тәсин сораг? Сухан байы мен нәбилермишим?! Я мен онуң сакчысымы! — дийди.

— Шол адам үч-дөрт сагат мундан өң шу тамда болупдыр. Оны биз ачык билйәс.

— Ачык билйәндигиңизе мен ынанян. Шуҗагаз тама өрән көп адам гелип гидйә. Мен адамлары чагырып гетиремок. Гелене «Гелиң» диййән, гидене «Сағ болуң, гелип дуруң» диййән. Шу гүн агшамың өзүнде шу ерик гелип-гиден газычыныңам саны бир дәл-ики дәл. Сухан гатам мираплар билен гелип отурды. Ми-

рапларам чыкды гитди, олам чыкды гитди. Барың, хол нобурың башындан гөзләң. Шол ерде дүшләпмиш — диенде, Бекмырат бай дагы доланҗак болды.

Медет:

— Эгер шоңа бир зат болаян болса, сен җогапкәр боларсың — дийип, Сергее бармагыны чоммалтды.

Сергей перт-перт:

— Хич вагт мен сениң атаңа җогапкәр болман. Сен мени атаңа гаравул тутан дәлсиң — дийип айтды.

— Ёк, Берди дагы өлдүрәйдимикә өйдйән.

— Эгер Берди дагы өлдүрәен болса, шонда сең атаңа мен җогапкәр борун. Гөвнүңизе гелмесин, Берди дагы адам өлдүрйәндир өйдүп. Йөне «Берди дагы пылан байың өйүни уруп, ачлара пайлайыпдыр—я-да— Чәрҗев ёлунда пылан байың кервенини талап, ачлара пайлайыпдыр» дийселер, оңа мен җогапкәр болман. Ол Берди дагының өз иши. Сиз Бердини хич зада дүшүнмән, йөне гезип йөрендир өйтмәң. Хич зада дүшүнмейән бидерек адам болса, Ашгабат газамадындан ёл тапып бошап гелмезди. Оны шол газаматдан чыкарман өлдүрҗек болуп, нәче пуллар харч этдилер, нәче баганалар дерексиз көйди — диенде, Бекмырат бай ызына доланып чыкып гитди.

Ол ёл бойы пикирденип, бу затлары Сергейиң ненеңси билйәндигине хайранлар галып, аңырсына етип билмеди.

«ГӨЗИ ГАРАДАН ЙҮЗИ ГАРА»

ӨТЕН агшам адамлар Сергейиңкиден чыкып гайданларында, уллакан шагалаң-шовхун билен уграпдылар. Айратын-да ёлда буларың эден гүррүңлери Берди хакында болды. Топар тутуп гелишлерине хер хайсы Берди хакында гөвнүндәкини айтмага май тапман, ерли-ерден гыгырышып, ала говурды болдулар:

— Бай, җомарт йигит экен-ов. Еди йылда эден газанҗыны бир отурышына пайлап отурыберди.

— Ай, ол адамың пикири хәзир дүнйә малында дәл. Онуң пикири бу адамларыңка меңзеш дәл.

— Ёк, ол адалатсызлык билен гөрешҗек адам. Онуң деңсизлик, адалатсызлыкдан яңа йөне ичи түтәпдур.

— Хава, ичи түтемез ялымы, диңледиңиз ахыры

гүррүңини. Мен-ә шонуң гүррүңини диңләмде, эдил йөне йүрегимде от яныберди. Ёк, гуры сөз дәл, шол оглана көмек герек болса, эдил шу махал дуран еримден ызыма доланайҗак-да.

— Ёк, ол йигит ар астында ятмаз.

— А гөрмедиңизми ар астында ятмаҗагыны? «Йигиди танаҗак болсаң, сыратына серетме, эден ишине серет» дийййә. Ёгсам шонуң Сухан гатыдан яңа-да йүрегинде от нәче дийсең бар экен. Шейле-де болса, Сухан гата зат диймеди. Бармагынам батырмады. Дүшүнсеңиз, шоңа дөзмезчилик эдип дегмән дурмады. Өлдүрилйән адам нәче яман адамам болса, ене-де шонуң өлүми адам өлүми-дә. Адам өлүмини гөрен адамзадың хер хилем болса, гөвни бозуля. Ынха, дүшүнен болсаңыз, шу адамлара адам өлүмини гөркезип, гөвүнлерини бозмаҗак болуп, оңа зат диймеди.

Ынха ол йигидиң әрдигини шу ерден танайың. Йөне оны ене бир ерде эле салар.

— Ай, догры-ла. «Ала гаргада хакым болса, яз алмасам, гыш аларын» дийййә, ол белли.

— Ол Сухан гата гахар эдип, чыкып гиден огланам гаты мерт, эдермен — дийййәлер.

— Ай, ол хер задам болса, ичини совутды-ла. Эдил базарың ортарасында Бекмырат байың инисини өлдүрип, чыкып гитди.

— Ай, гел гойсана. Бидерек гүррүң этмезлер. Онуң ненеңси йүреги совасын? Уясы Бекмырат байларың элинде. Гиҗеде-гүндизде гөзүниң яшы кепәнок. Өзи болса бир гиҗе йылы ерде ятса, он гиҗе чөллерде ятя. Илсиз беееванларда, аңзак астында аягыны йыгрып ятып гечирйә. Шейдип йөрмәни хөвес эдйәндир өйдйәмин? Адамың башына салмасын. Шоларың гүррүңини диңлесең, байлардан яңа ичлери долы отдур — диен ялы гүррүңлер билен дөлелерине гелип етдилер. Эртеси хем газычыларың арасында эдилен гүррүң өтен агшам акҗа тамда болуп гечен ишлер хакында болды.

Худайберди ага бу гүн ирден туруп, агылдан бәш саны гойнуны сүрүп чыкарды. Бирини гошдашы билен сойды. Этини, чәгини гошдашына табшырып, дөрт саны гойнуны сүрүп, базара уграды. Үч саны гойнуны сатып, ун, чай алды. Бир гойнуны болса чагалара өлдүрип берейин, хуруш болар, диен максат билен өйүне алып гитди.

Худайберди аганың ун, гоюн, чай алып гелмеги машгаласыны гөрүлмедик дережеде шатландырды. Буларың машгаласында бу иш гарашылмадык той болды. Аялы деррев базардан гетирен чайындан демләп өңүнде гойды. Ол чайыны ичип болянча, огулҗыклары какасыны нәче дебсиледилер. Огланларының дебсиги оңа хош якды. Оларың бирине-де—Аңры дур, айрыл бейләк — диймеди. Худайберди аганың аялы адамысы чайыны ичип болянча, тәзе гелен ундан хамыр этди. — Гоюн өлдүрип болынча алар—диййип, хамырыны басырып гойды. Соңра обада болан тәзеликлери айтмага башлады:

— Худай сакласын, ил ичинде огурлыгам көпелипдир. Ил ач. Яңы үч-дөрт гүнлүкде сүрүден Бекмырат байың сыгры огурланыпдыр. Чопанам гөрмәнмиш. Хий «Алан — огры, гөрен — таңры» болайды. Бекмырат бай «Тапылмаса, чопана төледерин — диййәмиш. — Төлемәге пул тапмаса, гапымда хызматымы эдип төләр» диййәмиш — диенде, Худайберди ага гоюн өлдүрмәге пычагыны алып еринден турды. Огланлары бегенҗине какасындан өңүрти ылгашып даш чыкдылар. Бу вагтлар бир йигдекче салам берип ичери гирди. Худайберди ага хениз оңлы саламыны алманка, яңкы гелен йигдекче:— Сени Бекмырат какам чагыря. «Дерревҗек гелсин» дийди. Өйүнде гарашып отыр. Йөр, гидели — дийди.

Худайберди ага элиндәки пычагының тыгыны ики яна өврүп, середип дуран вагтында, пикир этди, эмма бу чакылыгың ызындан етип билмеди. Аялы-да бу хабары эшиден бадына, бирхили дүйрүгип, мысли элиндәкини гачыран ялы болды. Шейле-де болса, Худайберди ага ол огландан — Нәме үчин чагыря? — диййип хем сорамады. «Чагырян болса гитмек герек» диййип, элиндәки пычагыны кечәң үстүне оклады. Чакылыга гелен оглан билен чыкып гитди.

Ёлда баряркалар-да, нәме пикирленҗегини билмеди. Белки, Бекмырат байың ынсанчылык дуйгусы оянандыр. «Белки, Меләни пула тутуп, пәлә иберини үчин, аз-кем көмек этҗекдир» диен пикир келлесине гелди. Эмма ол пикире өзи-де ынанмады. Шейле болуп-да, ёл бойы пикир эде-эде, бу чакылыгың максадына дүшүнип билмеди.

Чакылыга чагыран йигдекче муны гөни Бекмырат

байың тамына алып барды. Худайберди ага салам берип ичерик гирди. Бекмырат бай саламыны алып, отыра ер гөркезди.

Өй эеси аягы гүлли җораплы, маңңала җалбарлы, башы силкме телпекли, эгни гырмызы донлукдан күртели, гарма донлы улы халының үстүнде айбогдашыны гурап отырды. Бу гүн Сейидахмет ишан Бекмырат байыңкыдады. Ишаның мыхманчылыга гелмек мынасыбети билен обаның көп адамлары бу ерик йыгнанызды.

Худайберди ага хениз өмрүнде булар ялы ере чагырылан адам дәлди. Оңа гөрә-де тама гиренден, суссы басылды. Бирхили ини говшап, «Эйгилиге болсун-да» дийип ашак отурды.

Бекмырат бай:

— Арма, газы билен нәдйәсиң? — дийип сорады.

— Ай, газы биленем шу гүне ченли-хә, дырҗашып гелйәс.

— Бу гүн, нәме, базарладыңызмы?

— Хава, бу гүн базарладык.

— Нәме сөвда этдиңиз?

— Ай, бир богдак ун алдык, биразрак чай алдык.

— Гойнам алдыңызмы?

Бердиниң берендигини яшырҗак болуп:

— Хава, гойнам алдык — дийди.

— Аялыңыз иере зат тапман, ач ятып, ач туруп йөрди-ле. Нәме бирден баяйдыңызмы? — диенде, Худайберди ага меселә оңатҗа дүшүнди. Ене хем йүрегине дыңзап гелен гахарыны ювудып:

— Хава, баяйдык — дийди.

— Ненеңси баядыңыз? Яман аңсат баяпсыңыз-ла?

— Ай, худай берсе, баямак кын дәлдир.

— Догры, худай берсе-хә, баямак кын дәлдир велин, худаям-а бош ере ёлуңа гетирип гояйян дәлдир. Сен йөне ялңышып, худай берендир өйдүп, баңга бириниңкини алан болайма? — диенде, Худайберди аганың йүреги гахардан долды. Биразаҗык сандыраҗак хем болды. Ене-де башга чәре тапмансоң, гахарыны билдирмән гиңлиге салды:

— Ай, Бекмырат бай, «Худай берсе гулуна, гетирип гояр ёлуна». Ынха яшымыз алтмыша етип баря. Хенизе ченли ялңышып, киши малына эл узадан еримиз болан дәлдир. Яшы гайдансоң, анкасы ашандыр өйтмән. Бир-де аслында кишиң задына узап өвренмедик

эл аңкасы ашаныңкы болса-да, хич вагт-да узамаз. Киши малына өврендекли эл, аңкасы ашаныңкы болмаса-да узар — диен-де, Бекмырат бай Худайберди аганың гепи гышардып айдаңдыгыны билди...

— Ханы гепи көпелтмәли. Ол уны, чайы, гойны нireден алдың? — дийип, гахар билен сорады. Худайберди ага йүрегине долуп гелен гахары өзүне сиңдирип сакланып билмеди. Онуң депесинден гара дер инди. Эллери-аяклары сандырамага башлады. Шонда-да Бекмырат байың сорагына догры җогап бересн гелмеди:

— Сиз «Гарып дон гейсе, нireден алдың? — диерлер, бай дон гейсе, гутлы болсун диерлер» эдйәсиңиз, Бекмырат бай. Сиз шунча адамың өңүнде мениң йүзүми гара эдйәсиңиз. Масгаралап, чыкгынсыз гыҗалата гойясыңыз. Ынха, мениң сакгалым агарыпдыр. Мениң элимиң эгридигини шу отуран адамларың бириде гөренем дәлдир, эшиденем — диенде, Сейидахмет ишан:

— Ери, сакгалы шаят тутунмак айып болар, сакгал өвлүйәдир, онуң хер гылының дүйбүнде бир перишде отурандыр — дийип, Худайберди аганың сөзүни кесдирди.

Худайберди ага ишаны хоссар тутунып:

— Ек, ишан ага, мен сакгалымы шаят эдейин. Онда-да сакгалымың агыны шаят эдинейин, гарасыны дәл. Йөне, ишан ага, оңат сизем бар экениңиз. Гаты говы болды. Хакыкатың үстүни сизиң аччакдыгыңыза мен гаты ынаняя. Нәхак төхметиңем гүнәси бармы? Шоны бир айдып бериң. Ишан ага, мен Бекмырат байың нәме дийҗек боляныпа эййәм дүшүндим. Онуң сыгры огурланыпмыш. Инди шоны менден гөрйә. Мен болса Бекмырат байың сорагына догры җогап бермәни ислемейән. Шунча адамың өңүнде нәхак огурлык япып дурансоң, мениң бейле сораглара җогап бермәге дилим өврүлмейә, дилим, ишан ага! Атаңызың-бабаңызың гурбаны болайын, мен сизе ынаняя. Ынха, хакың шаяды болуп отырсыңыз. Сизиң өңүнизде ялан сөзлесем, ики гөзүм патлап ере гачсын! Бекмырат бай хәлә гойман, маңа бир окы берәйсин, дилим геплемез болынча, хакыкат хакында айдарын. Хакыкаты айдып, габра гирерин. Бекмырат бай маңа «Сыгрымы огурлапсың» диййә. Бекмырат бай мениң оглумы огурлады. Алдап, оглумы элимден алып, пәлә иберди. Оглум пә-

лә гиденде, Бекмырат байың маңа бермели пулы элли пут бугдайың бахасы болса, чекип-чекип, иң соңунда берен вагты бәш пут бугдаям болмады. Ине шу затларың гүнәсини айдып бериң, ишан ага — дийип сөзүни гутарманка, Бекмырат бай:

— Кес сесиңи! — дийип чым гызыл болуп гыгырды.

— Кесмен! Гүйчлүдигиңем билйән. Ине, кесмен! — диенде, Сейидахмет ишан:

— Гахар капырдыр, гыгырышмаң — дийди. Соңра болса дилеварлык билен Худайберди аганы утандырмага дурды. — Худайберди, күпүр гепледиңиз. Аллатагала башга гүнәлери гечсе-де, мүңкүрлик гүнәсини гечмезмиш. «Бижели оглан агламаз» дийййә. Пәле меселеси биже билен чөзүлди ахыры! — дийди.

Худайберди ага Сейидахмет ишаның хем сөзүне дүшүнди. Улудан бир демини алды-да, йүзүни ашак салды. Ол өз өмрүнде Сейидахмет ишан ялы улы ишанларың отуран өйүнде-де отурманды. Йөне Сейидахмет ишаның адыны эшидип, «оларда икийүзлүлик болмаз. Оларың өзи адалатдыр» дийип дүшүнерди. Десятнигиң тамында Сейидахмет ишан хакында Гылычлының айдан сөзлерине-де питива этмәнди. Эмма онуң билен биринжи душушыгында бүтинлей лапы кеч болды. Шонда-да онуң гаршысына екеже сөз-де айдып билмеди, себәби Сейидахмет ишаның гаршысына бир агыз телек сөз айтмагы билен бу ерде отуран адамларың хеммесиниң тарапындан язгарылжакдыгына гөзи етйәрди.

Вели бай бираз ардынжырап:

— Бу меселеде көп чекишип отурмагың гереги ёкмука өйдйән — дийди. — Бекмырат байың сыгрының йитени хак. Худайбердиң болса өйүнде иймәге задының ёклугам хак. Базардан алып гелен затларам мәлим. Шол затлары ёлдан тапманлыгам мәлим. Ынха, шу затларың хеммесем йитигчини шүбхелендирйән зат. Орта шүбхе дүшенсоң болса, огры бойнуна алмаса, түркмениң бир эдйән зады бар. О-да болса огра касам ичирмек. Гоюң «Гурханы» ортада. Ынха ишан аганың өңүнде ак сакгалы билен «Мен аламок» дийип, «Гурхана» тарап аягыны өңе этсин-де, гидиберсин.

Бекмырат бай гызарылып:

— Ханы, алмадык болсаң, «Мен аламок» дий-де, аягыңы өңе ат. Шол «Гурханам», дузам, нанам, башга-

сынам басдыгың бор — диенде, Худайберди ага донуның еңи билен маңлайының дерини сүпүрди. Бу төхмет оңа өлүмден яман дегди. Хашлап, улудан бир демини алды-да:

— Сиз маңа төхмет эдип, ант ичирҗек болмаң. Мен огланлыкда-да ант ичен адам дәл. Мен ант ичмен. Мен ант ичерин. Ялңыз шейле шерт билен: ынха ишан ага-да отыр. Гетириң «Гурханы», мен депейин. Эгер-де мен огры болсам, гой шу ерде мениң йүзүм терсине өврүлсин. Эгер-де маңа мүңкүр болуп, касам этдирйән төхметчи болса, гой олам мениң гүнүме дүшсүн. Эдил мениң болшум ялы, нан — атлы, ол пыяда болсун. Шол наны ковалап баршына-да өмрүниң ахырында мениң ялы нәхак төхмете сезевар болсун. Ана, шейле шерт билен гетириң, нанам, дузам, «Гурханам» болса, депейинем, этләйинем. Гой, касам еке тараплайын болмасын, ики тараплайын болсун. Ёгсам еке тараплайын касам үчин, нәхак төхмет үчин аягымы өңе атман, ока герилсемем атман — дийип, хашлап дем алды.

Бекмырат бай:

— Ишан ага, нәме диййәсиңиз? — дийип, Сейидахмет ишаның йүзүне серетди.

Сейидахмет ишан:

— «Аламок» дийип касам эдип билмейән болса, меселе ачык — дийди. — Эгер-де огры дәл болса, эййәм касам ичип, башыны беладан гутарарды. Касам этмек ислемейәми, базардан алып гелен затларыны элинден аларсыңыз. Сыгрың бахасына етмесе, галаныны тапдырсыңыз — диен бадына, Бекмырат бай Худайберди ага:

— Бар, гидибер — дийди. Худайберди аганы алып гелен йигдекчә болса — Барың, бар задыны алып гайдың — дийип табшырды.

Худайберди ага:

— Эгер-де мен нәхак төхмет үчин касам этмәмде, мениң затларымы алып гайтмалы болса, барың, алып гайдың. Барың, мен барманкам алып гайдың. Агызларына деңәп отуран иң соңкы азыкларыны алып гайданыңызда, чагаларың чыңсашып галанларыны мен гөрмәйин.

Ёгсамам бу ачлыкдан олары өлдүрмән алып чыкып билҗегиме гөзүм етенок. Гой өзлери ятып ач өленлеринден оларың өлүмине сиз себәпкәр болуң. Йөне нә-

хак ган ерде ятмаян болса, бирвагт шоларың ганы хүвләп галар — дийип ериниден туранда, гапының агзында дик дуран адам:

—Дур!—дийип, Худайберди аганы саклады. Соңра отуранлара йүзленип, — Адамлар, шу гүррүң башлан бадына, мен ичери гирдим — дийди. — Гүррүн ненеңси гутарарка дийип, гулак асып дурдум. Ахырында-да Худайберди ага еке мен дүшүндим, башга шу отуран адамлардан оңа дүшүнен болмады. Худайберди аганы дәвмек болҗак экен, эмма оны эплемек болҗак дәл экен. Сиз шоңа дүшүнмедиңиз. Онуң себәби ол бир яшулы адам. Бүтин өмрүни болса хака «Хак» дийип, нәхака «Нәхак» дийип, хакыкаты сөйүп, нәхакы йигренип гелен адам. Бүтин өмрүнде огурлыгы-җүмрүлиги, харамлыгы, алдамак, кишиниң хакыны иймек ялы затлары йигренип йөрен адам. Гел-гел, яшының соңунда шейле нәхак төхмет башына атылансоң, ол сизе җогабам бермек ислемеди. Эмма ол сизе аңсат җогабам берип билҗекди. Йөне вели шол аңсат җогабы сизе бермегем ислемеди. Ынха, шол җогабы менден эшидиң: хут өтен агшамың, өзүнде Эгригүзер бендинде, Сергейиң өйүнде Берди Сухан гатыдан хакыны үзүлди. Оңа йигрими гоюн етди. Шол гоюнларың бәш санысыны болса Худайберди ага «Эне сүйдүнден халал болсун» дийип берди. Шонуң берениңи мен гөзүм билен гөрдүм. Оңа эхли газычылар-да шаят. Худайберди ага шей дийип айдайса болҗакды велин, айтмак ислемеди — диенде, отуранлар говур-да-говур болушды.

— А шей дийәйсе болмадымы?

— Башда шей диен болса, ики агыз сөз. Геп-де болҗак дәл, сөз-де — диенлеринде, Худайберди ага:

— Бейле төхмете мен асыл-ха гымматлы җогабымы сарп этмен — дийип чыкып гитди.

Гүн гиҗикди. Худайберди ага бу вагта ченли гойнуны союп, ийип, ёла дүшмәниң пикириндеди. Ханы ол дөвүрде гарыбың ниетине гөрә ыкбалы догры гелйәрми нәме?!

Өйүне барды. Болан ишлери аялына гүррүң берди. Азыҗагыны аркасына атып, бир тегелек наны голтугына салды-да, ене газысына уграмакчы болды. Өйүнден чыкып барярка, аялына:

— Гойнуны эртир өлдүрдерсиң. Агшам өйүне салып ятгын. Муны бир огурладаймагын — дийип ёла дүшди.

* * *

Сейидахмет ишаның геленини эшидип, Габак шых хем бу гүн Бекмырат байыңка гелипди. Худайберди аганы огры тутуп, оңа касам ичирҗек боланларында-да, шол ердеди. Ол болан гүррүңлериң барыны-да эшидипди. Эмма Худайберди ага гайдандан соңра, ол көп отурмады. Икинди намазыны шол ерде окады-да, йүрегине ховсала дүшен ялы болуп, агшам намазыны окамага-да дурман чыкып гайтды. Ёлда гелйәркә, Худайберди ага душ гелди.

— Нәме бейле гичләпсиң-ле? — дийип, ондан сорады.

Худайберди ага:

— Ай, эртир газа етишмелидирин — дийип, дурман гечип гитди.

Габак шыхың максады онуң билен ёл үстүнде дуруп, бираз гыбат этмекдеди. Эмма Худайберди ага дурман, ховлукмач гечиберенсоң, ол максадына етип билмеди. Ызындан бираз середип дурды-да, ене өйүне гаршы угруды. Ёлда Худайберди аганың гапысында даңылгы дуран гойна середе-середе гечип гитди.

Өйүне баранда, ол Энекүтә өңүрти Бекмырат байыңкыда Худайберди ага хакында болан гүррүңи эдип берди. Гүррүңиниң нетиҗесини болса Худайберди аганың гойнуны огурламак хакындакы пикир билен гутарды.

Габак шых:

— Шол гойны шу гүн агшам чилели — диенде, Энекүти элтиниң гөзлери йитиленип:

— Гойны семизми? Улумы? — дийип сорады.

Габак шых гойнуң оңат, семиздигини, Худайберди аганың газа гидендигини, итлериниң ёкдугыны, кепбелериниң илерсинден гелип, алып гидибермелидигине ченли айдышдырып, газана салаймалы эдип гойды.

Бу гойны огурламак хакда икисиниң арасында нәче гызгалаңлы гүррүң болды.

Габак шых дережеден дашарык серетди-де:

— Гаранкырапдыр. Барынчак, ягшы аяк йыгнанар. Йөр, угралы. Ёгсам гаты гиҗә галсак, бирден гойнуны өйүне салаймасын — дийип, гочҗак тегелек гөзлерини айлады.

Элти өр-гөкден гелен киши болан болуп:

— Вай-эй!.. Худай гөркезмесин, эй!.. Хий аялы билен огурлыга гидйән илде-ымматда бармыдыр? Әр гетир, хелей бишир-дә, нәме! — диййип якасыны тутды.

Габак шых өзүниң гөзлерини гиң ачып петретди-де, ялт-юлт этди:

— Ханы, элти, эйлең-бейлең сөз билен гиҗә галмалы. Бейдип, «Сен гит-де, мен галайын» болшуп, чекишип отурсак, бишен ашдан гиҗә галарыс. Мен биле гидели диййән, сен «Хә» дийәй. Мен бу затларың аңырсыны-бәрсини өлчәп кесдим, билеҗе гидели. Эгер-де идип гелйәкәк, бир ерден бир гара гөрнәйсе, деррев ызымыза доланарыс. Эгер-де хабар гатан болайса, мен: «Яңы элти билен пылан кеслерден гелйәдик велин, бир гоюн йүпүни сүйрәп йөрен экен. Шоны Худайберди аганың гойнумыка диййип, алып баряс» диерин. Сениң билен болсам, мениң ол гепиме ынанмаҗак адам болмаз. Йөне тизрәк бол — диййип еринден турды.

Габак шыхың сөзи элтиниң йүрегине җай болды. Онуң башындан горкы, ховсала совулды.

Әр-аял икиси маслахаты бирикдирип, Худайберди аганың кепбесиниң илерсинден гелип, диңиргенишип дурды. Өйде хүмүрди эшидилди. Төверәге гөз айлап серетдилер, хич бир ерде гара гөрүнмеди. Габак шых аялына:

— Сен шу ерде гаравуллап отур. Төверекде гара гөрүнсе, дуйлар ялы болсак, тур-да, догры мениң яныма барай. Онда тиркешип, гөни өйлерине бараярыс. «Гөзүң айдың, түвелеме, Худайберди гоюн, ун гетирәйипдир — диерис. «Гиҗем болса, гөзүң айдың диййип гайдалы диййдик» диерис. Шол сөз билен хеммеси ювлар, горкма — диййип, бир тисгинди-де, төверегине ялт-юлт серетди. Соңра гойна тарап ыграды. Етип барярка, гоюн еринден сычрап турды. Ызлы-ызына аякларыны тайлы гезек тарпылдадып ере урды. Усуллык билен шых ашак отурды. Йүреги нәче дийсең урмага башлады. Өе, төверәге гулак салды. Петревүк гөзлерини айлады. Йүреги өңкүден бетер гүрсүлдәп, агзындан чыкара гелди. Ол вагт өйүң ишиги шарка ачылды. Гапының ачылмагы билен шых ненеңси ер багыртланыны өзи-де билмеди. Сандырап ятан еринден бүтин өвлүйәлериң адыны тутуп чагырды. Ишик ене япылды. Өйден «Гойнам ичерик салмак герек» диен сес эшидилди. Габак шых ене усуллык билен еринден туруп, ики

аягының үстүнде чоммалып отурды. Бу вагтлар ол өзүни тутуп билмән, сандыраклап отырды. Шол халатда ниредендир, йүпүни сүйрәп йөрен бир яш гөле онуң сыртында пейда болды. Эмма шых онуң геленини дуймады. Гөле бурнуны узадып, ювашҗадан якынлашды-да, бирденкә, гүпүр-талас шыхың аркасына бөкди. Шых бир «Хәх!» дийди-де, «Я алла!» дийип өкҗәни гөтерди. Гөле-де тапырдыклап, онуң ызына дүшди. Шол аззатда-маззат гачышып-ковшуп гидип барышларына гөле шыхдан йындам чыкды. Йүпүни сүйрәп, дабанаклап, шыхың гапдалындан дазлап гечип гитди. Ол гөләниң гуйругыны эгнине атып, гараңка гатышып гиденини зордан гөрүп галды. Шых онуң ызындан: «Шунданам бир оюн бормы? Оюн этжек вагтыңы ягшы-да бир тапдың-а...» дийип, гөлә гахар эдип галды.

Элти бу болан ишлериң барысыны гөрүп дурды. Шых аркасына хопба болан гөләниң ашагындан сыпып өкҗәни гөтеренде, элти: «Вай, худай тута-ан!.. — Эркекдирин — дийип, башына телпегем геййәр-ә... Вах, маңлайы гара-а!..» дийип галды.

Шых онуң гөзүнден йитди.

Элти: «Белки, ол ызына гараман, гачып өвлүйә етендир. Баршына гапыны шарк-шурк япып, хәзир ёрганың ашагында ха-ха-хайлап ятандыр. Туруп гачышы шоңа меңзеди» дийип дурка, шых галпылдап, бир ерден чыкды. Элти билмезлиге салып:

— Нә худай урды? Бир гойнуң янында гөрнен ялы болдуң-да, йөне зым-зыя болайдың? — дийип сорады.

Шых демини дүрсәп билмән:

— Ай, сорама, элти. Йөр, гидели. Гойнам герек дәл, задам. Мениң агзымың ичи өт ялы болды. Агзымың ичи этиң тагамынам билер ялы болмады — дийип, өзүни тутуп билмеди.

Элти ене билмезлиге салып:

— Нәме болды ахыры саңа? — дийип сорады.

— Ай, хениз бу зейилли болан ерим ёкдур. Соң айдарын, ханы йөр, гидели — дийип уграмакчы болды.

Элти оны шакга тутуп:

— Гойны экитмесең, аягыңам этлемерсиң! — дийди.

Шых:

— Мен шол гойнуң гумалагы гызылам болса, шоңа тарап бир әдимем басман — дийип, аяк үстүнде дуруп билмән ашак отурды.

Элти:

— Сенденем бир огры бормы, зүвветдин! — дийип, гахар билен гидип, гойны сүйрәп алып гелди.

Гойны өвлүйә гетирип, шарк-шурк сойдулар.

Гойны алып гиденлеринден соң, көп вагт хем гечмәнди. Худайберди аганың аялы даш чыкды. Ол гойнуң ятагында ёкдугыны гөрүп, мисли үстүнден гызгын сув гуйлан ялы болды. Ылгашлап, төверереге серетди, эмма хич бир зат гөрүп билмеди. «Дат, гоюн гидипдир!» дийип, ылгап гоңшусына барды. Гоңшусы о ер-бу ере середип, уч тапмады. Ахырында айданы: «Несибеси айрылышмадык болса, хич ерик гитмез. Инди гиҗәң ичинде нирә серетҗек?» диен сөз болды.

Худайберди аганың аялы узын гиҗе аглап чыкды. Эртеси ирден туруп, ене аглап, гоңшусының янына барды. Гоңшусы: «Мен бир ыз чалып гөрейин вели, гоюн-гузы диениң бир гавун-гарпыз ялы зат болар. Хәй, эл деген болса нәбилейин-дә...» дийип, ятагының дашындан бир ыз чалды. Ызыны догры кепбәниң янына алып барды. Ол ерден хем ызлап, гөни өвлүйәниң янындакы гара чайырлыга алып барды. Бу гара чайырлыкда болса ызы йитирди. Ызчы Худайберди аганың аялына гарап:

— Хай, нәбилейин-дә, бир кичирәк көвүшли ыз билен улурак хокгалы ыз гойнуңы шу чайырлыга гетирипдир. Өзем кичи ызлы гойны идип, улы ыз болса гойнуң ызыны басып гидипдир. Сениң гойнуңы огурлан, әхтимал, я етгинҗек оглан билен огурлапдыр, я-да — аялы билен. Мегерем, аялы билендир, нәме үчин дийсең, етгинҗек оглан огурлыга көвүшли гелмесе герек. Онсоңам шу огруларың гөвнүнде «Гөрүлсек, гачарыс» диен хыяллары болмандыр, бейле гачмак хыяллары боланда, аякларына ыкҗам чокай-чарык чекип гелердилер. Бу чаклама хем аялмыка дийдирйә. Ене бир аялмыка дийдирйән чаклама, ол-да болса гоюн ылгаберенде, өңүнден идип барян кичи ызлы адам гошаныл, бирнәче ерде дурупдыр, бирнәче ерде болса гойны хаяллатҗак болуп, сагыныл, аягыны янын басыпдыр. Эгер-де идип барян бир етгинҗек оглан болан болса, гоюн ылгаса, ол хем ылгарды, гоюн чалт йөресе, олам чалт йөрәрди. Эмма идип барян ызың хич ылган ери ёк. Олам аялмыка дийдирйә. Инди нәме, пикирлениң-дә, аялы билен огурлык эдәймәге

чемели ким бар? Хай, «Гүман имандан айыр...» диййә. Гөрмәңсоң, бир зат диймек болмая-да... — дийип, бир өвлүйәниң тамларына серетди. «Хава, ене-де пикирлениң, огуллы адам-а аялы билен огурлыга гелмез» дийип, ене-де өвлүйә гаршы серетди. Эмма «Бар-да бир өвлүйәни барла» диймәге богны ысмады. Горкды. Гайтып, өвлүйә гөвни гара боланына ичинден үч гайра «Тоба!» дийди.

Гоңшусының чакламаларыны диңләп, Худайберди аганың аялының хем Габак шыха гөвни гара гитди. Йөне ол-да Габак ишана гөвни гара боланына өз-өзүнден горкды: «Хий, өвлүйәни саклап, гелен-гидене ярап отуран шыха-да гөвни гара гитмек болармы? Худай сакласын-эй-й... Ил-гүн эшидэйсе, нәме диер? — дийип, ики эли билен якасыны берк тутуп,—Тоба!.. Тоба! Тоба!..» дийди. Шейлелик билен, Габак шых хакында буларың гөвнүне гелен зат ачылман, гизлин болуп галды.

Ене-де Худайберди аганың аялы ичини геплетди: «Эгер-де мен Габак шыхы огры тутайсам, олам Бекмырат байың мениң адамыма эден төхмети ялы, нәхак төхмет болуп чыкайса, онсоң мен нәдерин?! Худай сакласын, онда мен иле масгара боларын. Иле йүзүми гөркезип, даш чыкып билмен. Хий, дүнйәде нәхак төхметден яман зат бормы нәме?! Ёк, мен гөрмесем, иле нәхак төхмет эдип билмен. Иле нәхак төхмет этмәге Бекмырат бай ялы ит хаялы адам герек. Ёк, бейле хая маңа герек дәл. Гой, гоюн гитсин, ил өңүнде хаям гитмесин. Гой, ач өлейин, хаялы өлейин» дийип, башына гелен сансыз пикирлере дуран еринде жогап тапды.

Соңра гоңшусы:

— Ай, боля-да, мен-ә онда гайдарын—дийип өйүне гайтды.

Худайберди аганың аялы болса Габак шыха пал атдырмага өвлүйә уграды. Ол барып, «Сәламәлейик» дийип, ичери гиренде, Габак шыхың йүреги ярылан ялы болды. Зөвве еринден туруп, башагайлык билен онуң саламыны алды, себәби хәзир элти икинжи тамда гойнуң багыр-өйкенини асып, оны биширип отырды. Оңа гөрә-де хемише гелени гадырлы гаршы алян шых Худайберди аганың аялыны гөренден, өзүни йитирди. Нәненңси геп ачып, нәненңси сөзлешжегини хем билмеди. Ол бирден: «Ханы гойны тап!» дийип, бойну-

на бөкэер өйтди. Худайберди аганың аялы Габак шыхың яяплап, агып-дөнүп дураныны аңлады. Ене-де нэхак төхмет ядына дүшенсоң, оңа хич зат айдып билмеди.

Элти икинжи тамда эти биширип отырка, Худайберди аганың аялының геленини дережеден гөрүпди. Ол дережэниң аңырсындан гечип барярка, йылы өтүп чишен өйкен газандакы сувуң йүзүнде гайык ялы гайып йөрди. Элти шол вагтда оны нэче басып, газаның дүйбүне чөкержек болса-да, чүмдүрип билмэнди. Онсоң хем оны чөкерип билмэн, ылгап, эриниң янына гелди. Ховлукмач:

— Ишан, өйкен эллезин-э, галкарун-а габарак — дийди.

Шых гахар билен гыгырып:

— Сых эллезин-э, санжарун-а, бас ашак!— дийди.

Худайберди аганың аялы бу сөзлерден хич зада дүшүнмеди. Элти арап дилинде бир доганы сорандыр-да, шых хем оңа жогап берендир өйтди. Эмма олар бир-бирлерине оңат дүшүндилер. Элти икинжи тама ылгап барып, сусак ялы гара чемчэниң сапыны өйкениң бөврүнден басып гойберди велин, өйкен ярылып, газаның дүйбүне чөкүп гитди. Элтиниң жаны арама гирди.

Габак шых болса ол тамда пал атмага башлады. «Мен саңа эбжет хасабы билен пал атып берейин» дийип, ере бир тегелек чызык чызды. Элипбий хасабы билен арап элипбийинде нэче харп бар болса, шол тегелек чызыгың айлавындан шонча дик чызыклар чекишдирди. Соңра Худайберди аганың аялына:

— Гайтармыш ата бир зат эчилиң! — дийди. — Эчилдиңизми?

— Эчилдим.

— Эчилен болсаңыз, өз тарапыңыздан шу чызыкларың бирини беллэң, эмма йитирмэң. Элипден башлап, сениң беллэн чызыгың үстүнден барамда айдарсыңыз — дийип, бир зат окашдыран болуп, «Элип» дийип, бир чызыгы басды. Соңра шол чызыкдан башлап, саг тарапа айланмага башлады:

— Элип — элинде. Элибе дүшсе, гитжек ери ёк.

Би— бимекан. Ол элинден чыкды, гитди.

Ти — таңрыдан. Он-а таңрыдан сорабер. Берсе-де, өз ыгтыярында, бермесе-де.

Җим — Җесет. Җан җесетден чыкды, мал элден чыкды — икиси бир.

Ыхы-ыхы — Ыхлас. «Ыхласа — мырат». Гөзлесең тапарсың.

Дал—далҗыкдыр. Хәзир далҗыгып отырсың. Тапмак кын бор.

Ызал—имандан айыр. Бирине мүңкүр болайман.

Ыры — рован. Узак ерлере гитмели.

Зи—земин. Өлдүрилип гөмлен болмалы.

Син — сергездан. Гөзләп, сергездан болмалы дәл.

Ишин — ишинде. Иш хич тарапыны гөркезмейә.

Сат—сатда: саламат-да болуп билер, сагынмак-да.

Шу тертипде, хер харпда агзына геленини отлап, «гайна» баранда, Худайберди аганың аялы:

— Шү дийди.

— «Гайын» болса, газыгында. Ынха барсаң, гойнуң газыгында газанып дурандыр. Әлләхекбер.

— Ишан ага, хәзир янымда хич задым ёк. Гойнум газыгына гелсе боля. Ынха өлдүрәгеде, бир окара эт гетирип берәерин — дийип, Худайберди аганың аялы туруп уградьы.

Габак шых ызындан:

— Аклык болды-болмады, гепи ёк. Бизинем дилегимиз йитигиң аман-саг тапылса боля — дийип галды.

Элти дүрли гопушда:

— Нәдәйдим ол хелейи?.. «Ишан, өйкен эллезин-ә, галкарун-а» дийип, дазлап гиремде, хелей аңк болуп галаяндыр — дийип җак-җак гүлди.

Ишан:

— Ай, мейем онуң келебинден уч тапар ялы этмән, элине берип гойбердим. Ханы гетир чорбаны, иели — дийип гулкунды.

Элти деррев чанак долы чорба гетирди. Шагалаң-шовхун билен кейпи көк иймәге отурдылар.

Нахар башында Энекүти Габак шыха игенмәге дурды:

— Сен, ишан, хернә бир зады башлаясың-да, ызында дуруп билмән, мени итеклейәсиң. Хә-хә-әх-хә-ә!

— Боля-да, хер хайсымыз бирини этсек.

— Ёк, ишан, сен бир зады тапмага өкде, мен болсам этмәге. Икимиз хич хор болмарыс. Хә-хә-хә-ә! Ишан, шол гараңкыда гөле аркаңа хопба боланда, ики аягындан берк тутуп, сыпдырман, гөни өвлүйә га-

чып геләйсең болмадымы? Онда гөләң эти билен гой-нункыны гарып иердик. Хә-хә-хә-ә!

— Онда гоюн галарды-да. Хо-хо-хо-о!..

— Ёк, галмазды. Мен алып гайдардым. Хә-хә-хә-ә... Ишан, бай, гөләң ашагындан чыкып, яман гаты гачдың. Сени бейле йындамдыр өйтмәндим. Йөне гөле сенден йындам экени. Хә-ә-хә-хә-ә!..

— Хо-хо-хо-о. Ери, гойсана, тотам.

— Гойнуң эти датлымы? Хә-хә-хә-ә...

— Хо-хо-хо. Датлы.

— Ханы гөле билен чапышып галаныңа намыс эдип, «Йөр, гидели. Агзымың тагамы гачды. Гойнуң этинде тагам ёкдур» диййәдиң-ле? Хә-ә-хә-хә-ә!..

— Ери гойсана, тотам — дийшип, тәзеже чорбаны шүвеленңли ийдилер. Эмма хәзир Худайберди аганың чагажыклары өйлеринде гоюнларыны ятлап, аглашып отырдылар. Өвлүйәниң кесегине букуп, харам иййән шыхларың болса ол чагалар ядына дүшмеди.

ЯШЫЛ ГАЛАМЛЫ ЯШУЛЫ

ЯССЫНЛАР аркасы богдажык унлужа бир яшулы бендиң белентлигине зордан дырмашды. Онуң эгнине геен көнеже доңуның пагталарының тозгалашып дурмагындан башга-да, башындакы шыпырмасының дешиклеринден ичиниң түйлери чыкышып ыкжашып дурды. Аягындакы көнеже чокайының болса өкжесинден олтурыклары салланышып, басан ызыны сүбселәп барярды. Бу яшулы бендиң көпрүсиниң үстүне мүненде, сувуң акышына сын эдип, бираз салым дурды:

— Эй, худайым, бендәңи өз рысгы билен ярадансың! Бу йыл сувумызам кесилҗек. Эй, гудраты гүйчли җан аллам, языклы гулуңа өз рехимиң инмесе, башга алач ёкдур!— дийип, төверегине серетди-де, ене өз угруна гитди. Бендиң көпрүсиниң гутаран еринде чеп тарапына доланҗак ялы эдип, бирден хем саг эгнине серетди. Бу ерде эп-эсли сагынаклап дурды. «Ятайдымыка, ышыг-а бар ялы?» дийип, өзүнден өзи хүмүрдеди. Соңра гөвүнли-гөвүнсиз саг тарапындакы ёл билен уграды. Барып, тамын пенҗиресинден середип: «Өзи-хә энтек ятман экени, гирәйсеммикәм?..» дийип, ене бираз диңиргенди-де, ичери гирип гитди...

— Худайберди ага, бу гүн ядансың! — дийип, өңүнде чай гойды-да, Сергей ондан базарда эден ишлерини сорады.

Худайберди ага Бекмырат байың огры тутжак боланыны бир-бир айдып берди.

Соңра Сергей Худайберди аганың эртирден башлап этмели ишлери хакында гүррүң бермәге башлады:

— Худайберди ага, ишлер шейле, сен би агшам шу ерде ятарсың. Эртирем газа чыкмарсың. Сениң чәгиңи Гылычлының доганлары газар. Ол хакда Гылычлы эййәм гүррүңлешип гойды. Биз шу гүн «Газа ярaман, чәгини ташлап гиден адамларың зәхметини көйдүрмели дәл, хер ким нәче ишлән болса, хасаплап, сув хакыны бермели» дийип, шол адамларың тарапындан пристава арза яздык. Гылычлы болса шу гүн узын гүн газычылардан сорашдырып, шол ярaман гиден адамларың атларыны шу арзаның ашагына языл гелди. Арзаның йүзүнде бири кем элли адамың ады бар. Би газа ярaман гиден адамларың хеммеси дәл, тапылмансоң, нәтжек-дә. Инди сениң этжек ишиң: обалара айланып, шу арзадакы атларың гапдалына бармак басдырып гетирсиң. Йөне сен бу арзада кимлериң атларының бадыгыны билмерсиң. Адамлары тапсаңам, атларыны танамарсың, шол ери ненеңси боларка? Бе-е, би бармак басдырмак ишимиз-э кын болжаг-ов — дийип пикирленди.

Худайберди ага:

— Кын болмаз, ханы сен шол адамлаң атларыны тертип билен ока — дийди.

Сергей тертип билен окады. Худайберди ага шол окалышы ялы, бир тертипде он үч адамың адыны айдып, ызыны гаржашдырды. Сергей, муңа хайран галып, икинжи гезек оканда, Худайберди ага бир тертипде чалшырман, он секиз адамың адыны айтды-да:

— Сиргей хан, сен ол тарапыны пикир этме. Бу адамларың бири ёкардадыр, бири ашакдадыр. Буларың хеммесини тапжак болсаң, үч-дөрт гүн айланмалы болар. Шол үч-дөрт гүнүң ичинде хий үч-дөрт саны соватлы адамың үстүнден барманмы? Шолара-да бир окадайсам, бужагаш хатдакы адамларың атлары дилимде ятдыр. Гидере ери болмаз — дийип йылгырды.

Сергей Худайберди аганың бу иши башаржакды-

гына ынанды. Соңра бир яшыл галамың ужуны оңат гырдады-да:

— Ынха гөрйәмиң, холха ичинден күкүрт чөп ялы гуры сыя чыкды. Шол түкенсе я дөвүлсе, ене мениң гырдышым ялы, гуры сыяны дөвмән гырдарсың. Ханы башам бармагыңы агзыңа сокуп, оңат өлле — дийди. Соңра Худайберди аганың өл бармагының ужуна галамы сүртүп-сүртүп, бир ак кагызы бөлеҗик айнаның үстүне гойды-да берк басдырды. Ине гөрйәмиң, бармагың оңат дүшди. Сенем адамларың бармакларыны шейле басдырсың. Бужагаз бөлеҗик айна билен галамам яның билен алып гидерсиң — дийди.

Худайберди ага галама хайран галды. Элине алып, айлашдырып-өврүшдирип серетди.

— Хе-е... бирвагт мен көчәниң угры билен барякам, шү зейилли таяҗыгың гума булашып ятаныны гөрүпдим. Середип отурсам, шолам шулар ялы галам болмалы экен. Мен бирвагт завуда пагта гечирдим. Шонда мениң бармагымы басдырды велин, йөне онда галам билен басдырмады. Бармак басдырян адамың өңүнде бир телперҗе гапырҗагың ичинде бир гара эсги бар. Ана, шоңа бармагыңдан тутуп бася-да, ызынданам адың гапдалына кагыза бася велин, бармагың дүшйә дуруберйә. Онсоң гитҗек ериң ёк. Шол бармагың ызы хер вагт бармак басян билен басдыряның арасындакы шаяды болмалы. Ынха бизиң мүрзелеримизем бармак басдыранда, бармагыңа өңүрти сыя чалып бася. Булар ялы галам билен бармак басылышыны хем хенизе-бу гүне ченли гөремок. Асыл шулар ялы галамам гөремок. Бизиң гөрйәнлеримиз моллалаң сыя билен язян гамыш галамы...

Худайберди ага үч гүн обалара айланып, кырка голай адама бармак басдырды. Оларың хеммесиниң гысга базар гүни ирден приставыңка йыгнанмалыдыгыны хем айтды. Дөрдүнҗи гүн өйләнлер бир адамың адыны сорап баран еринде бир мекдеп барды. Ол ерде кепбеден айылан бир вагтлайын хүҗре-де барды. Өйле намазына иррәк баран яшулулар ол хүҗрәниң гапдалында гүррүңлешип отырдылар. Худайберди ага буларың янына салам берип барды. Яшулуларың салам алып, «Отурың» диен мерхеметлерине Худайберди ага:

— Отурыб-а кән отурҗак дәл — дийип, гөзлейән

адамысының адыны тутуп сорады. Отуранларың ичинден бири:

— Бар, шол сораляң адамыңыз-а мен — дийип, япланып ятан еринден дик отурды.

— Сен нобурың газысына яраман гайдыпмыдың?

— Хава, гайдыпдым.

— Гайдан болсаң, өзүң ялы газа яраман гайдан адамларың тарапындан «Ишлән зәхметиме гөрә сув хакым берилсин» дийип, присдеве арза языпдырлар. Ынха, сенем шү арзаң ашагына, адың гапдалына бармагың басмалы. Гысга базар гүнем ирден присдевиң гапысына бар. Би мираплар билен ишиклешмесең, болҗак дәл — диенде, бармак басмалы адам еңсесини сыпалап отуран еринден:

— Гетир бәри, олар ялы арзаның ики ерине бармак басарыс — дийип, еринден бармагыны чоммалдып турды.

Худайберди ага арзаны голтугындан чыкарып, дызының үстүне бөлеҗик айнасына басдырып гойды. Өңүне гечип, отуран адамың башам бармагыны агзына салдырып, пугта өллетди. Соңра бармагындан берк тутуп, галамының уҗуны сүйкемәге башлады, эмма галам ёкмады. Худайберди ага галамының уҗунын дөвлендигини билип, отуранлардан:

— Пычаклың ёкмы? — дийип сорады.

— Метҗиде гелениңем пычагы бормы? — дийип җогап бердилер. Онянча бейле янындакы өйден делил багларыны гапдалындан асып, бир дүекеш чыкды.

— Ханы, пычагыңы алып гел — дийип, оңа гыгырдылар. Ол аркасы-йүзи деңлешен, эшек сүрйән гол бойы пычагыны чыкарып берди. Бу пычак билен галама уч чыкарып билмән, азара галып отырқалар, бир ерден молла гелди. Отуранлардан бири:

— Ана молламызың дөвет галамына уч чыкарян йити чакгысы бардыр. Шоны алайсаңызлаң. Ханы, молламыз, чакгыңызы бериң — дийип, молла йүзленди.

Молла ювашҗадан:

— Пәхей, шунча адам болуп, бир галама уч чыкарып билмән отырсыңызмы? Ханы, бәрик алың — дийип, галамы алды. Оны элине алaндан, тәсин галып, ики бармагының арасында товлашдырды. Ики уҗуна серетди:

— Мундан галам болмаз. Мунуң ичи дешик дәл. Хол мениң дәведимиң ичинде артыкмач дәвет галам бардыр. Ынха шоны берәерин. Ха-хей, мунның бир гырдаланжа агач-ла — дийип ызына узатды.

Худайберди ага:

— Вей, молламыз, бей диймәң. Мунуң ичинде гуры сыясы бар. Хол ужундан середиң, күкүрт чөпи ялыжак болуп, йылпылдапжык дурандыр — дийип, онуң янына гечди. Молла йити-йити середип дурка, «Ана шол йылпылдаянжа гуры сыя-да» дийип, бармагы билен гөркезди.

Молла:

— Бидерек зат айтмаң. Гуры сыя язмаз — дийип, галамы ызына узатды.

Худайберди ага жибринип:

— Я, хей-й... молламыза середиң. Шү сыя гурам болса язя. Өллесең-ә, эдил өз сыяңыз ялы сыя боля, йөне реңки сизиң сыяңызыңкы ялы гара дәл-де, яшыл. Ынха гөрйәсиңизми? — дийип, басылан бармакларың ызыны гөркезди.

Молла бармакларың ызыны гөренден:

— Ёк, гуры сыя язмалы дәлдир. Бу сыя-да дәл. Реңкини гөрйәсиңизми, эрбет, яп-яшыл. Ким билйә, орс муны нәмелерден гарып эдйә? Мунуң гатанжында харам затларам бардыр. Мунуң билен арап хатыны язмак күлли гүнәдир. Мен бейле харам затлара чакгымы дегрип билмен — дийип жүбүсине салды.

Худайберди аганың гахары гелди. Өзүнден-өзи:

— «Муны орсуң нәмеден эдйәнини билемзок, белки, гатанжында харам зат бардыр» дийип, кемпудыны, мампазасыны, гандын-а иймән, йүзүмизи совуп отурамзок. Ай, ниййәс-ә. Гел-гел, инди гуры галам харам болды. Гуры галам сүйжи дәл-де, ажы-да. Ажам болса, хол бармак басжак адам үчин балдан сүйжи. Гөрйәмиң, эййәм гидип, чакгам тапып гелди, оңа герек-дә — дийип, чакгы билен галамыны гырдамага отурды.

Бу вагт молла азанча:

— Барың, азан айдың — дийди.

— Ине, деррев айдарыс. Ханы шу гуры сыясыны чыкарсын. Язышыны гөрелиң — дийип, азанчы галамдан гөзүни айрып билмән отурды. Худайберди ага молла гахарына шу ерде бир оюн чыкармагы пикирине дүвди. Галамы гырдап болды-да, азанча:

— Ал, ханы чызык чекип гөр. Гуры сыя язямы, билерсиң — дийди.

Азанчы галамы дөрт бармагы билен тагашыксыз тутуп, кагызың йүзүне эгрем-буграм чызык чекди-де:

— Өзи-хә мунуң язжак, йөне молламызың сыясы ялы дөкүлибермейә. Нәме би бир гуры сыя-да, тилсим-дә — дийип, галамы ызына берҗек болды.

Худайберди ага галамы алман:

— Молламызың сыясынданам говы дөкүлер. Агзына сал-да, оңатҗа өлләп, язып гөр — дийди.

Азанчы галамы пугта агзына салып өлледи-де, кагызың йүзүне чызык чызды:

— Бе-е!.. Бий-ә дөкүлҗек экени — дийип середйәнчә, «Ханы менем гөрейин-де, менем гөрейин» болшуп, ене үч-дөрт саны адам галамы агызларына салып, кагыза чызык чызып етишди.

Онянча азанчы:

— Бе-е, бий-ә закгун ялы аҗам экени — дийип, додакларыны ялашдырды. Додаклары яшыл сыя реңкине боялды. Агзына йыгнанан сувы түйкүренде, яшыл сыя болуп дөкүлди. Отуранлар муны гөренден, гызыл-гыран гүлүшмәге башлады. Агызларына галам сокан-лар гүлмекден гечен, түф-де, түф болшуп, додакларыны ялашып яшыл сыя боядылар. Булары гөренлер ичлерини тутушып бердилер вакырда. Гүле-гүле гөзяшларыны сүпүрип, ене вакырда берйәрлер. Эллерини узадып, хер хайсы бир зат айдып гызыл-гыран гүлүшдилер:

— Молламыз, инди сыя гайгысыны этмәң. Азанчың агзына батырып языбериң, ха-ха-а!

— Молламыз, инди сыядан саклап йөрмәң, дөкүлерми-нәдерми, шуларың хайсысының агзына батырып языберсең, языбермели болды, ха-ха-а!

— Буларың агзы сыядана дөнди, ха-ха-а!

— Буларың хайсы бирине батырҗак, ха-ха-а!

Молланың гахары гелип, отуранларың бирине:

— Барың, сиз азан айдың — дийди. Бейлекилере болса — Сиз харам сыя агзыңызы бояп, тәретиңизи боздуңыз. Гидиң-де, агзыңызда реңк гойман ювуң, тәзеден тәрет гылың — дийип, хүҗресине уграды.

Худайберди ага-да өз ишини битирип, ёла дүшди. Бу вагт мекдеп огланлары өйле нахарына чыкдылар.

Олар эййәм, ниредендир, яшыл галамың хәсиетине чепли белет болупдырлар. Өйлери Худайберди аганың угран тарапындакы огланлар бир топар болуп, яшыл галамлы яшулының ызындан етдилер. Ялтак-да, юлтак йылгырышып, Худайберди ага хич зат айдып билмән середишдилер. Хышы-да, вышы болшуп, бир-бирлерини дүртеклешдилер. Бирнәчеси дүшер-дүшмез: «Өзүң айдай» диййип хүңүрдешди.

Худайберди ага огланларың нәме ислейәндигини деррев билди. Аяк сакламан, гидип баршына галамының ужундан тутуп, ёкары галдырды-да:

— Бай, мунуң тәсиндигини... мунуң ичинде яшыл, гуры сыясам бар. Би галамың дашам яшыл, ичем яшыл. Нireде болса-да, язып йөрмели. Сизиң молланызың шу зейилли галамам ёк — диййип йылгырды. Худайберди ага сөз гатып йылгырансоң, огланлар ичгинсирәп, бир-бириндеи якын дуржак болуп итеклешдилер. Шол бармана бир оглан икинжи бир огланың телпегини чүмрүп гойберди.

Ол:

— Нәме, валла, телпеги чүмүрйәсиң?! — диййип гахарланды.

Бейлесинде бири:

— Ана, телпеги чүмрүлени үчин, «валла» дийди. «Валла» диймек оюндыр, о дүнйәде боюндыр. Моллама айдарын — диййип, бирнәче гезек элини ёкары галдырып ашак гойберди.

Телпеги чүмрүлен оглан:

— Җан доган, молла айтма, индикиде диймен — диййип, сөзүни гутарманка, башга бири оны итип гойберди.

Ол ене:

— Валла, нәме итйәсиңайт?! — диййип гахарланды.

Онянча Худайберди ага:

— Гахарланма, оглум, сениң телпегиңем чүмүрдилер, итекледилерем, ики гезек «Валла-да» дийдирдилер. Менем бир гезек дийдирейин. Ал, гөрсең — диййип, галамыны узатды. Ол оглан элини етирип барярка, Худайберди ага галамыны чекип алды.

Ол оглан:

— Бе-е, би яшыл галамлы яшулы ага алдаярам, валла—диенде, гапдалындакы оглан:

— Болды, инди үч гезек «Валла» дийди. Инди хөкман моллама айдарын — дийип, айтҗакдыгыны хас чыныргатды.

«Валла» диен оглан:

— Җан доган, моллама айтма! Инди дийсем, хеммәңиз айдайың — дийип чете чыкды.

Онянча бир оглан:

— Яшулы ага, бир дадып гөрейин — дийди.

Худайберди ага оңа:

— Оглум, галамдан дадылян дәлдир, йөне бар, моллаңы чагыр. Шоңа дадырайын — дийип гүлди.

Ол оглан:

— Ё-о-о-к, дадып дәл, дилиме дегрип гөрейин, аҗымыка? Агзымы сыядан долдурямыка? Шоны гөрҗек — дийип йылгырды.

Худайберди ага огланың «Ё-о-о-к» дийши ялы:

— Ё-о-о-к, би галам сениң дилиңе дегрениң үчин, агзыңы сыядан долдурмаз. Бар, моллаңы чагыр. Шонуң дилине дегирис велин, деррев агзыны сыядан долдыр — дийип, огланҗыклар билен ойнашып-гүлшүп гитди. Иң соңунда:

— Ай, балаларым, сизиң бери алныңыз-багтыңыз ачык болсун-да... — дийип айрылышды.

Худайберди ага өңки арзада ады гөркезиленлерден башга-да тәзе он бир адама бармак басдырып бенде гелди.

Хер бармак басылан ериң өңүне «Би пыланы пылан оглунуң бармагы» дийип, атларыны айдып яздырды.

ПРИСТАВЫҢ ХОВЛУСЫНДА

Он алтынҗы-он бирниҗи йылың гышы асмандан нем дамман, гүнүң-гүнүне тозан болуп гечди. Гыш совулды, он биринҗи йылың бахарына ёл берди. Эмма бу йылың язы-да, хемишеки ялы, өзүниң ягышлы-ягмырлы гүнлери билен гелмән, тоты-тозаны, ели-харасады билен гелди. Хайбатындан даглары эндиредип, ерлери сандырадып, җүмле-җахана зензеле салян гүрлевүклериң сеси хем бу бахар эшидилмеди. Дагы-дашы ягтылдып, дүнйә-дүзе ялкым берйән йылдырымларың

чаканы-да бу бахар гөрүнмеди. Эмма агачлары омруп, өйлери йыкышдырып барян гөрүлмедик гара еллер, башы асмана тапышып, гөзден йитйән түвелейлер бу йылың ир бахарындан гарыпларың башына гелен артыкмач бела болды. Мейданлар, сәхралар, чөллер, хемишеки гөк отлар, парч болян майсалар, гүл-ләлелер билен безенип билмән, яланач галды. Агачларың япрагы ир бахардан саргылт, юкажык болуп ачылды. Соңра-да өсүп билмән, гөйдүк галан япраклар ашакларына сувытлы сая-да салып билмеди. Онуң үстүне-де гүнүң-гүнүне дынман тозап дуран гызгын шемал олары гөрк-гөрмекден айырды.

Ынха, шейле гамгын паслың бир гүнүнде, гүнүң чәш вагтында приставың улы ховлусының ичинде бир топар адам йүзлерини ашак салшып отырдылар. Бу отуран адамларың арасында екеже-де тәзе донлы ёкды. Барысы тозандан горкусына йүзлерини ыга тутуп, эгинлерине букушып отырдылар. Булардан бири:

— Эй гудраты гүйчли аллам, би бендәң нәме языгы барды? Бейле язгардың-ла — дийип, гөзүне долан чаңы ойкалап, гөзяш билен чыкарды. Онянча башга бир яшулы маңлайының чаңыны элиниң аясы билен сүпүрип гүррүңе гошулды:

— Элбетде, бендесиниң языгы бар огшуя-да: асмандан өл дамман, тозап дуршуны гөрмейәңми? Би заманда «Гарыба итем ягы, битем ягы» диенлери болупдыр. Яманы болса, пукараң башына. Асыл шү заманда бир топар болгусыз молла-мугтусыныңам азмы гарыба болупдыр. Биз-ә шоларың дилинденем халыс без болупдырыс. Би «Дурнаң үстүне урна» диен ялы, шоланкы бизиң үстүмизе урна. Арада бир эрбет гүйчли түвелей мениң өйүми тогалап, алып өтәгитсе нәтжек. Обамызың молласы: «Шейле болайдымы?» дийип, гөвүнлик берип гитмекден-ә гечен, гайтып: «Алланың газабы билен асмандан леммер-леммер бела инип башлады. Ол бела, ол газап кимиң пәли яман болса, шонуң башындан инмелидир. Халха гөрйәсиңизми, Гурбаның өйүни түвелей алып гитди, гапдалындакы өй аман галды. Шол алланың гөз гөркездигидир, шона дүшүнмек герек. Соңкы йылларда хайыр-сахават азалды. Пәлиңизи ягшы тутуң, недир-ныязыңызы, кокун-питрәңизи бериң, хүшүр-зекадыңызы чыкарың» дийип, гоңшымызда гүррүң эдйәмиш. Мунам мениң аялымың гулагына етирйәлер.

Аялым гижеде-гүндизде диңәйсе нәдерсиң. «Бизиң пәлимиз яман, алла бизе илден сайлап бела иберди. Өйүмизи йыкды» дийип, шол даш чыкман, дынман аглап отурышыдыр. Халыс өйүм довзаха дөнди. Машгаламың арасына бармага зар болдум. Онсоң ёкарда гарындашларымыз барды, шоланңка гезмәге гитдим. Гелинчәм, бираз көшешер дийип. Гелсем, көшешипдир. Ай, көшешипдир-ә. Бир гейип билмән, аяп йөрен тәзеже хыва донум барды. Шоны хайыр-сахават дийип, молла элтип берәйсе нәдерсиң. Берекелла, молла, «Гөзи гарадан йүзүгара», шонам алып отурыберсе нәтҗек. Ана гелсем, молла-ха мениң аяп йөренже донумы гейип йөр. Аялымам өңүмде «Донуңы молла берәйдим» дийип, гөзүни дәли чебшиң гөзи ялы бакрадып, йүзүме середип отыр. Ягшы, инди нәдерсиң? Нәме дийип-нәме айдарсың? Аялыңы урҗакмы-сөкҗекми я доны ызына гетирҗекми? Ызына гетиртсеңем, ил геңлеҗек. Ана молла кәмахал мениң тәзеже донумы гейип, өңүмден чыкя. Гадырлыҗа саламлашя. Менем көнеже донумы тозгаладып йөрүн. Вах! Мен шол аялым: «Пәлимиз яман» дийип, аглап отырка, нәче дүшүндирҗек болдум, болмады, дүшүнмеди. Мен оңа: «Хава, илиң өйүниң мыдам чөвшүси чекилги дур, диреги дирелги дур, богдак бугдай түйнүк багындан асылгы дур. Ол гүйҗәберсе, олар чөвшүлерини товлаберйәлер, онсоң хер хили гүйчли елем болса, түвелеем гелсе, олаң өйи аман галар. Сениң чөвши этмәге йүпүң ёк, диремәге дирегиң ёк, түйнүк багдан асмага богдак бугдайың ёк: Онсоң сениң өйүңи елем йыкар, түвелеем. Бу ерде иш пәлиң ягшылык-яманлыгында дәл, иш барлылык-ёксуллыкда» дийсемем дүшүнмеди. Бу затларың учугы бир дон экени. Шонуң биленем гутарды — дийип, яшулы сакгалыны сыпады.

Бу яшулы тә сөзләп болянча, бир адамдан сес-сеза чыкмады. Соңра башга бир яшулы еңсесини сыпап сөзлемәге башлады:

— Хава, айт, шү заманың моллалары баран еринде: «Бела-бетер көпелди, хайыр-сахават эдиң» диййәлер. Асыл шундан башга сөзлери гутарайыпдыр. Нәме ил хайыр-сахават этҗек болса, билмән дурмы? Илиң җаныны алаймасаң, нәме галды? Шү бизиң башымыза гелйән бела-бетер хайыр-сахават билен гайтмалы болса, хич вагтам гайтмаз, бизде бермәге нәме галды? —

диенден, бир яшулы мунуң сөзүни бөлтәп, өзи сөзлемәге башлады:

— Ягшы, мен бәш ай газан чәгими Бекмырат бая бәш пут бугдая бердим. Оны өз разычылыгым билен сатдыммы? Ёк. Мен бәш айлап гара лайы дөрт адам бойы белентлиге тә гөзүм гөгерйәнчә зыңып гездим. Иң соңунда гөзүм гөгерип, йыкылара гезек геленде, алач тапман, Бекмырат бая өзүм барып: «Мен сувумы сатҗак, ал» дийдим. Ана, худай берсе, бир йүз-ики йүз пут галла өндүрҗек зәхметими бокурдаҗыгымдан тутулып, гөзүмиң гөгеренҗе гүни, бәш пут бугдая алды. Ягшы, харам-халалы селҗерип, хайыр-сахават гөзләп йөрен моллалар: «Бир гарыбың задыны бейдип алмак күлли харамдыр» дийип, Бекмырат бай ялылара айтсалар болмаямы? Айтмазлар. Эмма шү затлар харамыңам харамыдыр. Ынха, бизиң башымыза леммер-леммер бела нireden гелйә?!

— Догрудыр, ол беланы хайыр-сахават билен гайтарып болмаз.

— Шү айдылян сөзлер өрән догры-да — дийшип, төверегиндәкилер яшулының сөзүни тассыкладылар.

Шол вагт Худайберди ага гелип дурды-да, шыпырмасыны чыкарып, маңлай дерини бир сүпүрди:

— Ынха, мен арзаны берип чыкайын, йөне приседевиң җогабыны диңләп дагабермели дәл. Маңа Сиргей дагы бир зат табшырды, шоны айтҗак — дийип, приставың җайына тарап уграды.

Худайберди ага гапа етип барярка, аңырдан пете-пет гелен башы силкме телпекли, эгни йүзүкден гечме сарык чәкменли, аягы хром әдикли, гараягыз адам гыңра середип гечип гайтды. Ол адам хич яна серетмән, отуранларың душундан саламсыз-хеликсиз гечип, гаңтарылгы дуран атының янына барды-да, йүпүни чөзмәге дурды. Онянча отуранлардан бири саг элини ере уруп, ярым гөвресини өвүрди-де:

— Бекмырат бай, би алланың бендесине газабы нәмекә? Хий, асмандан дамман, бейле тозап дуршуны гөрен-эшиден бармыка? — дийди.

Бекмырат бай атының танапыны күлтерләп дуран еринден гөвүнли-гөвүнсиз:

— Ынха, гөрүбем отырсыңыз, эшидибем. Алланың мундан бетерем газабы бардыр — дийип, йүпүни эе-

рин гашына бир илдирҗек болды-да, күлтерини халаман, ямашгандан күлтерлемәге дурды.

Ене шол хабар гатан адам:

— Билмедик-дә, гараз ай, гөзүмиз яманы гөрҗек өйдйән. Би ачлыгам-а агзыны ачып гелйә — дийип, сакгалына элини етирди.

— Гөз энтек нәмәни гөрйә? Ачлыгам агзыны ачып гелсе, агзына сыганыны ювудар-да, артык ювудып билмез — дийди-де «Дурәй, бедрой» дийип, Бекмырат бай атына херрелди.

Отуранлардан бири:

— Шол ачлыгың агзына сизем сыгайбилсеңиз хейдир — дийип эшитдирмән хүңүрдеди.

Гапдалындакы:

— Ай, ол агзына сыгянча, бу адамлардан дерек галмаз — дийип пышырдады.

Онянча шол илки сөз гатан адам:

— Бу дүнйәде хий бир ягшы хабар ёкмы? Хемише бир оңат-оңат тәзе хабарлар эшидилерди. Би эййәмде олам галыпдыр — диенде, Бекмырат бай онуң йүзүне середип, бир йылгырҗак ялы этди-де:

— Бар, ягшы хабар — дийип гүррүң бермәге дурды. — Бир гүн Мирхайдар елини хайдап йөркә, ак пащаның тагтына баря: Паща өзүниң везир-векиллери билен үстүнден йүз йыл, ики йүз йыл гечен чакырлардан ичип, мес болуп отыр экен. Мирхайдар соң бир гүн Буркут дивана билен гөршенде, көшкде ичени мес эдйән оңат ыслы чакырларың бардыгыны гүррүң берйә. Буркут дивана оңа: «Олар ялы хезил зат бар болса, гит-де, гетир. Бизем ичип мес болалы» диййә. Мирхайдарың янында нәме ёл гайгымы, елине атланя-да, деррев оңат чакырлардан алып гелйә. Икиси отурып иччйә, онатҗа-оңатҗа гүррүңлер тапышып үммүлдешйә. Онсоң ичги ченден геченсоң, меслиге чыдаман, агызлары аларып башлая. Мирхайдар елиң пири болансоң, келлесем гөчгүнлирәк болара чемели, Буркудың үстүне чөвҗәп башлая: «Сен бахар айлары ягшыңы ягдыраңда, чарвалар ёлуңа готур гечи айдялар. Сен бизиң шу отурышлыгымызда бир готур гечем соймадың. Сен готур гечилери еке өзүң иййәсиң, алкышы еке өзүң аляның. Мениң гадырымы билеңок. Мен бүтин дүнйәни гус-гуры эдип ташларын велин, саңа готур гечем бол-

маз, алкышам» диййип уря патарракыны. Буркут дивана-да өзүне гөвни етип йөрен гызма пыяда экен. «Элиңден бир гелсе, мүң эт» диййә-де туруберйә. Шол ерден таяк ал-да, күйзәни дөв эдип башлая. Гара атына атланып, гүрзүсини элине алып, булутларыны гыран-жыран эдйә. Атыны хә онда, хә мунда чапып алдырыберйә. Атының хер гандызына гоянда, гоша тойнак билен булутларың гапыргасына бир гойя велин, зарбындан от чыкып, йылдырым чакя. Атың гоша тойнакларына чыдаман, гачышып барян булутлар чакышанда, гөк гүрләп, дүнйә зензеле саля. Ана Буркудың гөгүни гүрледип, йылдырымыны чакдырып, җаласыны гетирип, чагбасыны гуйдурып, шейле башагай болуп йөршүни Мирхайдарам гөрйә. Чарваларың «Яг-а, гурбаны гитдигим, ёлуңа ене бир готур гечи» диййәнини, дайханларың «Ай, гуй-а, гурбаны гитдигим» диййип алкыш эдйәнини хем Мирхайдар эшидйә. Ана, ондан соң Мирхайдарам элинден гелени эдип башлая. Ылгап барып, елиң көрүгинде дүңдерилип отуран көр гызың гапыргасының йүзүне бир депенде, ол еди ярым гезек тогаланып бейләк дүшйә: Елиң көрүги ачыля. Мирхайдар: «Әхли булутларың үстүне хайдап сүрүң, гуры ере ягдырмаң» диййип, елине нәче хөкүм эдйә. Эмма онуң ели буйругыны ерине етирип билмейә. Мирхайдар шоңа гахар эдип, Буркудың еңсесинден баря-да, депесине гүрзи билен бир гойя велин, онуң бейниси чогуп чыкя. Ана, шол гүнден бәри Мирхайдар бегенҗине елини гойберип, өзем аркайын гарныны ачып ятырмыш. Мирхайдар шол депенде, көр гыз хем өлүпмиш. Инди елиң көрүгинде отуртмага көр гызам тапыланок диййә. Булутлары сүрүшдирип гетирмәге-де пир тапыланокмыш. Асыл шү йыл асманда оңлы булут гөрйән дәлсйңиз. Гөрдүңизми, бизиң дүнйәмизде ненеңси гопгунлар гопя. Дөврүмизде бү гопгунлар йөнелиге дәлдир. Холха орслар-а өз патышасыны ёк этди, Мирхайдарам Буркуды ёк этди. Инди орслар-а ак патышаның ерине патыша тапмазлар, худаям Буркудың ерине пир тапмаз. Адамлар-а өзлериниң бейле пәлиянманлыгы билен өз башларына Мүсүриң еди йыл ачлыгыны гетирендирлер, йөне бизиң дөврүмизде Юсуп пыгамбер ялы йүзүниң нуры билен еди йыл ач или өлдүрмән саклаҗак ша тапылмаз. Тапылса-да, би пәлияман адамлар оны ёк эдерлер, ёгсам ак патышаның нәме кеми барды? Бур-

кудың ерине белленҗегем бир эмелсиз пир болар, олам Нухуң тупаныны турзар. Ана, шонуң билен хем дүнйә ахыр болар. Ине ягшы хабар. Мундан ягшы хабар болмаз — дийип, Бекмырат бай атланды-да, сага-сола гараман гидиберди.

Бекмырат байың «ягшы» хабарыны диңлән адамлар аңк болуп, онуң ызындан середишип галдылар. Эп-эсли вагт сөзлемәге сөз тапман, отуран-отуран еринде пикире гитди. Худайберди ага-да приставыңкыдан чыкып, Бекмырат байың сөзүни диңләп дурды. Ол бирден адамлара середип:

— Герекми сизе ягшы хабар? — дийип аҗы йылгырды.

Бири чаларак гозганды-да:

— Ай, онуң хабарыны агзындан шейтан каксын-ла, шум хабар. Бирден гайыпларың бири: «Омын!» дийәйди-дә, айдан затлары болуп дурубийр-дә — дийип еңсесини гашады.

Онянча ене бир яшулы:

— Ёгсамам би тозап гидип отурышына Мүсүриң ачлыгындан энайы боласы ёк. Азгынчылык көпелендир. Ёгсам бейле болмазды. Бизиң моллаларымыз айдя ахыры: «Шалара алланың айратын назары сиңендир. Шалары алла-тагала йөрите адамларың үстүнден шалык сүрмек үчин ярадандыр. Гайры бендесиниң шалара азмы йөремели дәлдир, эли узамалы дәлдир» дийип, ак патыша нәме ша дәлми? Ша кеми ёкды, Холха Питрбуругда оны йыкыпмышлар. Гөрйәсиңизми инди, гүн ырман тозап дуршуны? Шү заман бендесине гөз гөркездигидир. Бу алланың гахар-газабыдыр — дийип, йүзүниң чаңыны сыйы билен сүпүрди. Гөзүне гирен чаңы ойкалап, гөзяшы билен чыкарды.

Отуранлар:

— Ай, нәбиләли-дә... — дийишип, сакгалларына эллерини етирдилер.

Худайберди ага буларың сөзүни диңләп:

—Ах, мен шү пилле патышалар хакында хо бентдәки Сиргейиң айдян сөзлерини сизе айдып берердим вели, башарҗак дәл. Сиз бир-ики гиҗе отурып, шонуң сөзүни диңлесеңиз, хезил эдердиңиз. Бекмырат байданам дүнйәң тәзе хабарыны сорарлармы? Тәзе, оңат хабар эшитҗек болсаңыз, барың бир агшам Сиргейиң янына. Бир гепләп башлансоң, янындан турасыңыз

гелмез. Бекмырат бай дага шум хабар диерлер. Сизем ондан хабар сораясыңыз. Онуң озалам ичи от билен түтүнден долы — диенде, отуранлардан бири Худайберди аганың сөзүни бөлтэп:

— Нэме онуң ичи от билен түтүнден долы болсун? Биз ялы агзына деңэп отуран чэгини сатдымы я бизиңки ялы «Кака, нан иесим гелйэ» дийип, яш чагасы эзеленйэми? Бу йылкы ялы йылың агырлыгында өзүмиз ялы гөзи гаралардан сув көкүнем алды. Онуң нэме ачлык первайынамы? — дийип, көвсэп уран тозандан яңа көне донунын якасына букды.

Худайберди ага төверегине бир серетҗек болды-да, елиң зарбындан энтэп, өз дашына бир гезек айланды. Соңра яңкы якасына букан адама тарап ики эдим сүйшүп:

— Диңле — дийип сөзлемэге башлады. — Сен, яшулы, Бекмырат байың ичиниң нэме үчин от билен түтүнден долудыгыны билҗек болсаң, бэрик гулак сал. Бекмырат байың шу чака ченли түф дийсе, түйкүлиги ере гачмаяды. Эдени өңүнден гидйэди.

— А инди нэме?

— Инди? Инди билеңокмы? Билмесең, гулак сал. Инди душманы көпелди. Душманы шэхер биленем элбе--элмиш. Шонуң үчинем гүйчленйэмиш. Ол «Бердини Ашгабат газамадында өлдүртдим» дийип йөрен экен, олам орслаң көмеги билен газаматдан чыкып гелди. Инди шол Бекмырат байы аркайын гездирер өйдйэсиңизми? Ёк, ол «Ит алнына гелен гурт алнына--да гелер» диенлерини эдер. Ак пащаның таяны үчин, Бекмырат бай ялыларың нэме үчин ичлериниң от билен түтүнден доляндыгыны мен оңат айдып билҗек дэл. Ол хакда гүррүң диңлемек ислесеңиз, хэли агшам Сиргейиң янына гиделиң. Шол нэче дийсең гүррүң берер — диенде, пристав өзүниң дилмаҗы билен даш чыкды. Онуң эгнинде гара япынҗасы, башында газакы телпеги, аягында хром эдиги барды. Сары көйнек-җалбары, гөзлериниң үстүне инип дуран сары гашлары йүзи билен реңкдешди. Узын бойлы инчесагтды. Ол даш чыкан еринде саг элини күкрегиниң үстүнде гоюп:

— Эссалавмалейким, яшулулар — дийип, бираз эглип дикелди.

Отуран адамлар:

— Алейкимессалам — дийшип, аяк үстүне галдылар.

Пристав Шубин[1] түркмен дилини яман билмейәрди, шейле-де болса, бу ягдайда өз пикирини долы дүшүндирмек максады билен русча сөзлемәге башлады, дилмаҗы терҗиме этмәге дурды:

— Адамлар, сизиң арзаңызы мен окадым хем пикирлендим. Бу иш догрусында мен озал хем хабарсыз дәлдим — дийди-де, бу иш хакында яңыҗа Бекмырат байың сөзлешип чыкандыгыны айтман, сөзүни довам этди. — Инди нәтмек герек? Бу йылың гелши агыр. Гүн ырман, тозап дур. Мургабың сувуның бахар паслында бейле аз болмагы хемме кишиң йүрегине ховсала салды. Илат элинде барыны-ёгуны берип, бугдай аля. Хер ким көне йылың бугдайындан йылгалла шайыны тутҗак болуп чалышя. Шонуң нетиҗесинде-де галла базар гелдигиче, галып баря. Бай, пулдар адамлар болса йылгалласының дашындан хем бугдай алып басялар. Нәтмек герек, биз олара артыкмач бугдай алмагы гадаган эдип билмейәс. Бири сатя, бири аля. Она базар диййәлер. Хер кимиң ыгтыяры өзүнде.

Инди сизиң арзаңызда язан затларыңыз хакында: хер бир тарапдан йылың агыр гелмеги билен сиз газа яраман, орта ёлда газыны ташламалы болупсыңыз. Догры, чәгиңизи кейпине сатмандыгыңызам билйәс, сув болмаса, нан болмаҗакдыгынам билйәс, нансыз оңуп болмаяндыгынам билйәс. Бу затлар арзада язылманда-да дүшнүкли. Йөне сиз чәгиңизи сатыпсыңыз. Разы болуп сатыпсыңыз, болман сатыпсыңыз, меселе онда дәл. Сизиң чәгиңизи сатын алан адамлар сизе зорлук гөркезмәндирлер. Сиз ыгтыярыңыз билен сатыпсыңыз. Ана, меселе шол ерде. Умумы сөвда дүзгүни боюнча бири сатыпдыр, бирем алыпдыр. Бу ишде өңден гелйән када-кануның бозулян ери ёк. «Адамың эти харам болса-да, лебзи халал» дийип, түркменлериң өзлери айдялар. Шейле болян болса, би ерде мени бир зат тәсин галдыря. Хенизе-бу гүне ченли мен лебзинден дәнип, сөвдасыны гайтарҗак болан түркмен гөремок. Бир сизи гөрйән. Белки, миллети түркмен болмадык бир адам сизе ёл гөркезйәндир. Сизиң лебзиңизи ха-

---

[1] Большевиклериң гошуны Мары шәхерине икинҗи гезек гиренде, пристав Шубин чөле гачып гитди. Ол Гарадепеде Касым ишан диен адамың гойнуның ызында бирнәче вагт чопан болуп гезди.

рамлап, яшы ортадан аган мусулманлары мусулманчылыкдан дашлашдырҗак боляндыр. Эгер-де шейле адам бар болса, сиз бейле мусулманчылыкдан узакда болан мелгуның сөзүне гитмәң. Түркмен өлсе-де, лебзинден дәнмез.

Ягшы, бу ерде ене бир меселе бар: сизиң хуршуңыз болмандыр, яшларыңыз өтүшипдир, гараз, газа ярaман, орта ёлда майрылып, газыны ташлапсыңыз. Шонда бай адамлар сизиң ташлап гиден чәклериңизи сатын алмадык болсалар, сизиң ериңизе талабан тутуп салмадык болсалар, шү йыл газы гутармазды. Нобура сувам чыкмазды, бу нобурың угрунда экинем экилмезди. Нобурын газысы гутарман, гурап галмагына-да сиз себәпкәр болардыңыз. Шейле ягдайда шол нобурдан сув ичйән дайханлар: «Бизи сувсуз гоян — сиз» дийип, якаңыздан тутан болсалар, нәдердиңиз? Шол сизиң якаңыздан тутан адамлар мамла боларды, сиз гүнәкәр болардыңыз. Йөне олар сизиң якаңыздан тутмаздылар. Олар адамчылык эдердилер. Сизиң газыны кейпине ташламандыгыңызы назарда тутуп, сизе бир агыз агыр сөз айтмаздылар. Сиз зерарлы өз башларына гелен хорлуклары герденлери билен чекердилер. Сизем шол затлары ятда тутуң-да, адамчылык эдиң. Мерт болуң. Сизде түркмен ганы бар. Сизиң сөзүңиз — сөз, лебзиңиз лебиз болмалыдыр. Түркмен-ә көйсе-де, намартлык эдип, сөвдасыны гайтармаз — дийип, пристав Шубин түркменлериң урп-адатына есерлиги билен бир тарапыны дине янап, бир тарапыны урп-адата янап, отуранларың инче ерлеринден туташдырды. Арзачылардан не сес чыкды, не-де — сеза. Шол башларыны салып дурушларына доңан ялы болуп галдылар. Шубин буларың ховуны басандыгыны билип, ене дегерли-дегерли сөзлер айтмага башлады:

— Сизиң шү арзаңызы ил эшитсе, нәме диер? Сизиң хер хайсыңызың адыңыза «ыграрсыз, лебизсиз» диен ялы лакамлар гоярлар. Гайтып, шол чәклериңизи ташлап гитҗек болуп дуркаңыз, чәгиңизи көйдүрмән, сатын алан адамлара таңры ялкасын айтмакдан-а гечен сиз. Арлы гышы билен ятып-ятып, бү гүнми-эртеми газы гутарҗак болуп дурка, арзаңызы алып гелйәсиңиз. Нә йүзүңизе гелйәсиңиз?! Я-да «Ажың аңы болмаз» этжек болясыңызмы?! Барың, гидиң! Мен сизи шү ерде гөрмәйин! — дийип, җайына гирип гитди. Шун-

лук билен, бу хакда Бекмырат байың табшырыгыны бержай этди.

Приставың гарасы йитенден соң, ховлуда тозаның астында дуран дайханларда азрак гымылды пейда болды.

Бири:

— Бе-е... би-йә оңарайды-хов — дийип, гөвүнли-гөвүнсиз геринди.

Икинжи бири:

— Э-й-й... жан ага, «Дога маңлайы гара боландан йылда бир ягы чапсын» дийип, көнелеримиз йөнелигә айдан дәлдир. Илки өзүмиз ялы герден билен чеке-чеке, өз гара башындан бир топар гайлары гечирип айдандыр — дийип, ере середип дуран еринде башыны ырады.

Үчүнжи бири:

— Инди нәме? — дийип гаранжаклады.

Худайберди ага:

— «Нәмеси» шол, адамлар, Сиргей маңа айдып гойберди. Көпиңизиң-ә ёлуңызың угры. Сиргейиң янына бир баралың, онсоң хер ким өз угруна гидер — диенде, адамлар:

— Баралың, баралың — дийшип уградылар.

Гүндогар тарапкы ёл билен гелйәркәң, бенде етмәге сесъетим галанда, ики тарапында-да сув машынлар шаңкылдашып ишлешип дурды. Худайберди ага дагы топ тутуп, шу ерик геленлеринде, яңкы сув машынларың бириниң янындакы агажың ашагында бир яглы гейимли адам отырды. Бу адам яңкы топар тутуп гелйәнлери гөренден, аяк үстүне галды. Олар тозаның ичинде күкреклеринден итйән шемалың гүйжүне гүйч гөркезип, хич яна серетмән, илери-илери омзашып барярдылар. Шол вагтда Худайберди аганың гулагына адыны тутуп гыгырылян сес гелди. Бу сесе бирден хемә «Ә» дийип, төверегине середенде, сув машының янындакы агажың дүйбүнде Сергейиң элини булап дураныны гөзи дүшди. Онуң:

— Адамлар, Сиргей бу ерде экен, йөрүң, чагыря, янына баралың — диймеги билен адамлар совулдылар.

Сергей буларың арзасы хакында зат сорамаздан, өңден пикирленип отуран зады хакда сөзләп башлады:

— Адамлар, хол еке отуран агажың гүндогар гапдалы билен хас аңыррак середиң. Нәме гөрүнйә? —

дийип, элини геримине узадып, бармагыны чоммалдып дурды.

Адамлар:

— Шемал ара салым салаянда, деряның үстүнде бир гаймалашык бар ялы боля — дийишдилер.

— Хе-е... догрудыр. Дерядан илерде яшаян яры гөкҗе илаты шол. Деряның үстүнден сув гечирмек үчин тарнав гураялар. Шол адамлар күдүң уруп, тарнавың аягыны отурдялар. Ынха шү ишләп дуран машының хоҗайыны: «Мен шү йылың язына ченли сув машын гурап, сизиң ериңизи суварып бийрин» дийип, шол илат билен әхтнама баглашып, ашагына гол чекди. Илат болса: «Ере гөгерениң арасса хасылының дөртден бири сув машының хоҗайынынынкы болмалы» дийип, шол әхтнаманың ашагына гол чекди. — Машындан сув аларыс — дийип, ол илат бу гыш өңки агыр зәхметиң оҗагы болан япларыны-да газмады. Бу йыл оларың газылмадык япларына сув чыкҗак гуманы ёк. Энтек сув машынам гураланок, тарнавам битенок. Нетиҗеде болса шол илат сув машының хоҗайынының алдавына дүшүп, сувсуз галды. Сув машынының хоҗайыны ол илатың такдырыны терсе язды. Инди олара шү агыр йылың ичинде чагаларының элинден тутуп, нирә-де болса, дөвүм чөрек гөзләп гитмекден башга ёл галмады. Эмма ол гөзленҗек дөвүм чөрек олара тапылармы-тапылмазмы, белли дәл, йөне тапылмаянда-да, олары алдав билен ач гоян хоҗайының азаҗык-да пикир этмеҗекдиги айдан әшгәрдир. Шейдип, зәхметкеш халкың ыкбалының алдав билен, ал билен хер хили гурлан дузаклара дүшүп гидип барышыдыр — дийип, башыны атып, бирсалым отурды. Соңра адамлардан арзаларының нетиҗесини сорады. Олар Бекмырат байың айдан сөзлерини, приставың айдан сөзлерини ганыны ере дамдырман айдып бердилер. Сергей буларың сөзүни диңләнден соңра, адамлара йүзленди:

— Биз би иши Бекмырат бай ялылардан яшырын этмек максадымызда-да ёкды. Инди эдилҗек иш шейле: газының гутарып, сувуң йыкылҗак гүни хөкман сака йыгнаның. Өзүңизем пилиңизи алып гелиң. Дайханың пили, чаршагы хем чөрегидир, хем ярагыдыр, шуны ятдан чыкарман. Зәхметиңизи хасаплап, сув хакыңызы алмасаңыз, бөведи ачдырмаң. Өз хакыңызың уг-

рунда ган дөкүшмелем болса, өлүшмелем болса, гайра дурмаң. Эгер-де шу ерде хакыңызы алып билмесеңиз, соң өйүңиз довзаха дөнер. Чагажыкларыңыз: «Кака, нан ийжек!» дийип аглашанда, оларың гөзлеринден бөюр-бөюр акян яшларына середип: «Ах, шол сака бөведиң башында өлүп галсам болмаямы» дийип ахмыр эдерсиңиз. Эмма ол ахмыр гич болар, ядыңыздан чыкармаң, йыл агыр гелйэндир. Ене-де бир айтжак задым бар: йүрежигиңиз сувлужа болсун. Горкмаң, өрән батыргай дарышың. Шол вагт бизде бир гүйч пейда болар. Ол гүйжи сиз жең мейданында гөрерсиңиз. Башга-да газа ямаран гиден адамлары гөрсеңиз айдарсыңыз. Оларам шо гүн сака гелсинлер — дийди.

Бу беллешикден соңра адамларың хер хайсы өз угруна дагашып гитди.

«ЙҮП СЫРЫЛАР, ТОЙНУКДАН ГЕЧЕР»

МАРТ айының йигрими алтысында агшам сагат онларда Сергей өз өйүнде Гылычлы билен отырды. Ол агыр пикир астында муртларыны әвмезлик билен товлашдырярды. Бирден хем отурышыны үйтгетди-де:

— Хава, Гылычлы, ишлер еңил дәл — дийип сөзлемәге башлады. — Шу йыл дайханларың ягдайы хас агралды. Байлар чыкгынсыз гүне дүшен гарып дайханларың сувуны өз эллерине гечирдилер. Йылың шейле агырлыгында көп дайханлар сувсуз галды. Зерур гүнүнде чәклерини сатан дайханлар еке бир япда дәл, еке бир нобурда-да дәл, хемме ерде шейле. Сувсуз галан гарып дайханларың арзасына приставың берен жогабы-да чыдамсыз эрбет. «Инди нәме этмек герек?» дийип, дүйн шәхерде мен ёлдашларым билен маслахат этдим. «Шу меселәни ишчи-солдат депутатларының Советинде гоягада, — Сувсуз галан гарып дайханларың сувларыны өзлерине гайтарып бермели — диен карара гелип, уезд начальнигиниң өңүнде гойсак, ненеңси боларка?» дийип сорадым. Олар маслахат билмедилер, себәби «Ишчи-солдат депутатларың Советиндәки эс-эрлериң, меньшевиклериң хем пикирлери би меселе хакында приставың айдан пикиринден үйтгешик болмаз— дийдилер. — Онуң үчинем мүмкин болан еринде шол байлара сувларыны алдыран гарып дайханлара ёлбаш-

чылык этмели. Оларың агызларыны бирикдирмели. Жакларыны алмага шоларың өз гүйчлерини угрукдырмалы. Шу гүнки гүнде, хәзирки ягдайда шол дайханлар хайсы ёл билен барсалар, сувларыны гайтарып алып билҗеклер? Ана, шол ёлы тапып, шол ёлы танап, шол ёла-да салмалы. Ол дайханлар хәзир сувларыны алдырып, җан герекми, пычак-да аслышып дурандырлар. Сувларыны гайтарып алмак ёлуна дүшүнселер, олары ол ёлдан хич бир горкы совубам билмез, гайтарыбам, чүнки олар үчин иң горкулы зат сувсуз галмакдыр» дийдилер. Ынха инди шол хакда пикирленмек герек — дийип, Гылычлының йүзүне серетди. Эмма Гылычлы не йүзүни галдырды, не-де җогап берди. Агыр пикириң астындан чыкып билмән галды. Хәзирки ягдайда байларың элине гечен сувы гайтарып, гарыпларың элине гечирмек ишиниң ченден-чакдан агыр, эрбет ховатырлы, ганлы ишдигине ол ачык дүшүнип отырды. Сергей гүррүңдешинден гөзүни айырман, җогаба гарашып, эп-эсли отурды. Эмма Гылычлыдан җогап болмады. Соңра Сергей:

— Шейле, Гылычлы, сувуң йыкылҗак гүни сувсуз галан дайханлар сака йыгнанышялар. Шол гүн бизем шол ерик барып, элимизден гелен көмеги этмели боларыс — диенде, Гылычлы:

— Билйәмиң, нәхили көмек герек бор? — дийип сорады.

— Билйән.

— Нәхили?

— Нәхили? Нәхилем болса, гайра дурмак болмаз. Илери сүрмек герек бор.

— Догры, Сергей, гайра дурмак болмаз. Илери сүрмек герек болар. Сен иши шү дереҗә етирдиң. Иши оңат битирдиң. Йөне инди эдил шу ерде аяк сакламак герек болар. Сениң сакадакы болҗак говга гошулмагыңы мен маслахат билмейән, себәби дийсең, бу иш ол ерде ганcыз гутармаз, белки, эрбет гырлышыгам болар. Уруш башланан еринде сенем бир адамдан үйтгешик урушмарсың, йөне шол ерде нәхили яман ишем болса, соңкы гүн ики тарапдан болан ишиң хем гараматыны җемләп, сениң үстүне йүкләрлер. «Ери ёк, сувы ёк, илиң агзыны йөрите алардып гыргын гетирен» дийип гүнәләрлер. Онуң үчин хем сув йыкылҗак гүни сениң сака бармагыңы маслахат билмейән. Сака

мен барайын. Сенем ёксуратмажак болуп жан эдерин. Соңкы гүн сениң үстүңе гүнә йүклежек болушлары ялы, мениң үстүме гүнә йүклежек болуп билмезлер, себәби ол нобурда мениң еди нобат сувум бар. Шол нобурың сувуна дегишли ишлериң ягшысына-яманына гатышмага мениң түркменчилик тарапындан хакым бар. Соңкы гүн ишиң нетижеси ула гитсе-де, мени башга адамлардан ала-бөле сайлабам билмезлер, гүнәкәрләбем — диййип, Сергейиң йүзүне серетди. Сергей:

— Сениң бу айдянларың догры. Мен өзүм хем шоны айтжак болуп дурдум — дийди.

* * *

Нобурың алты айдан бәри, гүн ырман, гараңкыдан гараңка довам эдип гелйән өлчегсиз агыр газысының иң соңкы чәги өлчеленде, сака бөведе барып диреди. Бейле чыдамсыз забун агыр газы балдырлары дигир ялы даяв йигитлери сүмек ялы сүйүндирип, иңңә сапаймалы эдипди. Шейле-де болса, өз дурмушларында душ гелйән иң агыр зәхметиң гутармагы билен газычыларда айратын рух пейда болды. «Хай, болуң-да, хай, гутарың» билен бир-бирлерине шовхун-хемаят бершип, иң соңкы чәклерини газмага башладылар. Айратын даяв йигитлер чәклерини илден өңүрти болуп, райыша чыкышдылар. Көне донларыны ызгарлы гумуң үстүне атып, гапдалларыны ере бердилер. Ики гулак пиллерини сүпүришип отуран бир топар йигитлериң арасында сөзлешик башланды:

— Өңде бир аял: «Орак ормак — ойнамак, дөвек дөвмек — ат мүнмек, өкүз сүрмек — барып-гелмек, хай-хай, чайканжырап ун элемек» диййипдир велин, шол аялам газының кындыгыны билипдир. Газам ун элемекден еңилдир диййип айтмага богны ысмандыр.

— Дийсе, янында бир газы гөрен эркек болса, агзының үстүне берәймийәми.

— Ёк, жокрама ыссың ичинде эртирден агшама ченли аграмы еди-секиз гадак чыкян гуйма гара кәтмени башыңдан ашырып, говачаң арасыны агдармагам-а еңил дәл велин, ол хер задам болса, газың янында еңил геләййә-дә.

— Ахав, онсоңам азабың гөзүңе гөрнүп башлансоң, хөвесиңем артя. Говачалар япракларыны яг чалнан

ялы йылпылдашып, ел чаланда үлпүлдешип, гөзүң өңүнде өсүшип баряндыр велин, шол махал хөвесиң гөтерилип, сенде ниреденди гүйч-кувват пейда боля.

— Халыпа, ол махал хөвесиң нireден гелип, гүйч-кувватың нәмеден артяндыгыны билйәс.

— Хә, нәмеден?

— «Хәсн» шол. Саңа гүйч-кувват гетирйән говачаң япрагы дәл-де, неме эҗәң дулундакы сүлмүрәп отуран гызы — диенде, вакырдашып гүлүшдилер.

— Хава-ла, сениң хөвес эдйән задың белли-ле. «Басымрак гүйз дүшсе, хасыл йыгналып, бир галыңлык пул җемленсе, гүйзүң чигрекли айы неме җаның йылы гуҗагына бир долсам, шонда йүрекде арман галмазды» дийип, гөк говачаң ичинде бираз дуруп герненсиң. Ана, саңа хөвес дөредйән зат — диенде, отуранлар ене гүлүшди.

— Догры, неме эжәң гызының хөвес дөредйәндигине шек ёк. Ол хакда хич бириңем менден тапавут эдйән дәлдигиңиз белли, йөне инди экилмесем галды, галыңлык пулдам җемлененок, «Пылан эҗәң гызы, гурбаның болайын» дийип, дашындан хөвес эдип йөрмели болдук өйдйән.

— Айтсаң-айтмасаң, хий шү йыл, еклән-түклән бай адамлар болаймаса, огул өерип-гелин эдинйән адам бармы? Ёкдур асыл.

— Хер ким бокурдагындан өтүрмәге тапса разы. Гелни гүнәсини берип эдинсинми?

— Валла, би гызларам ягырнишликлерини гәзледип, азман ялы болшуп йөрлерайт?

— А нәтсинлер?

— Өз халан йигиди билен гачып гидиберсинлер.

— Өз халан йигиди билен гидибермек бирнәчесиниң гөвнүнде ёк дәлдир-де, хөтдесинден гелйән дәлдир, өмелсиз боляндыр. Акылы кемрәклериниңем гачмак келлесине гелйән дәлдир — диенде, отуранларың бири биразрак өвүнҗек болуп:

— Валла, шү гызларам йүзлерини ашак салшып, вада дүшүнмейән ялы велин, бирнәче зада өзүңден оңат дүшүнйәлер — диенден, отуранлар:

— Хе.

— Ери бакалы.

— Я бисмылла.

— Атҗак өз-ә — дийшип овсуныщдылар.

Ол бираз йылгырып:

— Ёк, атмак дәл. Асыл гызлар узын бойлы даяв йигитлери говы гөрйәлер велин, нәмеденкә дийсең, шу газыдан экен. Нәме үчин дийсең, даяв, узын йигитлериң газа ярамажак гүманы ёк. Газа яран әрли аялыңам чөреги битин-дә — диенде, отуранларың бири:

— Бай, халыпа, сенем узын боюңы орта атайдыңмы? — дийип гүлди.

— Ёк, мен боюмы орта атамок велин, йөне газыда бир сере артык боюң өрән хайры кән-дә.

— Догры, кән, йөне бойы узын дийип, мугтжа гыз-а бәрэеноклар. Олар ялы болса, бизе-де эййәм бирҗиги етерди — диенде гүлүшдилер.

Онянча Мерет мирап:

— Нәме бейдип, гүлшүп отырсыңыз? Туруң, сака барың-да, бөведиң еңсесини юкалаң. Адамлар сака үйшдүлер — дийип, отуранлары турзуп, өзи билен алып гитди.

Гидип баряркалар, газычылар мираба дегдилер.

— Мирап ага, сени хәзир сува басарыс-ов.

— Мирап аганы сува басмасак, сув акармы нәме?

— Ёк, хәзир сувуң ашагында кырк-кыркдан гоюн санадарыс велин, онсоң арлы томсы билен гурамаз. Сувуң боллугындан нирә барса, өл болар — дийшип сака етдилер.

Мерет мирап бәрден барандан, газа яраман гиден адамларың нобурың саг райышының үстүне йыгнанышып дуранына гөзи дүшди. Соңра Гылычлының адамлара бир затлар айдып дураныны гөрди. Ол бара-барманa:

—Нәме бейдишип дурсуңыз? Бөведиң еңсесинем юкаламансыңыз. Деррев дүшүң ашак, бөведи юкалаң! — дийип, хадасыны галгадып гойберди.

Бөведиң чеп тарапында дуранлардан бири:

— Ханы, мирап ага, бу ерде бир дүшүнишмели геп бар диййәлер. Өңүрти шол гепе дүшүнишмели, бөведи онсоң ачмалы диййәлер — дийип, Мерет мирабың йүзүне серетди.

Мерет мирап хич зада гараман, ене-де:

— Дүшүң ашак, бөведи юкалдың! Дүшүнишмели гепи шол. Онуң башга дүшүнишмели гепи болуп билмез — дийип, хадасының уҗы билен бөведиң еңсесини гөркезди.

Гылычлы Мерет мирабың йүзүне серетмән, адамлара йүзленип сөзлемәге башлады:

— Адамлар, биразаҗык сабыр эделиң. «Сабыр эденлер сейил эдер, бисабырлар мейил эдер» дийййә. Биз ишимизи бош мейил билен гутармалың. Азрак сабыр эдип, ишиң магадына етенимизден соң, бөведем абадан ачылар, сувам арасса акар. Болмаса, шү бөведиң абаданчылык билен ачылмагы улы ховп астында, шоңа дүшүнмек герек.

Уруш башлалы бәри, халкың ягдайының агралып баряндыгыны биз гөзүмиз билен гөрйәс. Көпимизем шол агырлыгы герденимизде чекйәс. Муны чекдирйәнлерем — хер бир ишде өңүмизе дүшүп хөңкүлдешйән пулдарлар. Хакыкат халка аян болсун үчин алып гөрелиң пәләни. «Бир өйде ише яраян эркек адам бир болса, ол өйден пәлә адам алмалы дәл» дийдилер. Ягшы, би нәме дийлен сөз? Бай адамлар оглуны он үч-он дөрт яшында өерип, он бәш-он алты яшында айыря. Өзбашдак өйли-ишикли эдйә. Ине саңа бир өйде ише яран бир адам. Гарып болса оглуны йигрими дөрт-йигрими бәш яшларында өерйә. Ол себәпден көпленч гарыбың өйүнде ики-үч саны ише яран пәле яшындакы адам боля. Шейле болуп, пәле-де көпленч гарыбың башына дүшди. Инди гөзүмиз нәме гөрйә? Яшлары көнелишен адамлар, кеселбендрәк адамлар огулларыны пәлә иберип, өзлери өлчегсиз агыр зәхметиң ожагы газа гирмәге меҗбур болды. Нетиҗеде болса орта ёлда газа яраман майрылып галды. Бу ягдайы гөрен пулдар адамлар мираплар билен билеликде: «Хер ким чәгини газының ахырына ченли алып барман, орта ёлда ташлаҗак болса, чәгини сатып гитсин, болмаса сувы көййә» дийип дүзгүн чыкардылар. Шейле дүзгүнден соң бир топар еңи ёлук, эзенеги агык, пахыр-пукаралар чәклерини дегерине-дегмезине сатып гитмәге меҗбур болды. Ынха, йылың шу агырлыгында шунчаклы адамы сувсуз гойдулар — дийип, сув сатан адамлара элини узатды.

Мираплар, сув аланлар?

— Оларың өзлери сатды.

— Ким олара зорлук этди.

— Сув сатын алмадык болсалар, газам гутармазды.

— Сув аланлара таңры ялкасын — дийшип, ерли-ерден гыкылык этдилер.

Гылычлы бөведиң үстүнде аркайын дуруп, совукганлылык билен гыкылыкчылара йүзленди:

— Адамлар, сиз гыгырышмаң. Гыкылыга сув ёк. Гыкылык билен акан сув гана гатышып акар. Биз шү бөветден ганлы сув гойбермәлиң, дуры, тәмиз, арасса сув гойберелиң. Эгер-де мениң шү айдян максадыма егмек ислейән болсаңыз, ишиң маңзына галмагалсыз етелиң. Мен энтек айтҗак сөзүми гутарамок. Мен айдып гутарайын. Онсоң ким нәме сөзлесе, онам парахат отуруп диңләрис — диенде, галмагал галды. Гылычлы ене сөзләп башлады. — Адамлар, агыр йыл өзүниң эйменч гөвреси билен үстүмизе абанып гелди. Төвереге середиң, дүнйә сын эдиң. Хий, ер хайсы, асман хайсы, билинйәми? Ынха, йылың башындан бәри шү харасат гопуп, тозап гелши — дийип, йүзүни ёкаррак гөтерди--де, төвереге элини айлап гойберди.

Сувуңыза середиң. Хемише би пасылда Мургабың эрңекләп акышына сын эдеңде, башың айланяды. Җара сыгмадык сув башга совгутлара гойберилерди. Бу йыл болса сувда җан ёк, акямы-акмаямы, йити сын этмесең, билибем боланок. Мен хер гүн сын эдип йөрйән. Буҗагаз сувуңам гүнүң-гүнүне тап берип баря. Ынха, бу-да сувуңыз.

Базарыңыза середиң. Базарда-да галланың бирсыхлы галып баршыдыр. Соңкы вагтларда галла ики базар бир нырхдан сатыланок. Ынха, бием базарыңыз. Орсыетден галла гелмеси болса бүтинлей галды.

Шейле агыр дөврүң ченден ярамаз йылының ичинде шунчаклы еңи ёлук, эзенеги агык пахыр-пукараны сувсуз гоймак оларың яшаҗык үмбилмез нерессе чагаҗыкларының бокурдакларындан тутуп, гансыз өлүме сезевар этмекден башга зат дәл. Шоҗагаз чагалаң вебалындан горкман, шү дуран пахыр-пукараларың якасындан берк япышан эллер бү бөведиң башында оларың якаларыны гойбермелидир. Сакыртга мала берк япышып гойбермесе, иң соңунда чекйән гүйчден эҗиз гелип, бойны үзүлип галя. Гарып якасының даралып, дем алмасының кыналяныны билйә. Эгер-де шол ишде бендесиниң себәпкәрдигине дүшүнәйсе, бейле бенделере хезил бермез. Гарыбың гахары гүйчлүдир, шоны билип гоюң. Ынха, шү еңи ёлук, эзенеги ачык, хорыда җеменде деминиң гысмагына кимиң себәпкәрдигине дүшүнип, шү ерик йыгнанды. Эгер-де шү гүн бү адамларың ишлән гүнлери хасапланып, сув нобаты берил-

месе, шуларың башы еке-екеден тогаланып, бөведиң я өңуне, я ызына дүшүп гутарянча, сув ачылар тамасыны этмели дәл — дийип бир ардынды.

Мерет мирап ваканың йөне дәлдигини аңлады. Ол себәпден күкрәбермекден сакланды. Ёкарда дуран ериниден хадасыны бөвединң үстүне дүртди-де:

— Гылычлы, сен шунча адамың сөвдасыны гайтардып, оларың лебзини харамлаян болайма? — дийип, ювашлык билен сораг берди.

Гылычлы бөведиң үстүнде дуран еринде:

— Мерет мирап, мениң билен харам-халал хакында гүррүң этҗек болсаң, ериң гиңинде хайсы ахуны гүйчли дийип билйән болсаң, шонуңка икимиз гидели. Мен шол ахун билен харам хайсы, халал хайсы, хак нәме, нәхак нәме дийлен меселе хакында гүррүң ачайын. Сенем диңләп отур. Онсоң пайхас билен пикир этсең, гаранебис пәсгел бермесе, аз-кем дүшүнерсиң. Бу ерде сув меселесини чөзмели — дийип, башга артыкмач сөзлемек-де ислемеди.

Бейле ваканың болҗакдыгыны чәк сатын алан бай адамлар эшиден экени. Гылычлы Мерет мираба җогап берип гутаран бадына, ики саны бай гелип етишди. Оларың бири:

— Бөвет нәме ачыланок?! — дийип хемлели сорады.

Гылычлы өңки дуран еринден:

— Алан сувларыңызы шу адамлара гайтарып бериң. Онсоң бөведем ачылар, сувам акар, болмаса, бөведем ачылмаз, сувам акмаз — дийип, аграс сес билен җогап берди.

Тәзе гелен байларың икинҗиси:

— Сувуң мирабы сенми я башга кишими?! — дийип азгырылды.

Гылычлы:

— Шу дуран адамларың ислеги ерине етйәнчә, мирап—мен. Ислеглери ерине етенсоң болса, мирап—ким болса, шол — дийип сарсман җогап берди.

Бирден хем ол бай:

— Айрыл бөведиң үстүнден — дийип хайбат атды.

Гылычлы бөведиң үстүнден гозганман:

— Айрылмаз бөведиң үстүнден. Айрылҗак болса, өң мүнмезди! — дийип, берк җогап берди.

Байлар:

— Нәме бейдип дурсуңыз? Йыкың бөведи!

— Ким бөведиң янына гелсе, басың сува!

— Мираплар, сиз нәме гыз догран ялы болшуп дурсуңыз? Сүрүң адамлары, ачсынлар бөведи! — дийишип гыгырышанларында, сув ачжаклар херекеде мүнди. Дөрт-бәш саны пилли бөведиң үстүнде пейда болды. Гылычлы дуран еринден гымылдаман:

— Бириңем пилиңизи бөведе деграйммәң! — дийип, мердемси сесини гүйчлендирди.

Онянча байлар, мираплар:

— Ачың бөведи!

— Йыкың сувы!

— Нәме дурсуңыз?!

— Алты ай газы газып, сувуңызы алып билмән дурсуңыз!—дийип, адамлары өңе итеклешдирдилер.

Байлар хүжүмчилере гаршы хүжүм турузды. Ики тарапдан сүйшен адамлара гиңден басылан бөведиң үстүнде ер галмады. Ягдай агралды. Алты ай газысы газылан нобурдан хәзир сув орнуна ган акар горкусы гүйчленди. Гылычлы бир дабан әйләк-бейләк сүйшмән, бөведиң үстүнде берк дурды. Онуң еди саны ага-иниси хем гарыплар тарапына гечип, Гылычлының аркасында садранч ялы болшуп дурды. Иң соңкы агшам Сергейиң гүррүңини диңлән гараягыз чортмак талабан йигит-де өзүниң якын ёлдашлары билен гарыплар тарапына гечип, гызгын вака гатышды. Ики тарапдан «Ачарын-да, ачмарсың» дийип турян говга гүйчленип асмана гөтерилди. Шол бармана:

— Пилиң сапыны гойбер!

— Гойбермен пилиң сапыны! — диен сеслер гөтерилип башлады.

Бирден хем Гылычлының:

— Уруң!!! Гайгырмаң!!! — диен сеси эшидилди. Шол халатда пиллер асмана галды. Өңки гыкылык-галмагал галды. Пиллериң асманда чакышян сеслери гүйчленди. Гүйч билен сугшуранда, «Хәх!!! Хәх!!!» эдип чыкян сеслер артды. Асмана галып инйән пиллер чалтлашды. Ялпылдап инйән пиллериң зарбындан гүрпүлдәп, тарпылдап чыкян сеслер «Вах! Ах!» эдип чыкян сеслере гатышды.

Талабанларың хем бирнәчеси бу урша дашдан аркайын сын эдип дуруп билмеди, олар бир-бирлерине:

— Ах, олар нан диийп урушялар!
— Чагаларына җан диийп урушялар.
— Биз нәме дурус? — дийшип, дуран-дуран ерден нобурдан уруп-уруп гечдилер-де, барып урша гатышдылар. Нан үчин урушян гарыплара озалдан хем ниреденди гүйч-кувват пейда болупды. Талабанларың эп-эсли топары барып гошулансоң, олар хас-да рухланды. Бу урушда айратын гөзе илен Гылычлы болды. Ол уршуң хер бир еринде гөрүнди. Чалмадыгы галмады. Соңра нобурың чеп райышында хөкүм берип дуран байлара еке өзи хүҗүм этди. Хер хайсының бир еринден тутуп силкенде, сувуң ортасына ташлады. Эмма оны деррев ара алып, енчмәге башладылар. Ага-инилери, ёлдашлары оңа тиз етишди. Соңра нобурың ики гырасында-да уруш довам эдип башлады. Ики тарапдан гөзи ёк ялы окдурылян хүҗүмчилер бөвединң үстүнде гарпышып, сува ыңдарылярды. Бөведиң еңсесине юмарланышып гиденлер болса ере етенден, сармалаклашып галышларына ене рехимсиз далаша гирйәрди. Сувуң ичи хем адамдан долуп галды. Илки бир-бирлерини чүмдүрип, нәче кырк-кыркдан санашдылар. Сонабака бирек-биреги танаман, хер хайсы өз гырасына йүзүшип чыкдылар.

Сухан гаты башда нобурың чеп райышында дурды. «Бөведи йыкмалы» дийленде, ол узаграк чекилип, чалаҗадан өзүнден өзи «Йыкмалы-йыкмалы» диийп дуран еринде аягыны ювашҗадан гөтерип урярды. Дава говшаберсе, сакгалының уҗуны агзына салярды. Гүйҗәберсе, сакгалыны тутушлайынлыгына агзына салып, сыртарылып, эйменч гөрнүшде доңуп галярды. Шол башда Гылычлының «Уруң» диен сеси чыканда болса, Сухан гаты гачҗак болуп, райышдан тогаланып дүшди. Ызына серетмән, эшегиниң янына барды. Гүрпүлдәп, шарпылдап чыкян таяк сесини эшидәйсе болса, сакгалыны эңегиниң ашагындан берк гысымлап пугта чекйәрди-де: «Хей, вай! Хей, вай!» диийп чыглышына егшерилип-егшерилип гидйәрди.

Уруш шейле узага чекмеди. Сухан гаты үч-дөрт гезек бушугып галянча, уршам гутарды. Хер уршуҗа үч-дөрт адам арачы япышды. Олар демир зады уршуҗыларың элине етирмән, сува атдылар. Сапы дөвлүп, зыңлып дүшен пиллериң хеммеси сувуң дүйбүне гитди. Арчынлар урушян топарларың хер хайсыны нобурың

бир гырасына зор билен гечирип, өзлери бөведиң үстүне үйшдүлер. Шонда-да Гылычлы:

— Сув алайҗак болсалар, энтек бу дөкүлен ганам— ган дәлдир — дийип, адамларың арасы билен барып, гана боялан бөведиң үстүнде отурды.

Уруш мейданында ганың даммадык, дөкүлмедик ери галмады. Ики тарапдан хем ярадар боланларың саны эп-эсли барды. Эмма арачылар көп болансоң, бир уршуҗыны икинҗи бир уршуҗының өлдүрәймегине я өлүм дережесини тутдураймагына май бермедилер.

Энтек уршуң ятырыланына салым гечмәнди. Шол вагт Сухан гатының:

— Бекмырат бай гелйә! Ишиң улусы инди болар!— диен сеси узакдан эшидилди.

Бекмырат бай шир омузлы, гаплаң билекли гезермен ал бедеви гитдигине гойберип, үч-дөрт йүз метрликдәки алаңың үстүнден бәрик инди. Ондан галмаҗак болуп, дөрт саны адам-да атларыны йүзин салып инди. Бекмырат бай гелип, бөведиң башында дуранда, онуң ашагындакы гезермен бедевиң эндамындан чалаҗа чыг чыкҗак болан экен. Эмма онуң ёлдашларының ябылары ичлерини уруп, бугарышып дурды. Бекмырат бай, геле-гелмәне, сага-сола серетмән:

— Нәме бөвет йыкыланок?! — дийип хемлели сорады.

Мерет мирап:

— Бекмырат бай, сув-а давалы болуп дур — дийип, чаларак ардынды.

Бекмырат бай:

— Киммиш ол сува дава эдйән гылавлы? Ачың сувы — дийип, бирнәче адамың адыны тутуп гыгырды. Атларыны тутан адамлары барып, бөведиң еңсесине өзлерини гойберди. Икинҗи тарапдан хем шончаклы адам бөведиң еңсесини гырдырмазлык үчин өзүни нобурың ичине гойберҗек болды.

Бекмырат бай олара:

— Чекилиң! Чекилиң, аҗалыңыза ховлукмадык болсаңыз! — дийип гыгырды. Олар гулак салман, салланып башлады. Бекмырат бай ене бир гезек «Чекил дийдим саңа» дийип, наганың бир окы билен чүйледи. Гылычлы муны гөрүп, Бекмырат бая бүтин гүйҗи билен окдурылды. Эмма ики саны агасы оны берк

тутуп гойбермеди. Гылычлы, оларың элинден сыпжак болуп, ене гүйч билен дызады. Агалары оны берк гуҗаклап — Еңсәңе серет! — дийдилер. Гылычлы, еңсесине гаранда, Берди дагының гелип дураныны гөрди. Ики юмругыны берк дүвүп, бир силкинди-де, улудан бир демини алды.

Бекмырат байың гөзи Бердә дүшенде: «Бү бирвагт «Ахалдан гелйән» дийип, мениң өйүмде мыхман болупды. Бү ерде нәме ишләп йөркә?» дийип хайран галды. Соңра гапдалында дуранлардан сорап, өз душманларыны танады. Шол халатда элиндәки наган Бердә тарап гөнелди, эмма Бердиниң наганы хем гиҗә галмады. Гаршылыклы гөнелен наганлар деӊ гөчди. Бекмырат бай атының бойнуны гуҗаклышына агдарылып, ере дүшди. Дабарасы даг ашан «арсланың» бир өйсүз-ишиксиз етим өсен йигидиң окуның зарбындан агдарылмагы бу ердәки адамлара зор тәсир этди. Бекмырат бай гана булашып ятырка, онуң дашына хүмер болуп үйшдүлер. Эртеси базар гүни «Бекмырат байы атыпдырлар» дийип, әхли базарчы гүррүң этди. Бу хабар базардан әхли обалара яйрады. Шол гүнден башлап, Бердиниң ады шөхратланып уграды.

Берди ат үстүнде совукганлылык билен сарсман, адамлара йүзленди:

— Адамлар, биразрак маңа гулак асың. Сиз Бекмырат байың ганының көп гитмесине шейле бир хайран галып дурмаң. Онуң харам ганы көпдүр. Шол ганлар гидйәндир. Хайран галсаңыз, холха Бекмырат байың атан гарыбына хайран галың. Ондан кән ган аканок. Нәме дийсең, онуң дамарында харам ган ёк. Ынха серединң, мениң хем ганым харам дәл өйдйән — дийип, атыны кесердип дурды. Чеп аягының долагына сиңен ганы гөркезип — Ынха гөрйәрсиңизми? Харам болмансоң, аканок — дийип, биразаҗык пикирленди. Соңра адамлара йүзленип сөзлемәге башлады:

— Адамлар, мениң сөзүм гысга. Өзүнем мираплара айтҗак.

Мираплар, шү дуран гарыпларың ишлән гүнлерини хасаплап, сув хакыны бермесеңиз, «Мен мирапдырын» дийип, сувуң боюна чыкайыҗы болмаң. Чыкайсаңызам, Бекмырат байың башына гелен гүне разы болуп чыкың. Шү гарыплара сув берениңизден соңам, нобаты сагат билен пайлаң. Сув башына баранда, мирабың:

«Гушлук болды, гүнорта болды, өйле болды, яссы болды, ярым гиҗе болды» диен ялы сув бөлүшиги болмасын. Мираплар, пикир эдиң. Адамлар, хош вагтыңыз — дийип, Гылычлыны чете чагырды.

— Мени Акыбайың нобуры билен Гибириң ябының арасында Җүррәң жыкырындан тапарсың. Хош вагтың — дийип ёла дүшди.

Сухан гаты эшегиниң янында дурка, башдан сапанчаларың таркылдап чыкан сесини эшиденден: «Хай җан!» дийип, ики будуна енчди. Шол енжишине ики элини ики янбашына берк гысып, эп-эсли вагт диңиргенип дурды. Шол гөзлерини мөлердип, япырылып дуршуна-да «Хе, Бекмырат бая дегиң ене-де» дийип, чалаҗадан пышырдаярды. Бирден хем онуң гулагына «Бекмырат бая ок дегди» диен сес эшидилди. Ол сес онуң гулагына геленден «Хай-вай, эй!» дийип, даңылгы эшегини бошатман мүнди-де, депгиләп, гершине сыхлап гачҗак болды. Эмма эшек йөремеди. Ахыры онуң даңылгыдыгыны билип, ховлукмач дүшди. Алҗырап, өңүрти даңан задындан чөзмән, аягыны чөзди. Ялта эшек ховлукман, ёла дүшди. Сухан гаты:

— Чөш! Йүп галды! Вах, чөш! Йүп галды! Ах, чөш! Йүп галды! — дийип, ызына середе-середе, йүпүни галдырып, эшегинден галман гитди. Эртеси Сухан гаты йөрите йүпүни алмага гелсе, бири күлтерләп, эшегини даңан агаҗындан асып гоян экени.

Берди мираплара иң соңкы сөзүни айдып уграндан соңра, эп-эсли вагт адамларың биринден-де сес-сеза чыкмады. Мерет мирап башда Гылычлының сөзүни эшиденде, бу ишиң йөнелик билен гутармаҗакдыгыны аңыпды. «Эгер-де дава-җенҗел турайса, хөкман Берди дагам етишер. Олар би ишден бихабар дәлдир. Буларың барысы диллешиклидир. Белкем, Берди дагы шү десетнигиң токайының ичинде ваканың бир халатына гарашып дурандыр» дийип, пайхас билен есер пикирленипди. Шонуң үчин хем ол башдан: «Сув берҗек дәл» дийип, дөзүмли депренмекден хем чекинипди. Берди дага илки гөзи дүшенде болса, өз эден пикириниң догры чыкандыгына ынаныпды. Хәзир ол ардынҗырап, мылайымлык билен сөзледи:

— Адамлар, башдан бир дөвлетли маслахат тапмалыды велин, ганы гызгынрак адамлар көп болды. Догры, бизиң түркмен адатымызда, көйсе-де, сөвданы гай-

тармак ёк, йөне бизиң үлкәмизде бу йылың ховасы ялы йылам ёк. Шол себәпден гердишиң гелшине гөрә аркалашылайса-да болман дурмаз. Мен гечмишден бир мысал гетирҗек, йөне сиз ховлукмаң. Өң ховлугыбам, яманлыкдан башга гөрен задыңыз болмады.

Бирвагт солтан Сөйүн өзүни гепде басан гыза өйленҗек болуп, Мыралы билен ил гезип йөркә, бир күрен обаның четинден тезек чөпләп йөрен бир хорыда гыза душ гелйә. Солтан Сөйүн ондан: «Нәме ишлейәсиң?» дийип соранда, ол: «Гүл десселейән» дийип җогап берипдир. Солтан Сөйүн: «Тезекденем гүл бормы?» диенде, «Өйүң буза дөпенде, гүлден не пейда?» дийипдир. «Мыхман алармысыңыз?» диенде, «Гелиң, өзүңиз өзүңизе мыхман боларсыңыз» дийипдир. «Өйүңиз хайсы?» диенде, «Гиҗе барҗакмы, гүндиз?» дийипдир. «Гиҗе» дийсе, «Кырк найзалы өе баргын» дийипдир. «Адың нәме?» дийсе, «Адымам Гүл» дийипдир. Онсоң солтан Сөйүн дагы иңрик гатышанда, обаң четинден барып, кырк найзалы өйи тапмандырлар. Гөрсөлер, бир өйде от янямыш велин, үзүгиниң әхли дешиклеринден ялпылдап ягты гөрүнйәмиш. «Мегерем, кырк найзалы өй шудур» дийип барсалар, хәлки гыз отырмыш. Ол гыз мыхманларының өңүнде бир чанак гатык гоюпдыр-да, нан гоймандыр.

Солтан Сөйүн Мыралының йүзүне середип:

— Ёк гөрүм, ёкдур гөрелде, не аҗап җенан экен?— дийипдир.

— Бары билмез, ёгы билмез, не аҗап мыхман экен, Гердиши шейле гелипдир, ич гатыкны нансыз — дийип, гыз олара җогап берипдир.

Мениң бу мысалы гетирмегимден максат — «Гердиши геленде, адатланмадык задынам эдиләйдигем бардыр» дийҗек болян. Гердиши шейле геленде, гатыгы нансыз ичипдирлер. Бизиңем йылымыз агыр гелди. Көп дайхан сувсуз галды. Гердиш шейле агыр геленсоң, дайханларың сувлары гайтарылып берләйсе, кем болмазмыка өйдйән, йөне сувуны хер ким нәчә сатан болса гайтарып бермели болар — диенде, сув сатан дайханлар:

— Вах, биз берҗек-ле.

— Хасыла етсек, ики эссе эдибем гайтарҗак — дийишдилер.

Мерет мирап ене-де ардынҗырапі

— Ана, адамлар, мен-ә өз пикирими айтдым. Бейлеки мирапларың нәме пикир эдйәндиклерин-ә билемок, мениң-ә пикирим шейле. Ёк, мениң пикириме разы болмасаңыз, «Сув берҗек дәл» дийсеңиз, онда мениң ериме шү ерде мирап сайлаң. Ким мирап болса, ынха хада — дийип, хаданы бөведиң үстүне оклады.

Адамлардан сес чыкмады.

Соңра — Мерет мирабың айданы болмаса, бизиңем еримизе мирап сайлаң — дийип, мираплардан ене үч санысы хадаларыны бөведиң үстүне окладылар.

Ене бир мирап туруп:

— Адамлар, мирап болҗагың бар болса, ынха хада — дийип, ёкарык гөтерди. — Холха, бөведиң үстүнде-де үч саны хада ятыр, олара-да эелик эдиң. Ёк, ол болмаса-да, Мерет мирабың айданына разы болуң-да, «Дайханларың сувуны гайдып бермели» дийиң. Бейдип, дымшып отыр ялы, агзыңыз сенада дәл — дийип гыссады.

Соңра хәки сув бермеҗек болян адамлар өз-өзлеринден маслахат тапышып, хер кимиң ишлән гүнүне дүшдүк сувуны бермели этдилер. Бөведи ачдылар. Адат боюнча мираплары гөтерип-гөтерип сува атдылар.

«СЫРЫНЫ БИЛМЕЙӘН АТЫҢЫҢ СЫРТЫНЫ СЫПАЛАМА»

Бекмырат бай сакада яралананданг соңра, бирнәче вагт Марының кеселханасында ятып чыкды. Берди дага онуң йүрегинде гахар-газап бичак гүйчленди. «Олары ненеңси ёл билен ёк этмек боларка?» диен пикир оңа гиҗелер рахат укы бермеди. Бу гүн ол шол пикирини амала ашырмак ниети билен шәхердәки өйүнде бир адама гарашярды. Ол гелҗек адамың хорматына өйүниң ал-яшыл нагыш-безегини айратын үйтгешик гөрнүше салыпды. Өзүниң мыхман тамына Пендиниң үйтгешик гүлли кечелерини гат-гат дүшәпди. Онуң үстүнден болса түркмен гөзеллериниң иң йити пикирлериниң, айратын чепер эллериниң өндүрен инчеден непис, үйтгешик нагышлы халыларыны хем дүшәп чыкыпды. Бу гүн Бекмырат байың гапысыны ачанындан, айратын нагыш-безеглер гөзүңи шөхлелендирйән болса, җомартлык билен сепилен иң гымматбаха гүлап

сувуның ысы бурнуңа орнап, жаныңа леззет берйэрди. Эмма бу гүн мыхманчылыга гарашылян адам өмрүнде булар ялы жая гирип, булар ялы леззети гөрен адам дэлди. Мегерем, гөрэен болса, түркмениң торба-чувал асылгы адаты бай гара өйүни гөрендир.

Ынха, шол гарашылян адам Бекмырат байың гапысыны какман, сораман ачды. Аягы хром эдикли, башы ак телпекли, эгни тирме гушак билен чекилип гушалан гырмызы донлы, бугдай реңк, ат йүзли, узын бойлы, инчемик йигит ич ишикде пейда болды. Ол даянан еринде өңүнде гол говшурып дуран Бекмырат бая:

— Сэлэмэлейик — дийип баш атды.

Бекмырат бай:

— Валейкимессалам. Хош гелдиңиз ханымыз. Бүтин хеззет-хорматымыз сизиң хатыраңыза — дийип, гөрүшмэге элини еңиниң ичине чекип узатды.

Сүлгүн хан, дэп-дүзгүн боюнча, ики элини онуң элиниң үстүне гойды. Бекмырат бай ене тагзым билен гол говшурып дурды. Соңра Сүлгүн хан Бекмырат байың гапдалында гол говшурып дуран татар аялына:

— Саламэлейик — дийип эгилди. Ханым чалгырт дил билен:

— Алейик — дийип, онуң ики эгнине-де какды.

Соңра Бекмырат байың хем-де онуң аялы Ханымың айратын хеззет-хорматлы мерхеметлери билен Сүлгүн хан ички жая гечди. Ашак отуран бадына, Ханым:

— Сүлгүн ханум, аягыгызны узатыгыз этигегезне чыгарайык — дийди.

Сүлгүн хан онуң сөзүне оңат дүшүнмесе-де, ики элини хем эдик чекмэге тайярлап дурансоң, өңүрти гедемлик билен — саг аягыны, ызындан хем чеп аягыны узатды. Ачык ховада түтүн гапман, семаварда гайнан сува демленен чай гелип башлады. Өңе алнан гырмызы чэйнеклерден чыкып билмэн, бент алып дуран гымматбаха чайларың хошякым ысы гайтарылжак болуп кэселере гуйланда, жайың ичине буркурып яйрады. Гүлап ысына гатышан айратын якымлы ыс жайың ичини гаплап аланда, Сүлгүн ханың гөвни гүл ялы ачылды. Ол хениз булар ялы жайларда отурып, булар ялы ысы алманды. Ол ичинден: «Дүнъеде хер хили рахат яшаян адамлар бар-ов» дийип, ене бир гезек жайың ичине гөз гездирди. Пер яссыгы тирсеклэп, бейле якымлы жайда гана ичен чайы Сүлгүн ханың бедени-

ни гыздырып, дер гетирди. — Чай-а етишжек өйдйән— дийип, голтугында гушагына яланач гысдырылгы наганы ловурдадып чыкарды-да, пер яссыгың астына салды. Соңра тирме гушагы чөзүп бейледе гойды. Чай ичишлик бир катда етенсоң, Ханым орта сачак язды. Дүрли-дүрли нахарлардан гетирип башлады. Бу нахарларың ысы өңки ыслардан үйтгешикди. Ханым хер хили гызгын нахарларың гапдалы билен дүрли-дүмен наз-ныгмат, ийр-иймишлерден гетирип гойды. Хемише бир дүрли нахарың башында отурып, доюп туран Сүлгүн хан бу гүн өңүне гойлан дүрли тагам, дүрли иймишден ийип доюп билмеди. Ахыр гойболсун эдип гайра чекилди. Өлчегсиз көп ийлен нахар тиз җоша гелди. Ене Сүлгүн хан пер яссыгы тирсекләп, гырмызы чәйнеги өңүне алды. Ынха, шу ерде Бекмырат бай өз максадына якынлашып башлады:

— Ханымыз, биркүч саны адам бар велин, шолардан яңа мен яман лет иййән. Айратынам соңкы йылың ичинде ятсам, яныма тикен, йөресем, бөврүме санҗы болдулар. Шолары эле салмак үчин мениң этмедик ишим галмады. Хер затлар эдип гөрдүм, болмады. Инди шоларың дирилигинде мен аркайын ятып билҗек дәл. Ынха, шу хакда мен өзүмиң сыр алышян дост-ярларыма маслахат салып гөрдүм. Шол маслахат салан адамларымың хеммесем «Сүлгүн хана бир йүз тутуп гөр, мегерем, шол бойнуна алайса, сизиң шу ишиңизиң хөтдесинден гелер» дийди. Ханымыз, сизиң адыңыз гаты гүйҗеди. Түркмен аялларының арасындан өзүңиз ялы эденли, гайратлы, батыр аялың чыкмагына отуран еримизде буйсанярыс. Хер бир отурылышыкда «Сүлгүн хан» дийлип адыңыз тутулса, сизиң диңе мертлигиңиз, батырлыгыңыз хакда гүррүң боля. Йөне түркмен йүзүне өвүберсеңем халамаз. Мениң йүзүңизе өвдүгим дәл, мен илиң өзүңиз хакда эдйән гүррүңини айдян. Догрусыны айданда, өзүмиңем сиз хакдакы пикирим илиңкиден үйтгешик дәл. Мен шол бир болан иши ятлаҗак болян: Сизиң энебашга доганыңыз өз доганогланының аялыны зор билен алып, өзи аял эдинип отурыберди. Шоны ил эшиденде, гаты яман гөрди. Ызы биленем «Сүлгүн энебашга доганынам, ол гетирен аялынам өлдүрәйипдир» диен гүррүң яйрады. Ана, мен-ә шол ишиңизден соң сизиң ар-намысыңыза, эден-гайратыңыза ашыкдырын. Сиз Сүлгүн хан адыны

игдеден гарасар ковуп алмадыңыз ахыры — дийип, Бекмырат бай йылгырды.

Сүлгүн хан: «пүф-ф, пүф-ф...» эдип, ики эли билен йүзүни елпеди. Соңра:

— Чай-а дегди-хов. Ханым-а йөрите нахар биширдип, чай демледип отурмалы аял экен — дийип, Ханыма бир йылгырып серетди-де, сыйының ич йүзи билен бурчак-бурчак дерини сүпүрди.

Бекмырат бай «Хо-хо-о» эдип, ёгын гүлди-де:

— Ханымыз, хер вагт гелсеңиз, сизиң үчин гапымыз ачыкдыр. Ханымың чай-чөреги тайярдыр. Нәче гелсеңиз, шонча шат — дийип, отуран еринде гозганды.

Сүлгүн хан чәйнегини саркырды-да, кәсесини гырмалады. Усуллык билен гөтерип, гырасындан бир овурт ишдәмен овуртлады-да, ене кәсесини ере гойды.

Бекмырат бай ашаклыкдан Сүлгүн ханың хер бир херекетини сынлап отырды. Өз юмшы хакында онуң пикирини херектинден аңламак ислейәрди. Бирден бир якымлы сөз айдаяр өйдүп хем гарашярды. Эмма Сүлгүн хандан ол гарашаны чыкмансоң, йүрегине даш баглап, матлабыны айтмага башлады:

— Ханымыз, бу ерде бир дел адам ёк, ол себәпден җогап болса, сизе бир-ики агыз сөзүм бар — дийип, Сүлгүн ханың йүзүне серетди.

Сүлгүн хан: «Диле гелди-биле гелди, айдыбериң» диенсоң айтмага башлады:

— Ханымыз, мениң сизе ченден агыр юмшум бар. Эгер-де мени шол этсем, аягыма демир тикен болуп батып дуран душманларымдан дындарсаңыз, мен тә өлинчәм, сизиң гадырыңызы билердим. Шол душманларымы ёк эден адама мен шу агыр дөвлетимиң гапысыны ачмага разы. Мениң шол душманларымың хөтдесинден гелип билҗекдигиңизе мен ынаняң. Ынха, ханымыз, мениң-ә сизе йүз тутуп, эдйән хайышым шу, мениң хатырам үчин шу юмшумы бойнуңыза алсаңыз; тә өлинчәм, сизи сүйт эмшен уямдан зыят гөрердим — дийип, Сүлгүн ханың йүзүне сораглы назар билен бакды.

Сүлгүн хан сарсман отурышына айратын гедемлик билен:

— Сизиң душманыңыз кимлер? Олар нирееде? — дийип сорады.

Бекмырат бай:

— Вах, мениң душманларым бир таналян адамлар

дол — дийди.— Бир топар ер уруп-ерде галан, етим өсен жалатай. Бир гөрсең-ә, олар шол чөлде, чопанларың гошунда гезип йөрлер, бир гөрсеңем, оба арасында онуң-мунуң өйүнде ятып-туруп йөрлер. Йөне оба арасында шоларың чыгры гиңейә. Өзлери ялы гарып-гасар жалатайлардан достларам артя. Шолар вагтал-вагтал, гижеде-гиримде шү Мары шәхеринде Чәржев көчесинде-де бир ерик гелип-гидйәмиш дийибем эшидйән. Ол еригем адам гойдум. Гелип-гидйәнлери раст болса, чеми билен эле саларыс. Йөне шолар галапын Мерет арчының обасында болялар. Оларың бирине Дурды диййә, ол — шол обадан. Ене бирине Аллак диййә, ол — өз обамыздан. Үчүнжисине-де Берди диййәлер. Онуң хайсы обадандыгынам билемок. Шол Мерет арчыларың обасында Гылычлы диййә, бири бар. Көпленч шолаң хатарында болямышлар. Йөне билмек үчин ассырынлыкдан адам иберсең, хернә «Ёк» дийип геләййәлер. Гараз, шол адамлар мениң башымы айлады — дийди-де — хава, шоларың ене бир болайян ерем ашакы бент болмалы — дийип еңсесини сыпады.

Сүлгүн хан бираз салым диңиргенип отурды-да:

— Боля, Бекмырат бай, мен бир сени душманларыңдан дындаржак болуп сынанышып гөрейин. Мегерем, дындарын. Бейле тапылмаз-тутулмаз адамлар ненеңси энеден догдука? Ханы бир сынанышып гөрели — диенде, Бекмырат бай тас ганат баглап учупды. Шовхун билен шадыян:

— Маргириң өңүнден мар гидип билмез. Сиз угруна чыксаңыз, гитжек ерлери ёкдур — дийди.

Сүлгүн хан:

— Боля онда, Бекмырат бай, мен турайын. Сизиң юмшуңызы битирмеги мен бойнума алдым — дийип еринден турды.

Бекмырат бай билен Ханым өр-бойларына галып, онуң өңүнде дурды. Шол халатда Ханым:

— Сүлгүн ханум, Сизгә хич бир нәрсе кыла алмадык. Уятга калдык. Шуши акжаны алың — дийип, йүзүне Пётр биринжи билен Елизаветаның суратлары чекилен яшыл өвүшгинли гөгүмтил ак гуйрук бәшйүзлүгиң алты саныны узатды велин, Сүлгүн ханың гөзлери ойнаклап, йүзлери ягтылып гитди. Кән бир сыпайычылык эдип, ёк-сок хем дийип дурмады; алып, жүбүсине дыкды. Бекмырат бай билен Ханым өзлериниң

ярзылы мыхманларыны көчә чыкарды. Хошлашып айрылышанларында, Сүлгүн хан Бекмырат бая:

— Гаты аркайын болгун. Узаклашдырман — дийип ела дүшди.

* * *

Сүлгүн ханың Бекмырат бая сөз берип айрылышаныңдан соң, бирнәче гүн гечипди. Бир гүн Гылычлы ишден өйлерине ир гайдып гелди. Ол ичерик гиренде, әжесиниң йүң дарап, пишге эдип отураныңа гөзи дүшди. Огулныяз эже оглуның ир гайдып гелмегине бирхили болуп:

— Нәме ир гелдиң? — дийип сорады.

Гылычлы ич ишикде бир зада иңкисленип дуршуна әжесине бирден жогабам бермеди. Огулныяз эже йүң дарамасыны гоюп, йити-йити середенде, Гылычлының йүзүнден бир геп бардыгыны аңлады.

Ол ене:

— Нәме, сыркавлайдыңмы? — дийип сорады.

Гылычлы еңсесини сыпап дуран еринде укудан бирден оянан ялы, тисгинип:

— Ёк, эже, сыркавламок, йөне геләйдим — дийип, әжесиниң гапдалында отурды-да, ювашжадан сөзлемәге башлады. — Эже, Сүлгүн хан «Берди дагыны ёк эдерин» дийип, Бекмырат бая сөз берипмиш дийлен мыш догры чыкайжак өйдйән. Бираз өңрәк Сүлгүн хан сув машынларың янындакы ёл билен бәрик гечип гайтды велин, Сергей маңа: «Шонуң ызына дүш-де, кимиң өйүне баряндыгыны бил» дийди. Олам гелип, Мерет арчының өйүне дүшди. Ол йөнелиге гелен дәлдир. Мегерем, обаның отурышына, иниш-чыкышына белет болмага гелендир. Инди мундан бу яна онуң Берди дагының ызына дүшжекдигине шүбхеленмели дәл. Душманың Сүлгүн хан болса, хедер этмек герек. Сүлгүн хан Бекмырат бай дәлдир. Йөне би мерт сөвеш эдер. Гапыллыкда авлажак болуп, аңтап йөрмез. Мегерем, шү ерик мейдан сорамага гелендир — диенде, Огулныяз эже йүң дарагыны бейлесинде гойды.

Гылычлының чигнинден берк тутуп:

— Оглум, мейдан сораса, «Бизиң гөзлейәнимиз мейдан» диерлер. Мерт мейданда мертлер кимин атышып, чапышып өлен йигидиң нәме арманы бар?

Пэхей, бу дүнъесинде мунуң хелейинден горк, эркегинден горк. Сыйыңы сүйрэп йөрсең, сыйыңдан басҗаклар көндир. Сыйы чызгап гезмели дүнъедир би — дийди-де — Ханы йөр, тама. Берди дагың янына баралы — дийип еринден турды.

Берди дага Сүлгүн ханың гелендигини айтдылар. Берди Сүлгүн ханың янына гитмекчи болды. Онуң янына Бердиниң гитмегине Дурды разы болмады. «Шонуң өзүни гетирмели, йөне гидип чагырып гелмек ягшы дэл» дийишдилер.

Ахыр Огулныяз эҗе:

— Огланлар, дашары чыкың-да, нышана атышмага башлаң. Шол ерик гелен, хакыкатданам, Сүлгүн хан болса, отурып билмез. Сизиң нышана атышыңызы гөрмэге хөкман гелер. Эгер-де гелмесе, Бекмырат бая сөз беренем яландыр. Сизиң билен ишем болмаз — дийди.

Огланлар Огулныяз эҗэниң айданыны макул гөрдүлер. Даш чыкып, нышана атышмага башладылар. Айдылышы ялы, Сүлгүн хан нышана атышылян ере гелип, кеседен сын эдип дурды. Соңра җүбүсинден күмүш манады чыкарды-да, эп-эсли ерде ики бармагы билен ёкарда тутуп:

— Шуны урубилҗек бармы? Ынха, ким атса атсын — дийди.

Айдышам шолды. Дурды дуран еринде эл үстүнден манатлыгың эдил ортарасына бир окы сугшурды.

Кеседе дуран яшулуларың бири Сүлгүн ханы танаман, оңа:

— Ягшы йигит, булар келлэң үстүнде юмуртга гоюбам урялар. Герек болса, юмуртга-да гетирели — дийди. Сүлгүн хан сесини чыкармады. Хакыкатдан хем, адамың келлесиниң үстүнде юмуртга гоюп атян адам йөне мерген хасапланман, түйс йүрекли мерген хасапланарды. Соңра атышык галды. Берди Сүлгүн ханы танаҗак болуп:

— Ягшы йигит, саңа ким диерлер? Өзүң-э түпең ойнан йигиде меңзейэсиң — дийди.

Сүлгүн хан гедемлик билен:

— Маңа Сүлгүн хан диерлер — дийип, башындакы ак телпеги ёкары гөтеренде, күлтерли гара сачы йылан кимин гуйлунып, сагры үстүнде салланды. Ол ене сачыны йыгнап, телпегини гейди. Огулныяз эҗе ики элини быкынына уруп, кеседен сын эдип дуран еринден

«Хэй, өзи-хэ бир ягты йүз гырнак экени вели, элбетде, йүреги еринде орун аляндыр-да» дийди.

Сүлгүн хан өзүни шол гедем тутуп дуршуна хич кимиң йүзүне серетмән:

— Мергенлерден бириңиз мениң яныма, Мерет арчыныңка гелерсиңиз — дийип, гөни гидиберди. Ол Мерет арчыныңкыда чай ичип отуран еринде йигитлериң хайсы бири гелсе-де, сынап гөрмеги йүрегине дүвди.

Йигитлер маслахат эдип, Сүлгүн ханың янына Бердини ибермели этдилер.

Берди ичерик гиренден, Сүлгүн хан тамың бурчунда сөелги дуран бэшатарына туруп топулҗак болды. Берди онуң сыйындан тутуп, ашак отуртды. Өзи-де өңүнде чоммалып отурды. Голтугындан ялаңач наганы ловурдадып чыкарды-да, Сүлгүн хана өвүрди. Гахарсыз-хемлесиз:

— Сүлгүн хан, яраг дили билен сөзлешҗек болсаң, ынха, шунуң окам агзында. Йөне мен сениң билен адам дили билен сөзлешмэге гелдим — дийип, онуң сыйыны гойберди.

Сүлгүн хан йылгырып:

— Мен сени сынаҗак болдум — дийди.

Берди йылгырман:

— Шейлеми? Онда менем сени сынаҗак болдум. Йөне яраг билен сынап гөрмек ягшы дэл — дийип, наганыны голтугына салды. Берди бираз габакларыны гойберип, нэмэниңдир пикирини этди. Бу махал Сүлгүн хан Бердиниң җигерли, нурана йүзүне, хайбатлы гара муртларына ашаклыкдан бир гөз гездирди. Эмма бу дымшыклык узага чекмеди.

Берди башыны галдырып:

— Сүлгүн хан, мен сенден бир зат сораҗак, шоңа догры җогап ислейэн — дийди.

Сүлгүн хан:

— Айт, менден ялңыз догры җогап эшидерсиң — дийди.

— Бизи эле салмага сен Бекмырат бая сөз берипмишиң. Шол догрумы?

— Догрудыр. Сизиң билен атышмага мейдан сорамага гелдим.

— Ай, Сүлгүн хан, Марың хайсы мейданынам беллесең, атышык гөтермэн дурмаз, йөне бир зады айт.

Бекмырат бай бизе нәче баха гойды, шонам бир билели. Бахамыз гаты бир арзандырам өйдәймәң,

— Бекмырат бай сизе баха гоянок.

— Онда нәме, сен гана сувсадыңмы?

— Ёк, гана-да сувсамок.

— Онда нәме?

Сүлгүн хан Бердиниң сорагына җогап бермән, адыны сорады.

— Мениң адым Берди.

— Ягшы, Берди, би Бекмырат бай билен араңыздакы душманчылык нәме? Нәмеден башлады, нәмеден турды?

— Бизиң Бекмырат бай билен арамыздакы душманчылык айдып гутарардан кән. Илки бир затдан башлады, онсоң гиңеди, гүйҗеди. Барлышыксыз гаршылыга өврүлди.

— Меселем?

— «Меселем» шол, Сүлгүн хан. Сен бирвагт өз доганың эден ишини йүрегиңе сыгдырып билмән өлдүрдиң. Онуң өйүне гетирен аялынам өлдүрдиң. Эмма Бекмырат байың эден иши онданам яман.

— Ол нәхили иш?

— Сүлгүн хан, узак болар.

— Узагам болса диңлеҗек. Ынха, гөк чай, ховлукма-да айдыбер — диенде, Берди:

— Бекмырат бай билен бизиң арамыздакы душманчылык ине шундан башлады — дийип, бүтин башындан гечен шумлуклары айдып бермәге башлады. Иң соңунда:

— Ынха, Сүлгүн хан, Бекмырат байың шол гүнден бәри мениң ызымдан галман гелшидир. Шол газаматда ятан еримде-де мени өлдүртҗек болуп, өзүниң алтын-күмшүни гайгырмады. Эмма онуң алтын-күмшүниң лабырам мени мынҗырадып билмеди. Шол газамадың ичинде-де маңа дост-яр тапылды. Шол дост-ярлар мени газаматдан гачырып, бир максат ёлуна салып гойбердилер. Инди шол максат ёлунда нәме-де болсам, маңа айра ёла совулмагам ёкдур-доланмагам. Йөне шол бичәре гызың шу гүне ченли Бекмырат байларың элинден хунаба ювудып гелшидир — дийип, Берди улудан бир демини алды.

Бердиниң гечмишини диңләп отуран вагтында, Сүлгүн ханың гашлары кә чытылярды, кә герҗешйәр-

ди. Берди улудан бир демини алан вагтында, онуң ики гашының арасында ики саны гоша чызык пейда болды. Шол халатда ол:

— Берди, шол гызы Бекмырат байларың элинден чыкармага мениң көмегим герек болмазмы? — дийип сорады.

— Ёк, Сүлгүн хан, бейле көмек герек болмаз.

— Нәме үчин? Онда сениң ол гызы говы гөрениң чын дәл-дә?

— Ёк, Сүлгүн хан, гаты чын.

— Чын болса, нәме бейдип, өзүңи коваладып йөрсүң. Бир гүн ызыңдан етерлерем, дүнйә инмедик ялам эдерлер. Би йүрекде арман саклап өлмели дүнъе дәлдир. Шоны билйәмиң? Шол гызы говы гөрениң чын болса, онуң гөзлеринден хер бир даман катра яшына өзүңи гарк этмәге тайын болсаң болмаямы? Бейле-де бир буздан совук сөйги болар огушя?

— Ёк, Сүлгүн хан, мен шол гызы хер вагт гөрүп дурян... — дийди-де, Берди, ялңышандыгыны билип, бир бөкденди. Соңра гүррүңдешине гарап: — Сүлгүн хан, мен сени эдермен мерт әрлериң хатарында танаян. Шол гыз хакында шү ерде эдилен гүррүң Бекмырат бая етмесин.... — дийди.

Сүлгүн хан:

— Берди, бейле затлары маңа табшырмасаң-да боларды. Сениң ол гыз билен гөршүп дуряндыгыңы Бекмырат бая етирмек шол бичәре гыза диңе хыянат этмекдир. Эҗизе ганымлык мертлик сыпаты дәлдир, намартларың хәсиетидир — дийип, гатырганандыгыны билдирди. Соңра бу икисиниң арасында эп-эсли вагт сөзлешик болмады. Ене-де Сүлгүн хан — Хава, яңы шол гыз хакында бир зат айтҗак болдуң велин, гүррүң башга яна язды. Нәме дийҗекдиң? — дийип сорады.

— Шейле бир айтҗак задым ёкды, йөне шол «буздан совук сөйги болар огушян?» диен сөзүңе җогап берҗекдим — диенден, Сүлгүн хан:

— Ери? — дийип йылгырды.

— Сүлгүн хан, мен-ә сөйгиниң буздан совук тарапыны дуймадым. Ылайта-да яш йүрекде туташып, арманлы айра дүшен сөйги сөнмез экен — диенде, Сүлгүн хан отуран еринде бир тисгинен ялы этди. Сүлгүн хан өңүнде дуран чәйнегиниң дашыны сыпап

эп-эсли пикирленди. Соңра өзүни шейле мердем тутуп огурышына:

— Берди, хер ничик-де болса, сениң максадың маңа дүшнүксиз болуп галды. Мениң көмегим герек болмаса, белки, мени аял гөрйәнсиң. Олар ялы болса, галтаманлара гошул. Холха Кичи галтаман гезип йөр; өрән гайратлы, мерт йигит. Холха Режепгулы гезип йөр; олам йигидиң мерди. Шоларың хайсы бирине барып гошулсаңызам, бейдип, Бекмырат бая өзүңизи коваладып йөрмерсиңиз — дийди.

Берди:

— Берен маслахатыңа таңры ялкасын, Сүлгүн хан — дийди.— Сениң көмек берип билджекдигиңе мен гаты ынанян. Герек болса, аял адамдан көмек сорамага-да намыс этмерис. Йөне хәзирликче бизе гайры көмегиң гереги ёк. Бекмырат бая-да, нәме, бир гүн коваладарыс, бир гүн коварыс. Хер хайсының вагты бардыр. Биз галтамана гошулып, галтаман адыны алджак адамларам дәл. Кимиң өйүне барсагам, биз бир догры гелен кейик. Ики гөзүмизден башга айыбымыз ёк. Оны илем билйә — дийди.

Бу сөзлерден соңра оларың арасында эп-эсли вагт сөзлешик болмады. Бу ягдайда оларың хер бириниң башларына ненеңси пикирлериң гелип-гечендигини билмек кынды. Соңра Берди гөзүниң гытагы билен Сүлгүн хана чала середип:

— Сүлгүн хан, менлик башга ишиң болмаса, ругсат болса гайтджак — дийди.

Бердиниң бу сорагына эп-эсли вагт джогап болмады. Соңра Сүлгүн хан бирден пикиринден оянан ялы болуп:

— Гайтсаң ругсатдыр — дийди.

— Хош вагтың — дийип, Берди чыкып гитди.

— Хош гелдиң — дийип, Сүлгүн хан галды.

Берди чыкан бадына, Мерет арчының аялы ичери гирди.

Ол:

— Ока-дага дөзер ялы дәл, инер ялы йигит — дийип, Сүлгүн ханың йүзүне серетди.

Сүлгүн хан:

— Ёлдашларам өзи ялы. Бирини алып, бирини гояр ялы дәл — дийди.

Берди дагы хакындакы гүррүң буларың арасында шонуң билен гутарды.

Берди Сүлгүн ханың яныңдан улы иңкисе дүшүп гайтды. Дурды дагы хем Гылычлының янында үйтгешик вака гарашып отырдылар. Берди ичерик гиренден, отуранларың барысы хем онуң йүзүнден бир зат аңлажак болуп середишди. Берди энтек отурманка, Гылычлы:

— Хабар оң бол-а. Ханы отур — дийип, өзи бир яна сүйшди.

Огулныяз эже:

— Оңдур, ишалла — дийип, ики гөзүни Бердиниң йүзүнден айырмады.

Берди, ховлукман, Сүлгүн хан билен болан гүррүңи бирин-бирин айдып берди:

— Ынха шейле-дә. Ол бизи ёк этмәге Бекмырат бая сөз берипдир. Йөне шу гүнки гүррүңден соң онуң йүрегинде ненеңси матлап дөрәндигини мен айдып билжек дәл — дийди-де, бираз пикирленди. — Йөне душманың Сүлгүн хан болса, билиңи берк гушамалы болжакдыгына шүбхеленмели дәл, шоны-да билйән — дийип сөзүни соңлады.

Соңра арада сөзлешик болмады. Отуранларың хеммеси-де агыр пикире батды...

Ахырында үмсүмлиги Гылычлы бозды:

— Элбетде, Сүлгүн ханың Бекмырат бай дәлдиги ачык. Йөне өзи-хә гаты мерт аялдыр. Шу гүнки эден гүррүңиңизиң нетижесинде Бекмырат байы адалатсыз дийип дүшүнен болса, Бекмырат бая берен лебзинден дәнер. Йөне пулуң алам гүйчли-дә. Ол ал кәте мертлерем намарт эдәййә — дийди.

Огулныяз эже:

— Жанларым, бир хелейден бейдип яйданышып отырсыңыз. Шол хелей от боланда, нирәни якжак? — дийди.

Дурды оңа:

— Ёк, Огулныяз эже, ол хелейиң хөкүми өрән гүйчлүдир. Ислән вагты атлы-яраглы кырк йигиди бир сетире сытара дүзен ялы дүзүп билйә. Ондан соңра «От боланда нирәни якжак?» диймек болмаз.., — дийди.

Огулныяз эже говшашып:

— Олар ялы болса, барың-да, Кичи галтаман дага гошулың я-да Режепгулы дага гошулың. Болмаса, ба-

рың-да, Чакан емшиге йүз тутуң. Онсоң-а шол хелейиң гызгын оды өчер-дә — дийди.

Берди:

— Огулныяз эҗе, «Галтамана гошулың» диймәң болмаз. Башга маслахат тап — дийип чаларак йылгырды.

Гылычлы:

— Эҗе, сен дүшүнйән дәлсиң. Ёл бардыр, ёл... Галтаман адыны алмак асыл-ха болмаз — дийди.

Мундан соңра-да буларың арасындакы гүррүң Сүлгүн ханың ненеңси пикирде галанлыгы хакда болды. Иң соңунда Бердиниң: «Адам аласы ичинде бор, оны билмек болмаз. Нәме баша гелсе, гөрәймели бор» диен сөзи билен гүррүң гутарды.

«ГЫССАНАН ИЧЯН ӨЗ БЕЙНИСИНДЕН ЧАКАР»

Дөрт паслың хер хайсы өзүниң айратын гөрнүши билен гелмесе, оны ынсаның эндикли гөвни күйсейәр. Гүйз җүмле-җаханы өзүниң алтын реңки билен, гыш өзүниң гары-совугы билен, бахар өзүниң гүл-лəлеси билен, томус өзүниң дүрли-дүмен ийр-иймиши билен беземесе, гелшиги болмаяр.

Ынха, он алтынҗы йылың томсы гелип етди. Гүнүң-гүнүне дүнйә тутук, апы-тупан. Агачлар омрулып баряр, гара өйлер чөвши билен сакланяр. Гиҗелер чагалар: «Дат, түйнүгимиз орта гачҗак боля!» дийшип аглашып, энелерини ояряр. Гиҗәниң ичинде — Чөвшүсини товла! Дирек ур, Аграм ас! — диен ялы гыкылык туряр. — Кыяматдыр би, ахырзаманың аламатыдыр, башга зат дәлдир би — дийлен сеслер эшидилйәр.

Иле шейле башагайлык салан мушакгатлы йылың бир агшамы Огулныяз эҗе узын-узын сүйүп, ик эгрип отырды. Берди хәлиден бәри элини маңлайына уруп, яссыга багрыны берип ятырды. Ол агыр ой-пикире батып отурандыгыны билдирмеҗек болуп, улудан демини аланда, усуллык билен алярды. Огулныяз эҗе өзүниң баш дүшди болан игиниң уҗуны ере уруп, икбашыны айырды-да:

— Берди җан, нәмәниң пикирини эдйәсиң? — дийип сорады.

Берди айтмажак болуп:

— Ёк, Огулныяз эже, хич задың пикирини эдемок— дийди.

Огулныяз эже шол игиниң башыны ере дүртүп отурышына:

— Ай, ёк, жаным, нәме-де болса, бир агыр пикире гитдиң. Айдай, менем өз билдигимден маслахатымы бийрин — дийип, ики гөзүни ондан айырман жогаба гарашды.

Берди ятан еринден Огулныяз эжәниң йүзүне серетди-де, галып дик отурды. Йүзүни ерден галдырман:

— Ай, боля-да, Огулныяз эже — дийип, йүрегиндәкини дөкмәге башлады. — Мырат ага пахыр гүррүң берерди. «Бирвагтда Хыванық беглери гарып-бичәрелери палта билен уруп, иң соңунда: «Палта хакымам бер» дийип, каза алып барармыш. Казы болса: «Онуң азап эдип ураны үчин, палта хакыны бермәнсиң» дийип зындана салармыш» диерди. Хава, Мырат ага пахыр хем дүнйә инмедик ялы болды...— дийип башыны яйкап, ене йүзүни ашак салды-да, агыр пикире гитди. Шол отурышындан сарсман, улудан бир демини алып, гүррүңини довам этдирди. — Ай, боля-да, Огулныяз эже, Бекмырат байларың маңа эденем уруп, «Палта хакымы бер» диенден еңил дәл. Шолардан яңа мениң йүрегимде миземез гара даш чөкүб-э галды-да. Инди маңа мундан бетер яманлык эдип билмезлер. Олар өң эллеринден геленлерини этдилер. Йүрегимде сөнмез от якдылар. Мундан бейләк мениң ызымдан галман, этжеклери өлдүрҗеклери дәлми? Өлүм билен мени горкузып билмезлер. Бир баша бир өлүм хер хачан бардыр. Өңи-соңы Бекмырат байлар билен бизиң арамызда барлышыгам болмаз, ярашыгам. Онсоң гой, бизи авлмага ковалашыберсинлер. Ёгсамам авың кейпине дүшен авчы ав сесини аңса, өйүнде аркайын ятып билмез. Оларам — адам авының ышгына дүшен ганхорлар. Яш беденлерден бүркүлдәп чыкан гызгын гана сын эденлеринде, оларың йүреклери азажыгам гыйылман, гайтам, хезил эдип сын эдйәлер. Гой, эдиберсинлер, гой ызымыздан галман ковалашыберсинлер. Биз оларың өңүнде овлагына чолашып дуран кейик дәл. «Гачанам худай диер, кованам» гөрерлер-дә — дийип бираз пикирленди. Соңра Гылычлының йүзүне середип:

— Хәзир икимиз Сергейиң янына гитсек нәдйә? — дийди.

Гылычлы хениз бир зат дийменкә, Огулныяз эҗе:

— Гиҗәниң ичинде бимахал чак Сиргейиң янында нәме ишиңиз бар? — дийди.

Берди бирхили болуп:

— Ай, бир маслахат эдәйҗекдик-дә — дийип җогап берди.

Огулныяз эҗәниң гөзүне хәзир Берди эҗиз ягдайда гөрүнйәрди. Оңа рехими инип, элинден гелен көмегини гайгырман бермек ислейәрди. Шол себәпден хем әхли гизлин сырларына ченли билҗек болуп:

— Берди җан, Сиргей билен нәме маслахатың барды? — дийип сорады.

Берди:

— Мен Бекмырат байың гызыны сүйреҗек, шол хакда маслахат эдәйҗекдим-дә? — дийип, сөзүни соңламанка, Огулныяз эҗе:

— Вай, Берди җан, энтек ховлукмавери, огланлар газыны гутарып, бир өе гелишсинлер. Онсоң шу ерик бир алып гел бакалы. Деррев башына махмал атып ника гыярыс. Онсоң Бекмырат баям гүйчли болса, гелиберсин гызыны алмага — дийип, Бердә якын сүйшди.

Берди гарачыны билен:

— Огулныяз эҗе, Бекмырат байың гызы гөвхер дашам болса, маңа герек дәл. Мен бирвагт ишанлардан Ахала гачҗак болуп отыркак, Узугың өңүнде «Бекмырат байларың этмишине этмиш билен җогап бийрин» дийип, намысымдан ант ичипдим. Мен шол берен сөзүми гөгертсем боля — дийип, Гылычлының йүзүне серетди. Гылычлы йылгырып башыны атды.

Огулныяз эҗе ене гарачыны билен:

— Вай, сен алмасаң, Дурды алар. Мен хәзир олары чагырайын — дийип, деррев Оразсолтан эҗе билен Дурдыны алып гелди. Соңра:

— Ынха, Оразсолтан, булар Бекмырат байың гызыны сүйреҗеклермиш. Өзлерем йөрите масгара этмек үчин сүйреҗеклермиш. Хий, бейле-де бир зат болармы? Бекмырат байың гызы гелниң болар-да, онуңам кеми болармы? Шоны алып гелселер, сен гелин эдин-де отурыбер, болмаямы шол? — дийип, сөзүни соңлан бадына, Дурды эҗесинден өңүрти:

— Огулныяз эже, Бекмырат байың гызының элинден тутанымдан аждарханың билинден тутанымы говы гөрерин. Бекмырат байың гызына өйленмек гүррүңини гоялың — дийди.

Оразсолтан эже-де оглуның сөзүни тассыклап:

— Вах, Огулныяз, сен оны «Болайжак зат» дийип айдясың велин, болмаз о — дийип аңры сөзлемеди.

Огулныяз эже азажык пикирленип:

— Хава-да, сизиңем айдяныңыза дүшүнйән — дийди.

Гылычлы:

— Эже, сен шү затлара башдан дүшүнәймели велин, илден соң дүшүнйәсиң. Сениңем айдяның дүшнүкли. Сен мугт гелин эдинип отурыберҗек болясың, хемме ерде бейле ярначам болаймалы дәлдир — дийип, эҗесиниң йүзүне йылгырып серетди.

Бу ерде гүррүң шунуң билен гутарды.

Берди, Дурды, Гылычлы үчүси шол ерден туруп, гиҗәниң ичинде Сергейиң янына уграды. Булар баранда, Сергей өңүрти Бердини, ызындан Дурдыны гиң гуҗак билен гуҗаклады. Шейле шадыянлык билен өйүне салды:

— Ине, йигитлер, мениң сизден тамам чыкды. «Душманың элине дири дүшмели дәлдир» диен сөзүми берҗай этдиңиз. Биз душман билен хер бир тутлушан еримизде, хер бир чакнышан еримизде шү зейилли үстүн чыкмак билен, умумы еңше бармалыдырыс. Бу хакда шәхердәки ёлдашларымыза мен шол гүн гүррүң бердим. Олар айратын шатланып, сизе саг болсун айтдылар. Душманың пириминден — пиримиң, эмелинден — эмелиң, эдениинден эдениң зыят болмалыдыр. Шонуң билен хем душмандан үстүн чыкмалыдырыс — дийип, бир эли билен Бердиниң, икинҗи эли билен Дурдының элинден тутуп, көп гезек силкди. Соңра маслахата гелендиклери хакда сөзлешип башладылар.

Берди:

— Сергей, биз-ә сениң билен бир зат хакында маслахат этмәге гелдик. Инди биз хер нәче йөне гезсегем, душманлар гойҗак дәллер. Шонуң үчинем гулагымызы япырып йөренимизден бирнеме дикрәк тутмак герекмикә өйдйән. Маслахат билсең, бизем Бекмырат байың гызыны сүйрәп масгара этҗек. Гой, олам аҗы

Б..н суйжини дадып гөрсүн-дә — дийип, Сергейиң Б..үне йылгырып серетди.

Сергей бираз ойланып, соңра бу хакда пикирини ..ымага башлады:

— Умуман, гыз сүйремек адатына мен разы дәл. ..е сүйремек хем дәл, умуман, аял-гызларың мал ..кмүнде сатылмагына, оларың хак-хукуксызлыгына, ..етде, мен разы дәл, йөне хәзирки ягдайда мениң ..разычылыгым өзүмде галя. Соңра вагты гелер, бу ..рамаз адатлар ёк болар гидер, ол вагтларда мениң ..разычылыгымың орнуна разычылык дөрәр. Хәзир ..селәниң башга бир тарапындан гелип гарамак герек. ..изиң байлар билен хәзирки алып барян гөрешиңиз ..м зулум-сүтемден хорланян халкың хак-хукугы үчин алып барян умумы максатлы, гиң гөрешиниң бир гөрнүшидир. Элбетде, байлара гаршы гөреши хас гиңден, пәйхаслы, хас йити алып бармалы. Эмма хәзир сизиң ягдайыңыз айратын бир ягдайдыр. Бейле агыр ягдайы сиз өзүңиз дөретмедиңиз. Сизи шейле чыкгынсыз агыр гүне Бекмырат байлар, ене шолар ялылар салды. Олар бу эденлерине-де разы дәл, хайсы минутда сизиң бокурдагыңыза эллери етсе, бир деми артык бермән, гысжакдыкларына шүбхеленйән дәлсиңиз. Сизи ёк этмек үчин олар алтын-күмүшлерини хем гысганмаярлар. Нәче йылдан бәри ызыңыздан галман, ганым окларыны гезәп йөрйәлер. Ажы билен сүйжини датмадык не ажыны билер, не-де — сүйжини. Олар ынсан йүрегинде зәхер-закгундан ямаң ажы дөрәп, бүтин беденини ялын кимин яндыряндыгындан бихабар. Ол себәпден оларың йүрегинде не адалат бар, не-де — мүреввет, не рехим бар, не-де — шепагат. Эмма оларың йүрегинде адалатсызлык, гахар-газап, зулум мисли деңиз гомлары ялы гайная-жошя, доля-дашя, довам эгсилмән, мевч уруп дуря. Олар ким, елесинден гечип, азажык чаң турузса, шол чаң билен билеликде оны ёк эдип, онсоң: «Гөрйәмиң мени, мен ким?» дийип, күкреклерине урманы эденлилик, гайратлылык, адамчылык дийип билйәлер. Шолар хәзирем үстүмизден геләйселер, биринжи окларыны сизе берҗеклерине шүбхе ёкдур. Шол максатларына етмек үчин, йылы ёрганың ашагында ятман, Гарагум чөллүгинде гөзлемәге-де ялтанмаярлар. Шейле болян болса, хүжүм эден душманың өңүнде яяплап гүн гөрмек болмаз. Душмана эдениңи, гайратыңы, гуж-

руңы гөркезип, оларың бадыны алмак герек, рухдан дүшүрмек герек. Дурмушың рахатындан, леззетинден башга зәхерден яман ажысының хем бардыгыны билдирмек герек. Йөне өзүңизе хәзир болуң, ахмал болмаң. «Душмандан хедер...» дийипдирлер. Ынха мениң сизе саргыдым — дийип сөзүни соңлады.

Соңра Берди дагы гайтмакчы болды. Сергей олары ёла салып хошлашып галды. Олар эп-эсли йөрәнлеринден соңра, чагырып аяк саклатды. Янларына барып:

— Сиз мениң маслахатыма догры дүшүненсиңиз-дә? — дийип сорады.

Бейлекилер сесини чыкарманка, Берди:

— Хава, дүшнүкли — дийип, аграс жогап берди.

— Дүшүнен болсаңыз боля. Гыз сүйремек диен зада мен разы дәл. Хич вагт разыям болман. Гүнә онуң гызында дәл, гүнә өзлеринде. Онуң үчинем Бекмырат байың гызыны сүйрежек диен маслахатыңызы гоюң. Дүшүндиңизми? — дийип сорады.

Ене-де ёлдашлары сесини чыкарманка, Берди:

— Дүшнүкли — дийип уграберди.

Шу сөз билен хем айрылышдылар. Бираздак йөрәнлеринден соңра, Берди ызына гаңрылып бир серетди-де:

— «Келлеси агырмаяның янында келләм агыря дийме» дийлен сөз гаты догры экен — дийди.

Гылычлы:

— Хе-е... Нәм болды?

— Нәм боланыны эшитмедиңми? Ил-ә онуң янына түйс йүрегинден турар дийип, маслахата гелйә. Олам сең йүрегинден бихабар, өз йүрегинден хабар берйә. Ягшы, инди онуң «Сүйремәң» диенини шу адамларың этжегини-этмежегини өзи билмейәмикә?

— Сен, Берди, бейдийме. Онуң келлеси икимизиңкиден бетеррәк агыряндыр, йөне ол адамлар бир дүшүнжә гуллук эдйә. Ол сен гатам гөрсең, юмшагам гөрсең, өз выжданының гөтеренини айдя. Мениң ёлдашымың йүреги шуны ислейәндир дийип, өз дүшүнжесиниң терсине сөзлемейә.

— Ай, Гылычлы, бизем Бекмырат байың гызыны кейп эдип сүйрәли диемзок. Өзүңче бор-болмазлар арыңы-намысыңы депеләнсоң, сениң бир дүшүнжә гуллугың бормы? — диенде, Бердиниң бу сөзүне Гылычлы жогап гайтармады. Дурды өңде-сонда ягшыдан-ямандан бир агыз-да геплемеди. Шейле агыр ягдайда дым-

ғып, эп-эсли йөрәнлеринден соңра, Берди ёлдашларына.

— Сиз шу ерден гайдың. Мен башга бир яна гитжек. Дири болсам, эрте агшам я-да биригүн агшам гелерин, саг болуң — дийип, башга ёла дүшди.

Бердиниң нәме максат билен нирә уграндыгыны Гылычлы билен болса герек, себәби: «Хәзир болгун, ахмал галаймагын» дийип саргады. Эмма Дурдының бу хакда нәме пикир эдйәнлиги мәлим болмады, чүнки ол өзүниң айра ёла дүшен ёлдашына: «Саг бол» дийнекден башга бир сөз хем айтмады.

Берди ёла дүшенден, хер гадамсайын гүйчленйән горкының өлчегсиздигине ачык дүшүнйәрди. Шонда-да: «Гара гүнде галан әҗиз гызың халыидан хабар алып, ики агыз сөзлешсем, гамгын гөвни бираз галкар» диен максат билен Узугың янына уграпды.

Берди гараңкы гиҗәниң ичинде екеже өзи ёл бойы агыр дурмушының одуны сагдан сола, солдан сага өлчерип, баш чыкарып билмейәрди. Бирден хем онуң чолуклыкда гүмра болуп, дүнйәден бихабар гезен гүнлери ядына дүшди. «Ах, шол гүмралыгыма гезип йөрсем болмаямы» дийип башыны яйкады. Бирден хем: «Ёк, бейле гапыллыкда ятандан агыр говгалара баш гошуп, максат ёлунда өлен ягшыдыр» дийип, өңки пикиринден дәнди. Ене-де Узугы ятлады: «Узук өңкүсинден бираз хорланыпдыр, эйсем-де болса, шол хорланмак оңа айратын сырат, үйтгешик гөрк берипдир» дийип ичини геплетди. Догры, Узук үйтгешик оваданды, эмма онуң уз мәхриниң җошуп акышыны кемсиз гөрмек үчин Бердиниң гөзи билен серетмек хем герекди. Ана, шонда Узугың оваданлыгы кемсиз өзүни танадарды. Элбетде, шум тәлейиниң Узугы хар гүнлере салмагы Бердиниң сөйгүсине нәче гүйч гошяндыгы шүбхесиздир, себәби сөйгүли гызың сүлүк ялы созулып дуран бармакларының бирҗигиниң уҗуна гыя батан тикениң бейлеки уҗының өз йүрегиң азалы ерине батяндыгы сөйги яшына етенинде, хер киме әшгәр боляр. Эгер-де шейле болян болса, Берди өзүниң биринҗи сөйгүсини Бекмырат байларың хапа эсгә долап, харам эллерини сүпүрмеклерине нәненңси дөз гелсин? Нәненңси чыдам этсин? Онуң адалат меканы болан ынамдар, вепалы, сада йүрегинде Бекмырат байларың дөреден ар-намысы, зулум-җебри нәненңси ерлешсин?! Онуң пәк

йүрегине гуйлан онча хапалар ненеңси орнашсын?! Шейле ягдайда Бердиниң Узуга сөйгүси азажык-да эгсилмән, мыдам мисли булак кимин долуп-дашып дурярды. Онуң йүрегинде Бекмырат байлара дөрейән йигренч нәче гүйчлендигиче, Узуга болан сөйгүси шонча-да артярды.

Берди узын гиже ёл йөрәп, даңданлар Бекмырат байларың обасына етди. Узук билен беллешен агажының шахасына акжа эсгини дакып, өзи өвлүйәниң ёлундакы хылват жайына барып гарашды.

Узук үчин өвлүйәниң ёлы ачыкды, гайтып, өвлүйә гитмесини азалдыберсе, Кыныш бай оңа азар берип башлаярды.

Бу гүн Узук гүнортаның өң янында хылват жайына гелди. Оларың дурмушында сетанда-сейранда бир болян иң гымматлы мүтдет етишди. Берди оны гиң гужагына гысды. Эмма бу ерде ики сөйгүлиниң тапышыгы узак довам этмейәрди, себәби оларың бу ягдайда гечирйән халатының хер бир секунты икиси үчин хем өлүм ховпуның гүйчленип баряндыгыны гөркезип дурды. Шейле ягдайда Берди тиз максадына якынлашды.

Узугың элинден тутуп, ики гөзүни онуң гөзүнден айырман:

— Узум, сен бизе көмек этмели, биз Бекмырат байың гызыны сүйрежек — диенде, Узугың йүзы боз-яз болуп гитди. Шол халатда ики гөзүниң чикгесинде гөрнен яшың ненеңси пейда боландыгыны өзи хем билмән галды. Гарлаважың ганаты ялы гыйлышып ятан гара гашларының арасы азажык чытылжак ялы этди. «Сөйги ялаңы одун ялы зат экен, бир гүвләп туташып, хөзир бермән, сөнүп гитжек экени. Эмма мениң сәйгим сөнмез...» диен пикир Узугың башында пейда болды. Йөне ол бу пикирини билдирмән, калбында гизлежек болды. Эмма онуң ики гөзүнден гөзүни айырман гөзләп отуран Берди Узугың ички дүнйәсинде дөрән пикирини хем гөрди. Берди онуң бейлеки элини хем элине алып:

— Узум, биз Бекмырат байың гызыны йөрите масгара этмек үчин сүйрежек. Ики гүнден соң ене гетирип ташлажак. Бекмырат байларың бизиң йүрегимизе басан тагмасыны бизем оларың йүрегине басжак. Бизе ичирен зәхерини бизем олара ичиржек. Гой, олар хем ажы билен сүйжиниң арасындакы тапавуды «азажык»

билсинлер — диенде, Узугың йүзүне шатлык шугласы чайылды.

— Вах, Берди жан, шоны шейдэйсеңиз, мен өлинчэм, барыңыздан разы болардым. Кыныш бай ол гызына: «Асманың дирегидир, ериң өркүдир, жаханың гөркүдир» дийип, сөз айтмага геленин хабарыны алман ковуп отыр. Шу махал оны сүйрэйсеңиз, түйс ерине дүшйэр. Иле дадырян зэхерлеринден өзлерем бир дадып гөрсүнлер-дэ — дийип, шадыян гөзлери билен Бердэ серетди.

— Узум, «Юрды белет чапар» дийййэ. Сен белетсиң, ненеңси сүйремелидигини айдып бер. Мен йөрите шонуң ягдайыны сенден сорап билмэге гелдим — дийип, Берди Узугың бир элини гойберди.

— Дөрт саны итлери бардыр, өзлерем өрэн тутакдыр. Олары алдап, хатарың угрундан чыкармалы болар. Бекмырат бай эртир бир ерик играя, үч-дөрт гүнлүк гидйэмиш. Ол болманда-да, булар итиң гүжүги ялы кэндир. Хер өйсайын диен ялы яраг бардыр, хэзир болуң. Бекмырат байың гызы гап дулда иң четде ятяндыр. Менем сизе көмек эдип билерин. Гелжек гижэңиз мен ятман. Мениң өйүмиң үстүне бир кесек дүшүрип билсеңиз, шол вагт мен хемме өйүң гапысыны дашындан гулплап, серпиклерини ачылмаз ялы даңып чыкарын. Йөне мениң өйүмиң дашындан сиз өзүңиз гулпламалы боларсыңыз. Мен шу ишлери бержай эден бадыма, өйүмиң гапдалында дурар-да, күкүрт чакып ичери гирерин. Шол вагтда өрэн чаласынлык билен сиз өз ишиңизе гиришерсиңиз. Эгер-де алажыны тапсаңыз, гызы гыгыртман-багыртман алып гидерсиңиз. Ана, ондан аңырсы өз ишиңиз — дийип, Узук сөзүни соңлады.

Берди:

— Боля, Узум. Инди мундан башга соражак задым ёк. Сорара задам гоймадың. Аман-саг гайт — дийди.

Шол ерден хошлашып айрылышдылар.

Берди Узук билен хошлашып айрылышандан соң, үчүнжи гиже ёлдашлары билен Бекмырат байларың хатарының бейле янында деряның көвүне гелип дүшди. Вагт иррэк болансоң, ябыларыны гүр тораңңылыгың ичинде даңып, өзлери ярым гижэ гарашдылар. Үч ёлдаш отурып, Бекмырат байың гызыны ненеңси сүйремек догрусында ене-де пикир алышмага башлады.

Бекмырат байың гызыны сүйремегиң өрән кындыгына, сәхелче ялңышлык гойберен ерлеринде җанларындан таманы үзмели болҗакдыкларына булар өрән ягшы дүшүнйәрдилер.

Берди Бекмырат байларың көпчүликдигини, эдермен-эдермен адамларының бардыгыны, сув ялы бәшатарларың болса хер өйсайын тайяр дурандыгыны Узукдан эшидиши ялы, ене-де айдып берди. Эмма Узугың серпиклери баглап, ишиклери дашындан гулплаҗакдыгыны Дурдының янында айдып отурманың услыбыны тапмады.

— Йөне шол хатарың четинден баранымызда, өзүмизи йитирмән, этмели затларымызы чаласынлык билен ербе-ер этсек, биз иш битирерис — дийип, Берди гүррүңини довам этдирди.— Эгер-де шу гезек шол гызы бир себәп билен эле салып билмесек, онда соң демир гапы Дербендиң ачарыны алып гелсегем, ол гыз бизе алдырмаз. Догруданам, хәзирки ягдайда Бекмырат байың гапысыны сорагсыз ачмак өрән кын иш, себәби ол гапының аңырсында ятан еке бир гыз дәл-де, өлүмем гылыҗыны гезәп тайяр дур. Нированде өлүм болса, ол ерде горкы-да бар. Горкы йүрегиң савчысыдыр. Ол деррев йүреге хабар берйә. Өлүм хабарыны алан йүрек-де еринде аркайын ятып билмейә. «Горкының аҗала хайры ёк» хем дийййәлер. Шейле-де болса, этияч адамың җаныны гораманам дуран дәлдир. «Этияч адамың җаныны горая» дийип, горка бүтинлей ёлам берәймели дәлдир. Горкуданам, өлүмденем үстүн дуран бир зат бардыр, ол-да адамың өз өңүнде гоян максадыдыр — диенде, обаның хоразлары ярым гиҗеден хабар берип башлады. Дынман үйрүшйән итлериң сеси ятышды. Берди еринден туруп, бир гериндиде, еңсә гарап, — Ярыгиҗе кемсиз болупдыр. Хол, еңсеки найза бойы галан йылпылдавук йылдыз йылың шу паслында ярым гиҗеден өң догян дәлдир. Ол мениң чолук вагтымдан танаянҗа йылдызым — дийип, гапдалында ятан көне хорҗуна серетди.

Дурды көне хорҗуны гөтерип:

— Итлери мен хатарың угрундан чыкарайын, йөне нириеде тапышарыс? — дийип сорады.

Берди:

— Сен хатарың өңүнден гара бер-де, итлери алып гит. Онсоң Бекмырат байың өйүниң ишигинде үйшмек

чөп басылгыдыр, шоны пенала-да отурыбер. Биз хатарың ецсеси билен барарыс — дийди.

Дурды, беллешишлери ялы, Бекмырат байың хатарының илерсинден гара берди. Итлер ерли-ерден зонурдашып окдурылды. Дурды хер хайсының өңүне бөлеҗик-бөлеҗик эт оклап, итлериң арасыны хатардан он-эсли ачды. Соңра гарры гечиниң узын йүп билен бир-бирине чатылан дөрт голуны дөрт тарапа дөрт итиң өңүне оклады. Итлериң хер хайсы бир голы алып, өз угурларына гитҗек болды. Эмма бир-бирине чатылан голлары ислән ерлерине алып гидип билмедилер. Хер хайсы бир ерде дуруп иймәге башлады. Дурды шол ерден беллешилен чөпи пеналап дурмага гайтды.

Берди дагы эййәм өз ишлерини берҗай эдипди; олар еңседен гелип, биринҗи зыңан кесеклерини Узугың өйүниң үстүне дүшүрди. Узук өйүниң үстүне кесек дүшен бадына, даш чыкып, узын хатардакы өйлериң серпик багыны чаласынлык билен даңып, ишиклериниң дашындан гулплап, өз өйүне гирди. Берди билен Аллак Узугың өйүниң дашындан гулплап, яңкы беллешилен чөпүң янына баранларында, Дурды хем аңырдан етип гелди. Бу ерде бир «йөрүң» диймекден башга гүррүң-маслахат болмады. Берди барып, Бекмырат байың секиз ганат өйүниң ёкаркы босагасына эгнини дирәп гөтерди. Дурды габсаны айрып, бейле янында тәриме усуллык билен сөеди. Аллак даш ишикде гаравул болды.

Берди ичерик гирип, бир чөп күкүрди чакып сөндүренде, Бекмырат байың аялының агзыны алаканың хини ялы көвелдип, етишдигинден хор чекип ятаныны гөрди. Онуң өйүни үстүнден гөчүрип әкитсең-де, оянара чемели дәлдигини ачык билди. Гызың гап дулда, иң четде сүйҗи ука гидип ятандыгына-да гөзи дүшди. Бу ягдайлары гөренлеринден соңра, Дурды чыраны пессеҗик якып, гызың гапдалында гойды-да, өзи өңүне габат болды. Усуллык билен гызың үстүне абанып, ики элиниң дашындан ики тирсегини ере диреди. Бирден хем онуң үстүне лабырыны атып, бутнамаз ялы этди, шол бада-да бокурдагындан беркҗе гысып, агзыны ачдырды. Ол агзыны ачарына мәхетдел, Берди деррев яглык дыкып, үстүнден даңды. Гыз сессиз-үйнсүз эле дүшди. Берди онуң ики элиниң үстүнден гуҗаклады-да, чебшек алан эдип, сыртына чекди. Гыз эййәм ябыларың

япында пейда болды. Аллак тиз барып, Узугың гапысының килтини айырды. Узук хем чаласынлык билен бейлеки өйлериң килтини айрып, серпик багларыны чөзүшдирип чыкды. Не гыкылык болды, не-де — бакылык; ит не гара гөрди, не-де — үйрди. Сонра гыздан «Гыгырмасаң, агзың даңысыны айралы» дийип сорашанларында, ол үм билен гыгырман диен нышаны берди. Агзының даңысыны айырдылар. Ол, хакыкатдан хем, гыгырҗак-багырҗак болмады.

Бекмырат байың гызы етишип, өтүшен гызларың бириди. Ол илки етишен вагтында, сөз айтмага бири гелип, бири гидйәрди. Эмма Кыныш байың хич киме гөвни етмән, гелйәнлери өз вагтында серпикдирипди. Соңкы йылларда гыз дийип, Бекмырат байың гапысындан гараян ёкды. Ол мөвләп йөрен гыз болара чемели, себәби онуң гөзүнде илки горкы алматы гүйчли болан болса-да, ол аламат соңра совулмага башлады. Агзындан яглыгы айранларындан соңра, утанан болуп, ашаклыкдан йигитлери бир сынлады. — Ханы, йигитлериң хайсыны халан болсаң, тут — дийлен болса, бирини тутаймакдан хем гайдайҗак дәл ялы болуп гөрүнди. Эмма бу ери гүррүң ери дәлди. Ол себәпден ара салым салман, етишип билдиклеринден тиз уградылар.

Гызы Бердиниң сыртына мүндүрдилер. Ол илки якын отурмадык болды. Соңра чалаҗадан япышан болды. Гитдигиче Бердә гөвсүни берк яплап, билинден гуҗаклап тутды.

* * *

Бекмырат байың аялы эртеси ир билен туранда, габсасының тәриме сөелги дураныны гөрүп, йүреги ярылан ялы болды. Илки габсасының язмагының себәбини нәмә ёрҗагыны билмеди. Бирден хем гиҗе огры гелендир өйдүп, өйүниң ичине гөзүни айланда, гызының еринде ёкдугыны гөрүп, үстүнден совук сув гуйлан ялы болды. Эдил шол дуран еринде дуркы-дурмушы билен пагыш-пара болуп: «Вай!» дийип ашак отурды. Ене гызының еринден гөзүни айырман, чалаҗадан: «Нәм болдука?! Вай! Нәм болайдыка?!» дийип, ювашлык билен өр-боюна галды. Шол дуран еринден гозганман, пикир астында доңуп галды. Соңра узын хатарың угруны барламага чалт чыкып гитди. Өйин-өйин га-

пыдан середип чыкды. Эмма гөрдүм-билдим болмады. Ене ылгап өйүне гелди. Бир затдан нам-нышан аңлажак болуп, гызының бошап галан ерине барды, эмма хич зат аңлап билмеди. Ховлукмач бир гезек тәриме сөелги габса, бир гезек гызының бош ерине тиз-тизден середип, бирден хем пессай агыр сес билен «Эй, ва-ай-э-й!.. Нәдейин-эй-й!..» дийип, ики эли билен өз сачындан пенҗәни уранда, ынсан кешби гөтерилип, онда үйтгешик эйменч рух пейда болды. Шол айылганч рухда доңуп галды. Бирвагт Узуга ника гыйҗак болуп, гөркезен җебир-сүтемлери онуң гөзүниң өңүнден бирин-бирин, сетирме-сетир тиркелги кервен болуп гечмәге башлады. Шол җебирлериң, шол сүтемлериң ичинде өз гызы хем гөзүне гөрүнди. Бирден хем эрбет, чиркин сес билен: «Эй... вай... Эй... Таңрым, эй! Мениң башыма нә гүнлер салдың-эй?!» дийип гыгырмага башлады. Онуң гыкылыгына хатарың әхли адамысы йыгнанды. Ол: «Вай, гыз гидипдир! Гыз гидипдир!» дийип, ики дызына енҗип отырка, Кыныш бай хем шеррай сес эдип, ичерик гиришине «Ха-а-й..» дийип йыкылды. Бекмырат байың хелейиниң агы-гыкылыгы соңра какына язды: «Ай-Ай! Ай! Ай! Ай!!!» дийип гыгырмага башлады. Гараз, бу ерде гөз-гүлбанчылык болды. Даш-ич болан ваканы дуйды, иле җар болды.

«Оды өзүңе бас, өтмесе — кесекә» диййә. Гөрдүңизми, от өзлерине басыланда, хич кимче-де дөзүбилмән, гөз-гүлбан болдулар» диен гүррүң агыздан-агза гечип яйрады.

Бекмырат байың доган-гарындашлары ашаклык билен ил-гүнден хабар тутдулар. Эмма гыздан хич ерде гөрдүм-билдим болмады.

Бекмырат бай Теҗене өз сөвда иши билен гидипди, онуң ызындан адам ёлладылар. Бекмырат байың хатары яс-хесрете өврүлди.

* * *

Берди дагы Бекмырат байың гызыны икинҗи гиҗе даңданлар обаның четинден гетирип гойбердилер.

Гыз:

— Мени бейле масгара эдип гойбермәң, хайсыңыз алсаңыз-да, бириңиз алың — дийип ялбарды.

Берди оңа:

— Бир гыза өмүрлик яр диймек үчин, илки билен оны сөймек герек. Биз сени хич вагт сөйүп билмерис, себәби сениң атаң, агаларың бизиң йүрегимизде өзлерине гаршы өлчегсиз гүйчли йигренч дөретди. Ол йигренчлер хич бир ягдайда сөйгә өврүлип билмез. Гитдигиче өсер, артар, гүйч алар. Атаңа, агаларыңа-да бизиң шу сөзлеримизи айт: эллеринден бир гелсе, ики этсинлер. Бар, инди өйүңизе гидибер — дийип җогап берди. Өзлери болса бирнәче вагт гөзден сап атмак үчин, гөни Бадхызың чөлүне йүз тутдулар.

Гыз гараңкы гиҗәниң ичинде өйлерине үграды. Гара дөврүң абырсыз улы юмругы бир дегенде, бичәре гызы саңсар этди. Хол баряр салгым атып, ыраныл. Нирә баряр? Гөр, оңа ненеңси шум тәлей гарашяр!.. Айтмак кын!.. Хейхат, рехимсиз гара дөврүң элинден! Ана, шол баршына-да өзүниң гара ыкбалының гапысыны чекине-чекине, ахыры усуллык билен итди.

Гызың эҗеси бимахал итилен гапыдан горкусына саңдырап турды-да, дашарык диң салды. Онуң гулагына бириниң ичинден аглаян сеси эшидилйән ялы болды. Оңлы аңшырып билмесе-де, уллакан горкы-ховсала астында титрәп дуршуна ассаҗыкдан:

— Кимсиң? — дийип соран сеси гарышык чыкды.

Дашардан гызының:

— Мен, эҗе, ач — дийип, ага гатышан саңдыравук сесини эшиденден, гапыны ховлукмач ачды-да:

— Вай, балам, нә белалар болды?! Нә күлпетлер дүшди башыңа?! — дийип, оны гуҗаклады. Йүз-гөзлерини сыпап, багрына басды. Соңра тамына алып барды-да, деррев чыраны якды. — Сен отур, балам. Мен дерревҗик энеңи чагырып гелейин — дийип, ховлукмач чыкып гитди. Гызың эҗеси салымыны бермән, Кыныш байы алып гелди. Ол хем гапыдан гиренден, нәче надарачылык билен сес эдип, гызыны гуҗаклады.

— Вах, гөзүмиң рөвшени — балам! Багрымың яш парасы — гузым! — дийип, йүз-гөзүнден өпүшдирди. Гуҗаклап багрына басып отуран гызының үстүне гөзяшыны сечеледи. Эмма Узугың зәхерден аҗы гара гүнүне бу гаррының гөзүне чыг-да гелмейәрди, гайтып, онуң агыр халына азаҗык-да рехими инмән, йүреги буздан совук, дашдан гаты болярды. Агыр гүн өз башларындан дүшенде вели, чыдам эдип билмән, багры гирян аглашдылар.

Соңра гайын-гелин — икиси гызларының хер элинден бири тутуп, сораг үстүне сораг бермәге башлады. Гызларының хер сорага берен жогабыны нала хем перят билен кабул этдилер. Ишиң такыгына етенлеринден соңра, олар ене аңры пикирленмәге межбур болдулар. Шонуң үчин-де гайын-гелин — икиси даш чыкып, тамың көлеге тайына айланды. Илиң гөзүнден сова отурып, гызларының гелжекки такдыры хакында маслахатлашмага башлады:

— Чарың эжеси, башымыза ахырмазан инди! Инди нәдерис?! Какасына нәме жогап бийрис? — дийип, Бекмырат байың аялы улудан демини алды.

Кыныш бай маңлайыны ики эли билен тутуп отурышына:

— Хич зады акылым кесйән дәлдир. Башым айланды, ерлер ыранды, асман чөврүлди. Шу махал ненеңси отурандыгымы, ниреде отурандыгымы билйән дәлдирин — дийип, агыр гөвреси билен эндиреди.

Гелни якын сүйшүп:

— Вах, энеси, нәтмели боларка? Башына бүренжек атмалы болармыка? — дийип пышырдады.

Гелнинин бу сорагындан соңра Кыныш бай агыр меселәни хәзирки отуран ерлеринде чөзмели боландыгына дүшүнди. Эл деген гызының башына бүренжек атмалымы я өңки гыз бөрүгинде гездирмелими диен меселе билен гызының гелжекки ыкбалының баглыдыгына берк дүшүнип, агыр пикире гитди. Соңра чалажадан:

— Гыз бөрүги билен сачыны өңүне атып гезиберсе, нәхили борка? — дийип, гелнинин йүзүне йити серетди.

Гелни башыны яйкап:

— Нәбилели-дә, энеси? Гыз бөрүгини гейдирип, сачыны өңүне атанымыз билен бой гапымыздан гарармыка? Онсоң «Сачы өңүнде» дийип, дул гелмәге чекинсе, боям гелмесе, гыз бөрүгиң астында гара сачы агарса нәдерис, энеси? Арзылап арша мүндүрен балам, гүлгүн гейдирип, гүлдүрен балам, ит ысгандан соң, харболуп галыбийрми?.. — дийип ювашжадан аглады.

Кыныш бай:

— Нәтжек-дә инди? Хий, шай-сепине гызыгып, гарып-гасар гапыңдан гарамазмыка?.. — диенде, гелни:

— Бейдиймәң, энеси. Хол Аллагың гелнинин сачындан ак гирипмиш диййәлер. Шолар ялы, гызымың ая-

гындан чыкан тозанына дегмезлере беренимден, гудуз итиң агзына берип гойбереним говудыр — дийди.

— Вах, җан гелин «Аллак» диййәсиң, Аллагы ер ювутсын, Худайым, шо дәлми «Юрды белет чапар» әдип, башымыза кыямат индерен...

— Башымыздан кыямат индерен шол болса, гөзлери нәме гөрйәкә? Биз оларың тохум-тиҗиниң башындан индәрис кыяматы — дийип, Бекмырат байың аялы пикире гитди. Икиси хем эп-эсли вагт сөзлемән отурды. Соңра гелни — Ханы, энеси, айдың, нәме дийҗек болсаңыз? Ил өрмәнкә, беллисини эдели. Менем машгаламы боя берсем, говы гөрйән. Инди бизе бир чопан-чолук, ер уруп-юртда галан гарып-гасар болаймаса, өзүни оңарян бой гелеси ёк. Олар ялы боя беренимден өзүни оңарян телпеги агана беренимi говы гөрҗек. Сачыны еңсесине атагада, башына топбы гейдирип, бүренҗек бүрәйсек, өтүп-гечмәге оңат болар. Шейдәйсек, нәдйә, энеси? — дийип йүзленди.

Кыныш бай муңа разы болды. Маслахаты җемләп, гелин-гайын тама барды-да, гызларының башындакы гупбалы бөрүги айырды. Башына топбы гейдирип, бир көнелишен чабыды атдылар. Соңра гызы, эҗеси, энеси — үчүси биле отурып, тә ил өрйәнчә аглашып чыкдылар.

Шейлелик билен, Бекмырат байың гызы дуллук дүнйәсине гитди.

Даң атды. Ил өрди. Бекмырат байың хатары ахы-нала, гайгы-хасрата гапланып галды. Эртирден агшама ченли бу хатарда не бир адам гатырак гепледи, не-де җошуп гүлди. Сүйрелен гыз хакында ики адам отурып, ягшыдан-ямандан бир агыз гүррүң хем эдип билмеди. Яшрак гыз-гелинлер Кыныш байдан горкуларына гызың янына барып, халындан хабар алып билмеди. Узын хатар болуп, улудан-кичә Бекмырат байың гелмегине гарашярды. Бу иш үстүнде онуң уллакан бир вака турузҗакдыгыны чаклаярдылар. Эмма ол турҗак ваканың хайсы яна чарпып, ненеңси нетиҗе билен гутарҗакдыгыны билип билмән, аял-эркек улы эндишә галды.

Гүн гиҗикди. Эмма Бекмырат байың узын хатарының хениз хем шол эндирәп дуршуды.

Гүн икинди ерине гелди. Еңсеки улы ёлдан бәрик Бекмырат байың пайтуны совулды. — Гелйә-гелйә —

хабары хатарың угруна яйрады. Эмма — гелйә! — дийип гыгырылан җошгунлы сес хич кимден чыкмады. Бекмырат байың — гелйә — хабарыны эшиден аял-гызлар даш-ичден өйлерине йыгнанды. Хер ким огрын-догрын середип, онуң гахарының өлчегини билмек ислейәрди.

Пайтун гелип, гапыда сакга дурды. Бекмырат бай сага-сола серетмән, пайтундан җанагырылы ялы, чалт дүшүп, гөни тамына барды. Аялы өйүнде болан агырлыгы яса янап, башына үрпүнҗек атынып, йүзүни басырыпды. Ол шол болушда Бекмырат байың ызындан чай алып барды. Босагадан әтлән бадына, әриниң җеллат азмлы, доңан ялы болуп дуршуна гөзи дүшенде, өзи хем дуран еринде доңуп галды. Гангуйма гөзлеринде гызаран дарав-дарав дамарлары гөренде, гудузлан итиң гөзи ядына дүшүп, депесинден дабанына ченли дыгырдап гитди. Әри гөз гытагы билен гыя гарап, азмлы:

— Маңа чай герек дәл — диенде, аялы элиндәки чәйнегини гачырды. Шол дуран еринден ненеңси даш чыкып, ненеңси өйүне барандыгыны өзи хем билмән галды. Гөзүне биыгтыяр инен яшы сүпүрип, улудан бир демини алды-да, Кыныш бая йүзленди:

— Чарың эҗеси, бу гүн бизи таңрының гарган гүнүдир... Оглуң янына бир барып гайт. Онуң адам рухы гөчүпдир. Киме меңзейәнини билер ялы болмандыр — дийип, гайын энесини әриниң янына иберди.

Кыныш бай оглуның йүзүне гөзи дүшенден, депесинден иманы гөчүп, надарачылык билен сес этмәге башлады:

— Адыңа дөнейин, җан балам! Абрайыңдан айланайын, инерим! Ат-абрайың гырдылар. Гүлер йүзүң солдурдылар. Ва-а-ай! В-а-а-ай-й!.. Гызыл йүзли йигидиң гыз уясы болмасын, гыз уясы болса-да, гызыл йүзи солмасын! Гызыл йүзүң солдурдылар, инер огул! Йле долан ат-абрайың гара гума гардылар, балам! Ал-ла, Ал-ла!.. Сенден абрай дилйәдим, «Абрай билен ал» дийййәдим... Маңа шунча яшы биабрайчылыгы гөркезмек үчин бердиңми?!. — дийип нәче аглады.

Эмма оглундан не сес чыкды, не — сеза. Шол башыны ашк салып отурышына тә энеси чыкып гидйәнчә сарсман отурды. Соңра гапыны ичинден гулплап, гараңкы тамың ичинде агыр ягдайлары гөз өңүнден ге-

чирди. Башыны тутуп, усуллык билен өзүнден өзи сөзлемәге башлады:

— Мен шу харамзадалары ёк этмек үчин элимден гелении этдим. Эмма шу ёлда мениң эденим терсине чыкды, ёгын йүпүм ёл алмады. Болкөйнек баяра «Ол харамзада газаматдан гачып гелипдир» диенимде, ол агыр ой-пикире гитди. Онсоң ол шей дийди: «Эгер-де Берди Акы оглы гелен болса, говулыгың аламаты дәл. Оңа бир ерден көмек болмаса, өзи угур тапып, хич бир вагтда газаматдан гачып билмез. Ол киме герек? Ким оңа көмек берип билер?» диен сорагың екеҗе җогабы бар. Элбетде, ол революциячылара герек. Диңе шоларың көмек бермеги биленем газаматдан гачандыр. Башга хили чаклама бу ерде ёл ёк. Революциячылар түркменлериңем ичине көк уруп башлапдыр. Бу өрән горкулы — дийип, башыны көп яйкап отурды. Ёк, болкөйнек баяр горкулы хасапласа-да, мен горкулы хасапламан. Оларың түркменлериң арасына яйран дамарларыны, көклерини гырарын. Ол ишиң хөтдесинден гелҗегиме мен гаты ынаняи — дийип, бирден хем геплемесини керпе кесди. Онуң пикири ишиң кынлыгы, агырлыгы тайдан ишлемәге башлады. Намыс-ар батгасына батып, угур тапман галды. Шол отурышына егшерилип, гашлары чытылды, гөзлери йителишип баршына бирден хем сакгалыны берк гысымлап, доңан ялы болуп галды. Не алланың, не бендәниң өңүнде яйпламан, кыркдан гечен Бекмырат бай шол найынҗар отурышына налыш этмәге башлады:

— Гудраты гүйчли таңрым, нәме үчин мени мунча язгардың?! Мениң бир сынамы алан болсаң, мундан абрайлы боларды. Орта яшдан соң мениң гызыл йүзүм солдурдың. Мени иле чыкар ялы этмедиң. Инди мен якын-ядым билен, деңим-душум билен ненең йүзбе-йүз болайын?! — дийип, гөзүнден сакгалсайы яш гойберди. Ене өз гедемлигине тутуп, ахмыр этмәге башлады:

— Ах... бир топар аягыңа япышан лая дегмез чопан-чолукларам шейле абрайдан дүшүренсоңлар, инди маңа ниреде яшамак болар?! Ах, бейик таңрым! Мениң душманымы нәме үчин гөвүс гершип, әр кимин сөвеш эдйән йигитлерден этмедиң?! Инди шол дегди-гачды эдип йөрселер, гөвүс гершип атышмага, гылыч сырышып чапышмага мен олары нireден тапайын? Чөл гиң, сазак бол. Хайсы чети-черкезиң дүйбүни гөз-

ләп, мен оларың үстүнден барайын? Ах!.. кәшги Амыдеря мениң элимде болса, бүтин чөли, җанлы-җандары билен гарк этсем... Шонуң ичинде ол харамзадаларам гарк болуп галарды... Олам боланок. Нәтмек герек, нә алач этмек герек?! — дийип, ики дызыны юмруклап галды. Башындакы телпегини айрып зыңды. Донуны чыкарды, багҗыгыны чөзди. «Өвф-ф» эдип, көйнегини елпеди. Шол дуран еринде хырчыны дишләп, башыны яйкап ашак отурды. Пикирлендигиче, гахары гүйҗәп, йүрегине от-ялын гуюлмага башлады. Ара-намыса чыдап билмән, йүреги ярылара гелди. Шейле ягдайда өзүнден өзи сөзлемәге башлады:

— «Бекмырат байың эл деген гызы» диерлер. Базарда-шәхерде, көпүң үйшен еринде: «Холха гызына эл деген Бекмырат бай» дийип, еңсәмден гөркезерлер. Көпүң өңүне чыкып геплемәге не йүзүм бар, не — дилим... Мен өлүп гиденимде-де, шу гыз йүз яшаса, йүз йыла ченли «Бекмырат байың эл деген гызы» дийип, мениң адымы биабрайчылык билен тутарлар... Шол вагт мен габрымда дик отырын. Ёк, ёк!.. «Бекмырат байың эл деген гызы» диен сөзи мен өлмезимден өңүрти йитирин. Хәзир барып, оны дүнйә инмедик ялы эдейин. Ана, шондан соң ол гызың хакында тутулҗак биабрай сөз хем узак вагт тутулмаз, аз салымдан ёк болар гидер — дийип, өз перзендиниң җаныны алмага бет максат билен өйүне барды.

Ол өйүне гиренден, азаҗык-да хаял этмән, укуда гапыл ятан гызың бокурдагындан ганлы пенҗелери билен гысмага башлады. Бичәре гыз җанховлуна аякларыны ере уруп башланда, эҗеси оянып, чыраны якды. Гызының бокурдагындан гысып отуран җеллат кешпли хайын әриниң йүзүне гөзи дүшенден, онуң бүтинлей эсси айылып, ысгындан дүшди. Шейле-де болса, мәхрибан эне нәхак гурбан болян бичәре гызының җаныны тетәрик болмак үчин, гүйч йыгнап топулды. Эмма әри: «Икиңизиңем җаныңызы бир ерде аларын!..» дийип, браунинг сапанчаны чат маңлайына гоянда, ики элиниң он бармагыны герип, дишини гысышына доңуп галды. Шол доңуп отурышына ики гөзүни гызындан айырман, онуң җан бершине, гөз нуруның дөкүлишине, йүз нарынҗының солшуна середип отырды. Ганхор ата ишини битиренден соңра, аялына:

— Эртире ченли өленини хич киме билдирмерсиң.

Эртирден соң болса: «Горкусындан йүреги ярылып өлүпдир» диерсиң. Шундан башга агзыңдан сөз чыкайса, гызың такдырына өзүң хем боюн болгун. Галан ишини өзүңиз бержай эдиң. Мени идемәң, мен гума гитҗек. Душман билен бир яңалык этмән гелмен — дийип чыкып гитди.

Бекмырат бай өйүнден чыкан бадына, эҗеси гызының мейидиниң үстүне өзүни оклады. Багрына басып, йүзүни йүзүниң үстүнде гоюп, тә даң атянча аглады. Эмма сес эдип билмеди, йүрек эргинлерини диңе гара гөзлеринден гойберип аглады. Гызының мейидиниң үстүне герлип отурышына гечмиши ятлады: «Ах! Бирвагтлар Узукҗемалың башына нененҗи агыр гүнлер гетирипдилер. Шол ишде менем гүнәкәр!.. Мениң гүнәм көп!.. Көп... Мен шол вагт бичәре гызык ахы-перядына азаҗык-да рехим этмән, доңбагырлык билен онуң агзындан ника разычылыгыны алҗак болядым. Ника разычылык алҗак болуп, бөврүнден нәче хүрсеклер берипдим. Бичәре Узукҗемал шонча хорлуга, шонча сүтеме чыдаман, «Ах!» дийип, арман чекип, зарын-зарын иңңилди билен өзүнден гиденде-де, мениң йүрегим гыйылман, ене онуң агзындан ника разычылыгыны алҗак болуп, өзүне гелерине гарашдым. Ах, Узукҗемал мерт экен, мердиң мерди экен. Ол: «Менден ника разчылыгыны алмарсыңыз» дийди, айдан сөзүни гөгертди, йөне мен: «Ника разычылык берди» дийип, ялан сөз билен харам ника гыйдырдым. Ах, эҗизиң нәхак дөкен гөзяшлары ерде ятмады, хүвләп галды!.. Эденими алла йүз эссе эдип индерди» дийип даңыны атырды.

Гызың өлүми хакда Бекмырат байың айданы болды. «Горкусына йүреги ярылып өлүпдир» диен хабар оба яйрады. Бекмырат байың аялы гызының өлүми хакындакы сыры бир гайын энесинден башга айтман, йүрегинде гизлин дүвүн эдип саклады.

«ГЕЧӘ ҖАН ГАЙГЫ, ГАССАБА — ЯГ»

1917-нҗи йылын орак вагты хем гелип етди. Етишиклирәк адамлар кел-көвсер битен кемхасыл бугдайларыны йыгнады. Хас етишиклирәк адамлар йылың гытчылыгында саманынам мейданда гоймады, себәби бу йыл гара маллар ачлыкдан яңа томсундан саман иймәге башлады. Хемише, бугдай битгинли боланда, вагтында йыгнамага етишмән, узага чекдирйән

болсалар, бу йыл кемхасыл битен бугдайларыны алжыраңңылыкдан узага чекдирдилер. Шейлелик билен, кими эййәм саманыны хем йыгнан болса, кими гара гүнүң башагайлыгында орак хем салып билмейәрди.

Ынха, йылың шейле бир гүнүнде обаның яшулулары икинди намазына метҗиде йыгнанышдылар. Икинди, агшам намазларыны оканларындан соңра, узаграк-дан гелен адамлар өйлерине гайтман, ресми суратда яссы намазына гарашмакчы болды. Өйлери якындакы адамлар гайтмага тайярланды. Бу махал Бекмырат байың:

— Адамлар, гайдышмаң, бир гүррүң бар — диймеги билен гайдышҗак болянлар аяк саклады. Бекмырат бай отуран еринде ардынҗырап сөзе башлады:

— Хава, адамлар, хер гүнем метҗитде гүррүң эдилип дуря. Элбетде, патышасыз юрт бозулмалы боля-да. Ынха, гөрүп дурсуңыз, бизиңем илимиз бозулып башлады.. Бозулмак майда огурлыкдан башлады. Шу йыла гелйәнчә, огурлык-җүмүрлик ёкды. Ятан ятан еринде ятяды. Мүлкде отурян чарвалар язлага гөченде, өйүниң дашындан гулп уруп чыкып гидиберйәрди. Тә доланып. гелйәнчәлер, шол өйүң ичиндәки гош-голаңы шол гулп саклаярды. Бир обада той болса, улудан-кичә шол той болян ере үйшерди. Шейле ягдайда хер ким габсасының зүлпесини илдирип чыкып гидиберерди. Тойдан доланып гелйәнчә, шол зүлпе өйи горап сакларды. Якын ере гидениң үчин, гулп-зат урулмалыдырам өйдүлмезди. Бирден мүнүп, Эйрана-Овгана чыкып өтәгитмесин дийип, сайрыдан-самрыдан әтияч эдилип, ябың аягына зынҗыр урлаймаса, кән зынҗырлабам дурмаздылар. Инди гөз нәмәни гөрйә? Зынҗыры дагыны йөне җан дурмазлык дийип ураймасаң, инди зынҗырың ябыңы саклаҗак гүманы ёк, гулпуң — өйүңи. Ынха, ярамазчылык нирә барып етди. Өзем шү ярамазчылык песеленок, шү артып гидип баршыдыр — диенде, Габак хоҗам:

— Ай, адамларың бир топары алласыны ядындан чыкарыпдыр, ёгса-да бир хий бейле азгынчылык бор огушя?! Холха, Бекмырат байың сыгры огурланды, ызысүре Худайберди агаң агзына деңәп отуран гоюнҗыгы огурланды. Ондан өңем огурланан мал болды, соңам. Хий бейле-де бир бисыяклык бор огушя. Эй тоба!.. — дийип, башыны үзнүксиз ырап отурды.

Худайберди ага чөкүне дүшүп отурышына:

— Ай, «Мал киминңки, киме несип этсе, шонуңкы» диенлери болды өйдйән... Билмедик-дә, хайсы ягшы, хайсы яман, дүшүнер ял-а болмады — дийип, бу хем эп-эсли вагт башыны ырап отурды.

Отуранлар:

— Шол Худайберди аганың айданы-да, хәзир дүшүнер ялы болмандыр.

— Би, огурлык-задам асмандан инйән ховплы белаларың бир гөрнүшидир — дийшенлеринде, соңкы йылларда Худайберди аганың бойнундан инен ал танаплар гөзүниң өңүне гелди. Ол нәразычылык билен:

— Ай, ховплы бела-да асмандан инйәми, ерден гөтерилйәми, билмедик-дә... Өзи-хә көпелипдир — дийип, сакгалына элини етирди.

Габак хожам ховлуган ялы болуп:

— Ховпы-хатар асмандан инйәндир. Худайберди ага, алладан биидин чөпүң башы ыранмаз. Херки зат алла тарапындыр — дийип, онуң алкымындан турды.

Худайберди ага аңры сөзлемеди. Ара салым дүшди. Шол халатдан май тапып, ене Бекмырат бай сөзлемәге башлады:

— Хава-да, адамлар, эрбетчилик гитдигиче артып баря. Инди хәзир еке бир огурлыгам дәл, өй таламак, гиже бириниң өйүне чозуп, басып алмак ялы затларам артып баря — дийип, өйи урлан байлардан он бәшден говрак адамың адыны тутуп, ене сөзүни довам этди. — Ынха, адамлар, огурлыгың гапдалындан галтаманчылыгыңам гүйжәп барянына гөрйәс. Хәзир хемме ерде иллер бирлешип, обаларына гаравул тутуп гойялар. Ынха, инди бизем өз гүйжүмиз билен өз обамызы горамасак, болар ялы болмады. Хәзир шу ерде үйшүшип отырыс. Обаң о четинден гелип, талап гитселер нәбилжек — диенде.

— Хава-ла.

— Алла сакласын.

— Бетеринден бетерини гөзүмиз гөржек өйдйән — дийишдилер.

Обанын башга-да бай адамлары ерли-ерден:

— Гаравул тутмак герек. Йөне нәче адам тутмак герек, кими тутмак герек, ким дурмак ислейә? Ана, шо хакда сөзлешмек герек — дийишдилер.

Бекмырат бай ардынып, муртуна элини етирди-де:

— Хер ким аты-ярагы билен дурса, айына дөрт ярым пут җөвен, сопбаш өзи дурса, үч пут җөвен, ким оңа ярагыны берсе, яраг берене ярым пут җөвен; гараз, ябының киреем бир пут җөвен-дә — дийди. — Ынха, хәзирликче ил ичинде гаравулың хакы шү. Соң ягдай нәмәни гөркезйә, о хакда өңүнден гүррүң эдип отурасы иш ёк. Хәзирликче дөрт адамы гаравул туталың. Гүйчлендирмели болса, соң артдырыбирис. Ынха, адамлар, ким гаравул дурҗак болса дилленибберсин — диенде, Худайберди ага:

— Инди шол он секиз пут җөвен илден дең йыгналмалымы? — дийип сорады.

Бекмырат бай:

— Элбетде, дең йыгналар. Хер өйден алмалы болар — дийип җогап берди.

Худайберди ага:

— Еллары сова дүшсүн, ягшы, мениң өйүм билен я-да шү отуранларың бир топарының өйи билен биледикде Бекмырат байың я Вели байың өйи урлайса, шол өйлерден алнан зат дең болармы?—дийип сорады.

— Ягшы, дең болманда нәме?

— Дең болманда, гаравулларың хакынам илден дең йыгнамалы дәл — дийип, Худайберди ага сөзүни соңламанка, Вели бай:

— Худайберди ага, шу махал менден чыкан он мүң манадың маңа агыр дегшинден сенден чыкан он манат саңа агыррак дегҗек ахыры. Сен шол тарапына-да бир серет — дийди.

Худайберди ага:

— Мен шол тарапына середемсоң «Деӊ йыгнамалы дәл» дийиэндирин — дийип, йүзүни кесе совды.

— Худайберди ага, сенем бир тарапыны тутуп, илден ала-бөле бөлүнҗек болуп отурма. «Ил оңласа, атыңы сой» дийипдирлер. Ягшы болмаз — дийип, Габак хоҗам орта дүшди.

Худайберди ага:

— Хоҗам, менде сояр ялы атам гоймадылар, итем. Барыны сойдулар. Сенем ёк атымы сойдурҗак болуп дызап дурма — дийип, җанагырылы ялы, гахарлы сөзледи.

Мундан соңра бир пасыл ара сөз дүшмеди. Дымышдылар. Ким нәме хакда пикир этди, ким билйә. Эмма

Бекмырат бай Худайберди аганың айдан сөзлерини өзүне чекип:

— Ол сениң атыны, итиңи сойдуран ким? — дийип сорады.

Худайберди ага:

— Ким болса, өзи ягшы билйәндир. Оны бу ерде айтдырҗак болуп отурмаң — дийип, гахар билен йүзүни совды.

Худайберди аганың бу сөзүни Габак хоҗам өзүне чекди. «Гойнуны мениң огурландыгымы билйән экен. Хәзир көпчүлигиң ичинде айдып, мени масгара эдер» дийип, отуран еринде пагыш-пара болды. Эсси айылып, йүзи ак там болды. Богулары говшашып, отуран ери өлҗерди; эмма тәретиниң бозуланына гарамаздан, соң яссы намазыны хем шол дуршуна окады.

Вели бай яңсылап:

— Атыны сойдурмаг-а сойдураны велин, би итини сойдурмагы нәмекә? Бирхили адам экени, кимкән ол? — дийип гүлди.

Худайберди ага гызарылып:

— Вели бай, «Гүлме гоңшыңа, гелер башыңа» дийипдирлер. Бир гиҗе өйүңи талагада, мениң гүнүми башыңа гетирәйселер, бу гүлкүлериң чыкмаз. Шолам даш дәлдир — дийип гахарланды.

Бекмырат бай:

— Сениң пәлиң яман. Пәлиң яман болансоң, алла шу гүнлери илден өңүрти сениң башыңдан саллапдыр. Ики аягыңы габра сокуп отырсың. Йүзүңе чиш йөрәпдир. Өлмезиңден өңүрти пәлиңи дүзет. Тоба эт — дийип, хемле билен хайыкдырҗак болды.

Худайберди ага гахарына чөкүне дүшди-де:

— Бекмырат бай, мениң ики аягымы гөре сокан — сен. Йүзүме чиш йөреденем — сен. Өз эден ишиңи алла йөңкеҗек болма. Сиз «Өлен-ә өлени, гөзүни гарга чоканы» этмәң. Өңүрти бир адамың башындан гара гүни индерйәсиңиз. Ызындан оңа «Пәлиңи дүзет» дийип гыгырясыңыз. Мениң пәлим дүздүр. Кимиң пәли дүз болмаса, шол дүзетсин пәлини! — дийип, хор гөвреси билен сандыраклап башлады.

Бекмырат бай отуранлара гарап:

— Ягшы, нәме диерсиң, нәме айдарсыңыз? Бир гаты-гайрым зат дийсеңем, бир яшулы адам. Йөне гөзүни депесине дикип, гыкылыклап отыр. Ине, шу «Мерт

өзүнден гөрер, намарт — ёлдашындан» диенлеридир — дийип, йүзүни бейләк совды.

Отуранлар, бир тарапдан, Бекмырат бая яранжаңлык эдип, бир тарапдан, Худайберди аганы ювмарлады:

— Худайберди, бу затларың бары алла тарапындыр.

— Хава-ла, йөне «Җаны агыран таңрысына гаргар» диенлери-дә.

— Ол таңрысына гаргаман, бендесине гаргая-да.

— Ай, «Агыр гүнде арзы гидер» диенлеридир.

— Хава-ла, агыр гүнде сылашыгам азалыберйә-дә...

Худайберди ага:

— Ай, боля-да, йөне алланың өзи говусыны этсин-де, ягшылык болайсын — дийди. — Галланың би от алып баршы билен билмедик-дә... Йөне хер кимиң башына мениң гүнүм дүшенде, шү мениң айдян сөзлерими айдар. Догры, хеммеси алла тарапындыр. Гудратына шек ёк. Йөне вели бендесиниңем эдйәнини гөрйәс. Гара гүни башындан алладан өңүрти бендеси индеренсоң айтмазмың?! Хич бириңем айтман дуруп билмерсиң — дийип, ол сакгалына элини етирди-де, башыны ашак салды.

Габак хоҗам отурып билмән, Бекмырат бая ярамсаклык этди:

— Худайберди ага, сизиң өте гечйән ериңиз боля. Гудраты гүйчли алла өз горагында сакласа, бендеси бендесиниң башына гара гүн салып билмез.

Худайберди ага гахарланып:

— Бендеси бетерем саля. Агза деңәп отуран гойнумы ким ийди?! — дийип, Габак хоҗама гаранда, онуң ене йүреги еринден гобсунып, йүзи боз-яз болуп гитди.

Худайберди аганың сөзлерини киме какдырып айдянына Бекмырат бай дүшүнип отырды.

Ахыры ол дуруп билмән:

— Худайберди, сен шү «Бендеси атымы сойды, итими сойды» дийип, агзыңа геленини отлап отырсың. Ханы айт, гөрели, ким сойды сениң атыңы? — дийип, хемлели соранда, Худайберди ага:

— Атымы Бекмырат бай сойды, итимем Бекмырат бай сойды, аягымы гөре соканам Бекмырат бай! Ене-де дәлиден догры хабар герекми?! Мениң үчин хәзир деряның ики гырасам бир. Киме дегсе-де, хак сөзүми гайгырман! — дийип, бүтин гөвреси билен сандыраклады.

— Сениң гәбиң азыпдыр. Башыңа яңраясың.

Гобим азанам болса, акылым азан дэлдир, Бекмырат бай. Айдан сөзүм ер тутмаса-да eриндедир.

— Ненеңси айдан сөзүң ериндемиш? Ханы айт, гөрели, Бекмырат бай аягыңы гөре ненеңси сокды?

— Билеңокмы?

— Ёк, билемок.

— Билмейэн болсаң, иними өйүмден гачгак этдиң. Араба гошуп йөрен ябымы алдап алдың. Оглумың биҗесини галдырып, пэлэ ибердиң. Шол биҗе атылҗак боланда, Худайберди «Худайберди ага» болды. Кетхудаларың арасында халы дүшегиң үстүнден ер берлип, өңүнде гөк чай гоюлды. Шонуң биленем кепбэм аркама дүйрленди, җулум терсине салынды. Оглум өйүмде гезип йөрен болса, иним өйүмде гезип йөрен болса, мен аягымы гөре шу гүн сокмаздым, эртир сокардым, белки, эртирем сокмаздым. Ынха, дэлиден догры хабар. «Көр хасасыны бир алдыр, икинҗи гезек дызының ашагына салып отурар» диййэ. Эмма мен хасамы алдыра-алдыра, шу гүне гелдим. Инди, аягымы гөре сокуп отыркам, мениң хасамы алып билмерсиң. Йөне гич болды. «Узының акылы гич гелер» диенлери болды. Гич дүшүндим. «Галтаман өй уря, гаравул тутмалы, хакыны деӊ чекмели...» Тутуң, хакынам деӊ чекиң, йөне маңа азар бермэң. Мениң өйүме гаравул герек дэл. Галтаман гелсе, гаравуллар мениң өйүми салгы берсинлер. Бирденем бир зат тапайсалар, бизе-де оңат. Галан-гачаны болар. Шу махал-а шол өйден өзүмиз-э зат тапамзок. Хава, эртир ашак, бугдай галан болса, ормага гитҗек. Ана, шонда маңа гаравул герек бор, өлэйсем, маслыгымы йыгнар ялы. Ондан бэрде маңа гаравулам герек дэл, бир көпүк пулам берҗек дэл. Берейин дийсемем, көпүк ёк — диййип, Худайберди ага йүзүни кесертди-де, улудан бир демини алды.

Отуранлардан эп-эсли вагт сес-үйн чыкмады. Бу сөзлер башлалы бэри, Сухан гатының бар гахарыны ичине салып, ярылып билмэн, сакгалыны чейнэп отурышыды. Ол вагтал-вагтал Худайберди ага зэхерини пүркҗек болуп, нэче овсунса-да, ене хич зат айдып билмэн, дилини дишлэп галяды, себэби шол бентде Бердиниң өңүнде масгара боландыгыны ятлаяр өйдүп йүреги ярылярды. Ынха, шол гыҗынып отурышына, ахыры, «түф-түф...» эдип, кертип алан сакгалларыны түфледи-де:

— Худайберди, сен гаты гитдиң! Ченден-чакдан чыкдың! Мен шунчаклы геплемән отурҗак болдум велин, чыдап билмедим!.. — дийип, гахар-газапдан долуп, гозганып уграды.

Худайберди ага:

— Бейле дилевар болян болсаң, шол агшам Бердиң өңүнде сөзлесең болмадымы?! — диенден, ол лак болуп, сакгалыны агзына салды. Йүзүни ерден галдырман, өзүнден өзи бир хымыр-сымыр этди. Шонуң биленем Сухан гатының агзы петикленди.

Вели бай бир зат айтҗак боланда, Бекмырат бай:

— Худайберди, сениң гыгың аҗапдыр велин, эйгилиге дәлдир. Шоны билгин — дийди.

Худайберди ага:

— Адамзадың өлүми якынлашанда, өңүнден гыгының аҗаяндыгыны менем билйән — дийди. — Йөне мениң гыгымың аҗамагы еке мениң өлүмимиң аламаты дәлдир. Мен — хәзир ики тарапынам деңлән. Йыллар бойы йүрегимде дүвүн болуп, дүвлүп галан зады чөшләп отырын. Олам сизе яранок. Маңа-да сизиң эденлериңиз яранок. Йөне алаҗым ёк — дийип, йүзүни ашак салды. Бираз пикирленип, ене сөзлемәге башлады. — «Галтаман», галтаман бармы Марыда? Догры, Реҗепгулы дагы, Кичи галтаман дагы барды. Оларам эййәм «Сув күйзеси сувда сынар» болуп гитди. Хава, ол Чакан галтаман бар. Олам илиң өйүни урян болса, мундан өңем урарды. Өйи, адамлар, галтаман уранок. Өйи кимиң чагасы «Кака, нан!» дийип аглаян болса, шол уря. Кимиң аглап отуран чагасының элине берип, диңдир ялы наны болмаса, ана шол уря. Ол адамлар бир байың өйүни уранда, чагасына чөрек болар ялы оңатҗа олҗа дүшәйсе, доланып өем уранок. Ана, өйи ким уря! Өй урмак гитдигиче көпелер. Урулҗак өйлери гаравул биленем саклап болмаз. Хич вагтам гарыбың өйүне гаравул герек болмаз. Ким өйүне гаравул тутса тутсун, тутмаса тутмасын, мениң билен ишиңиз болмасын — дийип еринден турды. Гидип барярка — Өй урян адамлар өзлерини танатмаҗак болуп, йүзлерине гара сүртүп гелйәлер я даңып гелйәлер. Өе гиренде геплэноклар. Шондан биләйсеңиз болмадымы өй урянларың галтаман дәлдигини — дийип чыкып гитди.

Худайберди ага дашарык чыкан бадына, Габак хоҗам:

— Адамың яманы алланың башына саланына шүкүр этмән, адамдан гөрер... Ол хәзир алланам ядындан чыкарыпдыр. Йөне башына яңрап отыр... — дийди.

Сухан гаты хем шу чака ченли дымып отуранының ерине сөзләп, гөвүн солпудан чыкды.

— Ай, ол бир агыр гүне дүшен адамдыр. Ондан хемме зады гаты гөрүп отурмалы дәлдир. Гечиримлирәк болаймалыдыр — диенлер хем болды.

Габак шых:

— Бекмырат баям гечиримлилик кемини гоймадыла — дийип ялт эдип, Бекмырат байың йүзүне серетди.

Соңра отуранлардан бири:

— Шол гаравулың бизе-де гереги ёк. Шонуң хакында гошҗак болмаң, хешдегине-де — диенде, ене дөрт-бәш саны адам — Бизем гошҗак болмаң — дийди.

Бекмырат бай:

— Хава, киме гаравул герек болмаса, шу махал дилленсин — дийип, отуранлара йүзленди.

Хәзирликче отуранларың ичинде башга дилленен болмады. Шейлелик билен, биринҗи сапар дөрт саны адамы аты-ярагы билен айына дөрт ярым пут җөвенден оба гаравул тутдулар.

ЕНЕ ШЫЛТАК БАШЛАНДЫ

УЗУГА зор билен ника гыянларында, Аманмырадың аялы Тәчсолтан элинден гелен яманлыгыны эдендиги бизиң ядымыздадыр. Ол, хакыкатдан-да, кырка сер уран аял болса-да, дашындан сын эдениңде — Отуз ики-отуз үч яшларындан артык дәлдир — дийдирйәрди. Онуң йүзи ягты, сүңңи еңилди. Мыдам йитиг гөзлейән ялы бакҗаклап, гөзи төверегиндеди. Әри обада ёк вагтында, җак-җаклап чыкян еңлес гүлкүси узын хатарың ол четине дурман барярды. Әри обада болан вагтында, онуң бөврек яран гүлкүси аңырдан нәче җошуп гелсе-де, өз угруна гойбермезди. Додакларыны берк юмуп, ушаҗыкдан ысгынсызҗа гүлерди. Мыдам эзенегинден асылышып дуран яш чагасы болмансоң, өзүни безәп, сыпанмага-да вагты кәнди. Элбетде, вагтының азаҗык бөлеги-де зәхмете багланман, бош геченсоң, йүрегинде дөрән харам кейпиң гүйҗи оны гөвни юкалыга элтипди. Ол харам кейпиң хасы-

лына өрән пинхан ягдайда етерди. Гапысында гезйән талабанларың бирини мыдам ойнаш тутунарды, йөне өзүниң кесби-кәрини өрән башарныклы, пинхан ягдайда алып барансоң, Тәчсолтан еңилмиш, гөвни юкамыш диен ялы сөзлер эшидилмезди. Белки хем, онуң юкагөвүн адының яйрамаянлыгы Бекмырат байың өз хатарының хем-де онуң якын төверегиндәки хатарларың бир-бирине дегерли доган-гарындаш болмагындандыр. Бу хили ишиң ене бир тарапы бар, ол-да болса: Аманмырат ялы адамының аялының гизлин сырыны ачмак ченден-чакдан җогапкәрлиди. Бирине «Сениң аялың пыланы билен гезйәр» диениңден соңра, оны субут этмелидир. Йөне сөз билен хем дәл, бирнәче вагтың ичинде шол адам билен гезйәнини гөркезмелиди. Эгер-де гөркезип билмесең, өз аялыңы зор билен агыр намыса гоярдылар. Белки хем, шейле себәплере гөрә Аманмырадың аялының юкагөвүнлиги бирнәче адамларың йүрегинде пинхан сыр болуп сакланандыр.

Бу гүн Тәчсолтан гич өйләнлер өйүниң ортарасында гөк чайдан көкләп отырка, Торлының кепбесинден еңилҗекден бирсыхлы урулян чекиҗиң сеси эшидилип дурярды. Чекиҗиң сеси бирден галайса, Тәчсолтан гулагыны шол тарапа тутуп диңиргенйәрди. Чекиҗиң сеси чыкыберсе, ене рахатланярды. Бирден хем ол агзына етирип барян кәсесини чәйнегине гайтарды-да, отуран еринде товланҗырап геринди. Соңра чәйнегини оҗагың ортасында басырып, үстүне кәсе дүңдерди. Дик дуран еринден өзүниң ики гөвсүнден хем пенжеләп, берк гысды-да ене геринди. Шол дуран еринде дынман тозап дуран харасада гапыдан сын этди. «Бу харасадың ичинде гүндизиң гүнем гөвүн диен йигидиң билен нирeде саташсаңам боларды» дийип пикирленди. Эдил шол вагт Торлының аялы тозандан бүренҗегиниң бир тарапыны йүзүне чекип, гапыдан гечип гитди.

Тәчсолтан оңа:

— Гурбанҗемал! Ай, Гурбанҗемал!—дийип гыгырды. Ол шемалда эшитмәнсоң, ылгап гапа барды. — Гурбанҗемал — дийип, ене гыгырды. Ол бәрсини доланада: — Бәрик гелип гит —дийип, элини салгады.

Гурбанҗемал ызына тиз доланып, өе күрсәп урды-да:

— Би хазан алмыш харасат адамыны тогалабам алып гитҗек. Аяк үстүнде аркайын дурзанок. Агзыңа-бурнуңа гирип алып баря. Хий гүнүң гүнүне-де бейдип

тозап дурмак бор огушян. Би бир задың аламатыдыр — диййип гөзлерини овкалашдырды.

Тәчсолтан тозаның аламатлыгы хакында гүррүң этмек-де ислемеди. Ол өз йүрегиндәки гопгунлы аламатың гамындады. Шол алада билен хем:

— Вай, гыз, бу апы-тупаның ичинде нирә барясың? — диййип сорады.

Гурбанжемал:

— Ай, биразрак сарычөп билен наргабык герек. Шонуң идегине ол оба барян — диййип, йүзүниң тозаныны сүпүришдирди.

Тәчсолтан кичи дилден бәрде:

— Вай, гыз, онуң нәме бейле ховлукмажы барды, бу тозаның ичинде басга галып гидер ялы? — диййип, гашларыны геришдирип гойберди.

Гурбанжемал хич затдан бихабар:

— Вах, ховлукмач-ла, ёгсам бу тозанда даш чыкар ялы дәл ахыры — диййип, өз ёлуна уграды.

Тәчсолтан бөврүни бир диңледи-де, тиз аяк үстүне галды. Айналы шкафың өңүне барып, өзүне сын этди. Гашларыны геришдирип, гөзлерини сүзүшдирип, хер хили болуп гөрди. Алын сачларыны өз угруна сыпалашдырып, зүлплерине бурма берди. Айнадан айрылып билмән, нәче сыпанжырады. Ахыры чыкып гитди. Гапыдан чыкан еринде, гүйчли тозаның ичинде төверегине серетжек болуп, өз дашына бир айланды. Соңра гөни барып, Торлының кепбесине гирди. Хич бир затдан аладасыз болан болуп, дулдакы ун элеги алды-да, дуран еринде чаларак геринди. Эдил шол халатда Торлы ишинден башыны галдырып салам берди. Тәчсолтан онуң саламыны алып, хайяр херекетде товланжырады, чеп гөвсүни илеррәк тутды. Айратын бакышда гашларыны герип, гөзлерини сүзди. Шол сүйнүп-саркып, эрәп-акып барян ягдайында гелип, Торла якынжак отурды. Орагың дишине середен болуп, башыны эгшине товарып дуран зүлпүниң ужуны Торлының йүзүне дегирди.

— Вай, бу огланың хер уран ери диш болуп баря-да — диййип, ушажыкдан ысгынсызжа гүлди. Онуң мылайым, якымлы гүлши, йүзүни сыпап гечен гара зүлплериниң тарлары Торлының йүрегини еринден гозгады.

Ол башыны гөтерип:

— Ана гөрдүңми, гөзүңи дегирдиң. Орагың диши ёйлуп башлады — дийди-де, бейләк оклады. Даш гу-

лага сыр билдирмеҗек болуп, элиндәки чекиҗини өңки уршы ялы бош сандала бирсыхлы уруп отурды.

Тәчсолтан өзүниң алдаҗы гөзлерини Торлының гөзлерине дикди-де:

— Мениң гөзлерим дегмез саңа — дийип, чага лак атян ялы, гашларыны герип, башыны атып гойберди. Шол бакышда Торлының ыгтыярыны аландыгыны ачык билди. Ене-де оны горкы-утанчдан бошадып, өзүне еңил депрендирҗек болды:

— Вай, оглан, оҗагаш демриңи орагың үстүнде гоюп, йөне уруп барясың-ла. Онуң йүзи йыкыланокмы? Ханы гөрейин — дийип, Торлының галамыны элинден алды: — Худай, эй-й... тоба, тагсыр, йүзи йыкылар ялы дәл экени мунуң — дийип ызына узатды.

Торлы галамың уҗундан тутуп алҗак боланда, Тәчсолтан гойбермән:

— Ханы ал-да, гүйҗүң етсе — дийип, гашларыны герип йылгырды.

Торлы Тәчсолтаның максадына ачык дүшүнди. Шейле-де болса, дөзүмли депренибермекден чекинди:

— Гүйҗүм-ә етер вели... — дийип, дашарык гулак салды.

— «Велиңи» гөркез-дә — дийип, галамлы элини Торлының дызының үстүнде гойды. Ун элеги бир элинден сыпдырман, чоммалып отуран еринде дашарык гулак салды. Торлы онуң гошарындан тутды. Тәчсолтан ювашҗадан «Хе-хе-хе...» эдип гүлди-де, товланҗырап, гошарыны чекҗек ялы этди. Ене нәз-де керешме болуп, товланҗырап, ашаклыкдан Торлының гөзүне гөзледи. Торлы ыгтыярыны йитирип, пагыш-пара болды. Шол халатда бойнундан берк долап алып, онуң яңакларындан тайлы гезек сормага башлады. Ёл ачылды. Тәчсолтан үчин ислән йигидине тарап ёл ачмак ончаклы кын хем дәлди, себәби бу онуң биринҗи салан ёлы дәлди.

Тәчсолтан ун элегини алып, гапа гаршы чекилди. Торлы чекиҗи орак дишейән ялы бир уршуна еңилҗекден ховайы урмага башлады. Булар гүвләп дуран шемалдан сөзлериниң даш чыкмаҗакдыгыны билйәрдилер.

Тәчсолтан:

— Барармың? — дийип, башыны атып гойберди.

Торлы:

— Барарын — дийип хөвесли йылгырды.

— Шу гүн ярым гиҗеден соң, биринҗи хораз гыгыран бадына, тама бар. Мал ховлудан тайдакы пенҗирәни ачып гоярын. Шондан гирерсиң.

— Нәме үчин барайын?

— Билеңокмы?

— Ёк — дийип йылгырды.

— Билмесең, баранда билерсиң — дийип, вагты хош гүлди. Соңра гөзе совгут үчин герекмеҗек ун әлеги хем алып гитди.

Тәчсолтан өйүне геленде, хич ким ёкды. Ол ики литрлик сырчалы меҗимесини долдурып, говурдаклы яг чыкарды, ене шончаклы ягы ода гоюп эретди-де, үстүне гарпыз тошабыны гуюп, алачалы яг этди. Соңра булары шкафына салып, агзыны гулплады. Гараңкы дүшенде, бир тегелек меле мыссык бугдай наны билен яңкы говурдагы хем алачалы ягы тама элтип, текҗеде гойды.

— Шуны ийәйсе, Торла-да нахар бор — дийип, пружиналы кроватың үстүне язылгы шахы ёргана сын этди. Пер яссыгы какышдырып, өңки еринде гойды. Шкафың агзыны ачды-да, әриниң ак камыс матадан тикилен көйнек-балагыны тапды:

— Мунам Торлы гелен бадына гейдирин. Гиденде болса, чыкарып гидер — дийип, беллиҗе ерде гойды.

Шонуң билен бу гиҗәниң тайярлык иши битди. Соңра Торла сабыр-такатсыз гарашды. Гүн яшды, гараңкы дүшди, йылдызлар патрак ялы болды. Ил ятып, ит уклады, эшеклер аңңырды, эмма хоразлар гыгырмады, Торлы гелмеди. Гараша-гараша, Тәчсолтаның сабры сув болды. Герине-герине, эллерини овкалап, нәче гарашды, эмма хоразлар гыгырмады. «Бу гыран генлер би гиҗе гыгырмаҗакмыка?!» дийип гаргынып отырка, бирден «үй-ү-үй-үй!!!» эдип нирелерден биринҗи гыгыран хоразың сеси эшидилди. Тәчсолтаның гулагына бу хоразың сеси эртир билен «эс-салаты хайрым-минен-нев-в-в!!!» дийип чыкан азан сесиниң сопуларың, дервүшлериң гулагына эшидилишинден-де энчеме эссе якымлы хем мәхрем дегди. Ол шол хоразың гыгырышы билен тама гирип, пенҗиреден ятак ховлының ичине серетди. Онуң гөзүне гара-чыра гөрүнмеди. Бу ерде-де середе-середе сабры сув болды. Бирден хем бир адам бассырманың ашагында күде яндага буку-

лып, элини булан ялы этди. Муны гөренде, Тәчсолтаның йүреги дүңк эдип гозганды. Шол халатда харам кейпиң гүйҗи бүтин беденине орнап, нәче галпылдатды. Йүрек орнунда җай тапман, тарс-тарс уруп, күкрегини ярып чыкара гелди. Ол гөзүни шол эл булайлан нокатдан айырман такатсыз серетди. Ол адам ене элини булап гойберди. Тәчсолтан ховлукмач пышырдап:

— Сен өзүң гел. Хапа ятакда нәме бар? Гел, горкма, бу ерде хемме зат тайын — дийип, элини булайлап чагырды. Ол адам ене элини булап чагырды.

— Вай, горкуп дур-да худай тутан! — дийип, пенҗиреден дүшүп, бассырманың ашагындакы чагырылян ерине уграды. Торлы билен өпүшип-гучушмага шол ерик барянча, онда сабыр-карар галмады. Эмма баран бадына, Торлының дерегине күдәниң аңырсына букуп, гәвүш какып дуран Гарамес оны хос-с... эдип гаршы алды. Ызындан хем: «Бар, гидибер» диен ялы эдип, шол өңки булап дуршы ялы гуйругыны булап гойберди. Тәчсолтан:

— Вах, Гарамес болман гечесиң! Сен өзүңе гарашяндыр өйдүп, гуйругыңы булап чагырдыңмы? Мениң гарашян Гарамесим башга. Ынха, мениң «Гарамесимем» гелер, шонда гөрерсиң — дийип ызына уграды. Ол даңдана ченли өзүниң «Гарамесине» гарашды. Эмма «Гарамес» гелмеди.

Тәчсолтаның Торлудан ислеги чыкмады. Хөвеси гырылды. Торла гелен гахарыны йүрегине сыгдырып билмән, хылват җайында еке өзи отурып аглады. «Бинамыс, аялча болман, бү дүнйәде горкыңа загырдыклап өмүр сүренден дик дуруп өлен ягшыдыр. Гөрйәс-дә, сениң горкулы өмрүң нәче вагта етеркә?! Сениң башыңа кыямат гопармасам, мениң Тәчсолтан болмадыгым» дийип өйүне гитди.

Тәчсолтан бир экип, ики гөгердйән хелейди. Зарбасы нирелерден уруп чыкар, гөрмек герек.

Орак дишәп отырка, Тәчсолтан чыкып гайдансоң, Торлы агыр ой-пикире гитди. Тәчсолтан билен арасының бардыгы билнен гүни, онуң бу дүнйәден ирищдесиниң кесилҗекдигине шол отуран еринде гөзи етди. Ол ики саныҗак бассашҗа, гара келле огулҗыкларыны ятлап: «Мен болмасам, олар нә гүне дүшерлер?» дийип, дишәп отуран орагының уҗундан дишледи. Шол отурышына гөзүни бир нокатдан үйтгетмән көп серет-

ди. Аялының шейле апы-тупаның ичинде сарычөп, наргабык гөзләп, ол оба гидени ядына дүшди. — Ол шуҗагаз чагаҗыкларыны хор-хар этмеҗек болуп, совугы-ыссыны, тупаны билмән, ер-есир болуп йөр. Мен харам кейп хакында пикир эдйән — дийип, өз маңлайына урды. Кепбесине гөзүни айланда, ики югырлык ун, ики саны көнеҗе ёрган, ере язылгы көне кечеден башга зада гөзи дүшмеди. — Би нә акылсызлык, шуҗагаз гүнүмем булаҗак болян — дийип өзүне кәйинди. — Тәчсолтан месиргән болса, менден хас яшрак адамлардан хем өзүне ойнаш тапар. Мен бармайын — дийди.

Шейлеликде, харам кейпиң хөвесинде узын гиҗе шөвүр чекен хелейиң «Гарамеси» ол гиҗе сус болуп, өйүнден чыкман ятды.

Тәчсолтаның йүрегинде Торла дөрән гахар-газабы песелмән, гүн гелдигиче гүйҗеди. Онуң Узугы ёк этмек үчин өңки эден пикирлеринде максадына етип билмәндигине-де йүрегинде нәче ахмыр барды. Торлудан ислеги чыкмандан соңра, оңа гелен гахары билен Узуга гелен гахарыны бир нокада җемледи. Оларың икисиниң хем соңуна соган экмек үчин Амансолтаның көмегиниң герек болҗакдыгыны йүрегинде текрарлады. Эмма Узуга ника гыйланда. Амансолтаның хем ол ише гатнашаны үчин, Тәчсолтаның оңа-да йигренҗи песелмейәрди. Бир гүн сувуң башында Тәчсолтан: «Ядыңдамы ол тулака мениң үстүме ника гыйланда, нененси хешелле какыпдың? Халха, инди гөзүң нәме гөрди? Гызыңызыңам-а башына етен шү тулакы болды» дийип, Амансолтаны агладыпды. Шондан бәри икиси геплешмейәрди хем. Шейле-де болса, бу меселәниң үстүнде икисиниң агзы бирикди. Бир гүн булар гүнортан йылдыз гөркезйән «Хиндистан» чайының елгинине еди юрды дүзләп, етмиш гапыны ырадылар. Гыбат гүлләп, өз дережесине етди. Шол вагт Тәчсолтан пышырдап:

— А гыз, ол түвмаяк элтинден хабарың бармы? — дийди-де, гапа середен болды.

Амансолтан:

— Ёк, нәме хабарым болҗакды? — дийип, хас якын сүйшди.

— Эссагпыр, алла, тоба, тагсыр! Шондан горкмадыгың иманы ёкдур! Асыл ол «Ынха эдйәним» дийип, гөвни нәме хошласа, шонам эдйә — дийди-де, Тәчсолтан якасыны ачып ичине түйкүрди.

Амансолтан:

— Нәме, гыз, ол айдяның?— дийип ичгин сорады.

— Эйсем шонуң эдйән ишинден хабарсызмы сен?

— Айтсана, гыз, белки, хабарсыздырын.

— Вах, җан доган, ол юрт йыкан түвмаяк озал-а би хатара нәче ган чайкады. Индем ол гапыда гезип йөрен ит — Торлы билен этҗегини эдип, кейп чекип йөрсе нәтҗек. Гиҗәниң бир вагты Торлың шонуң өйүнден чыкып гиденини пыланча гезек гөрдүм. Хер гөремде, депәмден кыямат инен ялы боля. Гең-таң гөремзок, тоба, тоба, тоба.... — дийип, якасындан ичине — түф-түф-түф — дийип, үч гезек түйкүрди-де, якасыны берк товлап, ики эли билен тутды.

Амансолтан бу гүррүңи эшидип, азаҗык-да хайран галмады. Шу халатда гызының ганыны Узукдан алмак иследи. Шонуң үчин-де каст билен:

— Вай, гыз, онуң шейле иш эдйәндигини яңы билйәмиң? Торлы оны сувдан чыкарандырам, икиҗигиниң арасы шү зейиллидир — дийип, ики сүем бармагыны янашдырып гөркезди.

Тәчсолтан:

— То-бе-й-й... Хий, олар ялыдыгыны билйән болсаң, айтсаң болмаямы? — диенде, Амансолтаның башына икинҗи бирхили иңкис гелди: «Узуга ника гыйланда, яман каст этдим. Шоны алла гөзүме гөркезендир» дийип, гызының өлүмини ятлап, бираз горкды. Эмма шейле-де болса, Узуга азаҗык-да рехими инмән:

— Вах, җан доган, сен гөрйәсиң-ә, мен хәзир ненеңси башагай. Сен өзүң айт. Менденем соралса айдарын — дийди.

— Ай, җан доган, мениң йүрегими якмасана, өңки доганың үстүни ачып нәме гөрдүм? Улы ил мени элден алып, этеге салды. «Гүнүсине гүн беренок; ол бичәре агыр гүнүне чыдаман, өзүни сува атыпдыр» дийлен сөзден яңа мен иле-гүне чыкар ялы болмадым. Атам өйүме барсам, өз еңңелеримем: «Илде-гүнде сениң ялы гүнүли гөрүлмәнми? Бейле-де бир илден чыканлык бормы?» дийип, йүзүме басышып отырлар. Асыл «Менде гүнә ёк» дийип, иле дүшүндирип боланок. Иле гыран дегсин, худайым. Гыранам-а дегип башлапдыр.

Ачлыгам-а яңы башлая. Шонда-да эййәм йүзлерини тепрек ялы эдишип йөренлерем-ә аз дәл. Илиң сөзүнден яңа ичим отдур. Ол өңрәк өңүмден ики саны гарры аял чыкды. Атларыны айтҗак дәл, салам берсем, таңры саламынам алман, еңсәме доланан бадына. «Саламы бормы ады йитмишиң!» дийип, гулагыма эшитдирип гидйәлер. Ынха, тойда-томашада бу илден чыкан түвмаягы ятдан чыкарман, үлешикден пай гетирип берйәлер. Онда-да пайың говусыны гетирип берйәлер. Мениң болса адымы тутман, үстүми басып гечип гидйәлер. Онсоң мен ненең янмайын? — дийип, Тәчсолтан хайярлык билен гөзүне яш гетирди.

— Гой, онуң үчин аглама. Илиң хеммеси бейле дәлдир.

— Көпүси шейле. Холха, Торлы билен кейп чекип йөр. Ханы ынандыр-да иле. Агзыңы ачып, мыдырт этсең, илем эшидер, «Тәчсолтаның шылтагыдыр» диер. Онсоң мен ненең гепләйин? — дийип, агысыны чына элтди.

Мундан соңра Узукдыр Торла ики тараплайын көп шылтаклар этдилер. Олар бу хакда бир-бирлериниң эден шылтакларына ынандылар. Амансолтан илки — Узук дагы хакында шылтак яйратсам, онам ил биләйсе, менем Тәчсолтаның гүнүне дүшерин — дийип бираз чекинди. Соңра болса олар хакында нәме шылтак яйрадылса, онам ил эшидәйсе, Тәчсолтандан гөрүлҗекдигине хем дүшүнди. Соңабака «Алла маңа гөз гөркезендир» диен дүшүнҗеси хем кем-кемден ядындан чыкды. Гызының ганыны диңе Узукдан алмагың күйүне дүшди. Ол Узукдыр Торлы хакында йүрегиндәки бет шылтагыны яйрадайса, шол шылтагың бир уҗы Тәчсолтана ягшылык билен дегсе, икинҗи уҗунын ил өңүнде яманлык билен дегҗекдигини хем билди. Шонуң үчин хем бу бет шылтагы ненеңси ёл билен болса-да, өз гайын энеси Кыныш байың гулагына етирмеги йүрегине берк дүвди. Кыныш байың гулагына бейле шылтагың етен гүнүнден башлап, ол бигүнәлериң оҗакларыны дүзлемеклигиң угруна чыкҗакдыгына Тәчсолтан асла шүбхеленмейәрди. Кыныш байың Узук хакындакы максады болса бизе өңден беллиди. Тәчсолтан болса бу пиримиде өз максадына етҗекдигине бек ынанды.

АГЫР ГҮНҮҢ АҖЫСЫ

НОБУРЫҢ сакасында болуп гечен вакадан соңра сувсуз галан гарыплар хем ишлән гүнлериниң хасабына етен сувларыны алыпдылар. Аллак газыныҢ башындан тә гачып гиден гүнүне ченли бир чәк алып гелипди. Онуң бир чәгини ярым чәге өврүп, газыныҢ ахырына ченли ярым чәк алып чыкан диййп хасаплапдылар. АллагыҢ ярым чәгини хем Худайберди ага берипдилер. Шейлеликде, Худайберди ага бир нобат сув етипди. Сув бол боланда, нобаты язгын гойберип, көпленч бир нобата гүнүң догарындан — яшарына, яшарындан — догарына я-да сагада дүзүп, он ики сагат сув берердилер. Эмма бу йыл айратын яман геленсоң, дайханлары эрбет горкузды. «Нобаты бүкдүрип, нәче сагада гетирсек, говы боларка?» диен сорага хич ким җогап берип билмеди. Хер ким бир зат айтды, эмма хич кимем өз айданына өзи ынанмады. Ахыры Худайберди ага чыкып геплемәге башлапды:

— Адамлар, таңры гарганда, бир дөвлетли маслахатам тапылмаз экени. Инди мениңем маслахатым дөвлетли болҗакмы-болмаҗакмы — алла билсин. «Ягшы ният — ярым дөвлет» диййә. Хер ким бир зат айданда «Яманың ичинде ягшысы шудур, алла» диййп айдя. Ол өңки, гиҗеси билен я гүндизи билен балагы дызындан ёкары чызгап сув тутулян дөвүр гечди. Юрдуң дөвлети билен сувам учды. Шу йыл тагт сувы бүкдүрип, дөрт сагатдан гойберелиң. Соңкы нобатларда артыкмач сувумыз болса, гавун-гарпыз, күнҗи экәерис. Йөне, адамлар, бир гарга ялы шумлуга гагылдап дурмагам ягшы дәл велин, инди нәтҗек дагы? Менем ягшы ниет эдйән, йөне ягшы ниет билен иши осал этмели дәл. Би арлы гыш даммышы билен, би дынман-даянман тозап дуршы билен шү томус ериң йүзүндәки сув учар, ериң ашагындакы сув чөкер. Шу махал ериң үч депик ашагында ызгар ёк, онсоң нәмә гарашясыңыз? Хемише ики сув билен кемхасылрак бугдай битйән болса, бу йыл дөрт сув биленем шол хасылы алып болса, аз дәл. Шу махал бугдайың тагт сувуны бир нобат хасабы билен алты сагатдан я секиз сагатдан гойберсек, экин сува гелен гүни, биринҗи сувунда экен еримизиң ярысынам суварып билмесек, икинҗи сувунда

сувуң кесилсе, аңа бар онсоң, гарыбың гүнүне ит агласын. Хәзир хер гадак бугдай адамың җанына барабар. Шү пилле бугдай өңки тагамында дәл, өрән сүйҗеди. Онуң үчинем өңүни-соңуны өлчермән, дәнәни ере ташламалы дәл. Ере дүшен дәне көймез алла дийип хасапламалы — диенде, отуран дайханларда хүмүрди башланыпды. Нетиҗеде болса Худайберди аганың диени болупды. Худайберди аганың экин экйән ябында нобурың бир чәк газысыны алып чыкан адама долы бир нобат берипдилер. Бир нобатың тагт сувуны-да дөрт сагада дүзүпдилер. Бу нобурдан сака алян бейлеки яплара тагт сувуң нобата пайланышы дүрли-дүрли болды. Худайберди ага өз япларының нобат бөлүш дүзгүни боюнча дөрт сагат тагт сувы етипди. Ол бир сагат сувуны өзүниң экин гоңшусына сатыпды. Экин гоңшусы болса бир сагат сувуң ерине Худайберди аганың үч сагатда суваран ерини экмәге тохум, сүрмәге өкүз берипди.

Худайберди ага гүйз өзүниң мүлкдәкиҗе ерҗагазыны сатып, улы нобурың агыр газысына гиренде, онуң максады көпрәк экип, йылгалласыны алмакды. Эмма агыр газыны гара башындан гечирип, экиш вагтына етенде, улы иле җан берйән сувуң җансыз акышына сын эдип, башда тутан максадына етмеҗекдигине ынаныпды. Алты ай газысыны газып экен ери хем мүлкдәки сатып иен ериндеи сувытлы кән болмады. Хер хили хем болса, экмек үчин биринҗи гысымына алан дәнесини берк гысып: «Я гудраты гүйчли керемли аллам, бир топар агызларыны ачышып отуран чүл-чагаларың ырсгына өзүң эчил-дә! Берекет сендедир, херекет мендедир. Ядыңда сакларсың-да. Я биссимилла рахман рахым, бизиң элимиз дәл, Баба дайханың эли» дийип, ягшы алкышлар билен сепип башлан тохумыны шол бахар паслында экип гайдыпды. Онуң бугдайы оңат гөгерип майса салды. Эмма сув хакында Худайберди аганың башда айдан пикири ялңыш чыкмады. Биринҗи сувунда бугдайының зордан үчден икирәгини епил-елпай суварды. Суවармадык ериниң майсасы солуп, гурап галды. Гүнүң-гүнүне дынман тозап дуран эпгек шемал экинлери говруп алып барярды. Мургабың сувы-да гүн гелдигиче, нәче-де болса, азу-көп тап берип, ашак дүшүп барярды. Худайберди агаларың ябында нобат чалт-чалтдан айлананасоң, икинҗи сув хем өв-

рүлип гелди. Бу сапар еңил-елпай өңки суваран ериниң хем ярырагыны сутарды. Суварылмадык ери ене гурап галды. Соң сув яман азалды. Хемишеки акаба нобурың сувы гитдигиче азалып, ахыры кесилип галды. Томус Мургабың сувы дүйбүнде чала шилдирәп акды. Ол-да деряның гыраларындан чыкян чешмелериң шеребе сувуның йыгындысыды. Оны не хайван ичип билди, не-де — ынсан. Маллар ичжек болуп, биринжи овуртлан сувуны гайтарып ызына дөкйәрди. Нетижеде бу нобурың экин мейданында ярым нобат сувлы дайханлар эл ювуп чыкдылар. Сувы айратын көп адамлар азда-көпде хасыл алды. Бир нобат сувы болан адамларың болса бир танап-ики танап ялы ерде бойы гарыш-сере, кел-көвсер, гылбоюн, ач дәне бугдайлары болды.

Худайберди ага өтен гыш, яшының өтүшенине гарамаздан, етер-етмез иймит билен агыр газыны алып чыкды. Эмма шондан соңра онуң саглыгының угры болмады. Белкем, өзүни гүйчли яглы-йүзли иймите тутан болса, даяныпхем гидерди. Ол-да болмады. Гүн гелдигиче ягдайы агралды. Гуры чөрекден доя гарны дойман, бир гарны док, бир гарны ач гезмәге башлады. Шейле ягдайда ыссы гүн гелдигиче ысгындан дүшди. Бир хепде-он гүн узак ерлере гидип, айланып гелсе, бир хепде-он гүн өйүнде ыраң-дараң гезди. Орак вагты геленде, онуң йүзи чиш, гөзлери булашык, габаклары бөртүшип, сары мум реңкинде өвүшгин берип дурярды. Шейле ягдайында шол кел-көвсер битен бугдайжыгыны хем ил деңинде йыгнамага гидип билмән, бу гүн-бу гүн, эрте-эрте билен яйданып йөрди. Онуң башына дүшен кынчылык хакыкатдан хем соңкы вагтларда эгбарладып барансоң, совукганлы, мылайым хәсиетини өзгердипди. Ол Бекмырат бай зерарлы башына гелен ишлериң, хакыкатдан хем, адалатсыз ишдигине гүн гелдикче ачык дүшүнйәрди. Ол себәпден шол гара башына дүшен адалатсызлыклара йүрегинде ер тапман, айдып-айдып, гөвүн солпудан чыксам диййәрди. Шонуң үчин хем метжитде гаравул тутмак хакында сөз боланда, ол өз гөвнүндәкини гайгырман айдыпды. Эмма онуң догры сөзи Бекмырат бай ялылара ярамады. Иң соңунда-да оңа: «Сениң гыгың ажапдыр, өлерсиң» диен сөзи айтдылар. Бу сөз Худайберди аганың йүрегинде ерлешмән, ярара гетирди. Ана, шол себәпден-

•де ол яссы намазына дурман чыкып гайтды. Өйүне баранда, оны аялы:

— Вай, хениз яссы азаны айдылмады. Нәме намаза дурман гайтдың?! — дийип гаршы алды. Эмма аялының айдан сөзи онуң гулагына илмеди. Бу махал Худайберди аганың бар пикири укуда мыслашып ятан хорыда чагаҗыкларының эртирки тәлейи билен баглыды. Хәзир онуң башында башга хили пикире ёл ёкды. Ол шол дуран еринде доңан ялы болуп галды. Чагаларының хер хайсының йүзүне середип, оларың мәхринден ганып билмеди. Ач гөз билен серетди, доюп билмеди. Бипервай ятан чагаҗыкларының хер хайсы онуң йүрегинде бирхили сөйги, бирхили мәхир оярды. Бири-бириңден овадан, бири-бириңден гөрмегей, бири-бириңден мәхирли болуп гөрүнди. Бирден хем ене Бекмырат байың «Гыгың аҗапдыр!» диен сөзи ядына дүшди. Ол гыгының аҗандыгына өзи-де ынанды. Бүтин бедениндәки агырылар бетерлән ялы болды. Ысгындан дүшүп, эсси айылып барян ялы дуйды. Бирден хем йүзүни пенҗеләп гөрди. Йүзи элине өз тени дәл ялы юмшаксы, долы болуп дегди... «Инди саңа өлүм узакда дәл» дийип, башында өзүнден биыгтыяр дөрән пикире шүбхесиз ынанды. Шол дуран еринде ичини гепледи: «Эй мениң өндүрен балаларым, эй мениң үмбилмез чагаларым, сизиң мәхрибан атаңыз, сизиң багрыбир ховандарыңыз пелегиң ойнунда утулды. Пелегиң говгасы орта ёлда кенек салды. Мениң дүнйәде арзувым зәхметимиң җөвхерин эл дегмедик парчадан сүзүп, сизе сиңдирмекди. Болмады! Пелек такдырымы терсине язды!» дийип башыны тутды. Бирден хем: «Эй гудраты гүйчли таңрым, рехим эт! Бу чүл-чагалары өзүң яратдың. Буларда нә язык?! Хий рехимиң инмезми?! Даглара-дүзлере синен керемиң хий гарыплара сиңмезми?!» дийип, асмана элини гөтерип гыгырды. Аялы: «Эй-вай эй, таңрым эй!» дийип якасыны тутды. Худайберди ага гөзүнден боюр-боюр яш гойберип отурды. Шол отурышына херекетсиз галды. Аялы отуран еринде доңан ялы болуп галды. Укуда ятан чагаҗыклары мундан гапыл галды.

Худайберди ага эп-эсли вагтдан соң башыны гөтерип:

— Ил бу махала бугдай гоян дәлдир. Эңңереде бакылян маллар ёк эдәймәнкә, менем шоҗагаз бугдайың

башына барайын. Ярамасам, янында гөз боларын. Отура-тура орубермесем, ярадыгымча ахыры йыгналар-да — дийип, аялының йүзүне серетди.

Аялы:

— Нэбилейин-дә... Өз табыңы өзүң ягшы билйәсиң-дә... — дийип, улудан бир демини алмакдан башга хич бирхили маслахат берип билмеди.

Худайберди ага ене эп-эсли вагт сесини чыкарман отурандан соңра:

— Ханы онда маңа барындан азыжак тайярла. Мен települ — угрaйын — дийип ысгынсыз үсгүрди.

— Нәме, шү пилле тайярлайынмы?

— Хава, шү пилле тайярла. Шу махал юваш-юваш ууграберсем, эртир ыссы дүшере барарын. Гүндиз ыссыда йөрәнден говы бор — диенсоң, аялы дулундакыжа богдажык унуны үч бөлүп, бир бөлежигини бир халтажыга салды. Улы, телпер агач окараларыны хем онуң үстүнден салды-да, халтаның агзыны богды. Дула сөелги жүрдежигиниңем сувуны дашарык дөкди-де, онам халта чатды. Ана, элкин ятып-турмак үчин орага гитжек адамың ёл гүлберем бир окара билен жүрдек болды. Худайберди ага гошуны эгнине атандан соң, өйүниң ортасында дуруп, ене чагаларына сын этди:

— Алныңыз-багтыңыз ачык болсун-да! Атаңыз сизиң ырсгыңызы коваламага гидйә, йөне бу болушда нәче гүн коваларка?! — дийип ёла дүшди.

Худайберди ага узын гиже гырмылдап, эртеси гушлук вагтлары өз япларының экин мейданының четинден гирди. Хемишеки йылларда йылың бу паслында, шу аңырсыз-бәрсиз гиң мейдана сын эденде, төверегиң даг кимин сеңңер алшып дуран харман боларды. Эмма бу йыл ол манзаралы харманлар Худайберди аганың гөзүне илмеди. Ќими эййәм харманыны дөвүп йыгнапдыр, еринде ел туря. Ќими харман дөвүп йөр, кимиси харман атып дур, кимиси гызылыны гапгарып, эййәм чекип йөр. Худайберди аганың ёлы бу дайханларың хайсы бириниң үстүнден дүшсе, «Хармана берекет, гызылына берекет, чәжине берекет» дийип гечип гелйәрди. Хемише «Өмрүңе берекет!» дийип, гөвни ачык, йылгырып жогап берйән дайханларың хер бири Худайберди ага аграс йүз билен: «Өмрүңе берекет!» «Ай, нэбилели-дә?» дийип, башларыны яйкашып галярды.

Худайберди ага аз йөрәп, көп йөрәп, ахыры бугдайының башына гелди. Онуң якын төверегинде бирлән-икилән болаймаса, гоңшы галмандыр. Эмма сетанда-сейранда өзи ялы алҗыраңңылык билен орак салмадык адамлар хем ёк дәлди.

— Хе-е... бугдая-ха малам мазалыжа дегипдир. Ай, ёгсамам ил деңинде йыгнамасаң, малам дегер, гушам. Ай, җаны саг адама — ярым салкынлык иш. Йөне маңа бир эглип-галмагам аңсат дәл. Вей-вей-эй-й... халыс йүрегим янып баря. Би ичимиң гечмеси нәме? Бием-э бир бела болуп япышды — дийди-де, элини дирәп ашак отурды. — Халыс ичим от алып гелйә — дийип, җүрдегини башына гөтерди. Шол отуран еринде сувдан ганман, ызлы-ызына гөтерип, җүрдегини бошатды. Хер сув иченден соң, ичи гечип, мейдана отурды. Сувы өрән узакдан гетирмелиди. — Барып гелмәге ярармыкам бери? — дийип сува уграды. Ёл угрунда иң якын гоңшусыныңка сув ичмәге доланды. Гоңшусы:

— Сувуң бу узаклыгы билен буҗагаз җүрдекде гетирен сувуңдан ганмарсың. Мениң ики саны күйзәм бар. Бири бош дур. Биринин ичиндәки сувы сениң җүрдегиңе гапгаралы. Ынха эшек дур. Ики күйзәни йүкле-де, гит. Гетирибем, бир күйзе билен җүрдегиңи өз яныңа алып гит. Агшамлык ере нан гөмҗек болсаң, саңа сув артыкмачлык этмез — дийди.

Худайберди ага гоңшусының айдышы ялы этди. Агшамлык ыраң-дараң зордан хамыр эдип, ода нан гөмди: Агзының тагамы үйтгәп, ишдәси кемелен-де болса, ач гарна күлли ер нандан мазалы ийди. Үстүне ичибилен сувуны ичди. Ичи өңкүден хем бетер гечмәге башлады. Хер гезек товлап, буруп гечендe, тапдан дүшүрди. Эртеси үстүне гүн догуп, ягшы гыздырансоң, зордан сүйренип гапдалындакы яба гирди. Ябың ики гырасына өсен хышаның көлегесиндәки сувы бошадып билмеди. Шоны гөтерип, агзындан ичмәге тап галмады. Ичи шол гечип гидип баршына соңкы демине етирди. Акыл-хушуны йитирип, шол гөзүни юмуп ятышына икинҗи гүн өйләне етди. Гүн ягшы илерик аганда, гөзүни агдарып, төверегине бир серетди-де, чалаҗа додакларыны гымылдадып:

— Меле җан, геләйдиңми? Гелен болсаң, говы болупдыр — дийип пышырдады.

Шонуң билен хем онуң бедениндәки йылы совулды. Онуң совук-йылылыгы гапдалындакы топракларыңкы билен деңлешди. Ынха, ол хәзир сувсуз көне ябың ичинде хоссарсыз-ховандарсыз ялңыз өзи ятыр. Онуң үчин хәзир хемме зат дең, хемме зат тапавутсыз. Онда не шатлык бар, не — хасрат. Хәзир яшаҗык чагаларының етимҗе галмагы-да, йыл йүзи максат билен чекен азабының көймеги-де оны азаҗык-да хесретлендирмейәр. Ана, гоюнлар-да онуң бугдайына долды. Хәзир торч эдип, чыкып гидерлер. Эмма Худайберди ага үчин мунуң пархы ёк! Ол гутарды! Эмма Худайберди аганы шейле гүне салан адалатсыз гара дурмуш энтек дири галды. Бу ерде «Гарып өлди дийдилер, үч гүнден соң дуйдулар» диен бабалар сөзи догры гелди. Экин гоңшулары Худайберди аганың өленини үч гүнден соң билип, оны ятан еринде җайладылар.

«ӨКДЕ ӨКДӘНИ ГӨРЕНДЕ, ЭЛХЕДЕР АЛАР»

ГАБАК шых тамың ортарасында ичине дүе йүң салнан көрпенчәниң үстүнде елеҗ яссык яссанып, чиң-аркан дүшүп ятырды. Энекүти тогам онуң эл-аягыны овкалап отуран еринден дережә середип:

— Хий бейле-де бир тозан болар огушян? Ынха, йылы билен дамман, шу тозап гидип отурышыдыр. Бу бир задың аламатыдыр — дийип, мөле гөзлерини агдарып, әриниң йүзүне серетди.

Габак шых ятан еринден гөкхокарыңкы ялы узын бойнуны узадып, дережеден дашарык серетди-де:

— Муңа «Бир задың аламатыдыр» диймели дәл, бу хакыкат ахырзаманың аламатыдыр. Аламат эййәм бир уҗундан гөрнүп башлады. Дәдемиз пахыр, гулагы гөрүнден яңа, бүтин өмрүни харман гезип гечирипди. Ол бичәреден бейле зат эшитмәндик. Өзүмем огланлыкдан дәдем билен харман гезмәге башладым. Сейидахмет ишаныңка соң харман гезмәге ялтанып бардым. Хемише ики ай харман гезсек, ики йыл иййҗегимизи йыгнардык. Бу йыл болса улы илиң харманыны гезип, бир батман дәне йыгнап билмедик. Мундан бетерем бир аламат бормы? — дийип, овкаланян элини чекип, бейлекисини узатды.

Энекүти тотам:

— Вах... аламатдыр, иле болмаса-да, бизе аламатдыр — дийип, башыны гарс-гарс гашашдырды.

— Ай, тотам, аламат болман, хемише шү ала байталымы майдалына сүрүп, чәҗи депе ялы харманларың четинден «Баба дайхан, чәҗиңе берекет-е-ет!...» дийип инемде, дәдемиң мүлкүниң четинден инен дәлдирин өйтмейәдим. Ай... дайхан: «Өмрүңизе берекет, гелиң, хоҗам ага» дийип, шәхдачык, гүлер йүз билен ылгап, байталымы тутарды. «Дүшүң! Дүшүң!» билен дүшүрерди. Мениң асыл первайыма-да дәлдир, анҗайын, хол бейледе дуран бедрәни гызылдан сусагада, байталың өңүне гояардым. Дайхан болса җомартлык билен: «Хоҗам ага, байталы ягшы иймләң» диерди. Бу йылың йылы яман гелди. Дайхандан байталыңам рысгы кесилди, бизиң өзүмизиңем. Ай, җанавар байтал бизе хызмат-а эдендир. Хер йыл харман айлары аркасы билен чекен бугдайының өңүни-соңуны хасап етҗек болсаң кәндир. Батман санының ызындан мүң-мүңден санаймасаң, он-ондан санап етмек аңсат дәлдир. Хайырлы мал экен җанавар. Мен Сейидахмет ишанларда геземде-де, агама хызмат этди би байтал.

— Ишан агасы, шейле хайырлы малың өлүмине гөзүң гыянок. Хол җанавар аҗындан өлҗек болуп, ичини уруп ятыр-да. Дөрт аягынам узадыпдыр. Шоңа гүнде бир гошавуч ийм берсек, өлҗегем дәл — дийип, Энекүти, туруп пенҗиреден гарады.

— Ай... тотам, хайыр берен болса, шол берен хайры болар. Эртеми-биригүнми бир гошавуч бугдайың бахасы бир атың бахасының ызындан етҗек болуп дур. Бу йыл болса дайхандан бизе бир дәне дүшмеди. Ынха, бу ала хорҗунымыза арасса бугдайдан гөни дөрт батман гидйәндир. Хайсы харман аляның янына барсам, шуны агзы-бурны билен долдурып алып гайдардым. Бу йыл болса шонуң агзыны ачып, бир киши еке бедре бугдай гуймады...

— Ай-у, ишан агасы диййән-ә, шу йыл мен-ә дайханың перси гөтериләйипдир өйдйән. Асыл өвлүйә гелйәнем азалыпдыр. Ёгсам булар ялы ховплы йыл ил евлүйә көп гелип, тоба этмели ахырым. Өвлүйә көпрәк зат гетирмели. Җанлылы гелип, башында садака этмели. Ёгсам бизе гетирен затларыны худай он эссе,

йүз эссе эдип ерине салҗак ахырым. Шоңа дайханың акылы етмейәмикә?..

— Ахов... тотам, сен харман гезип йөреңок, өйде отуран еринде «Пылан этмели-писсиган этмели» диййәсиң. Бу ерде дел адам ёк. Гел, сөзүң догрусыны сөзләли. Дайхан нәме эртирден-агшама дерден чыкман ишләни үчин тоба этсинми?.. Эгер нәхак иш эдйән тоба этмели болса, тобаны биз этмели, бизе меңзеш ишан-моллалар этмели. Эгер нәхак, бет иш эдилени үчин, асмандан бела гелйән болса, шол беланы гетирйән — биз, бизе меңзеш ишан-моллалар. Ынха, иң бәркиҗеси, бир дайхан ёгуны бар эдип, бизе бир гоюн гетирип өлдүрйә. Көп ийсе, дөрт-бәш гадагыны ийип гидйә. Галаныны болса сен Гурбов тиръекә берип, Векиле иберип сатдырясың. Өзүң болса «Бир ерде дил яздыраймагын» диййип, өлиң саргыдыны саргаясың — диенде, Энекүти:

— Хай-хай, тамда гулак бар. Бес, бейле гүррүң этме — диййип дережә серетди. Соңра гапыдан бойнуны узадып, дашарык әңетди. Төверекде адам гөрмәнсоң ынҗалды. Гелип, ене әриниң эллерини овкаламага отурды.— Ай, нәбилейин-дә, ишан агасы, гөвнүме болмаса, абрайымыз гачып барян ялы... Сен гелен-гиден, гарры-гартаң аялларың янында көпрәк отур. Олара ахыретиң гүррүңини көпрәк эдип бер. Бизиң абрайымызың песелмеги, бейгелмеги аялларың үсти билендир.

— Нәбилейин-дә, тотам, «Багҗыгың аграмы ядавлыкда билдирер» диенлери ялы, шу йылам өң билдирмейән бир топар затлар билдирҗек өйдйән. Хайсы харман алян дайханың янына барсаң, иң бәркиси: «Хе... экгенде ёк, тикгенде ёк, харманда хәзир хоҗам, гелдиңми?» диййә-де еңсесини долайя.

— Вий, ишан агасының айдяныны, «Алкышымы алан эселер, гаргышымы алан песелер», «Хоҗаның итинем хар гөрмели дәл» диййип, дайханың ядына бираз горкы салмак герек.

— Ай... тотамың айдянына серет, дайханың янына бараныңда, гаты сыпайычылык билен бармалыдыр. Онуң билен геплешениңде, гаты инчеден тутуп уграмалыдыр.. Ол «Хоҗаң итинем хар гөрмели дәл» дийлен сөз бизиң өз сөзүмиздир. Онуң терсине, дайханың: «Сыласам-а, пиримсиң, сыламасам, биримсиң» дий-

лен сөзем бар. «Гаты гидиберсең, биримем болуп билмерсиң» дийип, бу заманың дайханы муртуны көвелдиберйә.

Шу йыл мен хер харман алян дайханың янына барамда, «Бизе берениңизи худай йүз эссе эдип ерине салар, ишан агаңызың патасыны сындырман, алың» диййән велин, асыл дайханың җаны агырылы ялы, хер хайсы бир зат диййә. Бири: «Хожам ага, сизиң патаңыза бугдай берилйән болса, шу йыл халкам ачдыр, халкам гөзден салмавериң, ажы доюрсаңыз, сизе-де согабы болар» диййә. Ене бейле янында бири: «Хожам агаң патасындан бугдай болян болса, бейдип, ил гезип, патаны бейле җомартлык билен иле хөдүрләп йөреси ёк» диййә. Ай, гараз, тотам, гепиң гысгасы, ажа дил дүшүрмек гаты кын. Дайханың гарны ач болса, ол патаңам тананок, хожаңам, пириңем. Онуң бир танаян зады — бугдай.

— Ёгсамам, ишан агасы, шү йыл дайхан ач. Ачдан бир зат хантама-да болуп отурмалы дәл.

— Тотам, ол айдяның-а-а... догры-ла, бизиңки «Ал» диенден алмага өвренен эл-дә;—ал — дийселер, онуң ажына-докуна серетмән алыбермелидир.

— Йөне, ишан агасы, бизиң патамызы алмазлыклары яман экен. Дайхан бизиң патамызы алмаса, олаң гарынларам-а дояймаз.

— Ай, тотам, будай болмаса, бизиң гуры патамыздан гарынлары доясы ёк.

— Хай-хай, ишан агасы, бейдиймәвери, сен бейдийсең, дайхан нәме диер?

— Нәме диер, шу йыл шол ак патаңы ак кагыза долап, дашыны сыпап отурсаң-да, бир дайхан яныңа гелип, «Муның нәме?» дийип соражак дәл-дә...

— Хий, ишан агасының айдяныңа серетсеңиз-ле, дайхана «Сиз патадан йүз дөндерениңиз үчин, асмандан бела инди; ёкардан нем дамман, шү совруп дурмагы гөз гөркездигидир» диерлер.

— Тотамымыз, дайхан патадан йүз дөндеренок. Ынха, чөкүңе дүшүп, пата бермәге отурясың велин, дайхан өңүңде чөкүне дүшүп отуря. Сен әмин эдйәсиң велин, олам сакгалыны сыпая-да, «Саг бол, хожам ага» дийип гидиберйә. Ягшы, инди мен дайханың хер бир сакгалыны сыпаны үчин пата берейинми?

— Сен айтсаң болмаямы «Аклыксыз патаң гүйҗи болмаз» дийип?

— Гараз, тотам, кепи көпелдип нәтҗек. Йылларың шу йылында пата диен зады гөвсүнден ала гайыш айлагада, йүпек сечекли ширекиң астында Хангечениң ак базарына сал. Шол базарың гызан вагтында, гаңтарагада гой, шонда-да сениң патаңы бир мирә сораҗак адам ёк. Шу гүнлер базара барсаң, майып-мүҗрүбиң, ач-яланаҗың, етим оглан-дул хатының наласы базары яңландырып асмана гөтерилйә. Шол алкышларда, шол налаларда гүйч бар болса, еди асмана чыкып, асмандан нур ягдырар. Йөне биз: «Намартҗа олам, сагҗа олам» дийип, башга бир ёл гөзләли — диенде, Энекүти гөзлерини петредип:

— Ол ненеңси ёл? — дийди.

Ишан:

— Ненеңси ёл? Зәхмет этмек герек — диенде, Энекүтиниң петревүк гөзлери өңкүден-де бетер ханасындан чыкҗак болды:

— Вай, ишан агасы, сен ишан ахыры, аслың өвлат. Бир өвлүйәң башында отырыс. Бизе зәхмет буюрян дәлдир. Бизе буйруланы иле пата берип отурмакдыр — дийди.

— Тотам, бу ерде башга дел адам ёк, хол кәтмен уруп, экленип йөрен өвлатлар бизден кемми, олар хүшүр-зекат аланок. Өз гүйчлери билен экленйәлер. Биз олар ялы кәтмен урмарыс. Кәтмени бизе дерек дайхан урар. Бизиң этмели ишимиз: ынха өвлүйәң тогсан еди дүйп игдеси бар. Хәзир хурма ялы болуп гызарыпдыр. Бу йыл ерден берекет гөтерилип, өвлүйәң игдесиниң башына гонупдыр. Игделериң шахалары хасылыны гөтерип билмән, эгрелишип, ере дегҗек болялар. Йөне хәзир гарасар үрч эдип, игдәни пеймаллая. Үстүне үйшен гарасарларың аграмына омрулан шахалар хем аз дәл. Ана, гарасарлардан игделери горамак герек. Ана, нәме этмек герек, тотам — диенде, Энекүти йүзүни ашак салып дымды.

Энекүти бу йыл илден өвлүйә сувытлы дүшевүнт болмаҗагына эййәм дүшүнипди. Шол себәпден игделери гарасара ийдирмән сакламак пикири эййәм башында ерлешен пикирди. Эмма бирвагт Габак хоҗам «Бу йыл игделери гарасардан горамак герек» диенде, ол: «Мен утанман, гыкылыклап гарасар коварынмы?!»

дийип жогап берипди. Энекутиниң бу гүн Габак шыха эклемч, гүзеран догрусында дынгысыз сораг берип, ковалап гидип отурмагы-да ахыры онуң өзүне «Игделери алмак герек» дийдирмекди. Габак шых оны дийди. Ондан аңрык Энекүти эриниң дашыны гейим дерегине гаплап алан ялталыгы ковуп, небсини отукдырмак үчин игделер хакында оңат болсадылар экмәге башлады. Болсады экмекде Габак шых Энекүтүден кем галмады. Дил билен орак ораны үчин, онуң били агырмады.

Энекүти:

— Вах, ишан агасы, игделери горамак герек. Бай боларыс... — дийип сөзлемәге башландан, әри оңа ёл бермән, өзи гүррүң этмәге башлады:

— Хава, горамак герек. Игдәни аман-саг йыгнасак, иң азындан дөрт йүз батман игде чыкҗак. Бу йылкы ялы йылда дөрт йүз батман игдәни йыгнап, бейләмизе гечирсек, ериң эдил гөбегине басып гезерис. Ачлык еди келлели йылан болуп гелсе-де, бизе еди келлесинден бир келлесинем галдырып билмез — дийди-де, дылымҗырап серетди.

— Вах... ишан агасының айдяныны, ынха, хә диймән, игдәң бахасы бугдайың ызындан етер. Дөрт йүз батман игдәни сатсак, улы бай болуп отурыбермели. Онсоң өвлүйәң гапдалындан медресе салдырсың. Ахун тутарсың: Габак ишан адың улы иле яйрар. Онда бу ала байталыңам өлсе, җәхеннем. Бир оңат алаша аларсың...

— Ёк, бир оңат яш ат аларын. Обаның арасындан бир кишңедип ограмда, «Габак ишаның аты кишңейә» дийсинлер-ле — дийип, Габак шых өз янындан яш ата мүнен дәлдирин өйтмеди. Онуң йүзүнде нәче шатлык пейда болды. Отуран еринде агыр гөвреси билен бөкүбермәге аз галды. Җоззук ялы йүзүне битен инчеҗик муртларыны сыпады.

Энекүти онуң небсини оярмак үчин ене гөтергиләп башлады:

— Ай-у, реңки гандор болсун. Иншалла... — дийип, ене бир зат айтҗак боланда, Габак хоҗам:

— Ёк! Ялы, гуйругы гара, реңки меле, Дулдул реңк болмаса алман — дийип, Энекүтиниң элинден шапба тутды.

Энекүти:

— Реңкини өзүң тапдың. Иншалла, базардан алып гелеңде, гапыда даянып дурарсың велин, маңлайына урба чаларын — дийди.

Энекүти бу гүррүңи эриниң небсини отукдырмак үчин башлан-да болса, өз айдан сөзүне өзи хем ынанды, себәби йылың бейле гахатчылыгында онча игдә эе болмак түкениксиз байлыкды. Оңа Габак ишаның өзи хем гаты говы дүшүнйәрди. Йөне ол зәхметли ишиң гырасындан баранда, ондакы агыр ялталык өзүндәки өлчегсиз гара небси хем басып ёга чыкарярды. Энекүтиниң хәзирки болсадыдан максады-да эриниң гара небсини өсдүрип, ондакы ялталыкдан үстүн чыкмакды. Хәзир ол эриниң небсини сынамак үчин оңа маслахат салан болды:

— Ай-у, диййән-ә, өвлүйә гелйән аяллар: «Игдәңизи бәшден бирине бериң, гарасарынам горалы, какып, йыгнап, дөрт эссесини гетирип дулуңыза салалы» диййәлер. Мен ол аяллара: «Ёк, биз олар ялы беднебислик эдип билмерис. Өвлүйәниң игдеси гуш-гумурсыңкыдыр. Биз гуш-гумурсыны ырсгындан кесип, оларың вебалына галып билмерис» дийдим. Ынха, инди айтжак задым, шолара бәшден бирине берәйсек нәдйә? Азарсыз-бизарсыз игдәмиз дулумыза гирсе боля-да — диенде, Габак ишан:

— Ёк... болмаз! — дийип, аялының сөзүни кесдирди. — Хий, сен бир задың хасабыны эдйәмиң? Сен, хий, непиңи-ногсаныңы билйәмиң?.. Хий, бәшден биринем бир иле бермек болармы? Гой, бары өзүмизе болсун — дийип, йүреги ярылан ялы гөзлерини алартды-да, бойнуны узадып ювдунды.

— Вах, ишан агасы, биз йыгнап, онуң хөтдесинден гелмерис-дә...

— Хөтдесинден гелерис. Биз гарасардан горасак болар. Игде бишенде, ил-гүни чагырыс. Өвлүйәниң хайрына диерис. Өвлүйәниң җайларыны бежертҗек диерис велин, ил-гүн чага-чугасы билен гелип, йыгнап, дулумыза салып гидер. Дулумыза гиренсоң, нәме ол өзүмизиңки. Ил гөзүне аз-маз өвлүйәниң тамларына суваг этдирен боларыс. Шонлук билен, игде өзүмизе галыбийр. Ынха, тотам, шейтмек герек.

Энекүти дүшүнмедиксирән болуп:

— Вах, ишан агасы, бу затлар мениң келләме-де геленок-да. Сен экленҗиң гөзүни гөрүпсиң. «Док чай-

канман, ач доймаз» диййә. Гайтам, бу йылың ачлыгы бизе бәхбит болайса — дийип, жак-жак эдип гүлди. Ишан хем гөкхокарың бойны ялы узын бойнуны узадып, шатланып гүлди. Хезил эдип гүлүшдилер. Игде мисли йыгналып, дулларына гирен ялы болды.

Энекүтиниң гушы учуп:

— Ишан агасы, онда бир огланы сапанчы тутаялы — диен болды.

— Ёк, сапанчы тутсаң, азындан дөрт-бәш батман игде бермели болар. Гой, ол игделер өзүмизе болсун. Сен бир көне жорап тап, мен шу ерден бир сапан өрейин. Ужуны чырпылап, бир сапан эдерин велин, гапа чыкып, бир атып гойберсем, бүтин төверек зензеле болуп, гаялар иңлешип гидер. Онсоң шу желегайда гарасарларың биринем гөрмерсиң. Сен йөне бир көне жорап тап — диенде, ишаның йүзүне гелен шатлыгындан онуң өңүнде мүшгил иш ёк ялы болуп гөрүнди.

— Мен ол гүн Бекмырат байларың күлүниң үстүнден көне жорап тапыпдым. Шол болмазмыка? — дийип, Энекүти бир ерден бир жүп көне жорап чыкарды.

— Я, тотам, оңарайдың-ов. Жораплаң гонжы абат экен. Шундан түйс сапан болар. Ал, сен шулары сөк. Мен йүп ишейин, деррев сапан болаяр. Йөне йүң ёкдур? — диенде, тотам:

— Йүң бардыр, ол гүн Нартәч эже гөзи шуллы агтыгыны өвлүйә айламага геленде: «Башга гетире аклык тапмадым» дийип, пишге алып гелипди — дийип, бир ерден дүнйәң пишгесини чыкарды.

Ишан йүп ишмәге отурды, элти жорап сөкмәге башлады.

Ишан чокай багы ёгынлыгында ярым гулажа етер-етмез йүп ишип:

— Эй-вей-эй-й... ики элим гурап, халыс тен билмез болды — дийип гапдалына гышарды. Энекүти бир тай гонжуң ярырагыны сөкүп, юмак сарады. Ол эрине «Тур, ятма» диймеди. Хәзир Габак шыхың небси оянды. «Оңа — ишле — диймән, ялталыкда өзүнден өкде чыкайсам, онуң жаны дурман галдавлашар» диен пикир билен:

— Эй-вей-эй-й... ягырным ичиме юмрулды. Гөзлеримиң көки гырлып гелйә — дийип, эриниң гапдалындан гышарды-да, жорап сөкметиң йүп ишмекден кындыгыны айдып, эрини хаялчыратжак болды.

— Ай-у, ишан агасы диййән-ә, мен бир җүп җорап сөкенимден, бир җүп халы чувал доканымы говы гөрҗек. Йөне бир уҗундан тутуп чекенде сыпырылып гидиберсе, не ягшы, онда йөне юмак сарап отурмалы. Хайран үзүлип җаныңы аля. Онсоң уч тапмалы боля — диййип, чына беримсиз сөзледи.

Әри:

— Ай, тотам, нәсини айдясың. Йүпи йөне отуран еринде доңан ялы гымылдаман ишип отурмалы болса, онда мен гиҗе-гүндизем болса ишҗек отурҗак. Онуң шол дүйә мүнен ялы дынгысыз гаңкылдап, ыранып отурмагы халыс җаныңы аля — диййип, җорап сөкмекден йүп ишмеги кын этди.

— Вий, гаңкылдаман ишибийрлер.

— Вей, тотамың айдяныны... хер ишиң өзүне лайык гымылдысы бар ахырым.

— Мен оны билйән, йөне гаңкылды йүп ишмән гымылдысы дәл-дә. Йүп ишмәң гымылдысы ики элиң аясында болмалы ахырым. Сен йөне йүп ишип отырканң, дүйәң үстүнде отурандырын өйдүп, гаңкылдап отуран болайма? — диййип, Энекүти билгешлейин җак-җак эдип гүлди. Булар хер хайсы өз эдйән ишиниң кындыгыны субут этҗек болуп җеделлешдилер. Бу гүн шол җедел билен гечди. Эртеси-биригүни хем иш биринҗи гүнден өндүмли болмады. Энекүтиниң ичини нәче ит йыртса-да чыдады. Сапан дөрдүнҗи гүн агшамлык тайяр болды. Габак ишан даш чыкып, сапанының чырпысыны силкип гөрди. Чырпы хер силкенде, шарпылдап, төвереге зензеле салды. Эмма игдәни майырҗак болуп, җыгылдашян гарасарлардан сапанына салып, бир кесек хем атмады. Гайтып, гапдалында середип дуран аялына:

— Гулак сал, гулак сал — диййип, сапаның шарпылдысына гуванып,— Ха-хай, залыват, гаҗарың шахлы топы болан боляр-ов! — диййип монча болды. Соңра аялына — Тотам, сапан тайяр болды. Инди эртир этмели ишимиз — ики муң голак, үч муң саны гөҗек. Оны эртир гүнортана гойман гутарыс. Агшама ченли чалыгар, гиҗеси билен гурар. Соңкы гүн сапана салып атыбермели болар. Онсоң, тотам, гарасар чорбасыны этмәге ялтанмасаң болар. Сапаны гөҗекден долдурып хер атамда, азындан дөрт-бәшини гачырын — диййип, тамына гирди. Әр-аял икиси чайы

өңлерине алып, болсадыны нәче дийсең экди. Гөк чайың башында Габак ишаның янында мүшгил иш галмады. Дили билен дүнйәни дүзетди. Эмма эртир гүнорга галман тайяр болҗак голак-гөҗеклер үч гүнде-де тайяр болмады. Хер хили хем болса, дөрдүнҗи гүн Габак ишан кырк мүң пыгамбериң адыны бирден тутуп: «Я гочаклар-герчеклер, эрлер-пирлер, өзүңизден кувват, ат-абрай!» дийип, гарасарлар билен сөвеш этмәге голларыны чермәп, сөвеш мейданына чыкды. Гүнорта ченли сапаныны дынман атып, мүң гөҗеги ёк этди. Секиз саны гарасар урды. Гүнортан голак эдип отуран хелейиниң өңүне секиз саны гарасары оклады-да, йүзүни кесердип, дылым-дылым эдип, самсыксы йылгырды: — «Ав ганлы!» дагам диеног-ов — дийип, өзүни гара дагдан гоч сүйрәп гелен дәлдирин өйтмеди. — Агшам шара эдерсиң — дийип, өзи ене гарасарлар билен сөвеш этмәге гитди.

Габак ишан агшама ченли сапан атып, гарасары ковды. Аялы болса өйүнде гарасарлары үтүшдирип, чорба этмәге башлады. Бир гарасары үтйәнчә укусы гелди. Икинҗисини үтүп гутарманка, гарасары бейләк оклап, гапдалына гышарды. Келлеси ере етенден, пакырдап хор чекмәге башлады. Үтен гарасарларыны болса пишик ийди. Энекүти икиндинара оянып серетсе, үтен гарасарларының еринде ялманып отуран пишиги гөрди. Энекүти онуң үчин гынанып отурмады. Эринден өкде чыкҗак болуп, үтүлмедиклерини хем экидип, чөпүң ичине зыңып гайтды.

Онянча Габак ишан:

— Чорба тайярмы? — дийип ичерик гирди.

Тотам:

— Секизисинем үтүшдирип, каклашдырып, дашары чыксам, санлыҗа салымың ичинде пишик ийәйипдир — дийип җогап берди. Габак ишан гахарына янында ятан пишигиң гуйругындан тутуп, ериң йүзүне пылчап урды.

Бу агшам хем шейле гутарды.

Эртеси, гарасарлар билен сөвеш мейданына гиренде, Габак ишаның дүйнки вежи болмады. Онуң дүйнки шарпылдап, әлеме зензеле салян сапанының сеси песелди. Ата-баба зәхмет этмән гелйән өвлат неслине бирден зәхмете гиришмек агыр дүшди. Энекүтиниң Габак ишаны мекирлик билен зәхмете бишишдирерин

диен тамасы пуч чыкды. Эртирден агшама дынман-даянман сапан атып, гарасар ковмак оңа ченден-чакдан агыр дегди. Герденинден басып, егшердип барян ялталык йүкүни мундан аңры гөтермәге онда межал галмады. Укусы гелип, гөзлери бүрлүп, энтемәге башлады. Хайсы игдә барып япланса, дуран еринде уклады. Эмма депесинде сайрашян гарасарлар онуң укусыны бимаза этди. Үстүнден сансыз игделери сечип укы бермеди. Шейле ягдайда Габак ишаның энтек зәхмет башына гелмәнкә, аялы билен отурып экен болсадылары ядына дүшди. Ол игдәни йыгнап, бай ишан болжакды. Дүлдүл сырат ат мүнжекди. Өвлүйәниң янында хүжре салып, ахун саклажакды. Догры, ол максадындан Габак ишан хениз хем дәнип биленок. Йөне шейле улы максадына етмек үчин сапан атып, гарасар ковмак ялы еңилжек зәхмете-де боюн болуп чыдап биленок. Ол игделериң бирине япланып дуран еринде: «Мен — өвлат. Хайсы бир атлы ишаныңка барып,— Хак — дийип отурсам, өлинчәм чөрегим мугт. Булар ялы агыр зәхмет ёк. Өвф, гарасар горамак башараның башына. Бейле агыр зәхмет үсти билен етилжек ат-абрай маңа герек дәл!» дийип пикир этди. Соңра, ол игдеден айрылып, башга бир игдә барып япланды. Дуран еринде: «Ёк, игдәни горап, етжек болян максадымыз өрән говы. Мен ол максадыма етейин, йөне зәхмет үсти билен етмәйин. Гой зәхмети тотам этсин. Максада биле етерис. Ол — өвлат дәл. Оңа зәхмет буйрандыр... Хе-е... бу ерде мен бир пирим тапайын. Шу ерден барып йыкылайынам, тә игде бишип, совулянча галман ятайын. Галман ятмак маңа кын дәл. Онсоң игде йыгнаманың бар гараматы тотамың башына дүшер» дийип, шол дуран еринден гөни өйүне уграды. Габак шых ичерик гиренден:

— Ах!.. Тотам, иш гайдандыр! — дийип, йүзинлигине өзүни гойберди.

Энекүти:

— Вай-эй!.. Нә бела болды?! — дийип, өр-боюна галды. Габак ишан Энекүтиниң сорагына жогап бермән, гитдигиче ах-вахыны артдырып, гымылдап билмедик болан болды. Ахыры ах-вах билен сесини сандырадып айдып башлады:

— Ах, есер ялы бир игдәң дүйбүнде иркиләйипдирин. Эдил шу ятышым ялы йүзин дүшүп ятырдым.

Эй-й, вах-х... Бирденем ягырнымдан бир агыр зат сувлуныберди. Гөзуми ялпа ачсам, уйлугым ялы гара йылан бир гөзуме гөрунди-де, йитди гитди. Вай! Вей-вей-эй-й — эдип, чына беримсиз шерменделик этди.

Энекути эриниң шерменделигине шейле бир ынанмады. Ынанмаса-да:

— Вах-вах, хий игдәң дүйбүнде ятарлармы? Ол ал-арвахдан башга зат дәлдир. Гөзүңе йылан болуп гөрнендир — диен болды.

Мундан соңра Энекути гарасары өзи ковмага башлады. Габак ишан мекирликде аялындан үстүн чыканына ятан еринде нәче шатланярды, эмма Энекути-де мекирликде эринден кем галмады. Дөрт гүн игде горап, бәшинжи гүн «Билим гыпжынды» дийип, эриниң гапдалында йыкылды. Булар мекирликде бир-биринден кем галмажак болшуп, бирнәче гүн ятдылар. Кеселлерини бир-бириниңкиден агыр гөркезжек болшуп, халдан дүшдүлер. Энекути ичинден: «Мекирликде деңим ёкмука өйдүп йөрдүм велин, би эр менден өкде чыкжак — дийди-де, дашындан — тоба-а!» дийди.

Габак ишан:

— Тотам, нәмә тоба этдиң! — дийип сорады.

Энекути пикир эден задыны айтман, эриниң ичини якмак үчин:

— Ол гүн гарасар ковуп йөркәм, хол дул иши гайдан Хоммат янымa гелди. «Нәче гүнден бәри гарасар ковуп, гыкылыгың ятанок-ла. Шых нәме ишлейә?» дийип сорады. Мен: «Шых-а агыр ятыр» дийсем, ол деррев: «Шых өләйсе, маңа гелермиң? Мен хелейиме хич вагт гарасар ковдурман» дийди. Шол ядыма дүшүп, «тоба!» дийәйдим — дийип жогап берди.

— Сен нәме дийип жогап бердиң?

— Гарасар ковдурмажак эр тапсам, шых өлмәнкә-де баржак дийдим — дийди вели, Габак ишан хас-с эдип, улудан демини алды.

Соңра Энекутиниң айдан сөзүни яман гөрүп, ичинден көп өвүрди. Бирден хем улудан демини алып: «Товба-а» дийди.

Энекути:

— Ери, сен нәме тоба этдиң? — дийди.

Ишан хем тоба эден задыны айтман, башга зат айтмага башлады.

— Ай, тотам, «Шу башымыза салан бела-бетериңден аман-саг гутарсаң, доланып шол игделериң янына бармайын» дийип тоба этдим — дийди.

Әр-хелей бириниң тоба эден задыны икинҗиси гаты гөрүп сөзлешмән ятырды. Бу вагтлар ики саны аял гичләп өвлүйә гелди. «Хассаларың» халыны сорадылар.

Габак ишан булара халларындан хабар бермәге башлады:

— Гараңкы гатлышанда, дашары чыксам, игделер гөзүме хурма ялы чым гызыл гөрүнди. Булар бейле гызыл гөрүнйә-ле дийип, еңсеки ёгын игдәң дүйбүне бардым велин, албасды гуҗаклады. Басып, гаңрып алып баряка, әлим сачындан илди велин, бир айылганч чиркин сесини эдип гыгырды. Шонуң чиркин сесинден өзүмем-ә горкупдырын велин, тотам эҗеңиз эрбет горкупдыр. Ынха, икимизем хол күйзедәки сувы гуюп билмән ятырыс. Ай, зыяны ёк, бираз сыркав боларыс, ачыларыс. Алың сачы элимизе дүшди, инди онуң гитҗек ери ёкдур. Ал ёлдашлам болдук. Халха, боюнларыны буршуп, дережеден середишип дурлар — дийди велин, аяллар ялтаклашып дережә середишди. Гөзлерини петредишип:

— Вай, ишан ага, бизи горкузмаң — дийшип йыгрылышдылар.

Габак ишан:

— Ай, инди бизиң бар еримизде горкы болмаз. Ал ёлдашлы болдук — дийип, ишан сөзүни гутарманка, Энекүти сугшурмага башлады:

— Хава, гелинлер, инди ишан агаңызың гирен өйүнде какын-силкин эгленмез. Алла хер киме бир затдан берермиш. Ишан агаңыз алланың азыз гөрйән адамысы экен, муңа ал ёлдашы миессер этди — дийип, ассырынлыкдан әриниң йүзүне серетди.

Аяллар ялтаклашып, тамың ниресине серетселер, гөзлерине бир зат гөрнәйҗек ялы болуп дурансоң:

— Ягшы, биз-ә гайтҗак, гараңкырап баря — дийшип туруп гитдилер.

Олар чыкып гиден бадына, тотам:

— Бай, ишан агасы... оңарайдыңмы? — дийип, кеселдиги ядына дүшмән, җак-җак эдип гүлди.

Габак ишан:

— Ёгсамам, йөрәп барян ёлуңдан азашып тапмасаң, башга бир ёл гөзлемели боларсың. Бу мениң өңден пикир эдип гелйән задым. Зыяны ёк, шу йыл яз харман үстүнде бир дайхан мениң ала хорҗуныма бир бедре

бугдай гуймады. Инди шол дайханларың аялларының бугдайы мениң өз үстүме гетирип бершине серет — дийип, эрни эрнине етмән, ичини чекип гүлди.

Бу агшамы уклаянчалар, тәзе тапан ханнаслыкларының гызгалаңлы хем шатлыклы гүррүңини этмек билен гечирдилер.

Эртеси, хакыкатдан хем, агыз агыздан ел алар болды. Бу тәсин гүррүң оба яйрады. Ким ынанды, ким ынанмады, гараз, бу гүррүңден соңра өвлүйә — Габак ишаның янына аялларың гелим-гидими көпелди. Тапан гатлаклы биширип гелди, кимиси чапаты-пишме биширип гелди. Нетиҗеде игдәни гарасарлар дагыдып гитди. Габак ишанлара башга ерден гөз ачылды. Аяллары хас ынандырмак үчин алың сачыны хем гөркезмек герек болды. Оңа-да ёл тапылды. — Алың сачы — дийип, аяллара гөркезмек үчин Энекүти Бекмырат байың татар аялының сачындан огурлап гетирмәге эрине боюн болды.

ДҮРДӘНЕ ГЫЗҖАГАЗ

Узын хатарың гүммезлешип отуран ак өйлериниң ортасында бир зүррүҗек, кичиҗик өй хатарың хайбатына, шикес берйән ялы болуп гөрүнйәрди. Буҗагаз өй әхли хайбатлы өйлериң арасында битгинли экиниң ичиндәки гарантга ялы, гөзе айратын каклышып дурярды. Бу өзүниң зүррүҗеклиги тайдан гарып чатмасына меңзесе-де, серпигинден башлап, дурлугына ченли, үзүгинден башлап, гамышларына ченли ап-акҗалыгы билен гарып чатмасындан тапавутланярды. Бу өй гарыбыңкы ялы чала өвсен шемалдан горкусына җыгылдап, элеслэп хем дурмаярды. Онуң тәримлериниң екеже-де гырлан көки ёкды. Өтен яз түйнүгиниң ички тегелегиниң бир үйи тәзеленен болса, дашкы тегелеги бүтинлей тәзеленип, чемчелери яңадандан гойлупды. Укларының көпүсине тәзе бала чыкардылып, эйлең-бейлеңрәклери тәзеден ясадылыпды. Сөебаг, дурлук багҗык, ук багларына ченли тәп-тәзеҗеди. Оңа гөрә-де буҗагаз өйүң ортарасында дүшелен дыздан көрпәниң үстүнде Бекмырат байың сегсен яшлы энеси Кыныш бай хер хили ел болса-да, горкман, аркайын укусыны алярды. Бу өйүң ичинде Кыныш бай өз огулларыны, агтыкларыны дашына үйшүрип, көп гүррүңлер эдерди. Ол өйүң тутуланыны, онуң ичине гиренини, әри билен багтлы яшаныны

гүррүң берип түкедип билмезди. Ол нәхили гүррүң этсе-де, иң соңунда, «Бу өй дөвлетли өйдүр. Бу өй дөвлетимиң башыдыр. Ырылмаз дөвлете шу өйүң ичинде етендирин. Мен өзүм өлемсоңам, өйүм дурсун, йыгналмасын. Эртир ир билен гелинлеримиң бириси серпигими ачып, ичинде бир яланы одун түтедип гитсе бор. Шонда мениң ичинде ёкдугым билинмез» дийип гутарарды.

Ол гыш айлары өзүниң кичиҗик өйүнде гайгысыз якылян оҗар одуның башында көрпесиниң үстүне гышарайса, төверегинде отуранларың хайсы бири-де болса, Кыныш байың үстүни өртүп, аркаларыны дыкышдырмага тайярды. Ол соңкы йылларда хер вагт: «Ах! Мен гарраҗак дәлдим, мениң билими бүкен Чары җаның өлүми болды» дийип гөзүне яш гетирҗек боланда, төверегинде отуранлар гүррүңи башга яна совуп, Чарыны ядындан чыкартҗак болардылар.

Кыныш бай бу гүн Хываның сары ичлик йүпек донуны гейип, гап дулунда отырды. Онуң дишлери дүшен агзының үстүне эңлен җүйк бурны ёкары җайтарып дуран эңегине етмәге аз галыпдыр. Кыныш бай хәзир агзына салаң бир гаты задыны чейнеҗек боланда, онуң эңегиниң нирә халлан уруп, нирә шаллак атяныны билмек болмаярды. Эңегиниң ужуна битен он-он ики саны узын гыл болса халлан атян эңегиниң зарбына төверегине елгин берип дурярды. Кыныш бай ол гыллары дөвлет гылы хасаплап, гаты гораглы саклаярды. Кәвагт элине бир яш оглан алайса, ол гыллара үрҗи боларды. Бирденкә чага ол гыллара япышайса, «Гой-а!» дийип, огланың элине япышарды.

Кыныш бай яшлыкда этли-ганлы аял болансоң, хәзир онуң этлери гачып, алкымы гарры готаныңкы ялы болупдыр. Ики яңагы салпарып, ёкаркы додак билен деңлешипдир. Эмма йүзи шейле шумрой бозулан-да болса, энтек гөзлериниң шөхлеси гачмандыр. Середенде, ики гөзи хем чакгың чүйи ялы йылдырап, багрыңдан гечип гелйәрди. Сегсен яшында болса-да, хениз онуң акылы үйтгемәндир. Бекмырат бай оңа бир зат хакында маслахат салҗак болса, «Сегсенде адам сеңселәр» диййәндирлер велин, мениң эҗем асыл-ха сеңселемез — дийип, гүлүп сөзе башларды. Хенизе-бу гүне ченли бу хатарда Кыныш байдан маслахатсыз не гыз чыкарды, не-де огул өйленерди. Еке бу хатар хем дәл. Вели байың хатары хем гелин эдинҗек-гыз чыкарҗак болса, Кыныш бая маслахат саларды. Чыкҗак гызың, өйлен-

жек огланың такдыры шонуң маслахаты билен чөзүлерди. Маслахат диңе шу дөвлетли өйүң ичинде боларды. Бу өйүң ичинде шу гүне ченли көп терс такдырлар хем чөзүлип гелипди. Бу гүн агшам хем өйүң ичинде бир терс такдыр чөзүлмелиди. Эмма бу гүн агшамкы чөзүлҗек такдыр өйленҗек огланыңкы хем дәлди, чыкҗак гызыңкы хем. Бу гүн агшамкы чөзүлҗек такдыры гаты ерликли чөзмек үчин Кыныш бай яшырын маслахат чагырыпды. Бу маслахатда эдилҗек гүррүңлер болса мыдамалык гизлин сыр болуп галмалыды. Маслахата чагырыланлар: онуң ики оглы Бекмырат билен Аманмырат хем икинҗи хатарың яшулусы Вели байды.

Бу маслахатда Кыныш бай биринҗи сөзүни өзүниң өлдүрилен оглы Чарыны ятлап, гөзяш билен башлады:

— Азмы асмана чыкан, гахарына ганымлар титрешен инер огул, көрпе огул, сени гара ере гардылар!.. Сакар атын сәпҗидип, гырмыз донун ыкҗыдып, яглыгындан яг дамдырып, гамчысындан ган дамдырып гезен балам, сени ер билен егсан этдилер!.. Гара әдигини ялпылдадып, җөвхер пычагыны билинден асып гезен балам, ганым геленде, җөвхериңе элиң етмедими? — дийип аглап башланда, өйүң гапдалы билен гелйән он үч яшларындакы эли окаралыҗа бир гызҗагаз муны эшидип, сакга дурды. Буҗагаз гыз усулҗак билен барып, өйүң көлегесине букуп отурды. Ол окараҗыгыны күкреҗигине берк гысып, гамша япланды. Демини алман, өйде болян горкулы гүррүңлери диңлемәге башлады.

Бекмырат бай:

— Эҗе, аглама, хенизе ченли сениң агзыңдан чыкан сөзи ере гачыран дәлдирис. Индем гачырмарыс. Йөне аглама-да, айтҗак задыңы айдыбер — дийди.

— Вах, җан оглум Бекмырат җан, мен ненең агламайын? Гиҗе кирпигим чалышса, Чары җан: «Эҗе, сен нәме ганхорыңы өз хатарында саклаясың. Сен ненең өз хатарыңда өз ганхорың аркайын гирип-чыкып йөрмегине разы болясың? Шоны өлдүрмесеңиз, мен сени гойман. Өлдүрен гүнүңиз яныңдан гидерин» дийип, мыдам башуҗумда келләми ыралап отыр — диенде, дашардакы гыз: «Вай-эй!..» дийип йыгрылды-да, окараҗыгыны пугта багрына гысды. Чеп элҗагазында тутуп отуран гупбасының җүрүндигини агзына салып, дишлери билен берк гысаныны өзи хем билмеди.

Бекмырат бай:

— Эже, шол хелейиң шу хатардан ёк боланы билен сен разы болян болсаң, биз шоны шу хатардан ёк эделн. Шу хатарда шоны гөзүң гөрмесин-дә — дийди.

Энеси:

— Ёк, Бекмырат җан, шонуң шу хатардан мейиди чыксын. Шонуң мейидиниң ыранананы гөрмесем, мен арманлы өлерин. Мейидем илиңкә меңзеш болуп, еке уграмасын. Өзүни гарк эденде, ол харам өлмүш Торлы чыкарыпмыш, Билинден гуҗаклап баҗак тутупмыш. Онуң билинден ганы чекип гуҗакландыр. Инди шол икисини чолашдырып ятырагада, икисиниңем тамманларыны үстүне атсаңыз, икисиниңем иле веҗера мейитлери ыранса, мен сизден шонда разы боларын. Чары җанам менден разы болар. Индики эдип йөрен ишинден хабарыңыз бармы? Шол сувдан чыкаралы бәри, Торлы билен гезйәмиш. Оны Амансолтанам, Тәчсолтанам ачык билйә. Ёк, бейле веҗера зат мениң хатарыма герек дәл! Ёк эдиң! — диенде, дашарда диңләп отуранҗа гыз: «Вай-эй!.. Торлы ага билен Узукҗемал гелнеҗеми өлдүрҗеклер!..» дийип, зөвве еринден галды. Төверегине бир ялтаклап серетди. Окарасының үсти билен саг элини якасына етирди. Бирден туруп гачмакчы болды. Ене-де бу җеллатларың бейле горкулы гүррүңлеринден айрылып билмән, гулагыны гамша гойды. Мунуң җам ялы гулаҗыклары өйде чала пышырды хем болса эшидип дурды.

Бекмырат бай:

— Вели бай, эҗемиң маслахатыны ненеңси гөрйәсиң? — дийди.

Вели бай илки бир ардынҗырады. Соңра йылгырҗак ялы эдип, Бекмырат бая серетди-де, Кыныш байың йүзүне йылгырып бакды:

— Мен-ә гелнеҗем бизден өңүрти гаты пикирленипдир өйдйән. Инди менем пикирленип отырын велин, өлдүрилҗек болса, яңкы гелнеҗемиң айдышы ялы, икисинем бир ерде өлдүрмели. Иле-де бассыр-буссурсыз, ачык, «Гөрүң, бу шерменделер нәме иш эдипдир, биз нәме иш этдик» диймели бор. Ил буларың веҗералыгыны гөрер, эшидер. Бизе болса «Булар-а иш битирәйипдир-ов» диерлер. «Олар ялы илден чыканларың эдилйәни шолдур» диерлер. Ил йүзүн-ә иш шейле сөзлер билен гутарар. Бизиң топарымыза болса не ар гелер, не-де—намыс. Эгер-де онуң доганы уясының ганыны идәйҗек болса-да, «Веҗера болуп өлен

уясының ганыны идейәмиш, бейле масгарачылык билен өлен уясыны ятламаны намыс этмейәмикә? дийип, улы ил гүррүң эдер. Ол себәпден доганам илден утанжындан уясының ганыны идәп билмез. Ана, бу иш хем, шейлелик билен, сиңшип гидибийр. Торлының болса ганыны сорамага хоссары ёк. Ил өңүнде болса онуңам өлүми харам өлүм болуп гөрнер. Ил онуңам адыны гаргыш билен тутар.

Эгер-де бу гелниң шу махал еке өзүни өлдүрәйсең, улы илиң гүррүңиниң өңүнде дуруп болмаз. Ил йүзүңе середенден еңсәңе середенини говы гөрер. Хемише узакдан гыгырып салам берйән адамларың бир топары салам бермесинем гояр. Йөне йүзүңе пете-пет геленде-де, зордан «Салавмалейким» дийип гечен адамларам аз болмаз. Халк дуйгур, халк инче, халк ынжык, бир нәхак иш болса, халк деррев дуйярам, гөвнүне-де аля, яманам гөрйә. Халкың гөзүнден дүшмегем бир пис ачан ялы яман зат боля. Оңа гөрә-де булар ялы иши шейле секесаплы этмели, халк өзүнин йити гөзи билен нәче серетсе-де, сепини билмесин. Ынха, би меселәниң халклы тарапы шейле болмалы. Онсоңам бу гызың доганы бар. Ол Ахалдакы огланам газаматдан чыкып гелди. Аллагам шу ишиң үстүнде гахар эдип чыкып гитди. Онсоңам дөвүр агыр. Халк ач. Халк гахар-газаплы, хер гиҗе бириниң өйи уруля. Шу гүнки гүнүң өзүнде шу гызың доганы халкың ичинден өзүне нәче дийсе, ярап тапып билҗек. Озалам олар җанагырылы. Онуң үстүне-де шу гызың еке өзүниң өлдүриленини эшидәйселер, эдил шол халатда шоларың беденлеринде нәче ган болса, йыгнанып, йүреклерине долар. Онсоң шолар от болуп, янып билйән болсалар, ловлап янарлар. Арслан болуп, атылып билйән болсалар атыларлар. Тилки болуп, тутулян болсаларам тутуларлар. Йөне ара-чәре дарашмаҗакларына гөзүм етйә. Ким билйә, гүндизиң гүни сырма гылыч билен оба ат салҗаклармы?.. Шонам эдип билерлер. «Душманың пешече болса, пилче гөр» дийййә. «Душманлы эдер йүрекде хедер» дийййә. Биз хәзир душманымыза этсек-де, йүрегимизде хедер сакламалыдырыс. Оңа гөрә-де иши гаты оңарып этмелидирис — диенде, дашарда ики эли билен якасына берк япышып, диңләп отуранҗа гыз: «Вай-эй!.. Эҗе җан-эй!.. Горкян-эй!..» дийип, якасыны гойберди-де, гулагыны гамышдан айырды. Ене ичерден сес эшиден бадына, гулагыны гамша гойды.

Кыныш бай бүршүк йүзүни бүржешдирип, бэш дешигини бир ерик гетирди. Соңра агзыны пак этдирип геплемэге дурды:

— Озал, шол Ахала гачып гиденде, мен сизе өлиң саргыдыны саргап гойбердим: «Инди шоны мениң гөзүм гөрмесин, шоны Ахалда горпа сүсдүрип гайдың!» дийип. Ёк, ене мениң сөзүме гулак асман, сүйрэп гетирдиңиз. «Улың диенини этмедик увлар» дийипдирлер. Гөрдүңизми, мениң диеними этмэн, гөзүңиз нэме гөрди? Озал, элбетде, менден сорагсыз-идегсиз гетирдиңиз мениң хатарыма бир түвмаягы. Шондан бэри мениң ырылмаз дөвлетимиң шу буланып гидип баршыдыр. Шу түвмаяк зерарлы илиң гүррүңинден мениң гулагым камата гелипди. Хер бир басан ызымдан чыкан тоза дегмезлерем отурып гүррүңими эдйэ. Өмүр-ха эзенеги галмадык, ер уруп, ерде галанларам отурып, мениң гүррүңими эдйэ. Илиң гүррүңинден яңа халыс петең-бизарым чыкыпдыр. Инди шү хелейиң хатарымда гирип-чыкып йөрмегине мен чыдамок. Я, мениң айдышым ялы, Торлы икисиниң харам өлен мейидини уградың. Шоларың ыранан мейитлерини гөрүп ынжалайын. Я-да гуюң, Акпамыгыңкы ялы, богазыма, гулагыма гуршуны. Басың гөзүме гызгын сыхы. Не гөзүм гөрсүн, не гулагым эшитсин, не-де дилим геплесин. Болмаса, мени бейдип яндырмаң... Өлдүриң Торлы билен икисини. Гой, менин агзыма-гулагыма гуюлжак гуршун гүррүңими эдйэнлериңкэ гуюлсын. Шейле масгара мейитлери гөрүп, диллери лал болсун! Вах!.. Гетирдилер хатарыма бир ак дабаны. Геле-гелмэне, ырылмаз дөвлетимиң четини гэтди. Вах, садагаң гидейин, инер огул Чары жан, сени алдылар мениң элимден. Сен эжең бир диенини ики айтдырмаядың-ла? — дийип, хайярлыгыны эдип агламага башлады.

Дашарда диңлэп отуран гызжагаз «Худай-эй-й!.. аглап-аглап, гөзлериң көр болсун!» дийип, кирпи ялы дүйрүлип бир дыгырдады.

Бекмырат бай чалажадан:

— Эже, гой аглама. Бизем шоны Ахалдан говы гүн гөркезжек болуп гетирмедик. Ахалдан гелели бэри, диши-хэ йылгыранок, мыдам гөзүнде яш. Билйэн болсаң, шу гөрйэн гүнлери өлүмден ямандыр. Өзүни сува кейпине оклан дэлдир... Өлсе, нэме бир өлер, бир гутар-да — дийип, сөзүни соңламанка, эжеси:

— Ёк, гой бир өлсүн, бир гутарсын, йөне гөзүм гөр-

мессин. Мыдым халкың арасында масгара ады тутулар ялы, эдил мениң айдышым ялы, шерменде өлүме дучар эдиң — диенде, дашардакыжа гызҗагаз: «Вай!.. Мен өлейин...» дийип, гөзлериниң окараларыны ажы яшдан долдурып агламага башлады. Яшаҗык йүрегине долуп гелен рехим-гахара чыдаман соҗамага башлады. Ичердәкилере өзүни дуйдурмаҗак болуп, өйден еңсә чекилди. Ол хәзир бу эдилйән гүррүңлерден горкусына бүтин дуркы билен сандырамага башлады. Шонда-да бу гүррүңлериң соңуна етмән гидип билмеди. Ол ене-де өйден сес чыкандан, гелип, гамша гулаҗыгыны гойды.

Бекмырат бай аглап отуран энесини диңдирҗек болды.

— Эҗе, мен саңа өңем айтдым. Ене-де айдян. Мен оны Ахалдан саңа яманлык болар дийип гетирмедим. Шо махал оңа мендәки гахар-газап сениңкиденем гүйчлүди. Мен шол гахар-газап билен яманындан яманыны эдейин дийип, дири алып гелдим. Ялңышмаз адам болмаз. Мен ялңышыпдырын. Менден нәразы болма. Мен шол ялңышымы ерине салайын. Шоны, сениң айдышың ялы, улы иле вeҗера эдип өлдүрейин. Шонда менден разы болҗакмы?— дийип, зордан эҗесини көшетди.

Вели бай Узугың адыны тутманы яман гөрүп:

— Бу асыл кеселләногам. Бир гатырак кесел болуп ятса, кеселе ятандыгынам ил билсе, онда бир гиҗе богуп өлдүрәгеде «Өлүпдир» дийсең, илиң гепи-гүррүңем болмазды — дийди.

Кыныш бай Вели бая Эзрайыл ялы серетмек билен, нәразылыгыны билдирди:

— Вах, Вели, сен нәмәни айдып отырсың. Мен оны иле меңзеш эдип өлдүрҗек болсам, бириңе-де етирҗек дәл. Онда эдил илиң гөзүниң өңүнде серрелдәйҗек. Илем «Дерди-беласы көп-дә, саг гезип йөрен еринде бирден йыкылып өләйди» дийип, хич зада дүшүнмән галарды — диенде, отуранларың үчүси хем хайран галды.

Аманмырат:

— Эҗем ямандыр, эдер — дийип йылгырды.

Бекмырат бай:

— Эҗе, ненең оны гезип йөрен еринде серрелдәйҗек? — дийди.

Вели бай:

— Атайҗакдыр-да — дийип, ичине салып гүлди.

— Хава, атайҗак, йөне сессиз түпең билен атҗак — диенде, Аманмырат:

— Бе... эҗе, ол ненеңси сессиз түпең? — дийип йылгырды.

Кыныш бай өзүниң яшырын сырыны ачмага башлады:

— Атаныяз пахыр шол Сарагт эйямында Пулхатының аңырсында писселигиң ичинде ав авлап йөркә, бир авчы гула душ гелйә. Ана, шол ерде икиси атышып, Атаныяз пахыр гызылбашың авчысыны өлдүрйә. Онуң бар затларыны аля. Ана, шол авчының янында ики көке мергимушы бар экен. Шонда Атаныяз «Хич киме айтмагын» дийип, гулуң авчысыны өлдүрип алан мергимушыны маңа берипди. Менем гаты арзылап, өз эли билен берен мергимушы дийип, шу гүне ченли саклап гелдим. Бу гүне ченли онуң герек ерем болмады. Инди нәче йыллардан соң герек болды. Ай, ол бир максады мырат болмалы адамды. Ол атан окы бош гечмейән мергенди —дийип, Атаныязың адыны тутанда, улудан бир демини алды. Бираз бөврүни диңләп — Ай, Атаныяз адам дагам дәлди. Ол гүнлер яшдык. Кейик ялы бөкүшип йөрйәдик — дийип, өзүниң Атаныяз билен яшлык дөврүни ятланда, гашлары яйылып гитди. Гөзлери рөвшен тапып, йыгырт атан маңлайы язылды. Гөвүн гушуның гөтерилендиги бүршүк йүзүнден мәлим болды. Яшлыкда Атаныяз билен эден пинхан-пинхан ишлери ядына дүшди. Эмма мергимуш аланындан башга сырларыны айтмады. Умгур гараңкы гиҗелерде хәпеклериң ичинде Атаныяз билен өпүшип-гучушанларыны гаррылыкда-да пинхан саклады. Элбетде, яшлыкдакы бейле ахлаксыз, гизлин сырларыны ачман, онуң билен бирликде габра гирҗекдигине-де шүбхе ёкды. Бир аял өмрүниң бир дөврүнде өзүниң әрине вепадарлык әхтини йитирен болса, оңа адат өлүмдсн башга җеза буюрмаярды. Асырлар бойы әрине еке бир вепадарлык әхтини йитирен аяллар дәл, әрине хакыкы әхти-вепалы аялларың хем рехимсиз гара адатың бейле кануның җезасына сезевар болуп гиденлериниң чакдан ашадыгына шүбхе ёкдур. Бейле гараңкы асырларда арманлы пида болуп гиден гөзеллери ятланында — Хейхат! — дийип, йүрегиңе урярсың. Ынха, пәхим-пайхаслы гөзеллик мүлкүниң шасы болан Узук гыз-да хәзир гара адатың рехимсиз җезасына буйрулды! Оны Торлы билен өлдүрип, бейләк атарлар! Рехимсиз хан-

җарларының тыгына япышан арасса ганы хапа сыйларына сүпүрип, ене өл җөвхери гынына сокарлар. Ана ики саны мейит болуп ятан ынсан!.. Олардан не хабар алмак болар, не-де — сөз сорамак. Булар ялы арманлы өлүме сезевар болан нәхак гурбанлар азмыды нәме?! Элбетде, аз дәлди. Бекмырат бай ялы адамлар өзлериниң нәхак кесен гурбанларының гапдалында дуруп: «Ил-гүн! Середиң бу ятан ахлаксыз бихаялара! Мен адатың буйругыны берҗай этдим. Мен адат өңүнде пәк йүрекли ынсан» дийип, өзлериниң ганлы голларыны силкишдирип гыгырардылар. Ганхор голдан сырыгып, гара ере дамян ганлары гөрен ил-гүн болса наданлыкдан оңа адатың буйругыны берҗай эден мердана йигит диерди, себәби асырлар бойы ил-гүни полат пенҗесинде гысып гелйән, демир гүрзүсини гезенип дуран рехимсиз гара адат шейле диймәни буюрярды.

Ине, шейле агыр дөвүрде Кыныш байың өйүнде Узук-да гурбан эдилмәге белленди. Ол басым ягты яланчы билен хошлашмалы болар. «Мен нәхак, арманлы өлйәрин!!! Мен элхенч төхметиң нәхак гурбаны болярын!!! Адалатсыз дүнъе, хош гал!!!» дийип гыгыран зарын сеси аҗал каркарасы астында яңланып чыкар. Ол зарын сеси болса бири эшидер, мүңи эшитмез!.. Эмма Узугың ызында галанҗа оглы мәхрибан энесини хич вагтда унутмаз... Мыдама — эҗем — дийип ят эдер. Перзенде эне мәхри, энә перзент мәхри хич бир вагтда сув билен ювулмаз, сүбсе билен сүпүрилмез, пычак билен газаланмаз, от ичинде янмаз. Мыдама, элмыдама галар. Йигрими бәш яшлы йигиде «Сениң эҗең бир яшыңдакаң өлдүрилипди» дийип эшитдирсең, ол йигит шол халатда от болуп туташар. Эгер-де туташмаса, онуң йүреги ынсан йүреги дәлдир.

Агыр дөврүң адалатсыз кануннларының ашагында рехимсиз гара адатың голы барды. Кыныш байың эхли эдйән надарачылыгы болса заманасының иң пәк ахлаклы гөзел гызыны гара адатың шейле агыр гүнәси билен гүнәкәрлемекди. Ол хәзир залым адатың иң яман зынданында ган энрәп отуран гөзел гызың гөзлеринден акян ганлы яшлары гөрмек-де ислемейәрди. Ол хәзир ики аягыны гөре сокуп отуран еринде, гөре серетмән, адалатсыз дүнйәниң зулмат харманының үйшен ерине середйәрди. Онуң буз болуп доңан йүрегинде рехим-шепагат, адалат диен задың ысы хем ёкды. Онуң хәзирки эндирәп, бүзүлип-язылып, говрулып отурышыны гө-

ренинде, депэнден дабаныңа ченли үйшүрйэрди. Онуң хэзирки гөрнүши гызыл гүли ташлап, гара чүйрүк яндага чыкып отуран айылганч гызыл дамак хажжыкдан хем эйменчди.

Ынха, гөзел гызың такдыры болса шу асың элиндеди!..

Ол ас Атаныяз билен яшлыгыны ятлап, бираз мелул болуп отурды. Соңра: «Ай, боля-да, хеммеси өтди-гечди» дийип сөзлемэге башлады.

— Билдиңизми инди мениң сессиз түпеңимиң бардыгыны? Йөне окум аз. Ики саны окум (ики көке мергимуш) бар. Шол ики окумам киме бержегими мен өзүм ягшы билйэн. Сиз киме бержегими билйэн дэлсиңиз. Бу хелее дага бир окумың бир четинем рова гөрмен — диенде, Аманмырат:

— Киме рова гөржек, эже? — дийип сорады.

— Бир-э ким мениң оглума пычагыны узадан болса, шонуң җанына. Бирем болса шу хелейиң җорасына, дүшүнмедик болсаңыз, шу хелей ким билен Ахала гачып гиден болса, шонуң җанына. Ене бир окум болан болса, онам Аллага берердим. Ана, мен сессиз түпеңимиң окуны кимлере рова гөрйэн. Ким мениң дөвлетиме эл узатса, ненеңси яныпй, ненеңси туташаныны өзи хем билмез — диенде, огулларының йүзүнде бирхили рух пейда болды.

Бекмырат байың сүңңи еңлэп, деррев муртуна элини етирди-де:

— Эже, сен окларыңы мынасып адамлара рова гөрйэн экениң. Йөне сениң ол айдян адамларың саңа тапдырмаз. Олар бир юртсуз, мекансыз секиз аяклы сергезданлар ахырым. Олар шу гүн бу чопаныңкыда болсалар, эрте — ол чопаныңкыда, биригүн ене бир ерде. Сен олары нирeде гөржек, нирeде олара мергимуш ичиржек? — дийип осмакладып сорады.

Эҗеси өзүниң гарылҗык варрык сесини сандырадып:

— Ай... Оглум, сен эҗеңи танаңок. Сениң эҗең шол газаныны терс атарып, Эҗеке җаны чынардан дүшүрип тутан кемпирлердендир. Сен: «Олары нирeде гөрҗек?» дийип сораясың. Мен ол затларың хеммесиниң гарымыны газып гойдум. Мен өйүмденем чыкман. Үстүме-де гелерлер. Мергимушы алыбам гидерлер. Менсизем ичерлер. Ана, мекансыз сеңгилериң мыдамалык меканы шол мергимушы ичен ерлери болар. Ана, онсоң Дурдыңам адыны эшитмерсиң шу дүнъеде, Бердиңем. Ады гурмушларың атлары йитер.

Ынха, ачлык гелди агзыны ачып, бир дəне бугдая [illegible] бир бедре ганыны өйүңе гетирип бийрлер. Сен менден «Дурдыны, Бердини нирден тапҗак?» диййип сораясың: Ол ады гурмушлары тапҗак адамың өзи мениң үстүме гелер — дийип, агзыны юманда, эңеги билен бурны тапышмага аз галды.

Бекмырат байың сүңңи еңледи. Ол отуран еринде еңил гозганды. Йүз-гөзлери ачылышып йылҗыраклады:

— Хэ, эҗе, ачык айтсана маңа, ким олара мергимуш ичирҗек адам?

— Оглум, сен оны менден сорама. Ынха «Икисем таркылдап ярылыпдыр» диен сөзи эшидерсиң. Шондан соң сорасаң айдаярын. Ондан бэрде айтман, «Тамда гулак бар», «Агыздан чыканы əлем аңар» диййə. Сен оны хэзир эшитҗегем болуп отурма — дийип, мергимушы Берди дага кимиң үсти билен ичирҗекдиги хакда пикире гитди. Эмма эдйəн пикирини дашына чыкарман ичини геплетди: «Холха, Аннагелди усса ач өлҗек болуп отыр. Шолара бир дүе бугдай берейин дийсем, онуң гызы Абадан ол ады йитмишлери деррев таркылдадар. Аз гөрсе, бэш дүе бугдай бийрин, разы эдерин. Ол ер йылмамышлар Гылычлы дийип, шолаң өйүнден чыкмаямыш ахыры» дийип, эп-эсли вагт йүзүни ашак салып отурды.

* * *

Дашарда диңлэп отуранҗа гыз еңсеки ёлуң чатрыгындан бир пайтуның гүрлэп бэрик доланандыгыны билди. Деррев гамышдан гулагыны айрып, өр-боюна галды. Нирэ гачҗагыны билмэн, бир алҗыраҗак ялы этди-де, гөни Узугың өйүне ылгады. Узук бимахал чак өе күрсэп уран гызҗагазың болшуна хайран галды. Онуң өзүни тутуп билмэн йүзүни ак там эдип, сандырап дуршуна бирхили болды. Багрына пугта гысып дуран агач окарасыны гөрүп, ун дилемэге гизлин гелендир-де, дилэп билмэн, утанып дурандыр өйтди. Юмшак якымлы сес билен:

— Гел, Мая җан, бэрик геч — дийип чагырды.

Маяҗык бир гадам илери басманка, диңиргенип ишиге серетди. Деррев Узугың янына гечип отурды.

— Узукҗемал гелнеҗе, сени «Тойлы ага билен бир ерде биле өлдүрҗек» диййэлер — дийип, өйде

эшиден гүррүңлерини бирин-бирин, чалт-чалт айтмага башлады,

Узук:

— «Өлдүрҗек диййэлер»?! — дийип, Маяның эгнине бир элини гойды. Соңра, Мая тэ сөзүни айдып гутарянча, шол отурышына гозганман, доңан ялы болуп галды.

Мая:

— Ана, шей дийдилер, «Өлдүрҗек» дийдилер — дийип сөзүни соңлады. Гөзҗагазыны галдырып, бир Узугың йүзүне серетди-де, дашарык гулак салды. Соңра йүзүни ашак салды. Эп-эсли вагт бу икисиниң арасында гүррүң болмады.

Бирден җүрүндигини чейнешдирип емшерден гупбасына Маяның гөзи дүшди, ол гупбасының емшерилен җүрүндигине середип агламага башлады.

Узук шейле агыр халында:

— Нэме аглаясың. Мая җан? — дийип сорады.

Мая элиндэкиҗе гупбасыны гөркезип:

— Ынха, шу мениң дакынян гупбам. Эҗем: «Шу гупбаңы Кыныш эҗэ бер-де, бир урбалык ун гетир» дийип иберди. Яңы мен оларың гүррүңини диңлэп отыркам, горкыма җүрүндигини чейнэндигими билмэндирин. Инди Кыныш эҗе мениң бу гупбама ун бермез. Эҗеме айтсамам кэййэр — дийип балкылдады.

Узук улудан бир демини алды-да:

— Вах, акылыңдан айланайын, дүрдэне гыз. Агыр гүнүң агысыны яш башыңдан агламалы болупсың-да. Хернэ, худайым, алның-багтың бир ачык болсун-да. Гой, аглама, Мая җан. Аглан билен иш битйэн болса, мениң шу гүне ченли дөкен гөзяшларым булак болуп акарды. Хэзирки мениң габрымы газянлары эййэм-эййэмлер гарк эдип гидерди. Агламакдан хайыр ёк, дүнйэм! — дийип, Маяның элинден окарасыны алып, ундан долдурды. Онуң көнеҗе көйнегиниң ики эгниндэки ямасына, йыртыгындан чыкып дуран дызларына, ачылып дуран тирсеклерине серетди. Дулдакы чувалдан хениз гөвшүллиге етмедик ики саны совсаны көйнеги чыкарып:

— Ал, Мая җан, шу көйнеклериң бирини эҗең гейсин, биринем саңа бичип, тикип берсин. Баранда, эҗеңе айт: «Өзүм бичип тикип бийрдим велин, бир көйнеги тикип гутармага мениң галан өмрүм етмезмикэ өйдйэн» дийип айтды дий. Өзүңем яңкы маңа айдып берен сөзлериңи аялларың арасында чекинмэн, горкман,

гүррүң эдип бер. Гой ил-гүн мениң ненеңси болуп өленими билсин. Гой бу ганхорларың гараңкы сырлары илиң өңүнде ачылсын. Өзүңем хер гүн гараңкы дүшенде, гелип дур. Барҗа затларымдан саңа бир берип гойберейин. Ёгсамам бу залымлар, мениң задымы терекә салмазлар. Өлди дийип, гапыма кече атмазлар. «Харам өлди» дийип, җыназа окамазлар. Иле меңзеш гонамчылыга элтип җайламазлар. Итиң маслыгы ялы сүйрәп, бир ерде мейидими горпа сүсдирлер — диен сөзүни Мая бипервай диңләп дуруп билмеди.

— Вай, гелнеҗе җан, инди нәдерсиң?! — дийип, ярым-яш болуп агламага башлады.

Узук улудан бир демини алды-да:

— Ай, Мая җан, гелнеҗең нәтсин? Гара маңлайына язылан шүдүр-дә... Сен бир аглама, мениң беренҗе затларымы алдаҗык гит. Йөне мениң зат берендигими эҗеңден өзге хич кимиң янында айтмагын, баллым — дийип, Маяны угратды. Өйде еке өзи, янында Эзрайыл җаныны алҗак болуп, элини чызгап дуран ялы болуп, инлери дыгырдашмага башлады. Горкусына алагараңкы өйүң ичине гөзүни айлады. Төверегинде хич бир зат гөрүнмеди: гараңкы өйүң ортасында дуран еринде ховп-ховатыра дүшүп, өзүнден өзи чалаҗадан пышырдап, сөзлемәге башлады:

— Ах!.. Эзрайыл гөзе гөрнүп гелйәми нәме... Ынха, җеллат донуны геен залымлар мениң ганыма сувсашып гелерлер!.. Оларың гелени-де, ичерик гирени-де әшгәр гөрнер. Олар ынха шу гапыны ики тараплайын ачып, бөкүшип ичери гирерлер я-да гапыны усуллык билен ачып, ювашҗадан гирерлер... Ах!.. Мениң үчин ненеңси гирселер-де тапавуды ёк. Хер хили эдип гирселер-де, башга яна гараман, гөни мениң ширин җаныма япышарлар!.. Өзлериниң җеллат голларыны мениң гызыл ганыма буларлар!.. Барып совук сува ювуп, арассаланды диерлер. Ёк!.. Ол болмаз! Ол эллер ювмак билен хич бир вагтда-да арассаланмаз... Ол эллериң бармакларының учларындан элмыдама арманлы өлен адам баласының гырмызы ганлары саркышып дурар. Эмма киме гөрнер!.. Киме-де гөрүнмез!..

Ах!.. Мениң гудраты гүйчли таңрым! Сен адам баласыны нәме бейле ховп-хатар, горкы астында яратдың? Адам баласыны шейле белалара сезевар этмәге ненеңси йүрегиң гыйылмады, ненеңси рехимиң инмеди, гудраты гүйчли таңрым!

Гассап пычагыны чалып даш чыканда, гоюн ондан горкман, дамак ган чукурына башыны гойя. Пычак тө тенине етйәнчә, аркайын, бипервай ятя.

Адам баласы желлат пычагыны чалмаздан өңүрти дуйя. Пычагың чалнаныны гөрйә, ол чалнанда, шыгылдап чыкян сеси эшидйә, дүшүнйә. Пычагыны берк гысымлап гелен желладың голуның ненеңси гүйчлүдигини, йүрегиниң дашдан гаты, буздан совукдыгыны билйә. «Ынха гелер! Ынха гелер!» дийип, мыдам гарашып дуря. Өлмезден өң, өлүп галя. Жан жесетде өлмезден өң өленсоң, ене өлүм үстүне өлүме гарашмакдан яман бир зат болармы?!. Хий бейле-де бир жеза болармы?! Ах!.. Белки, хәзир желлатлар дашардан етип гелйәндир, белки, аяк сеслери эшидилйәндир — дийип, дашарык диң салды. Дашардан хер бир эшидилен чыгшылды желлатларың аяк сеси ялы болуп дуюлды. Аманмырат узын боюна гара көйүк болуп гөзүне гөрүнди. Ол шол дуршуна хыжув билен хырчыны дишләп, пычагыны берк гысымлап, үстүне абанып гелйән ялы болды. Узук: «Ах!..» дийип, ики элини өңүне далдаланыны өзи хем дуйман галды. Онуң беденлери пагыш-пара болуп эндиремәге башлады. От болуп, туташып барян йүрегиниң ызасына чыдаман, ики элини күкрегиниң үстүнде гойды. Шол дуршуна хер дайым бир гадам басып, усуллык билен оглунын янына барды. Онуң ап-акжа, попушжа йүзүне, бөврек ялыжак пөкгеришипжик дуран яңажыкларына, писсе ялыжак додакларына, бадам гөркли габажыкларына середип көп дурды. Соңра: «Ах!.. Балам, эжең янык йүрегинден сенем бир ысгап гал!.. Белки, эртир ояныл эжеңи гөрмерсиң... Белки, эртир туранда, мәхрибан энең нәхак дөкүлен гырмызы ганының акжа көйнеклериңе, акжа тениңе сычрап деген дамжаларыны гөрерсиң. Йөне сен оңа дүшүнмерсиң, балам!.. Дүшүнсең, шол дамжалар бозук дөврүң арманлы, нәхак гурбаны болан гарып энең иң соңкы деминде сени ятлап, «Арман!» дийип гыгыран овазы билен сычраклап чыкан мәхир дамжаларыдыр, балам! Шонда сениң мәхрибан энең овазы еле гиден болса-да, мәхир дамжаларының сычрашып, саңа япышандыгына дүшүнгин, балам!.. Шол сениң бедениңе япышан ган гатышыклы мәхир дамжаларының хер бириниң шу хапа выжданлы, бозук ахлаклы, адалатсыз, желлат донуны япынан ганхорлара «Нәлет! Нәлет сизе!..» дийип гыгырышып дурандыгына ягшы дүшүнгин, балам!..

Ах!.. Балам! Мениң совадым болан болсады, шу затларың барысыны хата язып галдырып гидердим!.. Сенем бирвагт окап дүшүнердиң... Эгер-де сенем мениң ялы соватсыз болсаң, бир хат окап билйәне окадып дүшүнердиң...

Бу мени ювутмага агзыны ачып, мениң башымдан инен гара гүн еке эҗең башындан инендир өйтмегин. Бу гара гүн энең ялы энелериң башындан ине-ине гелендир. Энең ялы энелери ювуда-ювуда гелендир. Энең ялы энелер: «Арман, пелек, дат, пелек!..» дийип, бу ювдарха сыпатлы гара гүнүң агзына гире-гире гелендир!— дийип, усуллык билен ашак отурды. Ювашҗадан күкрегини оглуның күкрегиниң үстүнде гойды. «Энең янык күкрегинден ысгап гал, балам!» дийди. Хер яңагындан бир огшап, ёкары галып барярка, оглуның маңлайына гөзүнден бир дамҗа яш дамды. Узук оны сүпүрмек-де ислемеди. Өйүң ортасында дуран еринде ене ики элини күкрегиниң үстүнде гойды. «Ах!.. Янды-ла йүрегим!» дийип, Бердини ятлады: «Ах, Берди! Сениң билен яшамага менде нәче хөвес барды! Гиҗеде-гүндизде арзувым еке сендиң. Сен — гелерин — дийипдиң. Гелмедиң. Инди сен гелсеңем, мени тапмарсың. Мен калбымда — ган, йүрегимде — дерт, җанымда аху-перят билен бу дүнъеден арманлы өтмели болдум! Берди, сен мениң өлүмим хакында хапа гыбатлара ынанмагын!..» дийип, гара гөзлери яш ичинде, йүреги көз ичинде, гараңкы өйде гара башыны гам яссыгына гоюп, җеллатлара гарашды.

МЕКИРЛИК ШЕРАБЫНЫ ГАНА ИЧЕНЛЕР

Өвлүйәниң игдесини гарасар ийди, ере дөкди, исрип болды гитди. Шонуң билен билеликде Энекүтиниң әри билен экен болсадылары хем гөгермән галды. Хәзир олар экленҗи «алың сачындан» гуран дузакларына дүшүрип авламак барада пикирленйәрлер. Энекүти келлесини гарт-гарт газашдырды-да, гөзүни гүйлүнен гөләң гөзи ялы мөлердип, эрине бир зат айтҗак болды. Ене йүзүне дүшен сачларыны йыгнап билмән:

— Шу гырлып галмышың гырыгына дыгы тутдурып билмән масгара боляң — дийип, ики эли билен ёкарык сыпап-сыпап, зордан бөрүгиниң ичине салды.

Габак ишан бойнуны сыпап:

— Оны ювман-артман, яндырып, кече эдйәсиң. Ахыры бир ялтанмадык гүнүң габат гелсе, дарак алып гечйәсиң дашына, дарагыңы гечирип билмән, онуң еди пушдуна ченли гаргаясың. Сачда гүнә ёк, гүнә өзүңде. Гырылман нәме, басым хешдеге-де дөнерсиң — диенде, Энекүти:

— Ери гойсана, мен сачымың азарыны иле етирмен, Ханы Кыныш байың янына гидерисми? Дүйн Ханымам гелипди. Бу гүнем обада «Габак хожам ал билен уршуп, сачындан алыпмыш» диен хабар оба яйрады. Аяллар отурып-отурып гүррүң эдйәлер. Сен өзүң билйәсиң ахыры аяллары. «Ишан ага, алың сачыны гөркез» диерлер. Гөркезмесеңем болмаз. Какын-силкинли аяллярам диләр. Бай аялларына бир иңңәң бойы ялы сач берсең, аклыгына дүнйәң задыны бийрлер. Ана, гүзераның гөзи нииреде. Бермесеңем, бермезлер. Йөр, тур, гидели. Ханым шәхере гитмәкә баралы. Мен Ханымың сачындан огурлайын. Онсоң Ханымың сачыны алың сачы дийип, иңңе бойы-иңңе бойы бөлүп-бөлүп, какынлы аяллара сатыбийрис. Мен бир леңкебут билен сары ичянам тапып гойдум — дийип, бир күкүрт габың ичинде җанлы леңкебуды гөркезди. Икинҗи күкүрт габың ичинде сокарыны айрып гоян сары ичяның гуйругыны җайтардып ятаныны гөркезди.

Габак шых булары гөренде, горкусына хаш-ш эдип бир соҗады-да:

— Бибимиз, сен шү эйменч мөҗеклери яныңа алып гитҗек болсаң, мен сениң билен биле гидип билермикәм? Сен еке өзүң өтәгит. Мен соң ызынданҗык бараярын — дийип, күкүрт гаплардан гөзүни айырман, чекинҗирәп еринден турды. — Бибимиз, бейдип йөрмәли-ле. Ханымың сачы нәмә герек? Сениң өз сачың билен оңаялы-ла — дийип, гачмага чемеленип дуршуна бир гезек Энекүтә, бир гезек күкүрт гаплара серетди.

Энекүти:

— Нәме бейле лебиңи ялап, галпылдап башладың? Отур ашак, ине шү ичяны якандан гойбердим! — диенде, Габак шых:

— Ине отурдым — дийип, өзүни лампа ашак гойберди.

— Сен мениң җанымы якма! Мениң сачымдан алың сачы болармы? Алың сачының гылдырган ялыҗак ненис, чыпар сары болняндыгыны сениң ялы бир налаҗеде-

йин болаймаса, әхли түркмен билйәр ахыры! — дийип, аялы әрине хеңкирди.

— Сен алың сачының чыпар сарыдыгыны гөрдүңми?

— Леммилдәп, мениң җанымы якма. Мен бүтин өмрүми Сейидахмет ишанларда гечирдим. О ерде мениң гөрмедик-эшитмедик задым галмады. Гылдырган ялы чыпар сары сачы гөркезәгеде, «алың сачы» дийсең, ынанмаҗак хелей болмаз. Илде-гүнде нәме кән, какын-силкинли хелей кән. «Ак ёлдашым бар» дийип, шолара дога-тумар берип окаберсең, хазынаның бир гөзи бизе тарап ачылар. Сениң шоңа-да акылың чатанокмы?

— Вах, оңа мениң акылым чатя-ла, бибимиз, йөне сен бирден масгара болайма? — дийип, Габак шых додагыны ялады.

— Сен горкма, Ханымың янына мен өзүм барарын. Сен йөне Кыныш байың янында отурсаң боля — дийип, Энекүти әрини гыссады.

Габак хоҗам:

— Бибимиз, шол Худайбердиниң гойнуны огурланымызда, үстүме гөле бөкели бәри, өзүми алып билемок. Мен шонда хич зады билмәндирин, йөне ел болуп учупдырын, онам соң билйән. Хер хилем болса, шонда горкыма аягым чалшыпдыр, ёгсам дагы олар ялыҗак гөләнден мен ылгашамда-да галман. Гаты йүврүкдирин — дийип, горкаклыгының гапдалындан өвүнҗек хем болды.

Энекүти:

— Сен би зүвветдинлигиң билен, би ялталыгың билен нәме үчин өйлендиң? Хелейиңи ким эклэр өйдүп өйлендиң? — дийип гахарланды.

Габак хоҗам бир ойканып, сычаның гуйругы ялыҗак инчеҗик муртларына элини етирди-де:

— Мен өзүм шейле бир ялта-да дәл, йөне улы ил маңа «ялта» диенсоң, менем илиң сөзүне ынанайян — дийди.— Агамам маңа «Сен өйленме-де, Сейидахмет ишана сопы бол. Хак дий-де ят. Сениң аслың өвлатдыр, ол сени өлйәнчәң эклэр» дийди. Менем шонуң диенини этдим. Өйленмек мениң пикиримде-де ёкды, йөне сениң дашыңдан середип: «Хәй шулар ялы аял болайса, әрини ериң ашагында-да етим гоймазды» диердим. Шол бармана сениң әриң өлди, мениңем гөвнүм саңа йүвүрди. Шонда-да мен өзүм угруны тапып өйленҗек болсам, йүзүм гарады. Хернә сен өзүң угру-

ны тапып, маңа геләйдиң. Йөне мен «Хөтдесинден гелип экләрин-ә» дийип аламок сени — дийди.

— Сениң гүйҗүң ёкмы, гаррымы, кеселми? Хол сениң ялталыгың зерарлы игделерем гара ере сиңди гитди — дийип, аялы гахар билен игенди.

Габак хожам гарныны сыпап, шап-шап какды-да:

— Агзы ачык ач өлмез. Игделер еке мениң ялталыгымдан гара ере сиңмеди, сениңем ялталыгыңдан сиңди — дийип, муртҗагазыны товлашдырды.

— Мен Сейидахмет ишанлара гелмәнкәм ишлейәдим. Гиҗе-гүндиз харс уруп ишлейәдим. Улы халыларам докаядым.

— Ай, бибимиз, гечени ятлама, хәзиркиден хабар бер. Ол әриңе улы халыларам докап берипсиң. Маңа гарасарам горап береңок.

— Онда сен мениң билен Кыныш байлара гитҗек дәл-дә?

— Бибимиз, мен айтдым ахыры «Худайбердиниң гойнуны огурланымыз бәри, иним без болупдыр» дийип, шондан бәри огурлык ядыма дүшсе сандырaберйән.

— Би өгурлык дәл ахыры!..

— Бе... огурлык болман, огурлыгыңам иң кыны. Дашарда газыга даңылгы дуран гойны огурламак аңсатмы я бир аялың келлесиндәки сачы огурламак аңсатмы? Бар, гит-де, Ханымың сачыны гетир, соңракы иши мениң билен — диенде, Энекүти леңкебуды билен ичяныны күкүрт гапдан чыкарып, чермегине долап, гахар билен чыкып гитди. Баршына гөни Ханымың тамына:

— Саламәлейик — дийип гирди.

Ханым:

— Исәнми сиз? — дийип, саламыны алды.— Килигез, рехим итип турыгыз — дийип отуртды. — Әлләә... ишан абзилар шайтанның чәчини үзүп алган деп сөйлиләр. Дурусмикән ул? — дийип сорады.

Энекүтиниң пикири Ханымың айдян сөзлеринде болман, онуң тылла ялы сап-сары инче тер сачларындады. Ол Ханымың сөзлерине оңат дүшүнмесе-де, чаларак аңлап:

— Хава, хава, ишан агаңыз алың сачыны ёлуп алды. Йөне икимизем горкымыза агзымызы-бурнумызы учукладып ятдык — дийди.

Ханым хайран галып, бир элини агзына етирди-де:

— Әлләә... ниндей чәч икән? Мин ани ничик булса-да, бир көрейм — дийди-де, демли дуран чайы Энекүтиниң

өңүне сүйшүрди. Бу вагт леңкебут ненеңси болса-да, бир ёл билен Энекүтиниң чермегинден чыкып, өзүниң узын, эймеч аяклары билен еңилҗекден басып, онуң тенинде йөремәге башлады. Эмма шейле эйменч мөҗек тенинде йөресе-де, Энекүтиниң ини хем үшенмеди. Йөне отуран еринде ичинден: «Тоба, шу леңкебут ишаның тенинде йөрәп башлан болса, үмдүзүне гачып гидерди» дийип, леңкебудың өз ичинде йөрейәнине шүкүр этди. Леңкебут ярмашып, хас ёкарык чыкды. Энекүти бирден якасындан чыкар өйдүп, көйнегини силкәгеде, оны ашаграк дүшүрди. Бу вагтлар Ханым бир иш билен дашарык чыкып гитди. Энекүти онуң даш чыкарына мәхетдел, йүке галдырылан ёрганлары дүшүришдирип, сач гөзлемәге башлады. Бәш-алты саны чыпар сары гылдырган ялы инче сачлары тапып, бармагының ужуна орашдырды-да, якасындан огры җүбүсине дыкды. Бу махал дашардан Ханым гелип, мунуң ёрганлары булам-буҗар эдип йөршүне хайран галды.

— Сиз ни ишлисиз? Ёрганларны түшүрип, ни излисиз? — дийип сорады.

Энекүти аркайын:

— Яңкы шу ёрганың арасына бир мөй гирди велин, шоны тапамок-да — дийип эңедишдирен болды.

Ханым мөй сесини эшиденден:

— Вай! Ёрганларың арасыга мүй киргән. Ни ишлийем? Вай, инди мин мунда тура алмым. Городга кайтып китәм — дийип, дуран еринде сандыракламага башлады. Энекүти гысымына гысып дуран леңкебудыны Ханыма гөркезмән, кечәниң үстүне гойберди-де:

— Вай, ынха хазан алан! — дийип, бейләк бөкүп дүшен болды. Ханым ылгап барып, гапының тутайындан гысымлап, ызына гаңрылып:

— Кайда?! Кайда?! — дийип сорады.

Энекүти леңкебуды сүбсе билен кечәниң үстүнден ере дүшүрди-де, Ханыма гөркезди.

Ханым:

— Әллә!.. Ниндей зур муй икән!.. — дийип, ики эли билен дулугыны тутды. Энекүти сүбсе билен леңкебуды өлдүрип, мейдана зыңды. Нетиҗеде бир леңкебудың җаның үсти билен Ханымың алты тар узын сачыны газанды. Соңра ёрганлары галдырышдырып, чай ичмәге отурдылар. Энекүти өңүне гойлан дүрли манпаса билен чай ичип ягшы дерледи. Кейпи көкледи. Шол

вагт Ханым аңырсыны бакып, бир зада гүйменди велин, Энекүти онуң янына ичяны ташлап:

— Вай! Не худай урды, ичян! — дийип, Ханымың сачындан пенҗәни урды. Ханым: «Вай!» дийип, бөкүп бейләк дүшди. Ханыма зымдырылып барян ичяны гөркезди-де, өзи онуң гөзүне сап атып, яңкы пенҗәни уранда, сыңракларының арасы билен алан сачларыны хем дүйрләп якасындан огры җүбүсине дыкды. Шонуң билен Энекүти сач ишини битирди. Ханым болса, хасырдап барян ичяндан горкусына:

— Эй... әлла, бу уйны муй, чаян алган. Мин бир-де турмым мунда. Колясканы запрегат итигез — дийип даш чыкды. Энекүти ишини битирип, аркайын өйүне гайтды.

АГЫР ГҮНҮҢ АЛАДАСЫ

Гүйзүң ортакы айы хем болса, бу гүн агшам совукды. Торлы билен аялы өзлериниң түйнүкли кепбелериниң ожагында янян өлүгси одуң башында гүррүңлешип отырды. Ики саныҗак гара келле огулҗыклары болса көнеҗе ёрганың ашагында мыслашып ятырды. Оларың бирини бирден яман үсгүлевүк тутды. Ол шол үсгүрип баршына ёрганың дешигинден келлесини чыкарып дик отурды. Үсгүлевүги көшешенсоң, шол отурышына гөзүни ачман гышарды. Бейлекиҗеси болса ёргандан чыкып тогаланып гитди. Торлы өңүрти эп-эсли вагт огланларына середип отурды. Соңра аялына гарап:

— Би Кеминәң агтыкларының болуп ятышларыны гөрйәмиң? Бири ёрганың дешигинден келлесини чыкарып ятды. Ятышына-да уклады. Гүнузын гарзынышып, итлери чыкя. Хол бирем тогаланып гитди — дийди.

Аялы эгрип отуран игини бейлесинде гойды-да:

— Мен-ә шу ёргандан халыс без болупдырын — дийип, чагаларының янына барды.

Торлы:

— Мен-ә ол ёрганы чалшырайҗак велин, асыл айрылышасым геленок. Сениң без болмагың нәме? — дийип гүлди.

— Бе-е, шейлеми, айрылышасың гелмән, нәме гөрдүң мундан?

— Бе-е, Җемалым, биленокмы? Гелин болуп геленде, шу ёрганын ашагына гирениң ядындан чыкайдымы?

— Ах, инди би ёргандан ол хөзири гөресиң ёк. Гаррашдыгынча дашлашар. Инди мунуң эдилмелиси белли вели, нәме... Олам боланок-да.

— Нәме?

— Дүйрлешдирип ода салаймалы... Бир серет, Кемине аганың поссуны шундан элешандыр өйдйәмиң? — дийип, оглунын келлесини ёрганың дешигинден сыпдырды-да, үстлерине дүйрлешдирибрәк чекишдирди.

— Айтсаң-айтмасаң, гелин бай, гел, шу ёрганы ода салалы-ла. Бизе гелен ырсгалам гапымыздан гаранда, бизиң шү ёрганымыза гөзи дүшүп, ызына доланайямыка өйдйән. Нәме «Мен бу өйүң эзенегини галдырып билмен» дийип, ызына доланып гитсе гидиберйәндир-дә. Ёгсамам эйлең-бейлең, челке-чүлке ырсгалың-а асыл бизиң өйүмизде иши ёк. Бизиң өйүмиз гарыплык шасының көшги ахырым... Бу көшги йыкып-юмурмак үчин болса гаты гүйчли ырсгал герекдир. Олар ялы гүйчли ырсгалам бу ерлерик аралашса, бизиң гапымыза гараман, гөни Бекмырат байың өйүне баря.

Асыл әхли гарыплык бизиң шу ёрганымызы дүшенип, үстүнде чай ичишип отырлармыка өйдйән мен-ә. Эйсем-де болса, биз шу ёрганымызы якайсак, гарыплык бизиң өйүмизде отыра ер тапман, өзүнден өзи чыкып гидер — дийип гүлди.

Аялы йылгырып:

— Өңде бири битине гахар эдип, поссуныны ода салыпмыш. Сенем гарыплыга гахар эдип, ёрганыңы ода салсаң, хайсыңыз бижебашы борканыз? Гайтып, бизиң ёрганымыз ода дүшсе, өзүниң түтүни билен бу төверегө гаралашан ырсгалыңам гарагыны гапаймаса... — дийип сөзүни гутарманка, Торлы:

— Ана-ана, гелин бай, сен тапдың. Эгер-де бу төвереге гаралашан ырсгалларың гарагы гапылса, Бекмырат байың гапысыны тапман, азашып, бизиң гапымыза геленем бор. Бизе-де гереги шол-да, ничик? — дийип ене гүлди.

Аялы адамысының сөзүне хезил эдип гүлди. Соңра оңа гарап:

— Бу ёрганы яксаң, Аяз хана нәме җогап берҗек? Онам-а ятдан чыкармалы дәл — дийди. — Аяз хан «Ёрганың эеси еке өзүмдирин диййә» ахырым. Гөрйә-

миң, ашагына гиренинден узын гиҗе чигилдем көвдүрип чыкаря. Онуң ёрганыны-дагы якайсаң-а, өркүҗини дүңдерилен сокы ялы эдип, үстүмизе нәче дийсең күкрәр. Онсоң онуң өңүнде дуруп билермикәң? — дийди.

Торлы отуран еринден гозганды-да:

— Онда, гелин җан, нәтмели бор. Худайданам-а бу ырсгалы диләп алып боланок. Худай-а бизи казың эшегини огурландан энайы гөренок. Хер задам болса, халыс ядындан-а чыкараянок. Йөне, нәме сорасаңам, бизе берйәни бир зат-да: «Ынха саңа — җебир, ынха саңа — азап; тикени сениңки, мивеси Бекмырат байыңкы» дийип, шол депәмизден эңтерип дур — дийип, оҗакдакы оды дөрҗеләп, үстүне геринди. — Мен-ә яңкы бизиң ёрганы ода салҗак диен гүррүңимизи Аяз хан эшидәйди өйдйән. Гөвнүме болмаса, сүрнүп, үстүме чөкҗек болуп гелйән ялы — диенде, ене аялы хезил эдинип гүлди. Торлы тә аялы гүлүп болянча, сын эдип йылгырып отурды.

Гурбанҗемал гүлүп болансоң:

— Оды гозгама, өчер. Хәзир Аяз отдан горкусына ёрганың ашагындан чыкып билмән, гөзүни балкылдадып ятыр. Одуң сөнендигини билсе, ынха дазырдап чыкар — дийди.

Торлы:

— Вай, оңа етеси нәме бар, гелин бай. Онда ынха Аяз хан ёрганы бошадар велин, биз ашагына сүмләерис. Ёрганың ашагыны бир өңүртиләнимизден соң болса, икимизиң арамыздан-а Аяз гирмез. Оңа-ха мен өзүм җогапкәр. Огланларың болса янына аяз барып билмез. Аяз: «Тай билен гызыл эңеклиден горкян» диермиш. Гөрйәмиң, бизиң гызыл эңеҗиклеримизиң болуп ятышларыны. Эййәм үстлерини ачдылар.

Ана, гелин бай, бизиң ишимиз оңар. Гөврүмиңи гиң тутсаң, мүшгил иш болмаз — дийип, оды дөрүшдирди-де, ене аялына гүррүң бермәге башлады:

— Хава, бир вагт газы вагтлары Габак шых газычыларың янына барды. Шол ерде адамлара «Херекете — берекет дийипдирлер. Алла-тагала «Херекет — сенден, берекет — менден» дийипдир» дийип, ядап отуран адамларың өңүнде геп хоналамага дурды.

Онда бир оглан турды-да:

— Ишан ага, ынха екеҗе гулак кепҗе. Мениң екеҗе чәгими алып бериң. Ана шонда херекет бор. Сизе бәш рупыя-да берейин. Эмма бир рупыя берсең, бир гүн чәк

газып берйәлер. Сиз болаңызсоң, мен бир чәге бәш рупыя берәйҗек — дийди.

Бу сөзи эшиден бадыма, менем:

— Ишан ага, Сиз «Херекете — берекет» диййәсиңиз велин, мениң эдйәним херекет. Худайым маңа хич задам беренок. Эмма Сиз херекедем эдеңзок велин, худай етирип дур-ла. Бу нәмеденкә? — дийдим.

Онда ол бирхили дүйрүгип:

— Мен худайдан дилейән, маңа худай берйә — дийип, гахары гелҗек болды.

Онда мен:

— Вей, ишан ага, менем-ә шейтандан диләмок. Худайдан дилейән — дийсем:

— Дилейшиң угры ёкдур. Кичи дилден бәрде дилейәнсиң — дийди.

— Ёк, ишан ага, мениң дилеглеримиң хеммеси кичи дилимден аңырда. Мениң бокурдагымдан башлап, ичим, гарным, ичегелериме ченли дилегчи. Йөне оларың дилеги кабул болмая. Дилег этмәң хем угры бар болаймасын? — дийсем, ишан гахарлы:

— Бардыр, ирден тур-да, сәхер вагты тагат чек — дийди.

— «Сәхер туруп, мен тагат чексем, би зәхметлери ким чекер?..» диенимде, мирап: «Чәгиңизи алың» дийип гыгырды. Энтек гүррүң гызгалаңлы болҗакды велин, мирап бозайды — диенде, ишик такырт эдип ачылды.

Гапыдан Узук гирди. Онуң:

— Саламалейик — диен пышырдысы чала эшидилди.

Гурбанҗемал:

— Гел, Узукҗемал — дийип, өзи ёкары сүйшди.

Узук ене чалаҗадан пышырдап:

— Ёк, мен ёкары гечип отурҗак дәл— дийип, ики аягының үстүнде чоммалып отурды. Ене хем болса «Геч-геч» билен оны зордан дүшегиң үстүне гечирдилер. Эмма ол аркайын орнашып отурмады. Шол аяк үстүнде чоммалып отурышына ол гүнки Худайберди аганың гызҗагазы Маядан эшиден сөзлериниң барысыны гүррүң бермәге башлады. Гүррүңиниң соңунда — Ынха, гарамаңлайың маңлайына нәме гарашя!.. — дийип йүзүни ашак салды. Улудан бир демини алып,— ай боля-да — дийип, ене сөзлемәге башлады. — Нәдерсиң-дә!.. «Пыланы аялыны пыланы билен гөрүп, икисинем өлдүрәйипдир» дийлен хабар эшидилерди.

Бейле хабар өзүниң йылдырым атыны мүнүп, илиң ичине шейле чалт яйрарды. Эшиден: «Тоба! Бейле масгара өлүмден даш этсин!..» дийип, якасыны тутуп, ичине түйкүрерди. Йөне ишде ким — хак, ким — нәхак, хак ниреде башланя, нәхак ниреде гутаря — билмек кын экен!.. Бейле иш боландан соң, өленлерден сорап, хакыкатың аңырсына етибем болмая. Оларың эййәм сөзлән диллери — сөзлемез, гөрен гөзлери гөрмез боля... Нәхак гана буланан ганлы голлар ене пычагының сапыны говшатман, аркайын тыгыны сүпүрйә. Хич бир затдан гошанчсыз ене пычагыны гынына сокуп, билинден ася. Бу ишден соң ол аркайын гезйә. Оңа хич ким «Сен адам өлдүрипсиң, сен — ганхорам» диймейә... Херки зат өз башыңдан дүшенде, хас әшгәр гөрүнйәр экен. Хәзир бу гараңкы сырларың барысы маңа аян. Хәзир Бекмырат байлар гассап базарының сөвдасына баш гатдылар. Олар гурбан кесмек ислейәлер!..

Ынха, доган Торлы, икимизе нененси такдыр гарашя. Ол такдырың бизе хачан етишжеги маңа мәлим дәл. Белки, мениң бу ерде отурандыгым билинсе, шу махал етишжек — диенде, Гурбанжемал тутуп отуран якасыны берк товлап: «Тоба! Тоба!» дийип гапа серетди.

Торлы аялына:

— Пычагы тап-да, мениң яныма окла — дийди.

Гурбанжемал ак саплы жөвхери гызыл чувалдан чыкарып, Торлының элине берди.

Узук ене улудан демини алып сөзлемәге башлады:

— Хава, доган Торлы, ядыңдадыр. Бир вагт мен өлүме өз аягым билен догры барыпдым. Өзүми гарк эдипдим. Онда-да сен мениң жаныма етишипдиң. Гарк болмак беласындан гутарыпдың. Оңа мен сенден гаты миннетдардырын. Шондан бәри сени доганым дийип хасаплаяндырын.

Мениң өзүми гарк эден вагтым, Аллак оба гелипди. Ол Дурдының атынам алып гелипди. Шонда маңа: «Аллак Дурдыны өлдүрип гелипдир» дийип айдыпдылар. Шол хабары эшиден бадыма, мениң башым бүтинлей тутулып, ак хайсы-гара хайсы сайгармандым. Дүнйәде яшамакдан чигит ялы леззет тапмандым. Шол тупан астында мен догры өлүме барыпдым.

Инди болса буларың мени өлдүржек диен хабарыны эшитдим. Айратын-да шол хабары эшиделим бәри, менде яшайша нәче хөвес дөреди. Хәзир мен асыл-ха өлмек ислемейән. Шу залымларың ислеги нәме болса, менде

шонуң терсине ислег дөрейә. Дөрән ислег нәче гүйчленйә... Хер хилем болса, олар мени өлдүрҗеклер!.. Йөне мен инди җанымы олара арзан бермен!.. — диенде, Торлы айратын үйтгешик рухда:

— Узукҗемал! Мен сени хер тарапдан әрлериң дуран еринде дуруп билермикәң дийип йөрйәдим. Мениң шол тамамы «Мен җанымы олара арзан бермен!» диен сөзүң билен өдедиң. Ынха шу җөвхери ал. Мен шуны саңа багыш эдйән. Душманың рехимсиз хүҗүми башланда, шу җөвхериң сапыны берк тут! Говшатма! Ишлет! — дийип җөвхери узатды.

Узук Торлының узадан җөвхерини чеп эли билен алды-да, ене ызына узатды. Саг эли билен бүренҗегиниң еңинде тутуп отуран яланач җөвхерини ялпылдадып чыкарды-да:

— Ынха, бейле җөвхер мениң өзүмде бар. Шол Маяның шум хабар гетирен гиҗеси мен шу җөвхериң сапыны берк гысымлап, укламан чыкдым. Шондан бәри мениң иң якын ёлдашым — шу җөвхер. Гиҗелер ятман, шунуң сапыны берк гысымлап чыкян.

Бесдир, Торлы, шу чака ченли мениң дөкен гөзяшларым орун тутян болса, сил болуп акарды. Гөзяш дөкмек билен онуң чыкян чешмесиниң гурамаҗакдыгына акылым етди. Оны кепдирмек герек. Бесдир өңки дөкен гөзяшларым. «Горкагы ковсаң, батыр бор» диййә. Хәзир мен — батыр. Мениң олара мугт җан бергим ёкдур! Җаныма җан алман, җан бермен!.. — диенде, Узук йүрекде җошан нәлете бүтин дуркы билен эндиреди.

Гурбанҗемал берк тутуп отуран якасыны гойберип:

— Бу нә күлпет?! Бу нә гүндүр, җан доган!.. — дийип, Узугы гуҗаклап аглады.

Узук:

— Аглама, җан доган, мен хеммәңизе дерек агладым. Нәтмек герек? «Баша гелени башармак герек». Мен ненеңси гүн ислейәдим?.. Менде не аҗап арзув барды! Менде не гөзел хөвес барды!.. Барысы гырылды... Мениң бүтин арзув-дилеглеримиң терсине такдырым башыма шейле шум гүнлери гетирди. Бейле гүнлери мен ислемедим, гетирдилер!.. Инди геленден соң, башармак герек, йөне бейле гүнлери башармак адам сайлаяндыр. Гөрерис: башарысмы-башармарысмы. Гөрмек ислемесең-де гөркезерлер — дийип, Гурбанҗемалың башыны өзүнден гөтерди.

Гурбанҗемал өзүни раслап:

— Мерт болгун, жан доган! Мерт болгун! Әрлериң битирмедигини битиргин... — дийип саргады.

Торлы шейле гөвни ачык, вәши, отурышы-туршы чаласын, хер бир ише кабылетли йити йигитди. Мунуң хер бир ягдайда-да пикире батып отураныны гөрмек кынды. Ол көп затлары оюн, бәлчиклик билен соварды. Оны танаян адамлар: «Мунуң гахарының гелйән вагтам болямыка?» дийип хайран галардылар. Эмма Узугың бу хабары оны агыр ой-пикире салды. Хәзир ол гахар--газап билен долуп отырды. Онуң гахарлы гөзлери хайсы нокада дүшсе, гитдигиче гүйчленип, йитиленип барярды. Шол отурышына нәче хыжув билен:

— Болжак иш тизрәк болуп дынайса... Өлдүржек болсалар, шу махал геләйселер... Хер ким башыны силкип, орта чыкансоң, элинден геленини эдерди... Арманлы, бигапыл, намарт өлүм болмазды — дийип башыны яйкады.

Гурбанжемал:

— Вах, олар сапанчалы гелерлер. Сениң пычагыңа етирмезлер — диенде, Торлы шол агыр пикир астында отурышына ховлукман:

— Ёк, гелин бай, сен дүшүнмейәсиң. Олар бу иша сапанчалы гиришмезлер. Олар өңүрти хич бир тарк--турксуз, өрән эмайлык, ассырынлыкдан пычак билен өлдүрерлер. Онсоң өрән чаласын өлдүрилен йигит билен гелни өз максатларына лайык эдип, биле ятырарлар. Ана, ондан соң болса: «Ил масгаралары!» дийип хабар яйрадарлар. Эшиден болса «масгаралар» сөзүни ене гайталап: «Тоба!.. Тоба... Гең-таң гөрмедик» дийип, ичине түйкүрип, ене якасыны товлап тутар. Булар болса максатларына етер... Бу ишлер гараңкы ишлердир, Жемал бай!.. — дийип, Торлы ене башыны яйкады.

Узук шол йүзүни ашак салып отурышына отурды. Соңра улудан бир демини алып:

— Торлы, бейле ёвуз гүнлери мениң шум такдырым гетирди... Бу — мениң маңлайыма язылан. Мен бу такдырдан гачып, Ахала гитдим. Ене мени шейле гүне салмак үчин ол ерден алып гелдилер. Инди ондан аңрык нирә гачып гидейин. Мен өзүмиң гара шум такдырымдан гачып гутулып билмен. Инди маңа бу шум такдырың өңүнде еке әрлер кимин мерт дурмак галды. Мерт дурарынам, нәме гелсе гөреринем, йөне сен совул. Мениң гара такдырым сени дүйрләп басмасын. Сен мениң терс такдырымың нәхак гурбаны болма!.. Сен гачсаң

гутуларсың. Саңа совулмага май бар. Мен йөрите шу затлары саңа айтмага гелдим. Нәхак, биаҗал өлүмден сени гутармага гелдим...— диенде, Торлы:

— Ёк!.. Ёк!.. Болмаз, Узукҗемал!— дийип, бүтин отурышы билен эндиреди.

— Торлы, «болмаз» дийме. Сен гит, башыңы гутар. Сен мен себәпли нәхак өлүме сезевар болма. Йөне мениң саңа бир саргыдым бар: сен шу ерден гит-де, Дурды билен Берди ниреде болса тап. Мениң бүтин хал-ягдайымы бойдан-баша айдып бер. Бу гүнми-эртирми, башымдан гарагуш ялы шаглап инҗек болуп дуран шум такдыра гарашяндыгымам айт. Өзлерем мундан бейләк гөрүшмек несип этмесе, менден разы болсунлар. Йөне сен олары нирден тапарсың, нәче гүнден тапарсың, оны мен билмейән. Олары тапянчаң, мениң өмрүм етерми я-да гутарармы, онам айдып билмен. Йөне сениң шу хатардан чыкып гитмегиң мениң өмрүмиң бирнәче вагт узамагына себәп болар. Нәме үчин дийсең, оларың энелери мениң йөнекей өлүмиме разы дәлмиш. Ол мениң хөкман бир эркек адам билен өлдүрилип, масгара өлүме сезевар болмагымы ислейәмиш. Шол себәпден олар энелериниң арзувыны ерине етирмек үчин сен доланып гелйәнчәң гарашарлар. Сен гелеңсоң, нәче вагтдан олар өзлериниң бет пәллери билен аяк үстүне галҗаклар, оны ким билйә?..

Ынха, доган Торлы, мениң шу юмшумы битирсең, мен сенден ене бир гезек мыдамалык разы болардым...— дийип, Узук башыны ашак салды. Аңры буларың арасында сөзлешик болмады. Бу гамлы хабар буларың барысының йүрегине даш гойды. Ене-де Узук улудан бир демини алып сөзлемәге башлады:

— Хава, доганлар, яңкы мениң айдышым ялы, хак билен нәхакы селҗермек еңил иш дәл экени. Белки, иллер мени шуларың гелни хасаплаяндыр. Белки, сиз өзүңизем дүшүнмезликден шейле хасаплап йөрйәнсиңиз. Йөне ол бейле дәл. Бекмырат байың топары мениң хич задымам дәл, менем шу топарың хич зады дәл. Аманмырат мениң адамым дәл, менем Аманмырадың аялы дәл. Шол мени сүйрәп гелен агшамлары, маңа ника гыйҗак боланларында, мен: «Өлерин-йитерин, шулара ника разычылыгыны бермен» дийип, өзүмиң утанч-хая ахлагымдан ант ичипдим. Шол ичен антым доланг дүвүнчегиң дувни шу гүне ченли чөзүлендир

өйтмәң. Ёк! Ол дүвүн чөзүлмез, оны чөзүп билҗек гүйч-де ёкдур. Оны чөзүп билҗек гүйч ялңыз мениң йүрегимдир. Ол себәпден-де шол дүвүн мениң йүрегимде өмүрлик чөзүлмән галар.

Бу сырлара дүшүнмек кындыр. Бекмырат бай мени Ахалдан гидип алып гелди. Ягшы, ол мени өзлериниң никалы гелни дәлдигими билмейәдими нәме? Өрәнем ягшы билйәди. Никасыз гелниң өзлерине гелин болуп билмеҗегине дүшүнмейәдими нәме? Дүшүнмән, аңры янына-да гечйәди. Ягшы, онда нәме? Булар үчин ника нәме? Ил йүзүне «Ника!.. Ника!..» дийип гыгырялар. Өз бәхбитлери үчин тойнакламалы ери геленде болса, эщек кимин тойнаклап, никаның маңлайыны чым-пытрак эдйәлер. Ынха, буларың ахлаклары... Ынха, буларың выжданлары...

Бу ерде мениң бүтин өмрүм көйүп, күл болуп баря!.. Мениң өмрүмиң пидалыгы-да олар үчин хич бир зат дәл. Гайтып, оларың ислеглери, хөвеслери мениң үстүмде уллакан топалаң, дава турузмак. Шол топалаң иле җар боландан соң, уллакан топалаң, давада орта чыкып, давагәрлерини басмак. «Ынха, гөрйәсиңизми, мен ким? Мен — Бекмырат бай!..» дийип, гурсагына уруп муртуны товламак. Бейле ойнуң хумарының гызан вагтында, мениң ялы шум такдырлы гелинлер аяк астына дүшүп, басгыланып өлүп галямы я бүтин өмри күл болуп көйүп гидйәми — оларың первайына дәл. Ынха, гөрйәсиңизми, мен ненеңси ойна дүшдүм?! Такдыр...

Бир адамыны хорламак-харламак, хыянат, сүтемлик этмек, гөзяш дөкдүрмек ялы затлара булар хөвес эдйәлер, хол бейледен сын эдип, шатланялар, бегенйәлер.

Гөрдүңизми, мениң башыма ненеңси говга гетирдилер? Аяк астында нәче депеледилер, нәче басгыладылар, нәче гөзяш дөкдүрдилер. Онда-да гөвүнлери җай болмады. «Йүп сырылды, тойнукдан гечди». Ахыры өлүм багына гелип дурды. Аңры нирә гитсин?! Хәзир болса мени өлдүрмәң күйүне дүшдүлер... Маңа болса дик дуруп, баша гелениңи гөрмекден башга зат галмады...— дийип, Узук сөзүни соңлады.

Ене дымшыклык довам этди. Гурбанҗемал зордан габагыны галдырып, адамысының йүзүне серетди. Онуң гахар-газап донуна гапланып, сарсман отуран кешбине гөзи дүшди. Ол Торлының бейле гахарлы кешбинден эйменди. Сесини чыкарман, ичинден: «Тоба!.. Мунуң бу

болуп отурышы бир задың аламатыдыр» дийип якасыны тутды. Ол Торлыны бейле ягдайда хениз гөрмәнди.

Торлы шол гахар-газаплы отурышына көп геплемеди. Йөне Узугың йүзүне середип:

— Боля, Узукҗемал, мен Берди дага сениң хабарыңы етирерин. Йөне сен маңа: «Гач, башыңы гутар» дийме. Мен бу нәхак ишлере бойдан-баша дүшүне-дүшүне гелйән. Бу адалатсызлыклар, бу зулумлар мени халыс якды-говурды. Бейле ишлери гөре-биле, намартларча гөз юмуп, гачып гиденден метрлерче баш силкип, сөвеш мейданына бөкүп дүшен ягшыдыр.

Мен сени нәхак, арманлы өлүме багыш эдип, өзүм хич ерик гачман...

Олар дузуң арзандыгыны билйәлер, йөне онуң агырлыгындан энтек хабарлары ёк. Гой салдарлап гөрсүнлер — дийип, йүзүни ашак салды.

Узук чыкып гитди.

ЕРИНДЕН ГОЗГАНАН ЙҮРЕК

Дыңгысыз совруп дуран тозанда гүн икинди еринде гызарып, чала мәлим болуп дурды. Өзүнден сәхелче узаклыкдакы агачларың өзлери гөрүнмән, оларың диңе шоввулдысы эшидилйәрди. Нәбелет еринде ёл билен барярkaң, ит-гушуң сесини эшидип, бир оба якынландыгыңы билэймесең, тозандан яңа узакдан середип гөрҗек задың ёкды. Бу гүн ала-бөле харасатлы бир гүн хем дәлди. Он единҗи йылың хайсы бир гүнүни алсаң-да, шу гүнден үйтгешик ери ёкды.

Ынха, шу харасадың ичинде улы ёл билен барян узын бойлы, эгинлек бир йигит, саг тарапа доланян инче ёлы гөрүп, сакга дурды. Улы ёлуң үстүнде өңүне-ызына бир серетди-де: «Салгы берлишине гөрә, эхтимал, шу ёл болса герек» дийип, төверегине ене бир гаранҗаклады. Сораймага ёл угрунда гара-гура гөрмәнсоң, гөни шол инче ёла дүшүп уграберди. Бу инче ёл билен эп-эсли йөрәнден соң, чаңа гарышып отуран бир хатар өй мунуң гөзүне каклышан ялы болды. Сайгармак үчин дуранда болса, яңкы хатар өйлер бирнәче гезек гөзүниң өңүнде салгым атып, ене бирнәче гезек гөзүнден йитди. Шол вагтда ашырым-ашырым өвүсйән елиң ашырым арасына бираз салым дүшди. Өйлер ачык мәлим болды. Бәри башдакы өйүң ишигинде түйнүкли кепбе ачык

гөрүнди. Бу йигидиң барҗак өйүниң гапысында хем эдил шонуң ялы түйнүкли кепбе барды. Йөне бу гөрнен түйнүкли кепбе шол өз барҗак өйүниң гапысындамы я болмаса, шоңа меңзеш башга бир өйүң гаршысындамы — мәлим дәлди. Хер хили хем болса, бу йигит өзүниң узын йүзүне хайбат берип дуран, гырчалан тер гара сакгалына сиңен чаңы эгниндәки гөк чәкмениниң еңи билен сүпүрди. Чаң басан гашларыны сыпалашдырып, пишге ялы гара муртларына тимар берди. Башындакы телпегини алып, үст-башына, долакларына сиңен чаңы телпеги билен сүпүришдирди. Соңра гара телпегини силкип башына гейди-де, шол салгым берен хатара тарап уграды. Бу йигит, хатарда саз берип отуран алты ганат ак өйлере серетмән, догры яңкы түйнүкли кепбәниң габадындакы өе барды.

— Салавмалейким — дийип ичери гиренде:

— Валейким эссалам — дийип, өзүнден хем узынрак, агаҗет йигит еринден турды.

Ики йигит гөрүшди. Аманлык-саглык сорашдылар. «Ёкары гечиң!» дийлен мүрехет билен мыхман ёкары гечди.

Өй эеси ишикден бойнуны узадып, дашарда ойнап йөрен гызларың бирине: «Бар, гелнеҗеңе айт. Мыхман гелди, чай гетирсин» дийип, өзи ызына доланды.

Бу ерде иш бираз адатдан дашары болуп чыкды. Мыхман айратын гадыр билен гаршыланансоң, кимиң өйүне геленини сорамага-да май тапмады. Ёкары гечип отуранындан соң болса, сораманы бирхили гөрди. Хер хили хем болса, мыхман бу ягдайда узак галмады. Шол халатда ол өйде демли дуран ики чәйнек чайы гетирип, бир яш гелин ичери гирди. Бу гелиң өзүниң гөзел гөрки, тавус сыраты билен ак өе безег берди. Мыхмана гөзи дүшен бадына:

— Вий, Торлы ага, асыл сизмидиңиз, саламалейик — дийип, агзындакы яшмагыны ташлады.

Торлы йүреги ерине гелен ялы болуп:

— Аманмы, Абадан, аман-сагмы? Ай, инди болды. Азашман экеним. Гылычлам-а бир ерде гөрен йигидим экен. Гылычлыдыр-да хернә? — дийип, өй эесиниң йүзүне серетди. Узын бойлы йигит:

— Хава, Гылычлыдырын — дийип башыны атды.

Торлы бираз ачылышды. Гылычла гарап:

— Асыл шу тозанда белет ериңем тапаймак аңсат

дәл. Ай, боля-да. «Саглык болса, беглик бор» — дийип, өңүне гойлан чайы гайтармага башлады.

Абадан:

— Обалар, хемме саглыкмы? Бизиңкилерденем гөрйәниңиз бардыр? — дийип сорады.

— Хава, яңы-якында какаңы гөрдүм. Ёл үстүнде дуруп, бираз гүррүңлешдик. «Аннагелди ага, хал-ягдай, гүн-гүзеран нененңдир?» дийип сорасам, «Ай, иним, хәзир-ә бир дем ганымат. Йөне бу гидишине гитсе, ачлык хеләклеҗек.. Өң-ә атымыз эшек болды, индем эшегем галҗак дәл, ерем» дийип гечип гитди.

— Какам уссачылыгынам гояндыр?

— Вах-эй... Сиз базары өз гөзүңиз билен гөрмәңизсоң, гараңкы-да. Хәзир улы ил — шай-сеп. Хер ким элинде барыны базара салыпдыр. Базар гызыл-аладан хырын-дыкын долуп галыпдыр. Хер ким дегерине-дегмезине, соралан ерине берип, элинде барына галла аля. Шай ясаҗак болсаң, шол ясан шайың өңки йыллардакы муздундан хәзир базарда шол шайың өзи арзан. «Арпа гылчык — аш экен, алтын-күмүш — даш экен» дийлен дөвүр гелди — дийип, Торлы чайлы кәсесини агзына етирди.

Абадан аңры сөзлемеди. Ата-энесиниң гайгысы башына долуп, ой-пикире гитди.

Бу агшам Торлы билен Гылычлының арасында гүррүң агыр ягдайда гечди. Эртеси чай башының гүррүңинде Торлы өзүниң хабарыны айтмага якынлашып башлады:

— Хава, Магтымгулының: «Иши ровач алар бет иш тутаның, гүн-гүнден бет ишлер артса герекдир» диен дөври геләйди өйдйән мен-ә...

Бу болян ишлере середип отурсаң, асыл хич акыл тутар ялы дәл. Йөне «Хув!» дийип, чыкып гидибересиң гелйә. «Гөрмәйинем, көймәйинем» дий-де, шол Гарагум чөлүниң бир гуюсында чопанчылык эт-де йөр. Ёгсам бу болян ишлере эт йүрек чыдам берер ялы дәл. Не байында ынсап галыпдыр, не молласында — хая. Хәзир сен хайсы оба барсаң. «Нан!.. Нан!..» дийип аглашян чагаҗыкларың сесини эшидйәсиң. Эмма олар бейле сеслери эшитмегем ислемейәлер. Гайтып, гөзүгара ачларың базарда сатып билмедик затларыны обада ярпы бахасына алялар. Ол ярпы бахасына алян затларыны бир топар чагаларың ырсгалларыдыр өтмейә-

лер. Халал-харамы сайгарып йөрен таква ишанларың бири Сейидахмет ишан дәлми нәме? Мыдама Бекмырат байың өйүнде. Шонуң өйүнден иййән задының барысы гарыпларың гөзяшы билен гатышык.

— Вах, Бекмырат байың сачагындан онуң өз сачагы арассамы нәме?!

— Олам шейле. Гараз, шол обаның бары-ёгы, малы-мүлки Бекмырат бай, Вели бай, Сухан гаты ялыларың элине гечҗек-дә...

— Догрудыр. Хер обаныңам өзүниң Бекмырат байы, Сухан гатысы бардыр.

— Вах, ол-а шейле-ле. Шу Бекмырат байың эдйәнин-ә гара ерем гөтәр ялы дәл. Инди мениң айтҗак болян задым шол сүйрән гызлары хакда.

Илк-ә бир гарыбың дулунда отуран машгаласыны сүйредилер. Шол сүйрән гүнлеринден бәри, оңа гөркезйәнлерини ит гөрсе, гөзи агар. Хер хилем болса, ол гыз өрән мерт, гайратлы гыз экен. Онуң башына шунча яман гүнлер гетирдилер! Гүл өмрүни күл этдилер. Инди шу гөркезенлерине-де разы болман, оны өлдүрмәниң көйүне дүшүпдирлер. Йөнекей өлүмине-де разы болман, мениң билен биле өлдүрип, «гөрүлди» дийҗеклермиш. Диңе шол гелни масгара өлүме сезевар этмек үчин мени шо ёла гурбан этҗеклермиш. Середиң инди, мени өлдүрселер, мениң ики саныҗак чагам етим галя, яш аялым дул галя... Эгер-де аяк астында басгыланып йөрен гара ерде азажык аң бар болса, шу затлары гөтермән, опурылып гидерди. Эмма Бекмырат байларың бу ишлере йүреклерем серсмейә... — дийип, улудан бир демини алды. Хырчыны дишләп, башыны бир яйкады-да, йүзүни ашак салды.

Абадан:

— Тоба!.. — дийип, якасыны берк товлап тутды.

Гылычлы бир:

— Бе-е!..— дийип артык сөзлемән, агыр ой-пикире гитди.

Бу дымшыклык буларың арасында бирнәче вагт довам этди. Соңра Торлы улудан бир демини алып, ене сөзлемәге башлады:

— Хава, бу хабары мен Узукҗемалың хут өзүнден эшитдим. Бир агшам гелип, тә ярым гиҗә ченли бизде гүррүң берип отурды. Мениң бу гүн ёла чыкышымам шонуң юмшы билен болды. Онуң максады бу хабарла-

ры хер хили-бирхили ёл билен Дурды билен Бердә етирмек. Белки, олары тапмак аңсадам дәлдир. Гарагум чөли гиң. Ким билйә, хайсы бир чопаның гошунда ятырлар. Йөне мен шол гызың хабарыны шол йигитлере етирмек угрунда Гарагум чөлүнде хайсы бир четиниң дүйбүнде сувсуз өлүп галсамам гитҗек. Ол гызың саргыды йөне бир «Салам етир» диен саргыт дәл. Ол маңа:

«Өлмезден өң гөрүшмек несип этмесе, менден разы болсунлар!..» диййп саргап гойберди. Ана, ондан соң саргыды говшурмак угрунда мен нәче хорлук чексемем етирмесем болмаз. Мен: «Узукҗемал, сенем маңлайыңдакыны гөрерсиң-дә» диййп, бир ерик чыкып гидиберсем, гутулмага ёл тапҗагымам билйән. Худая шүкүр, мен бу зәхметим билен хайсы байың гапысына барсамам, иш тапҗагыма гөзүм етйә. Йөне оны мен эдип билҗек дәл, себәби мен ол масгара өлүмден гачып гутулып билсемем, Узукҗемал гачып гутулып билҗек дәл. Оңа ким биленем болса, шол масгара өлүм гарашя. Мен болмасамам, олар мениң ериме бир мениң ялыны тәпып, онуң билен биле өлдүрерлер. Узукҗемал болса бейле ягдайда, ким билен өлдүрилҗегини билмән гапыл галар. Арманлы өлер!.. — диййп, Торлы сөзүни кесди. Агыр пикире долан башыны ашак асды.

Абадан пышырдап:

— Тоба!.. — диййп, ене якасыны тутды. Гылычлының бу ише акылы хайран болуп, сөзләре сөз тапмады. Дымшыклык довам этди.

Торлы ене башыны гөтерип, гүррүң бермәге дурды:

— Хава, бу ишиң ене бир тарапы бар. Ол-да болса бир себәп билен Бекмырат байларың бу хакдакы яшырын сыры ачылды. Өрән оңат болды. Ёгсам олар бу максатларына өрән есерлик билен аңсат етердилер. Биз болсак нәхак өлүме гапыл сезевар болардык. Хәзир болса гөрерис, максатларына нененси етйәкәлер. Йөне бизиң шу сыры билендигимизи хич киме дуйдурмалы дәл. Эгер-де олар сырларының үсти ачыландыгыны билйәселер, башга бирхили ёл гөзләрлер. Ол ёл болса бизиң үчин гараңкы сыр болуп галар. Шол гараңкы сыр астында, биз гапылкак, башымыза сув гуймак олара еңил дүшер.

Бекмырат байларың бу сырлары Худайберди аганың он үч яшлы Мая диен гызының үсти билен ачыля.

Йөне Узукҗемал Мая «Шу эшиден гүррүңиңи улы иле айтгын» дийип саргапдыр. Онуң бейдийип саргамагам догры. Йөне Бекмырат байларда бейле ёл билен хая-шерим дөретмек болмаз. Шол себәпден Мая-да «Хич ерде гүррүң этмегин» дийлип саргалды. Хава, инди ожагаз гызларынам юртлары вейрана дөнди. Онсоңам нәме, Гылычлы, «Эл эли ювар, ики эл биригип—йүзи» диййә. Хер вагтам-а дост-ярың герекдигини билйәсиң велин, ылайта-да баша шейле агыр ишлер душенде, хасам билйәсиң. «Ах!» дийип, хырчыңы дишләп, башыңы яйканыңы өзүңем билмән галян ериң көп боля.

Инди мен шу ишиң бир сырлы тарапыны айдып, сениң маслахатыңы диңлежек болян.

Хава, «Аманмырадың аялының гөвни юкамыш» дийлен сөз эшидилмесе-де, шол аял йөне дәл. Бир вагт ол мениң үстүме гаты чөвҗеди. Өзүң билйәсиң, менем нәме эркек эшек-дә, бир аял үстүңе сүрнүберенсоң, дурмак аңсат дәл. Аңырсыны-бәрсини өлчермән, онуң билен бир гиҗе тапышыга хылват җайы беллешдик. Ол аял чыкып гиденден соң болса пикирлендим. Ики саны-җак бассашҗа оглум бар, шолар гөзүмиң өңүне гелди. Шожагаз чагаҗыклары хор-хар этмеҗек болуп, гиҗе-гүндиз халлан атян аялым ядыма дүшди. Харам ишиң ахыры йөнелик билен гутармаҗакдыгы ядыма дүшди. Гараз, мен шол гиҗе хылват җайына бармадым. Эртеси сув ёлунда: «Сениң гырмызы ганыңы гара ере дөкмесем, мениң Тәчсолтан болмадыгым болсун!» дийип, душумдан гечип гайтды велин, эдил шол ерде депәмден совук сув гуйлан ялы болды. Ынха, шол айдан сөзүниң манысы бу ерден гелип чыкды. Узукҗемала онуң касты гүнүлиги үчин болса, маңа-да касты шол хылватда тапышып билмәни үчин-дә. Ана соң Кыныш байың яныва барып ичирендир ичирибиленини. Олам огуллары чагырып, «Шол икисини бир ерде масгара өлүме сезевар этмесеңиз болмаз» дийип, ики дызыны юмруклап отырмыш.

Ынха, Гылычлы, болян ишлер. Шожагаз чагаҗыкларым етим галмасын, өзүм билен деӊ зәхмет эдишип йөрен аялым яш башындан дул галмасын дийип, көлегемден горкыма, аягымың бурнуна середип йөршүме-де, шейле ишлери башымдан саллаҗак болянларыны эшидемде, мениң йүрегим еринден гозганды. Инди кысматым шейле өлүм болса гөрерин, эмма бейле адалатсыз

хүжүмиң өңүнден гачып гитмәге мениң аягым эдилмез— диййип, Торлы бир башыны ашак салды-да, ене гүррүңини довам этдирди:

— Хава, Гылычлы, сениң өзүңи танамасамам, соңкы вагтда адыңы көп эшидйәс. Өзүң билен таныш болмасагам, адың билен таныш. «Шол нобурың сакасында-да гызыл ганыны саркдырып, бөвединң үстүнде әр кимин берк дурды» диййип гүррүңини эдйәлер. Шоны өз бәхбидиң үчин этмәниңем билйәс. Шол сувсуз галан гарып дайханлара рехимиң инип эдендигиңем билйәс. Инди Магтымгулының «Догмадык огулдан доган ят ягшы» диени. Өзүңи танамасагам, яныңа «доган ят» диййип гелдик. Мен өзүм бир еке йигит. Инди шол ишиң үстүнде ики тарапдан эле пычак чекиленсоң, бизиңем казамыз шол ерде долман, гөрҗегимиз өңүмизде-де бар болса, маңлайы диреҗек еримиз ене шү отуран еримиз болайса... — диййип, йүзүни ашак салды.

Гылычлы:

— Маңлайыны диреҗек ериң шү отуран ериң болса, шү узын хатарың эли яраг тутан эркек гөбеклиси гырлып гутарянча, сен саламат галарсың — диенде, Торлы отуран еринде гөзүниң яшыны саклап билмән хамсыгып: «Болды» диййип, зордан башыны атды. Соңра өзүни раслап:

— Хава, Гылычлы, инди маслахат сенден — дийди.

Гылычлы бираз ойланып сөзлемәге башлады:

— Хава, «Йигидиң йүзүне серетме, гепини диңле» диййә. Сениң айдан сөзлериң барысам өрән макул. Йөне биз шү иши пычакдан, гандан бәрде башга бирхили ёл билен чөзҗек боларыс. Олам башартмаса, сенем айдышың ялы, шол ишиң үстүнде мерт дурмагы гөвнүңе дүвен болсаң, алла кувват берсин.

Инди Бердидир Дурдыны гөрҗек болсаң, олары гөрмек кын дәл. Олары гөзлемелем дәл, гума-да гитмели дәл. Олар шү ерде. Дурд-а хәзир өйлеринде. Оны шү пилле-де гөрмек болар, йөне мен-ә «Дурда хәзир би хакда хич зат айтмалың» — дийҗек. Айтмалы болса, соң мен өзүм айдарын. Олам йүрегинде саклап билмән, эҗесине айтса, ол пахырыңам шол «Гызым» диййип, яныпкөйүп йөршүдир. Ене йүрегинде дердиниң үстүне дерт дөрәр. Гепиң гысгасы, Торлы, сен Узугың саргыдыны Берди билен Дурда өз агзың билен айдан ялы гөрәй. Узуга-да «Өзүм айтдым» дий. Бизиң

гүррүңимизем шү өйде эдилиши ялы галсын — дийип, Абаданың йүзүне серетди.

Торлы:

— Боля-да, Гылычлы, шолара айтманы бойнуңа алсаң, мен гаты аркайын болҗак. Шол гыз бир вагт мениң гөзүмиң өңүнде өзүни гарк этди. Шонда-да онуң җанына тетэрик болан мен болдум. Оны чыкарҗак болуп, тас өзүмем гарк болупдым. Ери, инди шонам — «Сувдан чыкаранда, билинден гуҗаклап, бащак тутупмыш» дийип, гара гөвүн билен ятлаямышлар — дийенде, Абадан:

— Вай, худай-эй-эй! Өзүни гарк эденини-дагысыны шу гүне ченли эшидемзогам-да! — дийип агзыны тутды.

Торлы Абадана:

— Ай, онда аялым икимиз басырдым-бусурдым эдэйдик. Шонда-да өзлери дуюпдырлар.

Гылычлы Узугың өзүни гарк эденини эшиденден, хырчыны дишләп, башыны яйкап отурышына бир агыз хем сөзлемеди. Агыр ой-пикир астында вагтал-вагтал улудан демини алып көп отурды. Бу махал Торлы:

— Ругсат болса, биз-э гайтҗак — дийип еринден турды.

Гылычлы Торлыны ёла салды.

ПЕРЗЕНТ МӘХРИ

Бу гүн агшам Берди билен Гылычлы Сергейиңкиледи. Гылычлы хәлиден бәри месавы гүррүңе кән гатышман, иңкисли ялы болуп отырды. Ахыры ол:

— Сиз тәзе хабары эшиден дәлсиңиз — дийип, Торлының гетирен хабарыны бирме-бир гүррүң берди. Бекмырат байларың Узугы өлдүрмек ёлуна дүшендиклерини эшиденде, Бердиниң йүзи чым-гызыл болуп, башыны ашак салды.

Гылычлы Бердиниң йүзүне бир серетди-де, ене сөзлемәге башлады:

— Хава-да, кән болмаса-да, бизиң түркмен аял-гызларымызың арасында өзүни сува атып, отлап я-да өзүни бейик ерден гойберип өлмек диен ялы зат сетанда-сейранда болайя. Шол ягдаям эсасан улы гызларың, яшы дуругышан аялларың арасында болман, хернә яш гелинлериң арасында душ гелйә. Мунуң бир себәбем гелни гайдып геленсоң, гелнини тур-отур, керсен гетир

этжек боля. Гелнем оңа боюн болмаса, араларында дава башлаия. Бу дава бирнәче йыл довам эдйә. Эгер-де ол акылы гачан гаррының оглы, яш гелниң адамысы бир дана йигит болайса, гелнем, энесинем агыртман, яңкы даваны башарныклы ятыря. Ёк, яңкы гарры энәниң оглы, яш гелниң адамысы яшлыгында салланчакдан йыкылып, саңсар боланындан бихабар галып, өзүни акыллыдырын хасап эдйән болса, кемакылыны җемләп, тов тутмаян муртларыны товлап, «Мен әрдирин, әрлигими билдирин!» диййип, гелнининң үстүне чөвҗәберйә. Акылсыз эне-де өзүниң акмак оглуның паң-келлесине ел берйә. Паңкеллә ел дүшенсоңам, гулагы зат эшиденок. «Урма!» диййип гыгыраныңам эшиденок. Ол бичәре гелни гүнде-гүнаша уруп-енҗип йөрйә. Олам ахыры өлүп гутулмага меҗбур боля. Ене бирнәче ягдайда акылсыз гайын эне гелнинден үстүн чыкмак үчин оны оглуна яманлая. Бейле гайын энәниң шермендечилиги шейле дереҗә барып етйә, хатда оглуна «Сениң гелниң пыланы билен гезйә» диймекденем чекинмейә. Бейле сөзлер орта дүшенсоң, өз әрине вепадар гелин көп йыллар чекелешип, ахыры бет шылтага чыдаман, өзүни өлдүрип гутулмага меҗбур боля. Махласы, аял-гызларың өз аяклары билен өлүме бармакларының дүрли себәплери боля. Ынха, Узугың өзүни гарк этмәге бармагам шол дүрли себәплериң бири. Бизиң көне яшулулардан эшидишимизе гөрә, бир гелин өзүни өзи өлдүрсе, шонуң гүнәкәрлери диңе шол гелне ыгтыяр эдйән адамлар болмалы. Башгалардан нәче яман сөз эшитсе-де, кесекиниң сөзи үчин хич бир гелниң шу чака ченли өз җанына каст эден ери ёкдур.

Бир адам аялыны уруп-сөгүп хорлаберсе, мен гөрүбем билмейән, дурубам. Бизиң аял-гызларымызың җаныпкешлиги, зәхметкешлиги эркеклеримизе гаранда, бирнәче мертебе белентде дуря. Гызларымыз гарыш бойы галан гүнүнден башлап, отурып кешде эдйәлер. Огланларымыз ол яшда, өе гелмән, бипервай ойнашып йөрлер. Гызларымыз он дөрт-он бәш яшына етенде, пәхим-пайхас билен ишленйән иң чылшырымлы ишлери өзбашдак этмәни башарялар. Өзлери нусга ызлап, непис халылар докап чыкарялар. Огланларымыз ол яшларда шол чалгөзлүгине ылгашып, ойнашып йөрлер. Гызларымызың башы богуля, онсоң эне болялар. Ондан соң оларың шол өңки җаныпкешлиги, зәхметкеш-

лиги ене бир мертебе артя, ене бир мертебе өсйә. Агыр кешик башына дүшйә. Сув гетирмек, нан биширмек, тикин тикмек, кир ювмак ялы бир топар түкениксиз ишлер эдйә: ене бир топар үмбилмез чалгөз чагаларың нәзини чекйә, ийдирйә-ичирйә, йыкыланыны галдыря, агланыны диңдирйә, кемала гетирйә. Онуңам дашындан йылда бир докманы докап кесйә. Ынха, шулар ялы багт ожагы, дөвлет башы гелинлериң өйүне барарсың велин, ол бичәре дашарда, шагла кепбәниң астында докма докап отурандыр. Салланчакда ятан яшажык чагасам өйүнде чырлап өлҗек боляндыр. Бу чаганың атасы, яңкы дөвлет башы гелниң әрсумагы болса сакгалындан насың ысыны күкүдип, бейле янында япланып, чай ичип ятандыр. Эмма яңкы салланчагың багындан тутуп үвремез. Гайтып, алнында дуруп сежде этмели гелниң гүлден зыят Гүлҗемал адыны тутмага намыс эдер. Ятан еринде агзыны ёкарык тутуп: «Хә-ә-й-й! Чагаңа серет!» дийип гыгырар. Ол гелинлериң машгала синдирйән түкениксиз ыхласыны, өлчегсиз сөйгүсини, деңсиз зәхметини яңка меңзеш сакгаллары нас ыслы әрлер хасаба-да алмая, алмак-да ислемейә. Ана, шейле әрлер өзлериниң Сенем сыратында сеневбер бойлы гелинлериниң нәзик җемалына ышк эдип, өпүп-гучмагың ерине гөренден габанып, уруп-сөкмәге башлая. Нәкес әре мынасып болмадык гелин дат эдип, өз җанына каст этмели боля.

Бу махал Берди отуран еринде сарсман, улудан бир демини алды. Эмма онуң башына ненеңси пикирлер гелип геченини билмек кынды.

Сергей:

— Дүнйә көне, дөвүр агыр, яман ишлер көп — дийип сөзлемәге башлады. — Өз ыгтыярындакы бир ынсаны хорлап, җебир эдип, оны өлүп гутулмага мәҗбур эдйән выждансыз сүтемкәрлериң өзлери-де хут шол җеза мынасыпдыр. Элбетде, бу затлара чуңңур середенде, хакыкы гүнәкәр галыңдыр. Гызлар асырлардан бәри иң гымматбаха харыт хасапланып, сатылып-алнып гелнипдир. Догры, гызлары мал базарына чыкарып сатмаялар. Ягшы, бейле гымматбаха арзылы харыды мал базарына чыкармак нәмә герек, ол харыдың хырыдары үстүне гелип, нырхыны сорап, сөвдалашып, алып гидип дурка? Ынха, бу-да мал базары ялы, бир базар, мал сөвдасы ялы сөвда. Сөвда гаты гадым заманлардан

бәри гелйә. Сөвданың асырлардан бәри ынсанларың бейнисине сиңип гиден кануны болса: «Сатдым, мениңки дәл, алдым, мениңкидир». Сөвданың шу кануның гызлара-да дегишлидигини «Әре бердиң, дилиңи чек, усса бердиң, элиңи чек» диен түркмен накылы тассыклаяя. Диймек, галың бердим — сатын алдым. Сатын алдым, сөвданың гадымдан гелйән кануны боюнча сува атсамам, ода атсамам, өлдүрсемем, гүлдүрсемем өзүмиңки. Ынха, шу дүшүнҗе биленем әрлер аяллара гараялар. Шу дүшүнҗе биленем аял-гызларың башына гөр ненеңси чыдамсыз ёвуз гүнлер гетирйәлер. «Мен галың бердим, сатын алдым; онуң үчин аялымы нәтсем-де, хөкүмим ровандыр» диен дүшүнҗе асырлар бойы әрлериң бейнисине сиңип, орнашып галыпдыр. «Мен сатылдым, әрим мени галың берип алды; онуң үчин ол мени нәтсе-де, хөкүми ровандыр; мен әримиң эдйән әхли сүтемини дилими дишләп, герденим билен чекмелидирин» диен дүшүнҗе-де аял-гызларың бейнисине асырлар бойы сиңип, орнап гелипдир.

Гелҗекде аял-гызлар азатлыга чыкарыланда, шол дүшүнҗелериң гаршысына гөрешмели болар. Онуң үчинем шол дүшүнҗәни асырлар бойы сепип, суварып, хасыла гелен галыңың гаршысына берк гөреш алып бармалы болар. Элбетде, галың билен гөрешмек аңсат дүшмез.

Галың хайсы халкың арасында яйран болса, ол эдил инчекесел ялы, көк-дамарыны яйрадандыр. Ол халкың бейнисине орнашан кеселиң көк-дамарыны гурадып, ёк этмек үчин өрән берк, довамлы гөреш алып бармалы болар. Гөреши говшадан гүнүң, онуң гөзе гөрүнмейән инче дамарлары тиз ёгнап башлар. Галыңың көк-дамарының гурамагы билен онуң шахаларында ачылан гүллериң порсы, дымҗык, гоңурсы ыслары-да адамларың бейнисинде узак орун тапман учуп гидер. Шонда азат сөйги гүлләр, ачылар. Азат сөйгиниң ачылып өвшүн атан еринде, элбетде, түркмен гызлары Узугың сезевар болан беласына дүш болмаз. Тә галыңың көки гурап, азат сөйги эрк алынча, хут Узугың сезевар болан беласы ялы бела болмаса-да, шуңа меңзеш дүрли белалара түркмен гызларының арасында сезевар боланлары мыдам болар — дийип, Сергей бираз пикирлендиде — Холха бир гыз гол серип, арманлы гидип баря. Оңа көмек этмек герек — дийди. — Доганлык элиңи

берип, алып галмак герек. Эмма шол гызы өлүмден халас этмек кын. Өрән кын. Ягшы, бар, айт-да, холха Марыда-да отыр Керенскиниң хөкүметиниң шулар ялы ишлере түйс җогапкәр адамлары. Барып айтсаң «Нәбилйәсиң?» дийип сорарлар. «Шейле гүррүңлери бир он үч яшлы гыз эшидипдир» дийсең, «Сиз он үч яшлы гызың сөзүне-де ынанясыңызмы? Сиз гаты ынанҗаң-ов» дийип ха-ха-хайлап... гүлерлер. Сув сеңрикден ашансоң вели, ол ха-ха-хайлашып гүлйәнлерем билерлер, эмма ондан бәрде билмегем ислемезлер. Хер хилем болса, бир ёл билен ол гызы өлүмден алып галмалы — дийип, Сергей Гылычлының йүзүне серетди.

Гылычлы еңсесини бир сыпалады-да, бу хакда өз пикирини айтмага башлады:

— Нобурың сакасында гөрешип, сувы гиден гарыплара-да сув алып бермек аңсат дәлди, эмма ол ишде биз үстүн чыкдык. Хер ишиң өзүниң бир тәри бар. Хәзир шол гызы өлүмден гутармак өрән кын. Аслында бу ишиң гизлин сырының үсти бир себәп билен төтәнден ачылайды, ёгсам болманда, бу иш болуп гутарандан соң, ил эшидип галарды. Инди мен шу хабары эшиделим бәри, хер хили пикир эдип гөрйән, эмма нененңси пикир этсемем, ахыры нетиҗесиз гутаря. Бир гөвнүм-ә Бекмырат байың үстүне гөни ат гояй диййә. Йөне велин онда-да ики тарапдан болҗак харапчылыкдан башга нетиҗе чыкҗак дәл. Хәзир Бекмырат байың илен-чаланы болса, хер хайсының дулунда бир бәшатар гулагыны гышардып дур. Олар ярагдан үпҗүн. Хатда Бекмырат бай ярагы дүйә йүкләп, Хыва-да иберип дур. Ничигем болса, Бердиниң гидип, Узук билен гүррүңлешмеги герек. Ягдай билен танышсын, Узугың пикирини билсин — дийип, Бердиниң йүзүне серетди.

Берди отуран еринде бир гозганды-да сөзлемеди.

Сергей Бердиниң йүзүне середип, ондан бир зат гарашян ялы этди. Ол сөзлемәнсоң, ене өзи гүррүң этмәге башлады:

— Гылычлы, сениң айдяның өрән догры. Бердиниң гидип, хөкман геплешип гелмеги герек. Йөне сен оңатҗа пикирлен-де, Бекмырат байың адына бир хат яз. Хатында бу ишде оларың яшырын сырларының әшгәр боландыгыны язарсың. Эгер-де шол гыз өлдүрилйәйсе, еке ёлда-ызда дәл-де, эйсем өйүңизде-де аркайын ятмарсыңыз — дийип гөркез. Хаты еке Дурдының адын-

дан яз. Йөне вели хатың ызына көп адамың бармагыны басдырыс. Эмма ховлукмак герек.

Берди Узугың янына гитмекчи болды.

* * *

Торлы — Дурды дага хабар етирдим — дийип айдалы бәри, Узук хер гүн Бердә гарашярды. Ол гүнде эртир туранда, шол бир вагткы беллешен агачларының шахаларына середип, арасындан ак яглыгы гөзлейәрди, эмма гөрүп билмейәрди. Өлмезден өң Берди билен ене бир гайра сөзлешип, хошлашмак ислейәрди. Ол гөрүшмәге өрән ховлугярды, себәби Аманмырадың агына ган өйлен гөзлерини гызардып, хайсы гижәниң хайсы пиллесинде гелҗегини билмесе-де, оңа хер гижәниң хер бир халатында гарашярды. Ол бу ишден соңра дири галарын өйдүп тама-да этмейәрди. Җан алмага җеллат донуны гейип гелҗек адамың еке өзүниң гелмеҗекдигини хем чаклаярды. Шейле-де болса, онуң максады җана җан алып, өз багрындан өнен яшаҗык чагасының янында, белки хем, оны гуҗаклап җан бермекди. Онуң үчин-де соңкы гүнлерде оглуның йүзүне середип, мәхринден ганып билмейәрди. Ынха-ынха айрылышайҗак ялы болуп, серетдигиче середеси гелйәрди. Бу гүн эртир хем туралы бәри «Худая шүкүр, эне мәхриндан ганмадык чагамың йүзүне серетмек ене бир гүн несип этди» дийип, укуда гапыл ятан перзендиниң мүбәрек җемалындан доюп билмән середип отырды. Ол серетдигиче, чага оваданланярды. Энәниң йүрегинде өлчегсиз мәхир оярярды. Ол оянан өлчегсиз мәхир вепадар энәниң өз баласының йүзүне середип дуран гөзлерини энчеме эссе йителдйәрди. Ол чагасының юмуртганың агы ялы арасса, нәзик йүзүнден мәхир салгымының галып, йүрегине долуп дурандыгына ченли гөрйәрди. Чаганың йүзүне япышып дуран ёк затлары хем гөрйәрди. Шейле ягдайда ширин укусындан ганып билмән ятан чагасыны бимаза этмезлик ниети билен өзүниң непис бармакларыны герип, эмай билен онуң маңлайыны сыпап, ёк хапаны айырды. Орта бармагы билен бадам габакларының үстүнден усуллык билен сыпады. Өзүниң непис додакларыны онуң нарынч яңаҗыкларына дегер-дегмез етирип өпди. Соңра соҗап демини алды-да, башыны гөтерди. Гөзүнден биыгтыяр тогаланышып гачян яш дамҗалары сүпүрмән, оглуна:

— Өмрүмиң гүли, балам! Максат-мырадым, балам! Гапыл ятан балам! Энеңи — сенден, сени энеңден айырярлар, балам!.. Ай-а-й!.. Өмрүмиң гүли ачылман солды-да... Арман, пелек! Дат, пелек! — диййип, ене чагасыны өпжек болуп эгленде, ол дүйшүргәп, мысса йылгырды. Оглунын йылгыраныны гөренден, Узук-да йылгырды. Оглы дүйшүнде жыкырдап гүлди. Шол халатда мәхир меканы чага дүйшүнде гүлмек билен, энесиниң гамгын гөвнүни галдырды, онуң хасратдан долы йүрегини саплап, орнунда мәхир, сөйги оярды.

Хий, эне сөйгүсинде өлчег бармы. Хий, эне сөйгүсини долы язып гутарып болармы? Оны язып гутармага сөз етерми? Ёк! Әлем бошлугының—өлчегсиз, йылдызларың сансыз болшы ялы, эне сөйгүси хем өлчегсиздир. Ене өлчегсиз бир зат бар. Ол-да болса эне сөйгүсини оврадып, энәни — перзентден, перзенди энеден айырмак ёлуна дүшйән адамларың йүрегиндәки рехимсизликдир. Узугың сезевар болан белалары ялы белалары деп этмек үчин хем суд канунында яңкы ялы рехимсиз йүреклериң жезасы диңе рехимсиз хөкүм болмалыдыр.

Узук оглы билен дең гүлшүп, додагыны онуң яңажыкларына чалажа дегирди-де, ене бир гезек огшады. Соңра онуң йүзүнден гөзүни айырман дикелди. Шол середип отурышына:

— Эртеми, биригүнми энесинден айра дүшжек балам, мәхриңден бир гандыр ахыры! Эжең сениң мәхриңден ганып билмейә-ле!.. Сен шоны билеңокмы? — диййип чалажа пышырданда, гара гөзлеринден ажы яш дынман дөкүлмәге башлады. Узук ене яш астындан гарап, оглуна йүзленди: «Мениң гапылжа ятан балам! Эжең: «Арман, пелек! Дат, пелек!..» диййип, өз гөзяшына гарк болуп, арманлы гидендигини улалаңсоң эшидерсиң. Шонда шол гүррүң берйәнлериң хайсы—достуң, хайсы душманыңдыгыны танагын, балам! — диенде, дашарда аяк сеси эшидилди. Узук тиз туруп гапыны япды. Доланып, оглунын янына уграды, бу гүн Берди билен беллешен агажының шахаларындан ак яглыгы гөзлемәндиги ядына дүшди. Ол гөзенекде йөрите галдырылан дешикден беллешен агажының шахаларының арасына середенде, бир кичижик ак яглыга гөзи дүшди. Аграс йүз билен: «Гелипдир» диййип бәрсини бакды.

Узугың башга хич бир зада ыгтыяры етмесе-де, өвлүйә гитмәге ыгтыяры етйәрди. Ол хайсы гүнүң хай-

сы вагтында гидейин дийсе, онуң үчин өвлүйәниң ёлы ачыкды. Шол ягдайдан хайырланып, өвлүйә бахаиасы билен Бердиниң янына уграды.

Берди өвлүйә ёлунда хемишеки душушян ерлеринде гиҗеси билен гарашып отурды. Ол агыр пикире гарк болуп отурышына ерден-гөкден совурян харасадың ичинде Узугы сайгарҗак болуп ериңден турды. Эмма хич бир зат сайгарып билмән, ене шол өңки ыклап отуран хыщасына япланды. Отуран еринде гөзлерини ойкалап, габсап уран чаңы гөзяшы билен чыкарды. Саг элини усуллык билен муртуна етирип, ысгынсыз товламага башлады. Агыр гүнүң батгасындан чыкып билмән, гөзлерини бир нокада дикип отурышына онуң башына ене сансыз агыр пикир гелип долды: «Адалатсыз ёвуз гүнлер... Агыр дөвүрлер... Налышлы овазлар... Зәхерден аҗы гайнаглы гөзяшлар... Ынха, бичәре гызың гөзүниң гөрени, гулагының эшидени. Инди онуң өмрүниң хумары мыдам шейле ала отурар барармы?.. Хий дөви гелип, чүвен вагты болмазмы?..» дийип, чеп эли билен маңлайыны тутды-да, улудан демини алды. Соңра шол отурышына онуң гөзүниң өңүне бир вагт Узугың гараңкы гиҗәниң ичинде Мургабың белент гаясындан өзүни җейхун сува оклаҗак болуп дуран сураты гөрүнди. Бирден хем: «Дур! Узугым, саклан!» дийип, ериңден гозгананыны өзи-де дуйман галды. Соңра ол: Ах!.. Бетбагт гызың такдырында шейле шумлуклардан башга зат язылмадымыка?! Инди шум багта боюн болуп, агыр дөвре ав болуп гидибирми?! Ол дүнйәде яманлыкдан башга зат гөрмеди. Яш башындан өтгүр гылычлы дашйүрек душманың элине дүшди. Өз сөйгүсине вепалы гыз өлүп гутулмакдан башга ёл тапмады. Иң соңунда: «Гулатының саясында ятандан бүргүт пенҗесинде галан ягшыдыр» диен накыла эерди. Шол халатда-да «Берди!.. Берди!..» дийип, мениң адымы сансыз гезек дилде текрар эдендигини маңа өң айтды. Ине, ене-де гара өлүм, агзыны ачып, бетбагт гызың үстүне абанып гелди. Нәтмек герек?.. Инди эдилҗек зат бир... — дийип сөзүни соңламанка, Узук харасадың ичинде салгым берип гөрүнди. Ол гелип, Бердиниң гапдалында отурды. Эмма бу душушык хемишеки душушыклара меңзеш болмады.

Берди өрән агыр ягдайда:

— Гургунмысың, Узук? — дийди.

Узук хем шейле аграслыкда:

— Шүкүр — дийип, гара гүнүне-де шүкүр этмекден башга зат айтмады.

Буларың арасында биразаҗык мүтдет дымшыклык довам этди. Берди шол халатда габагыны галдырып, Узуга серетди. Онуң йүзүнде хемишеки нәз-сөйги аламатының ерине догум, эден-гайрат аламатларының җемлешен гүйҗүни гөрди. Горкы-ховатыр, эҗизлик аламатларыны болса азаҗык-да сызмады. Шол халатда Бердиниң башына «Гыз атыны даша баглапдыр» диен пикир долды. Узук йүзүни галдырман, ховлукман, хамсыкман, ювашлыкдан перт хем ерликли геплемәге башлады:

— Берди, сен хер хилем болса, вагтында гелдиң. Гүнүң-гүнүне гараша-гараша, ахыр шу душушыга етдим. Инди бу икимизиң иң ахыркы душушыгымыз болар. Икимизем ачылан гүлүң янында дуруп, гүл тикенине элимизи персала этдирдик. Йөне эллэп билмедик. Ол тикениң авусы башдан йүреге орнады, йүрекден өтүп, җана етди. Вепасыз сөйги шунуң билен гутарды. Йөне мениң арзувым дилим нәче гымылдаса, шонча-да саңа багт дилемекдир.

Хава, Берди, ол залымың маңа оянан «сөйгүси» башда гахара өврүлди. Онсоң гахары газаба өврүлди. Инди болса мени масгара эдип, өлдүрмек кастына дүшдүлер. Йөне, Берди, иң соңкы душушыгымызың хакы үчин, биринҗи сөйгимизиң хакы үчин мениң «масгара» өлүмиме ынанмагын, ынанмагын, асыл-ха ынанмагын. Инди менде бир екеҗе максат галды, олам болса икимизиң башкы арасса сөйгимизи говшатман, өзүм билен алып гитмек. Эгер сенем мениң «масгара» өлүмим үчин гөвнүне азаҗык гүман гетирен ериңде мен бу дүнъеден бош гитдим дийип хасапларын — дийип, улудан бир демини алды-да, шол габагыны галдырман, ере середип отурышына ене гүррүңини довам этдирди:

— Мен бир вагт өз аягым билен өлүме барыпдым. Шонда өзүми өлдүрҗек боланым үчин, хәзирки депәмден инип гелйән өлүм астында сениң өңүңде мен өзүми бетнышан хасаплаян. Инди мен шейле шерменде өлүмденем горкмаян. Догры, Берди, өлүмден горкмаз адам болмаз, йөне горксамам, щонуң өңүнде сандыраман, әр кимин дурарын. Бейле болмаклыгы маңа, элбетде, өңки өлүп дирилмегим өвретди. Мен муны соң эшидип-

дим, өзүни өзи өлдүрйәнлере Мухаммет пыгамбер: «О дүнъеде бехиштден җай тапман, мыдам довзахда яныпбишип гечсин!» дийип гаргыш эдипдир. Мен ондан гүйчли гаргыш тапмамсоң: «Онданам бетер болсун!» дийип гаргадым.

Берди, өлмек кын, шейле-де болса, түркмен гызларының арасында мениң гүнүме меңзеш агыр гүне дүшенлери болайя-да. Ах! Менем Огулнәзик ялы хат язып билйән болсам болмаямы! Онда мен агыр гүне дүшен түркмен гызларына: «Өлүп дирелен Узук гызың сизе несихаты» дийип, хат галдырып гидердим; олара мен шейле несихат язып галдырардым:

«Агыр гүн башына дүшен гыз! Сен өлүм зәхеринден дадан гызың сөзүни диңле. Сен башыңа нәче агыр иш дүшсе-де, ол гүнден өлүп гутулмакдан башга ёл гөзле. Өлмәге ховлукма, өлүм өз вагтында сорагсыз гелер. Сен алңасама, алҗырама, өлмезлик ёлуны гөзле. Акылыңы җемле, пайхас эт, төверегиңе серет. Сен башыңа агыр иш дүшен гүни, акылсыз болма, акыллы бол, намарт болма, мерт бол. Өлмек хакында пикир этме, яшамак хакында пикир эт. Акылсыз намарт болуп, еке өлүм хакында пикир этсең, пәхим-пайхасыңы йитирсиң. Өлүм сени чагырар. Азашарсың, өлүм ёлуна дүшерсиң. Ах, бойдаш, җан бойдаш! Өлүм сени чагырар, бармагын! Җан бойдаш, бармагын! Ол сени нәче чагырса-да бармагын, бармагын! Акылыңа айлангын, яшамак ёлуны гөзлегин. Өлүм саңа дост гөрнер, алданмагын, хергиз алданмагын. Өлүм достлугы сениң бокурдагың элине илйәнчәдир, өлүмиң эли бокурдагыңдан илип, гөзүңи гөгердип башландан, сен онуң нененңси душмандыгыны билерсиң. «Дат, етиң!» дийип гыгырарсың, гич бор. Хич ким етибем билмез, тутубам. Шол махал гөзүң гөгерип, җаның чыкып баряка, бар ялңышыңы билерсиң. «Дат, гиң җахан галдей! Бидат, гөк отлар солдей! Эй-вай, мылайым, салкын ховалар, ниредесиңей?! Ховандарым, хайсы ердесиңей?» дийип гыгырарсың, хич затдан саңа делелат болмаз. Сен өлүп галарсың, сени сөен йигит бар болса, «Маңа саташманың говы болупдыр» диер. Эгер-де саңа эриң зулум эден болса, «Худая шүкүр, ахыр дындым-ов» диер. Акмак гыз, бирине гахар эдип, «Мен өлемсоң, ахмыр эдер» диен болса, олам итиң гатлаклыдан хантама болшундан энайы болмаз. Элтип гара ериң астына дыкарлар. Нәзик бедениң тиз

чүйрэр, гуртлар душер. Габыр — гараңкы, топрак — ызгар. Саклан, гыз! Нирэ барясың?! Дүнйә серет, ягты җахана серет. Не ажап пасыллар, не гөзел гүллер, не ачык ховалар. Серет, сын эт, яша, көп яша, өлмеҗек бол!» дийип язардым — дийди-де, улудан соҗап демини алшына, гара ере серетди, аграслык билен башыны яйкап, ене сөзлемәге башлады.

— Ынха, Берди, мен өлүп дирелемсоң нәмә душүндим.

Хайсы гыз өлүми ятламан, иң агыр гүнүң хөтдесинден гелип, ахыркы демине ченли өзүне ыгтыяр этсе, шол гыз — акылың өйи, нәзениплер сереси, йигидиң багтыдыр. Агыр гүнүң хөтдесинден гелмән, өзүни өлдүрҗек болян гыз чымчыгың хөвүртгесинде порсап галан йылана гоюнды юмуртгача-да ёкдур! Яшамага ёл гөзлемән, өзүни өзи өлдүрҗек болян гыз гарыбың гара өйүнден сыпырып зыңан, үстүнде ит уклап, туруп гидйән гарагурумындан энайы дәлдир — дийип, Узук бир ювдунды-да, ене сөзүни довам этди:

— Шейле, Берди, мен өзүмем шол ыснат гызларың бири экеним. Берди, мен өлүп дирилемсоң, өз-өзүңи өлдүрмеклиге йүрегимде бирхили эрбет йигренч дөреди. Хәзирки үстүме абанып гелен шерменде өлүмиң өңүнде болса шол йигренч хасам гүйчленди. Эйсем-де болса, Берди, шол бир вагткы өзүми гарк этҗек боланым үчин, сен мени хәзир гүнәкәрләп, туруп гидиберсеңем, мениң йүрегимде дөрән шол йигренч шейле агыр гүнүмде-де, «Дур, Берди» дийип, сениң сыныңдан аслышмага маңа ёл бермез. Ызындан: «Берди, бивепа сөйги үчин көп җепа чекдиң. Мениң гүнәми гечерсиң. Өзүңе мынасып яр тапып, багтлы яшамагың дилегини азаҗык галан өмрүмде диләрин» дийип галмакдан башга сөз айтмага дилим ысмаз. Йөне, Берди, мен шунам айтҗак болян. Мен хәзир өңки Узук дәл. Мен хәзир өлүп дирилен Узук. Мен хәзир башга Узук. Өң агыр гүне чыдаман, ховсала басдырып, өз аягы билен ёк өлүме өзи баран Узукдым. Инди мен душманың өңүнде ханҗары берк гысымлап, җан орнуна — җан, ган орнуна ган алып, өз мәхрибан перзендиниң гапдалына йыкылып, аманады табшырмагы йүрегине берк дүвен Узук!.. — диенде, Берди Узугың йүзүне середенини өзи хем дуйман галды. Шол халатда Узугың гара гөзлеринде хемишеки яш орнуна учганаклап янып дуран от

учгунларыны гөрди. Хемишеки сөйги месгени уз-овадан, мылайым, нурана йүзүнде гахар-газап, догум-гайратың жемлененлигини гөрди. Шол халатда Берди: «Узум!» дийип гужаклап, онуң нәзик яңакларындан берк өпди-де, башыны бираз еңсә чекип, ене йүзүне сын этди. Хәзир онуң уз-овадан, мылайым, нурана йүзүнде хемишеки сөйгини гөрди. Мунча гахар-газап билен мунча ышк-сөйгиниң бир йүрекде ерлешишине Берди хайран галды. Йүрегиндәки гахар-газап, кир-кимирлер шол халат дурман, үмүр сырылан ялы сырылып гитди. Ене онуң йүрегине ышк-сөйги долды. Берди Узугы берк гужаклап:

— Гидели, Узум. Душман тыгына нәхак гарашып дурмалы. Өңки гачамызда, билмезлик билен тутулдык. Инди гачсак гутуларыс. Йөр, угралы — дийип еринден гозганды.

Бердиниң «Гидели» диен сөзүне Узугың йүзи ягтылмады. Шол габагыны галдырман, ере бакып отурышына чала башыны яйкап:

— Болмаз, Берди — дийди. — Менден перзент өнди. Ол мениң багрымдан бөлүнип, вүжүде гелди. Ол — ики сөйгиң харманы. Өзем саңа өрән меңзеш. Мен өз багрымдан өнен перзендимиң мәхрибан энесидирин. Мен оны ташлап, гачып гидип билмен. Мениң максадым сениң йүрегиңдәки сөйгини говзатман, жана жан алып өлсемем, өз мәхрибан перзендими гужаклап өлмек. Кысмат шол өлүм болмаса, бир себәп тапылар, өлмән галарын. Онда ене өз перзендиме эне болуп, мәхир билен багрыма басарын. Соң болса — я пелек. Йөне мениң екеже дилегим: сениң йүрегиңдәки сөйги говзаман галса боля — дийип, Узук улудан бир демини алды. Берди агыр ягдайда сарсман отурды. Узук бир ювдунып, Бердиниң йүзүне серетди-де, ене сөзлемәге башлады:

— Берди, сен маңа «Гидели» диййәсиң. Мен нәнең гидейин? Мен бу ерде отырын. Мениң чагам өйде ятыр. Шейле-де болса, ол чага менден узакдадыр өйтме, ол хәзир мениң гужагымда, ики гөзүнем мениң йүзүме дикип: «Эже, менден айрылма, эже, мени ташлама...» дийип ятан ялы. Онуң найынжар гөзлери-де айралык агысының ажы яшындан долан ялы. Ол өзүниң нәзижек, неписже бармажыклары билен мениң йүрегимден берк пенжеләпдир. Ол неписже бармажыклары өз йү-

регимден айырмага менде не гүйч бар, не-де — кувват. Берди, хэзир сениң билен гитмек-гитмезлик мениң өз ыгтыярымда дэл. Хэзир маңа перзент эрк эдйэ — диенде, Бердиден ики гөзүни айырман отырды. Ол бу вагт Бердиниң нурана йүзүнде гопян харасатдан көп затларың ёргудыны ёрярды. Узук сөзлэп боландан соңра-да, Берди эп-эсли вагт сөзлемэн, агыр ягдайда галды. Соңра бираз гозганып:

— Боля, Узум, инди саңа «Гидели» диймэге менде-де межал галмады. Сениң йүрегиңиң мэхир-сөйгиниң эгсилмез хазынасыдыгына шүбхесиз ынандым. Ол мэхир, ол сөйги сени ал-яшыл, алтын-күмүшден зыядрак безейэндигине менде шүбхе галмады. Хош, Узум, хэзирликче аман гал. Маңа гараш, йөне бу ерде гарашма. Индики гелемде, сениң билен бу ерде душушмага гелмен... — диен сөз билен Берди туруп гитди. Узук мэхрибан перзендиниң янына гуграды.

ВЕЙРАНА ДӨНЕН ЮРТ

Он единжи йылың октябрь айының йигриминжи гүни гижөйлэнлер обаның адамлары бир ере үйшйэрди. Бу махал Бекмырат бай өйүиде ховлукмач чай ичип отырды. Ол саг дулунда бугдайлы чувала япланып, гара ери дүшенип отуран хорыда адамың адыны тутман:

— Нэме, бир хабарың бармыды я йөне гезеленчми? — дийип сорады.

Ол адам отуран еринде бир гозганып, Бекмырат байың йүзүне серетди-де, ене йүзүни ашак салды. Шол отурышына гарылжак сес билен:

— Ай, хабарым: биз-э ажыгяс. Инди сениңем ериң гиңелип, бир тарапы бизиң еримизе етди. Бирнеме ер сатжак вели, шоны алайса, сорайын дийип гелдим — дийип, Бекмырат байың йүзүне ене бир серетди-де, башыны ашак салды.

— Нэме, ериң хеммесини сатжакмы я бөлек сатжакмы?

— Шу махал-а бөлегрэк сатжак. Соңам гөрүлйэ-дэ.

— Нэче танап сатжак?

— Шу махал-а дөрт танап.

— Боля-да, оны бөлек-бүчек сатандан барыны бир-

ден сатага-да, хеммесине бугдай, җөвен алып отурыберсең болмадымы? Галла гитдигиче гымматлар.

— Ай, бирден бар ериңден айрылып отурыбермәге-де йүрегиң эденок-да.

— Ай, боля-да, олар ялы болса. Йүрегиң эден вагты сатарсың-да. Йөне шу махал мен ховлугян. Адамлар үйшйәндир. Бу гүн ене оба гаравул тутҗакдырлар. Хәли агшамда-дагыда бир вагт тапып гелерсиң-дә — диенде, Аннагелди усса хасасына сөенип:

— Салавмалейким — дийип ичерик гирди.

Бекмырат бай:

— Алейкимессалам, гел, усса ага, ёкары геч — дийип, кечәниң үстүнден җай гөркезди.

Аннагелди усса ёкары гечип, аманлык-саглык сорашды. Бекмырат байың хөдүр эден чайыны ичип, кәсесини ызына узатды-да:

— Бекмырат бай, мен-ә бир хабарлыҗа гелипдим велин, сениңем отурышыңы галас-гопас гөрйән — дийди. — Мен-ә шол галанҗа еримем сатмасам хеләк болҗак. Сениң ериңем гиңәнсоң, мениң оҗагаз еримем нәме, сениң ериң ортасында гөбек ялы болуп галды. Шолам шол ерде гөбек болуп галмасын. Онам алай дийҗек болуп гелдим — дийип, Бекмырат байың йүзүне серетди.

— Боля-да, усса ага, алмалы болса алаярыс. Йөне шу махал мен ховлугян. Агшамда-эртирде бир гелерсиң-дә — дийип, Бекмырат бай турҗак болуп еринден гобсунды.

Отуранларың үчүсем турушды.

Аннагелди усса ёла дүшүп уграды. Ол ызындан гелйән орсяка көйнекли, аягы солдат җалбарлы яш йигиде эсеван этмән барярды. Худайберди аганың гаралып ятан юрдуның душуна баранда, Аннагелди усса хасасына сөенди-де: «Эй худай-а, тоба, тагсыр. Ине вейрана дөнен юрт. Ай, бу гидишине гидип отурса, булар ялы дүзленен юрт көпелҗек өйдйән — диенде, ызындан гелйән яш йигит:

— Салавмалейким — дийип салам берди.

Аннагелди усса:

— Валейкимессалам. Меле, сенмидиң, оглум? Аман-эсен гелдиңми? Хе-е... Гелениң-ә ягшы болупдыр — дийип, йүзүни ашак салды-да, гөзүниң гыйтагы билен Мелелериң тозап ятан юрдуна серетди.

Меле юртларының тозап ятмагының эйгилиге дәлдигини билсе-де:

— Обалар хемме гургунчылыкмыдыр? — дийип сорады.

Аннагелди усса:

— Какаң пакыр билен эҗең пакыр-а арадан чыкандыр. Ханы бәрик доланалы — дийди.

Булар гаралып ятан юрдуң бир вагткы гапысына барып чөке дүшдүлер. Аят окап, омын этдилер.

Аннагелди усса сакгалына элини етирип:

— «Алланың саланыдыр-да» дийәймесең, башга алач ёк — дийип, Меләниң ата-энесиниң ненеңси өлши хакында гүррүң бермәге отурды:

— Сен гиденсоң, оглум, агыр кешик какаң пакырың башына дүшди. Нәден нә боларка дийип, нобурың газысына гирди. Газыны гутарянча, оҗагаз ериңизем Бекмырат бая сатып ийди. Сениң пәлә гидениң үчин, сизе бермели пулунам Бекмырат бай вагтында бермән, бугдай ягшы гымматлаянча саклады. Йыл — агыр, сув гыт болансоң, какаң пахырам нобур мейданында-да сувытлы ере экип билмеди. Экенем гурап галды диен ялы, бугдайы ярамаз битди. Асыл бичәре шол агыр газыны алып чыкансоң, хич өзүни алып билмеди. Ахырында шол ыраң-дараң гезип йөршүне шоҗагаз кел-көвсер битенҗе бугдайҗыгыны йыгнамага гиден болды. Шол орагың башында-да йыкылып арадан чыкды. Ондан соң эҗең пахырам ач-хор болуп, дилег-тиркег эдип гезди. Шоҗагаз чагаҗыкларының рызкыны ковалап, элине дүшенҗесини өйүне гетирип йөрди. Ол пакырыңам бир янындан ачлык-хорлук, бир янындан нәхошлук эгбарладып, ахыры ол пахырам ёгалды. Ана, огул, ондан соң дөкүлип галан огланҗыклаң гараматы шоҗагаз гызҗагазың башына дүшди. Олам хер эли билен бир җигисиниң элинден тутды-да, өйүңизи бош ташлап гидиберди. Өйүңизем нәме өрксүз-берксиз, эесиз өй болансоң, бир гүн ел йыкып гитди. Кәмахал шоҗагаз гыз җигиҗиклериниң элинден тутуп, шу оба-да айланя. Йөне гелсе, шү юрдуңызда отурып, аглап-аглап гидйә. Мен: «Мая җан, гелип дургун. Бу обаны ятдан чыкармагын» дийсем, «Усса ата, шү оба гелесим геленок. Шү юрдумызы гөресим геленок» дийип, балк-балк эдип аглая пахырҗыгым. Нәдейин-дә, оглум, хемишекилик болса, «Мая җан, биздеҗик гезибериң» дийәйҗек.

Олам дәл, хер киме дөвүм чөрек гайгы. Ынха, оглум, Меле, ызың-а шейле болды — диййп, усса гөзлеринден боюр-боюр яш гойберди. Шол гөзлеринден гойберип отурышына-да гүррүңини довам этдирди. — Ай, оглум Меле, озал-эбединде алланың этҗегем-ә бардыр велин, себәпкәрем бар-да. Аллак обада гезип йөренде, сен обада гезип йөренде, шу юрт шейле вейрана дөнмеҗек ялы-да. Мениң гөзүме юрдумызың вейран галмагына Бекмырат бай себәпкәр ялы болуп гөрүнйә-дә. Ай, боля-да, озал-эбединде болмалысы шейледир-дә. Туралы, оглум Меле — диййп, ене аят окап турдулар.

Аннагелди усса:

— Оглум Меле, өе баралы. Бу гүн агшам шу ерде болмалы борсуң — дийди.

Меле гөзяшыны яглыгы билен саклап билмән дуран еринде:

— Усса ага, мен бир шол көпчүлигиң үйшен ерине барайын. Агшамлык доланаярын — дийди.

— Барсаңам, йүрегиң янгынына Бекмырат бая гаты-гайрым сөз айдаймагын. Берк депрәберсең, сениңки хәзир хорлук бор.

— Ай, усса ага, мен Бекмырат бая гаты-гайрым сөз айтман, ненеңси сакланайын?! Мениң йүрегим ярылып, агзымдан чыкып баря. Бу йүрек йөне айтмак билен хич хачан говзамаз. Бу йүреги говзатмак үчин көп иш этмели бор — диййп, гаравул тутян адамларың янына уграды.

Бекмырат бай:

— Адамлар, биз өңки сапар дөрт саны гаравул тутупдык. Ондан бәри ачлыгам гүйчленди, өй таламагам гүйчленди — диенде, Меле гелип, адамлара салам берди. Адамлар Меләниң саламыны алып, саглык-аманлык сорашдылар. Бекмырат бай Меләә гөзүниң гытагы билен бир серетди-де, сөзүни кесмән довам этди. — Хәзир гүйч-гүйч етениңки болды. Марының бир еринде болмаса, икинҗи бир еринде өй уруля, ёл таланя, шонуң үчинем обаның гаравулыны артдырмагымыз герек. Өңки дөрт гаравулдан башга ене икисини тутмалы — диенде, отуранларың бирентеги — Бизе гаравул герек дәл, киме герек болса тутуберсин — дийди.

— Киме гаравул герек болмаса, бир яна сайланып чыксын — диййп, Бекмырат бай гахарланды.

Гаравул илки тутуланда, «Гаравул герек дәл»

диен Худайберди агадан башга-да ики-үч саны адам болупды. Бу сапар «Гаравул герек дәл» дийип, он алты адам сайланып бир яна чыкды.

Бекмырат бай гахарланып:

— Шү сайланып чыкышыңыз ялы, басым өйүңиз биленем обадан сайланып чыкмалы бормукаңыз өйдйән — дийди.

Гаравул тутмаҗаклар:

— Ай, биз өйүмизи еке дикәенимизде-де, таламага адам гелеси ёк.

— Ол тарапдан биз гаты аркайын — дийишдилер.

Шол вагт Меле соҗап, өзүни саклап дуруп билмеди:

— Бекмырат бай, сен илиң юрдуны йыкып, өзүңи гаравул билен саклаҗак болясың. Онда-да гаравулам илиң хасабына тутҗак болясың. Сиз или талап, юрдуны тоздурясыңыз. Сизиң өйүңизи талаянларам шол юрдуны тоздурян адамларыңыздан башга адамлардыр өйтмәң. Олар кимиң өйүни таламалыдыгыны гаты говы билйәндир. Или би талайшыңыз билен нәче гаравул тутсаңызам, абадан галарыс өйтмәң — диенде, Вели бай:

— Хайсы илиң юрды йылманыпдыр?! Ким йылмапдыр?! — дийип гыгырды.

Меле:

— Мениң юрдум йылманыпдыр. Хол гаралып ятыр, гөзүңиз гөренокмы?! — дийип, сөзүни соңламанка, Сухан гаты:

— Сен похуңы ийип, башыңа яңрама! Ким сениң юрдуңы йылмады? — дийип, дызынып еринден турды.

Меле:

— Сен йылмапсың! Бекмырат бай йылмапдыр! — диенде, гулагының дүйбүне шап болды. Меле осал дуран еринде гулагының дүйбүне биринҗи деген юмрук оны сермагаллакдан гайтарды. Ол хасырдап галянча, онуң келлесинде юмрукдан ер тапылмады. Яшулулар ара дүшүп аралаянчалар, Меләниң ган акмаян ери галмады. Маңлайындан, агзындан-бурнундан акян ган өр-боюндан сырыгып, ере сиңмәге башлады.

Ине түркменчиликде барлы ериң нәхак ишине нәхак дийсең, эдилйәни шүди. Яшулусы гыңралманка, яшкичилери этҗеклерини эдйәрдилер. Бекмырат бай геплемәнкә, яшкичилери Меләни ит далан ялы этдилер.

Меле ганыны саркдырып дуран еринде:

— Боля, уранлар ядындан чыкармасын, урлан габра гирйәнчә ядындан чыкармаз... — дийип, сөзүни соңламанка, Мелә рехимлери инйән яшулулар: «Гой-да, гой» болшуп гойдурдылар.

Бекмырат бай арчының жигидине бир агыз:

— Әкит-де, мениң сыгыр тамыма салып, агзыны гулпла. Эртириң өзүнде хөкүмете элтип табшыр. Деррев ызына ибәрлер. Гачып гайтмак үчин пәлә иберилмейәндигини билсин! — дийди.

Шол халатда Меле Бекмырат байың сыгыр тамында пейда болды. Меле пәледен гайдып гелйәнчә, ёлда ач-сувсуз нәче хорлуклар гөрүп, оба гелен бадына, ене бейле бела учрады. Ол ата-энесиниң өлүмини эшидип, гөзяш эдере вагт тапман, ене Бекмырат байың зындадына дүшди.

— Эртир мени ене пәлә иберерлер. Жигижиклерим гөр нирелерде дөвүм чөрек гөзлешип йөрлеркә? Оларам өзүни бите-кире басдырып, бир ерде өлүп галар. Ах, Мая жан дүрдәне гыздыр. Йөне башы яш-да! Жигижиклерине-де өзи серетмели болансоң, башыны чарармыка? Нә алач эдерсиң, нә чәре гөрерсиң?!.— дийип, агыр гайгы-хасрат астында ятман, ярым гижәни гечирди. Ил ятып, ит уклады, Меле укламады. «Инди басым даңам атар, нәдеркәм?!» дийип отырка, ишигиң гулпы шыкырдады. Меле: «Бейле бимахал гең адам йөнелиге гелен дәлдир. Я урмага гелендир, я-да — өлдүрмәге. Элимде-де гөк демир ёк» дийип, гайгы эдип отырка, гелен адамының гулпы ачар билен ачман, дөвендигини билип хайран галды. Шол махал сыгыр тамың гапысындан бир адам ичине гирип, сесини чыкарман, диңширгенип дурды. Соңра чалажа:

— Меле — дийип сесленди.

— Нәме?

— Ханы бәрик гел.

Меле янына гелип, пугта середенсоң, онуң Торлудыгыны танап салам берди. Торлы Меләниң саламыны алып гөрүшди-де:

— Сен, халыпа, гач — дийди. — Шу ерден гөни бенде бар. Сергейи сора. Сергейи тапмасаң, аңрык оба, Гылычлыны сорап гит. Шоларың хайсы бирини тапсаңам, өз ягдайыңы айт. Гепиң гысгасы, шол ики адамың бирини тапсаң, саңа яран тапылар. Еке борун өйдүп горкма. Мен сени өңрәк чыкарып гойбәрдим вели, сениң

гелениңденем бихабар болупдырын. Яңырак барып, сениң бейле гүне дүшениңи маңа Узукҗемал айтды. Ол пахырам иррәк барып айтмага горкандыр. Мениңем башымда бир улы иш бар. Шол ишден аман-саг гутулайсам, барҗак ерим — саңа салгы берен ерим. Сен бар, гит, доган, дурма — дийип, Торлы Меләни ёла салды.

МЕРДАНА ГЫЗҖАГАЗ

Он единҗи йылың октябрь айының йигрими бирине сөртүкден өвүсйән шемал эрбет совукды. Ол шемал гиҗеси билен ятман өвүсди. Асыл бу йыл мизандан соң көпленч гара өйлериң оҗагында эртир-агшам от якылмага башланыпды. Айратын-да бу гүн обаларда түйнүгинден түтүн чыкмаян гара өй гөрүнмейәрди. Оҗар йүкли дүелери гумдан инйән байларың оҗагында оҗар оды гүмрәп янярды. Дүесиз байлара-да дабанларыны оҗар одуна чоймак кын дәлди. Олар үчин йөрите одун сатҗак болуп, оҗар-сазак, гандым-черкез, чагшыл йүкли хатарлы дүелерини идип йөрен адамлардан обаларың ичи дос-долуды. Пулдар байлар совук дүшмәнкә, оҗар билен йүкли кервени өз ишигине совуп, гуры, сагдын оҗары гапысында мүндерләп басып гоярды. Етер-етмезрәгиң гапысында болса кичирәк үйшмек черкездир чагшылдан үйтгешик агачлы одун гөрүнмезди. Пакыр-пукара болса өзи дүе орнуна йүкленип, узак ерлерден япаңы одун гетирип гапысына басарды. Элбетде, ол-да гарып-гасарларың гүйч-кувватына, саг-саламатлыгына баглыды, себәби яланы одуны йүкленип узак ерлерден гетирмек-де ярар-ярамаз, гүйҗи гайдан гарры-гурра башартмаярды. Бейле адамлар болса түркмениң: «Гарып-гарып, нәмә гарып? Одун билен сува гарып» диййән адамлары болмалыды. Бейле адамлар яланы одуны оҗагында бол-элин ловладып, дабанларыны гыздырып билмездилер. Шейлелик билен, совук дүшенден соңра, мүлкде отуран бир агыр күрен обаның ортасындан геченде, Сухан гаты ялы хусыт сүйтхор болаймаса, башгаларың хер бириниң гапысына басылан одунындан кимиң ненеңси яшаяндыгыны ачык билмек болярды. Элбетде, Сухан гаты ялы сүйтхор байларың одун йүкли агыр кервени мыдам гумдан инип дуран

болса-да, оларың гапыларына басылан одунына гарап, бай-пукаралыгы хакында бир зат айтсаң, ялңышдыржакдыгына-да шүбхе ёкды. Олар ялы адамларың гапысында хич хачан-да бир дүе-ярым дүе чети-черкезден башга хили одун гөрүнмезди. Бу гүн Сергейиң хем демир пеҗинде янян одун бендиң токайында битен йылгынлардан өнен гуры чагшылды.

Ынха шейле гөрнүшли дөвүрде октябрың йигрими биринде гүн хем узак ёлуны йөрэп, җомартлык билен сачан нуруны йыгнады. Илерде шапак гызарып, аяз-да гүйчленмэге башлады. Асманда йылдызлар емшигиң гөзи ялы ялдырашып, өз өлчегинде ере шөхле берди.

Бу махал үч саны адам Сергейиң гапысыны усуллык билен какды. Өйден: «Гирибер» диен сесиң эшидилмеги билен олар өе гирди. Булар Гылычлы, Берди, Аллак үчүсиди. Сергей ёлдашларыны гадырлы гаршы алды. «Ханы Дурды гелмедими?» диен сорагына «Деррев гелер» дийлип җогап берилди. Булар отуран батларына, Сергей илки Бердиниң, соңра Гылычлының йүзүне середип, үйтгешик хабара гарашды. Оларың дилленерине мэхетдел, Гылычлының йүзүне середип:

— Нэтдиң? Бекмырат бая хат яздыңмы? — дийип сорады.

Гылычлы отуран еринде гозганҗырап:

— Хава, Бекмырат бая хат яздым. Өзүнем гаты берк яздым. Шол хаты окадып диңлэйсе, онуң йүреги атың келлеси ялам болса, бир-э гобсунар. Инди пычакларыны гынындан чыкарайҗак болсалар, бираз илери-гайра басып, пикир эдэймезлермикэ? Өзүнем Дурдының адындан яздым. Ызына-да бир топар адамларың атларыны язышдырып, гапдалына бармагам басышдырдым — дийди.

Сергей йылгырып:

— Гаты говы эдипсиң, ханы ока, диңлэли — дийди.

Гылычлы бир сагынан ялы этди-де, шей дийди:

— Мен Бердиниң гетирен хабарыны эшидип гаты ховлукдым. Шү гүн аялымы йөрите өйлерине ибердим. Хатам элине берип, «Хаял этмэн, Бекмырат бая говшур» дийип гойбердим. Хат инди оңа тиз етишер. Йөне окадара адам тапман, шол Сейидахмет ишана окатҗак болуп саклаймаса...— дийип, отуранларың йүзүне серетди:

Сергей хат вагтында говушмаз, окалмаз өйдүп пикир этмеди:

— Сакламаз, окадар. Сениң аялыӊ элтип беренсоң, йөне хат дәлдигини деррев билер. Ханы Берди нәме хабар гетирди? — дийип, онуң йүзүне серетди.

Берди сарсман, аграслык билен муртларыны сыпашдырды-да сөзлемәге башлады:

— Мениң гетирен хабарым говы дәл. «Узугы Торлы билен өлдүрмели» дийлип, гизлин маслахат эдилени чын. Худайберди ага пахырыӊ гызҗагазыныӊ ол яшырын гүррүңи ачык эшиденем чын. Узугыӊ өзем шол масгара өлүме хер гиҗе гарашя. Мен оңа «Гидели, гачалы. Би масгара өлүмиң өңүнден совул — дийдим. — Инди гачсаң, доланып, Бекмырат байларын элине дүшмерсиң. Мен инди өңки ялы чалгөз Берди дәл. Хәзир мен гара гүнүң иниш-чыкышына бирнеме белет болдум» дийип, нәче ялбардым, этмеди.

— Нәме диййә?

— Онуң диййәң зады: «Мен чагамы ташлап гачып билмен — диййә. — Эгер-де чагам болмадык болса, аҗал зәхерли пейкамыны күкрегимден гезәп дуранам болса, хәзир сениң билен чыкып гидердим, нәдейин-дә, асгынҗагым бар-да — диййә. — Ёгсам менем отуран еримде өзүми Сүлгүн хандан кем гөрүп дурамок — диййә. — Бу асгынҗагам маңа, белки, шу масгара өлүм үчин берлендир?.. Шейле-де болса, мен өз багрымдан бөлүнип эмеле гелен перзендими ташлап гидип билҗек дәл» диййә. Йөне Узук өңки Узук дәл. Өңки ялы агыр гүнден өзүни өлдүрип гутулҗак болян Узук дәл. Хәзир ол җан алмага каст билен топулан душманыӊ өңүнде ханҗарыныӊ сапыны берк гысымлап, җан далашына гирмеги йүрегине берк дүвен Узук. Хәзир ол өз максадыныӊ үстүнде демирден-дашдан берк дур. Шү пилле оны ырыбам болҗак дәл, гозгабам. Шоңа мен ынандым — диенде, отуранлар бир-бирлериниң йүзүне середишди. Эмма хич хайсы бир зат-да айтмады.

Соңра Гылычлы:

— Өзи гачмак ислемейән болса, бизиң шу эден чәрелеримизден башга нәме чәре этҗек? Мен-ә Узугыӊ хәзирки гарашян өлүминден гутуларын өйдүп, бирхили ынанҗы бардыр өйдйән. Эйсем-де болса шол ынанч оны аман алып чыкар. Ынанч өзүнден өзи дөремез. Ынанҗы ынсаныӊ дуйгулары бир затлара даяныпдө-

редйәндир. Ынанч саламатлыгың савчысыдыр — дийди.

Аллак:

— Белки, худай, шейле болсун-да — диенде, Сергей:

— Шейдийәймесең, хәзирки дөвүрде башга эдилҗек задам ёк. Шу махал хеммесини ямана ёрман, ягша янап, гарашып гөрелиң. Белки, хаты алансоңлар, пикирлери үйтгәр — дийди.

Берди ишиге гарап:

— Бу вагт болуп, Дурды гелмеди-ле... Бекмырат байың пулуна сатылып, каңкап йөрен итлерем гыт дәлдир — диенде, Аллак оңат эшитмедими-нәтдими:

— Ай, бу махаллар томускы ялы обадан узакда топар тутуп, ав угрунда каңкап йөрен ач итлер ёк-ла. Обаң арасындан нәче ийселер, маслык тапялар — дийди.

— Гылычлы гүлүп:

— Сен Бердиниң айтҗак боляныа дүшүнмедиң. Ол «Бекмырат байың пулуна сатылып, ызымызда аңтап йөрен итлер кәндир» дийййә. Сен башга хили дүшүндиң — диенде, Аллак:

— Догры, олам ёк дәлдир. Гелмиш-ә есер. Ёгсамам эййәм гелмели — дийип, дашарык диң салды-да — Бир-ә гелди. Бир хүмүрд-ә эшидилен ялы болды — дийди.

Би махал Дурды гапыдан гирди-де, ызына доланып, чага айдылыш юмшак әхеңде:

— Ги-ри-бериң, ге-лиң — дийип сесленди.

Онянча еди-секиз яшларында бир огланҗык, ызында он ики-он үч яшларында бир гызҗагаз ичерик гирди. Оҗагаз гызың аркасына даңылгы бир яш чага келлесини онуң эгнине гоюп уклап ятырды. Гызҗагаз өе гирен бадына, гапының агзында лампа ашак отурды. Онуң отурышындан дик дурара рагватының ёкдугы эшгәр болды. Бу гөзгыны ягдайы гөренлеринден, өйде отуранларың барысы бирден аяк үстүне галды. Шу халатда бу аяк үстүне галан адамларың йүреклериниң авандыгы оларың йүзүнде мәлим болды. Хениз ара сөз дүшмәнкә, Сергейиң аялы Нина аркасы чагалы ысгынсыз гызҗагазың янына ховлукмач барды. Эмма усуллылыгы билен оҗагаз чаганы оярман, чөзүп алды-да, бейледе ятырды. Нина янындан айрылман, оңа сын этди. Укуда ятан чага агзыны бир тамшандырды-да оянмады.

Онуң деңҗе яйылан гаража гашлары габакларының үстүнде хоржа йүзүне нагыш берип дурды.

Нина Сергее гарап:

— Бужагаз чага гөр ненеңси овадан — дийди. — Гаража гөзлерини ачса, хасам овадан болар. Онда хич бир гүнә ёк. Онда «өлүм», «диричилик» диен дүшүнҗе-де ёк. Гарны ажыкса, иймит сорар, гарны дойса ойнар. Онда яман пикирем ёк, «Кишә хыянат эдейин» диен дүшүнже-де ёк. Гахары гелсе аглар, гахарыны гачырсаң диңер. Онсоң онуң йүрегинде хич зат галман пәкленйә. Дүнйәде чаганың йүрегинден пәк зат ёк. Адам баласының хеммесиниңем йүреги кичилигинде пәк боля, эрбет пикири болмая. Эмма улалансоң, шол бирмеңзеш пәк йүрекли чагалаң бир топары ыграрсыз, хусыт, гөрип, бахыл, ганым, залым, ганхор, огры болуп етишйә. Бир топары болса ыграрлы, сахы, җомарт, рехимдар, вепалы, адалатлы болуп етишйә. Бу нәме үчин бейле?— дийип сорады.

Сергей:

— Бу затларың хеммеси гөрүм-гөрелдә, тербийә баглы — дийди. — Биз җемгыетимизден яман гөрелдәни ёк этсек, чагаларымызың хеммеси ягшы гөрелдели болуп етишерлер — диенде, аялы:

— Мен булара ягшы гөрелде гөркезип, оңат тербиеләрин. Окадып, гөзел гелҗек үчин бесләрин — дийди.

Сергей оңа:

— Шейле рехимдар аялымың болмагына мен шүкүр эдйән — дийди-де, Дурда — Сен элиңдәки огланы дүшүр-де, гүррүң бер. Бу чагалары нireден тапдың? — дийди.

Дурды дашардан дөрдүнҗи огланы голтугына алып гирди. Ол хенизем чаганы дүшүрмән, гөтерип дурды. Соңра оны дүшүрип, ашак отуртды. Телпегини бейләк оклап, гүррүң бермәге башлады:

— Эҗем дайымлара гидипди-де, дүйн шол «Дурды гелип гитсин» дийип хабар эден экени. Шонуң ызындан гитдим. Гылычлы дагың ызысүре гараңкы гатлышанда, шу ерик гелмеклигиң ниетиндедим. Дайымлардан гайдышыным «Гел, догрулайын-ла» дийип, бир инчерәк ёла дүшдүм. Обадан хас бәррәк сайланыпдым, яңкы гелйән ёлум бир көне салманы кесип гечйән экен. Ана, шол салма етдигем вели, ябым саг

тарапа кеерҗеклэп, хоргурып, чепе тарап бөвүр берип башлады. Шунча догры сүрҗек болсам этмеди. Гараңкам дүшүп, ягшы агшам совугам дүшүпди. Менем этияҗам этмэн дурамок. Гөвнүңе хер затлар гелйэ. Бекмырат байың пулы нэмелер этдирмеҗек? Онсоң ябымың кеерҗеклэп середйэн тарапына сиңе серетсем, салманың ичинде бир гара зат гөрүнйэ. Шонуң аңырсында-да бир адамың келлеси гаршы гөрүнйэ-де йитйэ. Мен гөзүме гөрүнйэндир өйтдүм. — Нэме-де болса, шунуң айыгына етмэн гитмен — дийип, ябымы шунча берк тутуп, сайгылаян велин, бир гадамам илери басанок. Онсоң менем ябыны бир бозагана даңдым-да, яңкы гарадан гөзүми айырман, ювашҗадан барыбердим. Яңкы гара келле-де бир гөрүнйэ, бир йитйэ. Менем «Дүйбүнден йитип гитмесең боля» дийип, якынлап барян. Бирденем яңкы келле зөвве галды-да, бир огланҗык болуп дуруберди. Менем якынлабердим велин, яңкыҗа оглан бирден өңүнде ятан гара япышды-да: «Эҗе, тур, гелйэ! Эҗе, тур, гелйэ!» дийип ыралаберди. Эҗесинден не сес чыкды, не-де — сеза... Шол бир ятышына гозганмады. Онсоң мен ол энэниң хич бир вагтда-да гозганмаҗакдыгына, хич бир вагтда-да эзиз перзендини доланып гуҗагына гысмаҗакдыгына ынандым. Ол уклапдыр, өмүрлик уклапдыр. Хава, онсоң яңкыҗа оглан эҗесини турзуп билмэн, маңа: «Гелме! Гелме! Гит! Гит!» дийип аглап гыгырды. Мен оҗагаз огланҗыгың диенини этдим. Бармадым, аяк сакладым. Ол ене эҗесини берк ырап оярҗак болды. Мен: «Җиҗим, эҗең гаты уклапдыр. Ол саңа «Оярма» дийип ятды ахыры. Сен оны оярма. Ме, саңа чүйҗүк берейин» дийип якынлашыбердим велин, ол ене: «Гелме! Гелме!» дийип гыгырды. Мен онуң ене диенини этмели болдум. Аяк сакладым. Чага эҗесини берк гуҗаклап, йүзүни яшырды. Шол халатда мен олара хас якынлашдым. Чага мениң якынлашып барянымы гөрүп, чиркин сеси билен аглап, аңрык гачды. Шол халатда мен онуң эҗесиниң янына барып, тиз ашак отурдым. Ол бираз гачып бэрсине бакды. Мен оңа ене: «Гел бэрик, ине эҗеңе нан берйэн, саңа-да берейин» дийип, бир дөвүм чөреги гөркезсем, ол нана гөзи дүшүп, маңа тарап горка-горка якынлашмага башлады. Якынлашып, чөреги хас ягшы сайгарандан соң, батыргай яныма гелди. Наны гарбап алып, агзына салды. Соңра «Яба мүндүрейин-зат»

дийип, зордан өзүме өвренишдирдим. Бужагаз огланы өңүме алып, иң якындакы оба барып, үч-дөрт саны адам алып гелдим. Олар жай газмага дурдулар. Менем бу огланы алып гайтдым. Шол жайламага чагыран адамларымың айдышларына гөрә, бужагаз огланың эжеси бир хоссарсыз аял болара чемели. Ики-үч танап ержагазы болуп, шонуң үстүнден йыкма-йыкылма экленип гелйән экен. Шу йылың томсунда ожагаз ержагазынам бир бая сатя. Ана, шонуң ужундан бир-ики пут бугдай-жөвен алгысы галанмыш-да, шоны томусдан бәри үзүлип билмән йөренмиш. Ахыры ики-үч гүнлүкде барып, шол бая жанының агырысына агзындан геленини сөгенмиш. Ол байыңам оглумы, инисими би аялы өлдир ялы эдип уранмыш. Бием нәме озалданам зордан сүегини сүйрәп йөрен чалажан ач аял болансоң, шол урулмак муңа себәп болан бора чемели. Гараз, шол урландан соң, өйүне-хә гайдып гелмәнмиш-дә. Шол ерден гайдып гелйәкә, ёлда йыкылып өлен бора чемели. Эжеси урланда, бужагаз огланам янында гөрүп дуран экен. Бираз «Вай, эжем-эй!» дийип, йүреги ярылан ялы бөкүпдир. Йүзлерини йыртып аглапдыр. Хол, йүзүниң дырнажак ызлары билдирип дур. Бу огланың дел адамдан горкмагам шондан болмалы. Мен-ә билмедим-дә, хий бейле зулума-да чыдап бормы? — дийип, бир башыны яйкады-да, — инди бужагаз оглан-а мен өйүмизе алып гидерин. Эжеме гүйменже бор, бужагазлары болса, яңы бендиң үстүнде топарлары билен доңжак болуп отыркалар алып гайтдым. Оларың хабарыны болса ожагаз гыздан сораң — дийип, Дурды йүзүни ашак салды. Улудан бир демини алып, башыны яйкады. Аңры сөзлемән отурды. Бү гүнми-эртеми өз уясына гарашян өлүм вакасындан болса ол бихабарды.

Он үч яшлыжа гызың реңки өчүкди. Онуң сап-сары өвүшгинли йүзүни аяз далап, гоңуррак күл реңкини берипдир. Овурды овурдындан гечип, эңеги чүрелипдир. Эл-аяклары әтишгириң салы ялы болуп, гөзлери улалып үмезлешипдир. Эмма беден сынасына середенде, догумлы, гужурлы гыза меңзейәрди. Булар ялы алжыраңңы гүне дүшен улы адамлар хем көпленч беден-сынасына үнс бермән өзүни йитирйәр. Эмма бужагаз гыз өзүни йитирмәндир. Жигилериниң хем, өзүниң хем эл-йүзи арасса, сачы даралгыды. Ол шол өйлеринден чыканда алан башдаражыгыны хем шу гүне

ченли йитирмән саклап гелипдир. Башдарак нәме? Ол шейле хор, әҗиз халына өзүниң дөрт яшлы җигиҗигини хем йүк гөрүп, бир ерде ташлаймандыр. Шу гүне ченли эзенегинден асып сүйренип гелипдир.

Сергей бу гайратлы гыздан бирнәче затлар сорамага башлады:

— Җигиңи гөтерип йөрмек агыр болмаямы, гызым?

— Болса нәдейин?

— Бирине берәйсең болмадымы?

— Җигим ахыры, ненең дөзейин?

— Җигиҗиклериң оңатҗа, гаты хор дәл, сен нәме бейле хор?

— Тапанҗа задымы илки олара берйән, галаныны өзүм иййән.

— Сен улуҗа ахыры, җигиңи гөтерип гезйәсиң. Сен өзүң көпрәк ийип, олара азрак берсең болмадымы?

— Нәдейин-дә, олаң акылы етенок. «Аҗыгян» дийип аглаберселер, мениң ишдәм тутулайя...—диенде, Сергей башыны ырап:

— Ине сөйги, ине рехим, ине гүйч, ине гайрат — барысы шуҗагаз отуран гызың йүрегинде җем болупдыр — дийди.

Соңра ол гызҗагаз билен Гылычлы гүррүңлешди:

— Саңа җигиңи гөтерип йөрмек кын болар. Сен җигиңи шулара берәй — дийип, Нинаны гөркезди.

Ол гызҗагаз Нина гөз гытагы билен зордан середип, башыны ашак салды. Гылычлының сорагына җогап бермеди. Гылычлы ене:

— Берҗекми? — дийип сорады.

— Җук.

— Нәме үчин?

— Орс ахырым.

— Орса берҗек дәлми?

— Җук.

— Түркмене берҗекми?

— Ёк, түркмене-де берҗек дәл.

— Җигиңи бейдип гөтерип йөрсең, бир ерде өлүп галайма.

— Өлсем, җигилерими голтуклап өлерин.

— Онсоң би кичиҗик җигиң нәдер?

— Өлинчәм биле бор, өлсем, кысматындакыны гөрер — дийип сөзүни соңламанка, секиз яшлы огланҗык:

— Онсоң мен гөтәрин, мен идедерин. Өзүм өлҗек

болсам, бир гүн өңүнден бир оңат аяла берерин — диенде, Дурды башыны гөтерип, «Оны саңа ким өвретди?» дийип сорады.

— Муны маңа Мая өвретди — дийип, огланҗык сагынман җогап берди.

Дурдының:

— Ким ол Мая? — диен сорагына болса:

— Ине отыр Мая — дийип, он үч яшлыҗа гызы гөркезди.

Берди оҗагаз огланың башыны сыпап:

— Саңа-да, Мая-да, сениң җигиңе-де хич зат болмаз —дийди. — Үчиңизем шү тамда боларсыңыз. Бендиң үстүнде ойнарсыңыз. Токайда гизленмешек ойнарсыңыз. Мен сизе эшик алып бийрин. Нан тапып бийрин — дийип аркасына какды. Огланҗыгың йүзи яз ялы ачылды. Гөзлери йителди, йылгырып, Маяның йүзүне серетди.

Сергей тамың ортасында дик дуран еринде: «Мая, Мая... Бу гызың ады Мая. Өзем Мая ялы гыз болуп етишер — дийди. — Маяның кичиҗик җемгыети бар. Мунуң җемгыетиниң агзасы үч саныҗак, эмма хич бир затдан горкмая, хич бир ховпдан яяпламая. Маяның кичиҗик җемгыети ювутмак үчин агзыны ачып топулан гара ачлыгың өңүнде-де өзүни йитирмәндир. Мунуң җемгыетиниң кичиҗик агзасы-да өлҗек гүнүниң өңкүси гүни этҗек ишиниңем планыны чекипдир. Белки, буҗагаз җемгыет өлүмденем горкмая. Нина булары окадып тербиеләр.

Ынха, йигитлер, гөрдүңизми Маяның кичиҗик җемгыетиниң ненеңсидигини? — дийип, Сергей ёлдашларының йүзүне серетди.

Гылычлы Маяның янына гечди-де, онуң маңлайындан сыпап:

— Җигиҗиклең ады нәме, гызым? — дийип сорады.

— Улусының ады Хакмырат, кичисиниң ады Дөвлетмырат — дийип, Мая җогап берди.

— Хә... Эне-атаң-а ниети оңат экен вели, йөне оларың максатларына гөрә ыкбал болмадык болара чемели. Ханы, Мая гыз, айдып бер, сениң какаң ниреде, эҗең нireде? — дийип, Гылычлы сорандан соңра, мерт гызың гүррүңини диңлемәге отурдылар:

— Бизиң какамыз өң орак вагты өлүпди. Еримизи какам өзи сатыпды. Какам өленсоңам, өйүмизде бар задымызы еке-екеден бугдая берип ийдик. Онсоң бир гүн

эҗем ачлыга чыдамансоң, бизиң элимизден тутуп чыкыберди. Кичиҗик җигими эҗем билен гезекмешине гөтерип, дилегчилик эдип ил гездик. Кимден ики бармак гаты нан, кимден юмма гысым арпа, җөвен йыгнап гүн гөрҗек болдук. Онуң биленем гүнүмиз гечмеди. Эҗемиң эли-аягы чишип, күйзе ялы болды. Йүзи тепрек ялы болуп, гөзлери битди гитди. Шол гүнде-де йыгнанҗа задыны бизе ийдирҗек болды. Ахырам шол ёкарда бир ерде йыкылып өлди. Өлен еринде якында оба-да ёкды. Биз үчимиз гиҗе-гүндиз баш уҗунда аглашып отурдык. Кичиҗик җигим болса хич зада дүшүненок, эҗеми силтерләп: «Тур, тур, на-ан, нан!» дийип аглая. Нәче гүн отурмак болар ахыры, эҗеми шол мейданда ташлап гайтдык. Бир оба гелип «Шейле-шейле» дийип айтдык. Ики саны адам җайламага пилини алып гитди. Соң бир гүн ёлумыз дүшүп, эҗемиң өлен ерине бардык. Мазары ятыр экен. Мазарыны багыртлап, бираз агладык. Ене туруп гитдик. Ондан бәрем бу чагалара хоссар болуп мен галдым. Җигими аркама даңып айланып йөрүн. Бу гүнем «Шәхер якынында бир оба етерис» дийип уградык вели, бендиң үстүне гелип, ысгыным гачып, йыкылып галдым — дийип, отуранлара габагыны галдырып бир серетди-де, геплемесини гойды.

Сергей:

— Ынха, гөзүңизиң өңүнде отыр бир топар нерессе чага. Буларың эне-аталарының өлүп, етим галмакларына байларың гүнәкәрдигини иле дүшүндирмек герек. Хәзир Бекмырат бай ялы адамлар өзлериниң аммарларында аңырсыз-бәрсиз галла саклаялар. Галланы өңкүденем бетер гымматладып, ач адамларың ер-сувуны иң арзан бахасы билен алялар. Шейдип, өз мүлклерини гиңелдйәлер. Шу затлары җемагата дүшүндирмек герек. Өзүңиз ялы чопан-чолуклардан, етим өсен талабанлардан, гарыплардан яран тапынмак герек. Оларың ким досты, ким душманы — шоны танатмак герек... — дийип сөзүни соңламанка, бир йигит сорагсыз-идегсиз салам берип, ичерик гирди.

Мая бу йигиди гөренден:

— Меле как!.. — дийип гуҗаклады.

Онуң ызындан секиз яшлы огланҗык хем:

— Меле кака! — дийип гуҗаклады. Меле ики җигисини бир ерде гуҗаклап, сакланып билмеди:

— Мениң эне-атасыз етимҗе галан җигиҗиклерим!

— диййп голтугына гысанда, бозулып, оларың икисиниң күкрегине бир ерде йүзүни гойды.

Аллак Меле ичерик гирен бадына танады. Эмма бейлеки отуранлар бу ахы-пыгана гапланан душушыга бир хили болдулар. Ине Худайберди аганың ачык асманың астында дуйгусыз гара ериң үстүнде, хоссарсыз-ховандарсыз еле-гүне табшырып гиден идисиз перзентлери, гөрүң, ниреде тапышдылар! Меле ики җигисиниң гурсагындан йүзүни айрып билмән, оларың янык күкреклерине өзүниң аҗы гөзяшыны эп-эсли вагт дөкди.

Шол ягдайда Маяҗык ысгынсыз, гамгын сес билен:

— Эҗемем өлди, какамам... — диййп, йүзүни ашак салды. Меле җигилериниң сөзүни диңләп башыны гөтерди:

— Ёк, мениң чалгөзҗе җигиҗиклерим, эҗемиз-какамыз өлмеди, олары өлдүрдилер!.. — диййп башыны яйкады.

Маяҗык:

— Ёк, Меле кака, өзлери өлдүлер — дийди.

Меле айратын агыр халда йүзүни ашак салып отурышына:

— Олары ювдарха чыкан адалатсыз гара дөвүр ювутды! — дийди. — Ынха гөрүң, ол ювдарха чыкан габахат гара дөвүр ненеңси миве гетирипдир!.. Ынха, онуң гетирен хасылы! — диййп, боюнларыны бурушып отуран етимҗе җигилерини элини узадып гөркезди. Ол ене шол отурышыны бозман, гүррүңини довам этдирди.— Зыяны ёк... Өң Орсыет топрагында бир от туташды. Ол ода болса ким көйди, ким чоюнды. Эмма бизе онуң ончаклы ховры етмеди. Ене бир от туташҗак болуп дур. Ол одам туташар. Ана, шол от буз болуп, бизден йүз өврен бузлы дүнйәни йыладар. Шол одуң ховруна бизем чоюнарыс. Шол одуң шөхлеси шулар ялы ачык асманың астында ховандарсыз галан чагаҗыкларыңам багтыны ачар, ёлуны ягтылдар — диййп бир сагынды.

Шол вагт Сергей:

— Багышлаң, биз айратын агыр ягдайда душушдык. Аман-эсен, саглык-аманлык сорашып, таншыбам билмедик. Хәзирки ягдайың өзем Сизиң кимдигиңиз билен бирнеме танышдырды. Шейле-де болса, танышмагымыз герек. Хош гелдиңиз, өзүңиз ялы адамың гелмегине биз өрән шат. Мениң адым Сергей — диййп гөрүшди.

Соңра Меле адамларың хеммеси билен гөршүп, ашак

отурды. Агасы Аллак билен аманлык-саглык сорашды. Соңра ене гүррүң бермэге башлады:

— Хава, мен дүйн ир икиндинлер Аннагелди усса билен шуҗагаз чагаларың башларына юмрулан гарып түнегиң ишигинде отурып аят окадым. Гүйзүң гүни түвелеем болмалы дэлдир велин, нирედендир бир түвелей пейда болуп, шол юртда айланыберди. Шол түвелей мениң гөзүме түвелей болуп гөрүнмэн, Бекмырат бай ялы залымларың бизе тарап гөнелен гахар-газабы болуп гөрүнди. Аяллар яман гарганда: «Юрдунда түвелей турсун» дийийэндир. Мен өң шол сөгүнҗе оңат дүшүнмейэр экеним. Инди болса онуң нэхили сөгүнчдигине дүшүндим. Ана, шу гүн ара шол яман гаргышы бизе сиңдирдилер — дийип бир ювдунды-да, ене сөзлемэге башлады. — Хэзир худайданам, бендесинденем бир дилегим бар, олам: бир яраг билен бир ат. Эгер-де мениң шу дилегими битирен бир гоч йигит тапылайса, шу етимлере середип эден налышым аршы күрсэ чыкандыр дийип дүшүнердим — диенде, Берди:

— Ягшы йигит, ат-яраг боланда этҗегиңизи айдың —дийди.

Меле сагынман җогап бермэге башлады:

— Этҗек ишим шуҗагаз чагаларың етим галмагына себэп болан адамларың чагаларыны бизем етим гоймага сынанышардык — дийип, Бекмырат байларың дүйнки хорлайышларыны бирин-бирин гүррүң берди. Соңра хашлап, улудан бир демини алды-да:

— Шу махал ат-ярагым элимде болса, эдил шу пиллэниң өзүнде Бекмырат байларың үстүне туруп гидердим. Кысматда нэме болса, шоны гөрмесем, халыс йүретим орнунда ер тапанок — дийди-де, хырчыны дишлэп, башыны ашак салды.

Мундан соңра эп-эсли вагт отуранларың хич биринден сес-сеза чыкмады.

Бирден Берди Мелэ гарап:

— Максадыңыз шол болса, ат-яраг дэл, ёлдашам тапылар — дийип, Сергейиң йүзүне сораглы серетди.

Шу гүнки бу ерде болан гүррүңден соңра Сергей:

— Догры айдясың, Берди — дийип сөзлемэге башлады. — Бир вагт Бекмырат байың гызыны сүйреҗек боланыңызда, мен разы болмандым, эмма мениң нэразычылыгыма гарамаздан, сиз оны сүйредиңиз. Хэзир ягдай башгача. Хэзирки дөрэн ягдайда Бекмырат байлара ха-

ял этмән, гөз гөркезмек герек. Оларың башларына саңсар дашы билен шейле бир урмак герек, гой шол дашың зарбындан саңсар болуп, энчеме вагт өзлерини алып билмесинлер. Шейле эдилсе, ол гызы өлдүрмек хакында эдйән пикирлери-де чашар. Шейдилсе, ол гызыңам жаңына тетәрик боларсыңыз. Хакыкатданам, Бекмырат бая хат язан болуп, геп дүшүндирилҗек болнушы боланок. Үстлерине хаял этмән чозмак герек — дийип, Сергей отуранлара йүзленди. Шонуң билен хем ол Бердиниң эртирден бәри айтҗак болуп, айдыбилмән отуран пикириниң үстүнден барды.

Бердиниң гөзи йителди. Ол айратын ынанч билен:

— Эрте агшамдан гиҗә гоймалы дәл — дийди.

— Ёк, эрте агшамдан гиҗә гоймак болмаз.

— Нәче тиз болса, шонча ягшы — дийишдилер.

Соңкы маслахатың нетиҗесинде эрте агшам яссы төвереклеринде Бекмырат байларың үстүне чозмалы этдилер. Шу максат билен турушдылар. Меле Берди дагы билен чыкып гитди. Маяҗык җигилери билен Сергейлерде галды.

ХЕР КИМ ӨЗ ПӘЛИНДЕН ТАПАР

Кыныш байың өйүнде Узугы масгара өлүме сезевар этмек догруда дил дүвшүлели бәри, эп-эсли вагт гечипди. Бекмырат бай билен энесиниң арасында бу хакда ондан соң хем бирнәче гайра гүррүң болупды. Кыныш бай оглуна:

— Сиз «ховлукма» дийип, бу гүн-эрте билен гезип йөрсүңиз. Сәхедине гарашян болсаңыз, бейле ишиң сәхеди болмаз. Хачан этсеңиз, шол гүн сәхет бор. Шу түвмаягың дирилигинде мен горкян. Өз гызыңам сүйрелениңден бихабар дәлдир шү. Шу хатарда дири гезиберсе, ене-де гарашылмаян эрбет ишлер болармыка дийип, мениң мыдам йүрегим сув үстүнде эндирәп дур. Сиз болса бу гүнүнизи эртә чекип, аркайынлыга салып йөрсүңиз — дийип нәче игенерди. Энеси иңирдәп, ахырыны гөзяша сапыберенде, Бекмырат бай:

— Эҗе, сен «Сабыр рахмандан, эвмек шейтандан» дий-де отур. Бу иши хачан этмели, ненеңси этмели, мен өзүм ягшы билйән. Сен «Оны бир адам билен өлдүр» диййәсиң. Бир адамы өлдүрмек гоюн өлдүрен ялы, дамак ган чукурына басып, бокурдагына пычак гояймак дәл

ахырым. Өлдүрилҗегини билен адам доңуз кимин топулып, сениң билен сөвеш эдйә. Элинде ярагы болса, айы кимин аслышып, гудуз кимин далашя. Сениң шү иңирдиң ахыры бир масгарачылыгың үстүнден элтермикә өйдүп горкян. Булар ялы иши эдеңде, сепини билдирмән, гаты оңарып этмели. Өлдүрҗек боланда, олардан не сес чыксын, не-де — сеза. «Пыланы аялыны пыланы билен гөрүп өлдүрәйипдир, иш битирипдир» диен хабар эртирден соң оба ашаклыкдан яйрасын. Гөрмәге гелен ек-ярым гарры-гуррулар болса, ислесин аял болсун, ислесин эркек, бир гапыдан серетсин-де: «Тоба!! Тоба!! Даш этсин!! Харамылары өз максадына етирипдирлер. Иш битирипдирлер» дийип, якаларыны товлашып гечиберсинлер. Өйде өли ятанлар болса ерлеринден туруп: «Ёк, бизи нәхак өлдүрдилер!..» дийип гыгырыбилмезлер. Ана, онсоң ол өлүм нәхакам болса, хак болар. Бейле ишиң сепем билинмез. Гаты оңат иш болар. «Аманмырат өз аялыны гапысында гезип йөрен бир талабаны билен гөрүп өлдүрипдир» диен гүррүң иле яйрар. Онуң үчин Аманмырадың тойда-томашада көпчүлигиң үйшен еринде йүзем гызармаз. Гайтып, оңа ат, шөхрат болар — дийип, энесини бираз аркайынлашдырарды.

Ине, бу гүн шу ише сабырсыз гарашмагың-да, сабырлылыгың-да мүддети бир нокатда бирлешип, рехимсиз җөвхериң гыйндан чыкҗак вагты гелди. Айсыз гараңкы гиҗәниң ичинде яссы вагтлары Бекмырат бай ховлусында гараңка букулып, Аманмырат билен Сапара гөзел гызың гырмызы ганыны дөкмәге гудуз кимин дарышманың тәрини өвредип дурды. Ынсанчылык сыныны өз калбында беслән гөзеллер нәзенини Узук болса хәзир адам башында өлүм бардыгыны ятламан, өзүниң мәхрибан перзенди гүлсе гүлүп, йылгырса йылгырып, онуң билен ойнашып отырды. Торлы өзүниң гарып кепбесинде гышарылып ятырды. Ики саныҗак оглы болса оны дебсиләп, өз угруна парахат ятырмаярды. Олар нәче дебсилеселер-де, Торлының гахары гелмейәрди. Гайтып, огулларының дебсиги аталарының йүрегинден гайгы-хасраты ковярды. Ине, хәзир Узук хем, Торлы хем сүйр депелеринден аҗал гарчгайының шаглап инҗек болуп дуранындан бихабарды. Элбетде, адам баласы баша гелйән сет мүң белалара гапыллыкда сезевар боляр. Бекмырат байың хәзир гараңкы гиҗә букулып эдйән масла-

хаты хем дөврүниң шахандаз йигиди билен пейвендар гөзелини гапыл басмакды.

Ол җеллатларының этҗек ишлерини еке-екеден айтмага башлады:

— Гиҗе бичак гараңкы. Шейле ишиң сепини билдирмән этмек үчин гиҗе гараңкы болдугыча, шонча-да говы. Сиз хәзир шү ерден барың-да, шонуң отуран өйүниң хер хайсың бир гапдалында букулып, яланач пычагыңызы берк гысымлап дуруң. Пычакларыңыз җөвхерми?

— Җөвхер.

— Сапар, сеңкем җөвхерми?

— Җөвхер.

— Җөвхер болса боля. Җөвхериң йылы гана дегип эпленҗек гүманы болмаз. Башга пычакларың бир топары йылы гана батансоң, чыкарып ямашгандан зарп билен ураңда, беркрәк сүңке дирелсе, эпленип дуруберйә. Оңа харам яраг диерлер. Җөвхериң харамы болмаз. Аркайын болуң. Горкмаң, Өзүңизи йитирмәң. Өрән башарныклы болуң. Биринҗи гезекде эдил чеп эмҗегиң үстүнден ыкҗамлап уруң. Соңра нәче урсаңызам, шол чеп эмҗегиң төверегинден башга ерден урҗак болмаң. Пычак йүреге янашса, сес чыкмаз. Середиң, бирден бири дири галып, эртирден соң ят адамың янында дили гепләймесин. Өлдүрениңизден соң, икисиниңем тамманыны чыкарып, бейләк ташлаң. Хава, Сапар, сен Торлыны өлдүреңсоң, хич киме гөрүнмән чыкып гидерсиң. Галан ишлериниң хеммесини Аманмырадың өзи берҗай эдер. Сиз шү ерден барып, өйүң гапдалында дуруң. Мен хәзир шол өе Торлыны ибәрин. Өе гирен бадына каклаң. Барың, ишиңизи худай оңарсын. Алла, өзүң абрай бер-дә, ягша-ямана көмек берйән өзүңсиң. Гаты аркайын барың. Ах! Чары боланда, булар ялы иши өвретмели болмазды... — диййип, башыны йайканда, Сапар:

— Я... Бекмырат кака, сен өзүң җан дурмазлык эдип, саргап дурсуң. Йөне «Барың, өлдүриң» дийсең бор бизе. Бейлесини өзүмиз оңарыс — диййип уградылар.

Барып, Узугың өйүниң хер хайсы бир тарапында букулып дурды. Хава, хәзир бу умгур гараңкы гиҗәниң ичинде букулып дуранлар диңе бир Аманмырат билен Сапар дәлди. Бу махал Берди дагы хем бәшатарларына ок сүрүп, деряның көвүнде голайҗакда пурсада гарашып дурдулар. Ким билйәр, адамзат көп ишде гапыл галяр. Хәзирки ягдайда-да Берди дагы гөзел гызың нә-

зик бедениие рехимсиз тыг орнаянча гарашып, гапыл галҗаклармы я өңүртҗеклерми, я-да ики хадыса деӊ гопҗакмы, оны хем вагтындан өңүрти айтмак кынды. Эмма хәзир душман аматлы пурсада гарашмаярды. Ол айратын мекирлик билен чалт хем башарныклы херекет эдйәрди. Ана, Бекмырат бай Торлының гапысыны ачып, оңа мылайымлык билен йүзленди:

— Бар, пайтуны гош. Мен шәхере гитҗек. Аманмырадың аңыркы өйүнде күмүшли уян бардыр. Шол уяны гетир. Көне уяны салаймагын, онуң үзүлҗек болуп дуран ерлери бар — дийип ызына доланды. Ол гараңкы гиҗәниң ичинде бир четде Аманмырадың гапысына середип дурды. Торлы бимахал чак Аманмырадың аңыркы өйүне Узугың янына уян алмага бармагы Бекмырат байың йөнелиге буюрмандыгыны шол бада аңды. Гара дөврүң гара йүрек залымларының ганым гылыҗыны сүйрәп, үстүне омузлап гелендигине ачык дүшүнди. Ол душман билен адалатлы сөвеши гурмага тайяр болды. Көне донуны гейип, билини пугта гушады. Яланач ак саплыны ичинден ыкҗам гысдырды-да, дик дуран еринде аялының йүзүне бир серетди. Аялы онуң шол середишинден: «Мениң җан далашына гирҗек сөвешимиң вагты гелди. Шол өңки ериң гиңинде айдышым ялы, мерт бол. Гөзяш этме. Инди гөрүшмесегем, разы бол. Бу ишден соң өзүңем атаң өйүңе гөчүп гидерсиң» диен маныны аңлады. Адамсыны адалатлы өлүм сөвешине иберен гелин гара гөзлеринден бир катра яш дамдырман, шол дуршуна даш-демир болуп галды. Торлы чыкып гитди.

Узук өйүнде оглы билен ойнашып отырка, өйүң даш бөврүнде бири хащ-щ... эдип, улудан демини алан ялы болды. Арадан салым гечмәнкә, эдил өңкүси ялы, ене бири усуллык билен улудан демини алды. Муны эшидип, Узук гапыл отурышындан оянды. Оглуны тизлик билен бейледе отуртды. Сач багындан шыңңырдаян шайлары йыгнап, деррев гыңаҗына берк дүвди. Оҗагың ортасындакы чыраны деррев кичелдип, өйи ала гараңкы этди. Чувалдан хасыр-хусур пычагыны чыкарды. Хәзирки сөвешде өзүниң арка даянҗы, йүрек сөенҗи болан җөвхериң ширмайы сапыны берк гысымлап, чыраның янына гелип дурды. Демини алман, дашарык гулак салды. Шол халатда, чыгыш-чыгыш эдип, аяк сеси эшидилди. Торлы: «Әхем» эдип ардынмак билен Узуга «Хәзир бол» диен дүшүнҗәни берди. Узук ахыркы халатда ене ог-

луны багрына басды. Хер яңагындан хем маңлайындан бир өпүп:

— Хош, говгалы гүнлериң баласы!.. Сен эҗеңден разы болгун. Өзүниң гара багрына басан эҗең, белки, хэзир гапдалында лэш болуп ятар. Онсоң сен нәме дийсеңем, ол саңа гулагам асмаз, сени багрына-да басмаз, голтугына-да гысмаз. Эҗе билен баланың мыдамалык айралыгы башланар...— диенде, Торлы ене: «әхем» эдип гапыны итди. Бу вагт өйүң ики тарпындан душманлар гапа якынлашды. Узук эдил чыраның янында сөвеше тайяр болуп дурды. Торлы гөзүниң гытагыны гапыдан айырман, ичерик гиришине габсаң еңсесине доланды. Душманлар ызлы-ызына бөкүшип өе гирди. Аманмырат ганым ханҗарыны гана ювмак үчин гиренден, Узуга топулды. Узук өңүнде яныл дуран өчгүси чыраны аягы билен какып сөндүрди. Түм-гараңкы өйде өзи бир яна чаласынлык билен совулды-да, ишикден дүшйән чала ышыкдан хайырланып, Аманмырадың гершинден җөвхери бир дикди-де, өзи ене гараңкыда бир яна чекилди. Аманмырат гершинден ичян сокан ялы, җазт боланда, бир: «Ах!» дийди.

Сапар Торлыны бирден гөрүп билмеди. Эмма Сапарың өзи гапыдан тарапда болансоң, Торла чала салгым болуп гөрүнди. Шол халатда-да Торлы онуң ики еринден чаласынлык билен сүммүлләп, гапыдан чыкышына гараңка гатышып зым-зыя болды.

Эдил шол халатда Берди дагы бир тамың үстүндәки гаравулы гапыл отуран еринде эл-аягыны сарап яраг-сызландырыпды. Икинҗи гаравулың отуран тамына болса мердиван гоюп, чыкып угранларында, Бекмырат бай олары гөрүп: «Кимсиң?!» дийип гыгырды. Онянча гаравул: «Ким? Дур!» дийип, бир ок атды. Ызындан Бекмырат бай хем атды. Өңли-ызлы отуран ики хатардан хер өйсайы хә диймән ок чыкып башлады. Берди дагы хем ока ок билен җогап бермәге дурдулар. Шейле бир халатда туран гүпүр-таласлык, ур-ха урлугың ичинде «Ах!.. Вах!..» эдип чыкян сеслериң арасы билен гөзеллер сервери гөзел гызың хем: «Ах!.. Шум такдырым!!!» диен зарын сеси яман басык чыкды. Билмедим, душман тыгы нәзик тене өтдүми?.. Билмедим, залым җөвхер гырмызы гана батдымы?.. Я болмаса, чавуп гелйән гызгын гүлле җан-җесетден өтдүми?.. Умгур гараңкы гиҗеде түм-гараңкы өйде гудузлан душманың арасында бу ыкбал мәлим болмады!..

МАЗМУНЫ

Ганымың газабы 5
Ак там 10
Ашгабат вокзалында 20
«Берим гөкден ёл ясаяр» 33
Гиевлемек 47
Мусаллат 64
Душакдан — Мара 74
Горкулы гадам 86
Өвлүйәден «гудрат» 93
Дөнен йүрек даш болар 109
Гиңден гурлан дузак 117
Айланан баш тарап танамаз 130
«Горкагы ковсаң, батыр бор» 144
Газычылар ак тамың янында 155
Биринжи агшам 155
Икинжи агшам 165
Үчүнжи агшам 175
«Гөзи гарадан йүзүгара» 191
Яшыл галамлы яшулы 206
Приставың ховлусында 213
«Йуп сырылар, тойнукдан гечер» 225
«Сырыны билмейән атының сыртыны сыпалама» . 239
«Гыссанан ичян өз бейнисинден чакар» . . . 251
«Гечә жан гайгы, гассаба — яг» 270
Ене шылтак башланды 278
Агыр гүнүң ажысы 287
«Өкде өкдәни гөренде, элхедер алар» . . . 293
Дүрдәне гызжагаз 306
Мекирлик шерабыны гана иченлер 320
Агыр гүнүң аладасы 325
Ериңден гозганан йүрек 334
Перзент мехри 341
Вейрана дөнен юрт 353
Мердана гызжагаз 359
Хер ким өз пәлинден тапар 371